

М. М. МЕНДИЗАДЭ

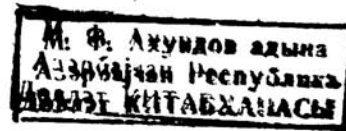
**АЗЭРБАЙЧАНДА
СОВЕТ МЭКТЭБИНИН
ТАРИХИНЭ ДАИР
ХҮЛАСЭЛЭР**

Бакы • АЗЭРНЭШР • 1959

М. М. МЕНДИЗАДА

АЗƏРБАЙЧАНДА
СОВЕТ МƏКТƏБИНИН
ТАРИХИНƏ ДАИР
ХУЛАСƏЛƏР

АФ-118246

АЗƏРБАЙЧАН ДӨВЛƏТ НƏШРИЯТЫ
Баки • 1958

БІР НЕЧЭ СӨЗ

Охучуларын нэзэр-диггэтинэ тэгдим эдилэн «Азербайжан совет мәктәпләринин тарихинэ даир хүласэләри» язаркән мүәллиф ибтидаи, еддилик вә орта үмуми тәһсил мәктәпләримизин 35 иллик (1920—1955) инкишаф йолларынын мүһүм мәриәләләрини ишыгландырмағы өзүнә мәгсәд гоймушдур.

Бурада, бир тәрәфдән, Азербайжанда ана дилиндә ени, совет мәктәпләринин ярадылмасыны вә кетдикчә мөһкәмләндирилмәсини, бу мәктәпләрин кәмиийәт вә кейфиийәтчә инкишафыны ишыгландырмаға тәшәббүс эдилер; икинчи тәрәфдән исе, халгымызын Совет һакимийәти илләриндә мәктәб иши саһәсиндә әлдә этмиш олдуғу әзәмәтли наилийәтләри кәстәрмәйә вә топланмыш тәчрүбәни шәрһ этмәйә чалышылыр.

Совет мәктәби гуручулуғу тарихдә илк тәчрүбә олдуғундан, хүсусилә милли республикаларда вә о чүмләдән Азербайжан ССР шәраитиндә, тәбиндир ки, мүхтәлиф чәтинлик вә маннәләрлә үз-үзә кәлмишдир; бу саһәдә чидди кәсир вә нөгсанлар олмушдур. Китабда бу чәтинликлә, кәсир вә нөгсанлардан бу вә я башға шәкилдә бәһс олунур. Лакин әсас фикрин бунлара дейил, мәктәб ишини инкишаф этдирмәк үчүн гәбул эдилән тәдбирләрин тәһлилинә, әлдә эдилән наилийәтләрин вә сынанмыш педагожи тәчрүбәләрин шәрһинә верилдийини гейд этмәйи ләзым билirik.

Азербайжанда мәктәб тарихинә даир материалы тәдгиг әдәркән мүәллиф, В. И. Ленинни өлмәз әсәрләринә, Сов.ИКП вә ССРИ һөкүмәтинин, һәмчинин Азербайжан Коммунист партиясы вә Азербайжан ССР һөкүмәтинин халг маарифи вә мәктәб һаггында гәбул этдикләри гәрарлара истинад этмиш, партия архиви, дәвләт архиви, маариф назирлийи архивинин материалларындан, һабелә мәктәб сәнәдләри, үмуми вә педагожи мәтбуатдан вә с. истифадә этмишдир.

Совет һакимийәти илләриндә үмуми тәһсил саһәсиндә әлдә эдилән наилийәтләрин маһийәтини даһа яхшы баша дүшмәк мәгсәдилә Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан эввәл Азербайжанда халг күтләләринин маарифдән нечә мәһрум эдилдикләрини, ингилаби вә демократик гүввәләрин халгын мәдәни инкишафыны тәһсин этмәк үчүн нечә бөйүк чәддләр кәстәрдикләрини, бу мәгсәд үчүн онларын мүртәчә гүввәләрә гаршы нечә кәскин мүбаризә

Мехти-заде Мехти Мамед оглы. Счерка по истории советской школы в Азербайджане
(на азербайджанском языке)

Редактору *М. Мурадханов*. Бәли редактору *М. Гасымов*. Техники редактору *Ә. Мирчәфаров*. Корректорлары *Н. Нәсиров*, *Г. Кәримов*.

Йыгылмаға верилмиш 2/VIII-1958-чи ил. Чапа имзаланмыш 2/ХII-1958-чи ил. ФГ 11308. Кағыз форматы 60X92/16. Физики вә шәрти ч. в. 0,5. Учот нәшр. варағи 22. Сифарши № 702. Тиражы 5000. Гиймәти 6 ман. 30 гәп., чилди 1 ман.

Азербайжан Дәвләт Нәшрияты, Баки, һүсү һачмев күчәси, № 6.

Азербайжан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин 26 комиссар адына мәтбәәси.
Баки, Әли Байрамов күчәси, № 3.

апардыгларыны, мұхтасар дә олса, көстәрмәйи лазым билмиш вә була мүййән ер вермишик (Кириш).

Киришдә һәм дә Бөйүк Октябрь сосялист ингилабынын гәлә-бәсиндән сонра 1917—1920-чи илләрдә ингилаби гүввәләрин Азәрбайчанда совет мәктәби тәшкил этмәк чәдлләри вә эләчә дә Гара гүввәләрин мәктәб ишләри сәһәсиндәки мүртәчә тәдбирләри дә мұхтасар ишыгландырылыр.

Китабда Азәрбайчанда совет мәктәбләринин ярадылмасы вә инкишаф этдирилмәси тарихинин әсас мәрһәләләри шәрһ әдиләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, совет мәктәбинин инкишаф тарихинин дөврләшдирилмәси мәсәләси һәлә һәлл әдилмәмишдир. Педагожи әдәбийятда бу мәсәләйә даир мұхталиф тәклифләр ирәли сүрүл-мүшдүр¹. Бу тәклифләр совет мәктәбинин инкишаф тарихини дөврләшдирмәк мәсәднлә атылан илк аддым олдуғларындан мүййән мән'надан мәһрум дейилдир. Лакин мәктәб тарихинин спесифик чәһәтләрини кифайәт дәрәчәдә нәзәрә алмадығлары үчүн мәсәләни һәлл этмәкдән һәлә узағдыр. Мүәллиф белә фикрин тәрәфдарыдыр ки, совет мәктәбинин тарихини дөврләшдирәр-кән ашағыдакы мұлаһизәләри әсас тутмағ лазымдыр: әввәлән, совет мәктәби тарихинин дөврләшдирилмәси, үмумийәтлә совет чәмиййәти тарихинин дөврләшдирилмәси земининдә олмалыдыр; икинчиси, бу мәсәләдә совет мәктәби тарихинин спесифик чәһәт-ләри вә биринчи нөвбәдә мұхталиф дөврләрдә совет мәктәби гар-шысында дуран конкрет вәзифәләр, мәктәби сәчиййәләндирән чәмиййәт вә кейфийәт дәйишикликләри нәзәрә алынмалыдыр. Бу мұлаһизәйә әсасән, Азәрбайчан совет мәктәбинин тарихини мүйәллиф ашағыдакы дөврләр үзрә тәдгиг этмишдир:

Биринчи дөвр 1920—1927-чи илләри, икинчи дөвр 1927—1931-чи илләри, үчүнчү дөвр 1931—1941-чи илләри әһәтә эдир. Мәктәб тарихинин дөрдүнчү дөврү мәктәбләримизин Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндәки (1941—1945) вәзиййәтини; бешинчи дөв-рү исә (1945—1955) мұһарибәдән сонракы динч гуручулуғ иллә-риндә — дөрдүнчү вә бешинчи бешилликләр әрзиндә мәктәбләр-имизин инкишафыны әһәтә эдир.

Биз бу дөврләшдирмәни гәт'и һәлл әдилмиш һесаб этмирик. Бу мәсәлә өлкәмизин үмуми тарихинин дөврләшдирилмәси тамам мүййәнләшдикдә һәлл олуна биләр.

Китабда мәктәб тарихинин инкишаф дөврләри ишыгландыры-ларкән мәктәб һятынын бүтүн мәсәләләри дейил, мәктәб системи, үмуми тәһсилин мәзмуну, тә'лим-тәрбийә ишләри, мүйәллим кадр-лары кими әсас сәһәләрин инкишафыны шәрһ этмәйә сә'й әднл-мишдир. Үмуми тәһсил фәнләриндән исә Азәрбайчан мәктәбләри-

нин спесифик чәһәтини тәшкил эдән ана дили вә әдәбиййәтин, һәмчинин рус дили вә әдәбиййәтинин тәдриси тарихинин үмуми педагожи мәсәләләрини тәдгиг этмәйә мүййән ер верилмишдир.

Бүтүн бу мәсәләләр Азәрбайчан педагожи әдәбиййәтиндә илк дөфә ишыгландырылдығындан, әһтинал ки, китаб мүййән хәталардан азад дейилдир. Она көрә дә мөһтәрәм охучулардан, икинчи чапында нәзәрә алмағ үчүн китабда көзә чарпан хәтә вә янлышылығлары, һәмчинин китаб һағғында мұлаһизә вә гәйдләрини язмалары (Бақы шәһәри, Шаумян күчаси, 39. В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институту, педагогика кафедрасы) хаһиш олуур.

Китабын мұзакирәләриндә фәал иштирак эдәрәк өз тәнгиди гәйдләрилә мүйәллифә фәйдалы мәсләһәтләр вердикләри үчүн РСФСР Педагожи Әдмләр Академиясы Педагогика Нәзәриййәси вә Тарихи Институту, В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институтунун педагогика вә психология кафедрасы, Азәрбайчан Әдми-Тәдгигат Педагогика Институту вә Азәрбайчан ССР ЭА Тарих Институту коллективләринә, һәмчинин проф. А. Ю. Сейидов вә проф. Г. Г. Карамяна миннәтдәр олдуғумузу билдиририк.

РСФСР ПЭА-нын һәгиғи үзвү проф. Н. А. Константиновун мүйәллифә китабын һазырланмасында хүсуси гайғыкешликлә кемәк этдийини миннәтдәрлығ һисси илә айрыча гәйд эдирик. Әсәри редактә эдәркән хүсуси сә'й көстәрдийи үчүн дос. М. Мурадханова миннәтдәр олдуғумузу билдиририк.

Мүйәллиф

Бақы, 1957-чи ил.

¹ Бах: Н. А. Константинов и Е. Н. Медынский, «Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет», Учпедгиз, 1948 г., журнал «Советская педагогика» № 3, 1949, статья Ф. Ф. Королева «К вопросу о периодизации истории советской школы», Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабалева, «История педагогики», Учпедгиз, 1956 г., стр. 347—469.

КИРИШ

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан эввал Азербайжан халгынын мәдәни инкишафы олдугча бөйүк маниәләрә раст кәлирди. Игтисади-ичтимаи мүнәсибәтләрин Азербайжанда нисбәтән кернйә галмасы, чаризмин халг күтлөләрини авамлыгда сахляяи мүртәчә мүстәмләкә сиясәти, мүсәлман руһаниләринин дини хурафаты күтлөләр арасында яймаг чәһдләри вә с. Октябр ингилабындан эввалки Азербайжанда халг маарифинин инкишафыны ләнкидир, әлм вә мәдәнийәтин яйылмасына мане олурду.

Азербайжанын габагчыл вә фәдакар адамлары бүтүн бу маниәләрә гаршы кәскин мүбаризә апармагла халг күтлөләринин мадди вә мәдәни һәят шәраитини яхшылашдырмага чалышыр, зәһмәткәшләр арасында савад вә маарифин яйылмасы үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Бу мәсәд үчүн онлар, башга тәдбирләр чүмләнсиндә, мөктәб тәһсилини инкишаф этдирмәйә хүсуси сәй кәстәрирдиләр.

Тәһсил ингилабдан эввалки Азербайжанда әсас әтибарилә ики чүр тәһсим системи васитәсилә апарылырды. Онлардан бири дини мөктәбләр—моллаханалар вә мәдрәсәләр, икинчиси—рус дилиндә олан мөктәбләр иди.

Моллахана вә мәдрәсәләр ингилабдан эввалки Азербайжанда кениш яйылмышды. Бунлар, бир гайда оларга, мүсәлман руһаниләри тәрәфиндән мәсчидләр янында ачылырды. Мәсчид мөктәбләри, ибтидан «тәһлим» мүәссисәләри олмаг үзрә, ушаглара гур'ан охутмагы вә ибтидан савад өйрәтмәйи өзләринә мәгсәд гоюрду. Мәдрәсәләр исә йүксәк типли «тәһлим» мүәссисәләри олмагла, бөйүк шәһәрләрин мәсчидләри янында ачылыр вә руһаниләр һазырлайырды. Моллаханаларда «тәһсил» мүддәти орта һесабла 5—7, мәдрәсәләрдә исә 10—15 ил сүрүрдү. Моллахана вә мәдрәсәләрдә азербайжанлы ушаглары әрәб вә фарс дилләриндә охудурдулар.

Моллахана вә мәдрәсәләрдә тәтбиг әдилән «тәһлим» үсулуна вә формаларына кәлинчә, бунлар орта әсрдәки сәвиййәсиндә галмышды. Ушаг психолокиясыны гәтиййән нәзәрә алмаян вә һәр чүр әлми педагогикая зидд олан бу иш үсуллары вә иш формалары, хүсусилә XIX әсрин икинчи ярысындан Азербайжанда әмәлә кәлмиш ени тәрәгги шәраитиндә артыг дөзүлмәз иди.

Мәшһур совет язычысы вә мүәллими Сүлейман Сани Ахундов (1875—1939) XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә моллаханалардаки иш шәраитини тәсвир әдәрәк, кәстәрир ки, ушаглар бу мөктәбләрә сәһәр тәздән кәләрдиләр, молла һәр бир шакирдин дәрсини айрыча верәрди; ушаглар да, аз гала, бүтүн күнү молланын вердийи дәрси әзбәрләмәклә мәшғул олурдулар. Ушаглары әвләринә бурахмаздан әввәл, молла һәр шакирди тәкбәтәк йохларды вә шакирдин бурахдыгы һәр бир сәһвә гаршы онун әлиһә чубугла вурарды; сәһв чох олдугда чәза да шиддәтләнәрди. Әкжәр ушаг бу вә я башга бир иш үзәриндә тәгсирләндирдисә, о заман онун үрәкячычы зарымасына вә сел кими ахан кәз яшларына баъмаараг, фалагагы салынмыш чылпаг аягларына молла вә онун көмәкчиләри чубугла вурардылар¹. Мәһз бу чүр дөзүлмәз иш гайдасы илә моллаханалар кәнч нәсли һәм бәдән вә һәм дә зәһин чәһәтдән шикәст әдирдиләр. Тәһлимни бу чүр чәтинлийи вә узун сүрмәсинин нәтичәси оларга моллахана вә мәдрәсәләрә дахил олан ушагларын бөйүк әкәсәриййәти «тәһсилләрини» битирмәдән охутмагы тәрк әтмәйә мәчбур олурдулар.

XIX әсрин икинчи ярысында, хүсусилә XX әсрин әввәлләриндә Азербайжанда хейли инкишаф әтмиш игтисади, ичтимаи вә мәдәни һәят шәраитиндә, артыг, бу мөктәбләрә гаршы һаглы әтиразлар вә кәскин тәнгидләр ирәли сүрүлдү. Бу һаглы тәләбләр вә әтиразлар, һәмчинин рус мөктәбләринин Азербайжанда бир гәдәр чохалмасы нәтичәсиндә моллаханаларын сайы хейли азалды, онларын бир гисми исә ана дили мөктәбләринә чеврилди.

1920-чи илдә Азербайжанда совет гурулушу гәт'и гәләбә чалдыгдан сонра моллахана вә мәдрәсәләр мүсәлман фанатизми ювасы вә халг маарифинин инкишафына әнкәл олдугундан, әсас әтибарилә, ләғв олундулар вә хүсуси шәхсләр тәрәфиндән ачылан мөктәбләр кими, ганун харичиндә һесаб әдилдиләр.

Рус мөктәбләри Азербайжанда XIX әсрин 30-чу илләриндән, йә'ни Шимали Азербайжанын Русия илә бирләшмәсиндән сонра тошкил әдилмәйә башламышды. Бүтүн Русияда олдуғу кими, Азербайжанда да чаризм тәрәфиндән бөйүк сәй'и еридилән мүртәчә мөктәб сиясәти нәтичәсиндә «халг күтлөләри тәһсил, әлм вә биликдән... мәһрум әдилмиш»диләр². Чар һөкүмәти күтлөләри гул һалында вә гаранлыгда сахламаг үчүн учгарларда патриархал-феодал зүлмүнү гәсдән кәскинләшдирди, рус халгы илә учгарларын зәһмәткешләри арасына әләвәт вә инчиклик салмаг, гаршылыгылы анлашылмазлыг төрәтмәк, бунунда да рус халгынын вә учгарларда яшаян зәһмәткешләрин чаризмә вә капиталыстләрә гаршы ингилаби мүбаризәдә бирләшмәләринә мане олмаг үчүн рус олмаян милләтләр, о чүмләдән азербайжанлылар арасында милли мәдәнийәтин һәр чүр тәзаһүрләрини

¹ Азербайжан ССР Әлмләр Академиясы янында республика әлязмалары фонду, С. С. Ахундовун архиви, 6360, сәһ. 3.

² В. И. Левин, Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 132, Азәрнәшр.

боғмаға чалышырды. Мүстәмләкә сясәтини еритмәк мәгсәдилә чар һөкүмәти, башга учгарларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да рус дилиндә бир сыра ибтидан вә орта мәктәпләр ачымышды ки, бунларын васитәсилә варлыларын, бәй вә ханларын ушагларын-дан дилманчлар, забитләр, мүәллимләр вә башга мәмурлар һазырламаға чалышырды. Рус мәктәпләри ачмаға Азәрбайчанда чаризм руслашдырма сясәтини еритмәк мәгсәдини күдүрдү. Айдын иди ки, «Бу мәктәпләрдә кәңч фәһлә вә кәндли һәһәһә гәрбийә вермокдән артыг ону... буржуазиянын мәнәфеи үчүн ишләмәйә алышырдылар»¹.

Чаризмин мүртәчә мәктәб сясәтиниң ифадәси олараг, Азәрбайчанда мәктәб шәбәкәси олдуға яваш инкишаф эдирди.

1914/15-чи дәрә илиндә Азәрбайчанда рус дилиндә олан ибтидан мәктәпләрин сайы анчаг 943 олмушдур. Бунларын да чоху бирсиниңли 3 иллик мәктәпләр олмуш; йүксәк типли ибтидан (еддинлилик) мәктәпләрин сайы 18, мүхтәлиф типдә орта мәктәпләрин сайы исә 15 олмушдур. Һәмзин дәрә илиндә ибтидан мәктәпләрдә охуян 61 249 шакирдин анчаг 35,3 фаизини, орта мәктәпләрдә охуян 7 158 шакирдин исә анчаг 11 фаизини азәрбайчанлы ушаглар тәшкил эдирдиләр ки, бунларын да чоху варлыларын өвләдларындан ибарәт олмушдур. Азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрдә чәлб эдилмәси даһа пис вәзийәтдә иди. Бүтүн рус ибтидан мәктәпләриндә охуян азәрбайчанлы гызларын сайы 1914/15-чи дәрә илиндә һеч ики миңә чатмамыш, орта мәктәпләрдә исә йүзү кечмәишиди. Элә орта мәктәпләр вар иди ки, азәрбайчанлы гызларын сайы орада 1—2-дән артыг дейлиди. Мәсәлән, Бакы гыз кимназиясында 1914/15-чи дәрә илиндә 244 шакирдән анчаг үч азәрбайчанлы гыз, Бакы прокимназиясында 177 шакирдән төк бирчә нәфәр азәрбайчанлы гыз иди.

Халг маарифи сәһәсиндә чар һөкүмәтинин мүртәчә сясәти өзүнү һәм дә онда кестәриди ки, хүсүсән зәһмәткешләрин ушагларыны миң чүр маниәләрдә тәһсилдән мәһрум этмәйә чалышырдылар. Зәһмәткешләрин ушаглары имкан тапдыгда анчаг ибтидан мәктәпләрдә давам эдирдиләр.

Орта мәктәпләрдә охумағы исә зәһмәткеш ушаглары һеч фикрләринә белә кәтирмирдиләр; чүнки орада тәләб олуған тәһлим һаггы, һәмчинин мәктәб кейими хәрчи вә с. онлары бу мәктәпләрдән истифадә этмәкдән тамамилә мәһрум этмишиди.

Чаризмин еритдийи бу мүртәчә мәктәб сясәти, һәмчинин истисмарчы синифләрин вә мүсәлман руһаниләринин мүртәчә фәалийәти нәтичәсиндә әһалинин 90 фаиздән чоху савадсыз галмышды.

Лакин Азәрбайчан халгы белә бир вәзийәтә гаршы гәт'и әтираз эдир, чәһаләт пәрдәсини парчаламаға, әсләр бою миң чүр маниәләрдә гаршы апардығы мүбаризә шәраитиндә яратмыш

олдуғу доғма мәдәнийәтини инкишаф этдирмәйә вар гүввәсилә чалышырды.

Һәлә кечән әсрдә Азәрбайчанын М. Ф. Ахундов (1812—1878), С. Ә. Ширвани (1835—1888), Һ. Зәрдаби (1837—1907) кими габагчыл адамлары рус мәктәпләри гаршысында гоюлан мүртәчә вәзифәләрә бахмаряг, бу мәктәпләрдән халгын мәдәни инкишафы мәгсәдилә истифадә этмәйә чалышырдылар. Онлар, рус мәктәпләринин моллаханалардан мүгайнә әдилмәйәчәк дәрәчәдә үстүнлүйүнү ачыг көрдүкләри үчүн халгы өвләдларынны бу мәктәпләрдә гоймаға чағырырдылар.

Мүтәрәгги вә габагчыл зиялыларын сәйи нәтичәсиндә рус мәктәпләриндә охуян азәрбайчанлыларын сайы илдән-илә чохалса да, дөврүн тәләпләриндән мүгайнә әдилмәйәчәк дәрәчәдә керн галырды. Белә бир вәзийәт габагчыл мәдәнийәт һадимләринин, тәрәггипәрвәр мүәллимләри дүшүндүрмәйә билмәзди. Онлар Азәрбайчан кәңчләринин рус мәктәпләриндән кенши истифадә этмәдийини тәәссүфлә гөйд әдәрәк, Азәрбайчанда маариф вә мәдәнийәти инкишаф этдирмәк үчүн кәңчләри мәктәпләрдә даһа чох чәлб этмәйин ени-ени йолларыны ахтарырдылар.

Тифлис мүәллимләр институтуну битирмиш кәңч мүәллимләр — Һәбиб бәй Маһмудбәйов (1864—1928) вә Солтан Мәчид Гәниевин (1863—1937) тәшәббүсчү илә Азәрбайчанда 1887-чи илдән әтибарән ачылмыш олан «рус-мүсәлман» мәктәпләри, азәрбайчанлы кәңчләр арасында тәһсилни кеншиләндирмәк үчүн ән дөйәрли тәшәббүсләрдән бири иди. Азәрбайчанлы ушагларын охумасы үчүн ачылан бу хүсүс мәктәпләрин ади дөвләт ибтидан мәктәпләриндән фәрги, әсәсэн, онда иди ки, «рус-мүсәлман» мәктәпләриндә ана дилинин тәдриси мөчбури иди.

Бу мәктәпләр аз бир мүддәтдә әввәлчә Бақыда вә онун районларында, сонра исә Азәрбайчанын башга ерләриндә чох мәшһур олдулар. Һәсэн бәй Зәрдаби башда олмаг үзрә, бүтүн габагчылы Азәрбайчан зиялылары «рус-мүсәлман» мәктәпләринин чохалмасы вә яхшылашдырылмасы уғрунда гызғын мүбаризә апарырдылар.

Лакин әһалинин керидә галмыш һиссәси илк заманлар «рус-мүсәлман» мәктәпләриндән дә узаг гачыр, өз ушагларыны вә хүсүсән гызлары бу мәктәпләрдә гоймаг истәмир, ушаглары енә моллаханалара кәндәрмәйи үстүн тутурду. Өз тәрчүмәйи-һалында С. С. Ахундов бу мәсәләйә тохунараг язырды ки, авам чамаат фанатик моллаларын тә'сири алтында өз ушагларыны «рус-мүсәлман» мәктәпләринә вермир, гаранлыг вә рүтубәтли зирзәмиләрдә ерләшән моллаханалар исә шакирдләрдә долу олурду. Халг мүәллимләри моллаханаларын тә'сириңә гаршы мүбаризә апарар ушаглары мәктәпләрдә чәлб этмәк йолунда чох бөйүк зәһмәтләр сәрф эдир, чох бөйүк иш көрүрдүләр. Онлар һәһәтләри бир-бир кәзәрәк ата-аналара ушагларыны «рус-мүсәлман» мәктәпләринә гоймалары үчүн ялварырдылар.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, Азәрбајҹан, ч. 31, сәһ. 285.

Рус мәктәпләриндән истифада этмәк нә гәдәр файдалы олса да, халг маарифинин кениш күтләр арасында яйылмасы үчүн кифайәт дейилди. Бунун үчүн тә'лимни ана дилиндә апарылмасы лазым иди. Мәһз буна көрә дә Азәрбайчанын габагчыл адамлары, халгы рус мәктәпләриндән истифада этмәйә чағырмагла бәрабәр, ана дилиндә мәктәпләр ачмаға чәһд эдирдиләр. Азәрбайчанда ана дилиндә мәктәпләр ачмаг мәсәлеси XIX әсрдә, хуәсусән онун икинчи ярысында, мұзакирә мөвзуу олмаға башламашды. Бу заман белә мәктәпләрин ачылмасы үчүн лазымы игтисади-ичтимаи вә мэдәни шәрант артыг әмәлә кәлимишди.

Азәрбайчанын XIX әсрдә яшамыш габагчыл язычы вә маариф-пәрвәрләри, мұәллим вә алимләри кениш халг күтләрәрини әлмә вә маар: ф) говушдурмаг үчүн ән ә'тибарлы йол кими, кәңчләри ана дилиндә охутманын мә'на вә әһәмийәтинин дәрк эдир вә бу фикри һәятә кечирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышырдылар.

О заманлар ана дилиндә мәктәпләр ачмаг вә бу йолла халгы савадландырмаг вә әлмә говушдурмаг садәкә әрзудан ибарәт олараг галмамашды. Тәк-тәк дә олса, һәлә XIX әсрин 70-чи илләриндән Азәрбайчанын шәһәрләриндә ана дилиндә мәктәпләр ачылырды. С. Ә. Ширванинин 70-чи илләрдә Шамахы шәһәриндә, М. Т. Сидигини 90-чы илләрдә Нахчыван шәһәриндә иртичае гаршы мұбаризәдә бөйүк фәдакарлыгла ачдыглары вә бир нечә ил яшатдыглары мәктәпләр мәһз илк ана дили мәктәпләри олмушдур.

Лакин бу мәктәпләр милли мэдәнийәттин тәзаһүрү олдуглары үчүн, чар мә'мурларыны, моллаханалара мейдан охудуглары үчүн мұсәлман руһаниләрини горхуя салыг, гаракурһ гүввәләрин вә чар мә'мурларынын һүчумуна мә'руз галыг гә тезликлә бағланырдылар. Буларла бахмайраг, ушаглары ана дилиндә охутмаг идеясы кетдикчә яйылыг, өзүнә ени-ени тәрәфдарлар газанырды.

Биринчи рус ингилабы башлаян заман, В.И. Ленинин дедийи кими, муркүләйән Русия ингилабчы пролетариатын, ингилабчы халгын Русиясына чеврилән заман, Багы пролетариаты, әләчә дә Азәрбайчанда олан бүтүн демократик гүввәләр бу ингилабын пассив сейирчиләри олараг галмадылар, чүнки ингилаб бүтүн синифләри, әһалинин бүтүн тәбәгәләрини һәрәкәтә кәтирмишди.

1905—1907-чи илләр ингилабы һәм дә мәктәб ишләри сәһәсиндә бөйүк гайнашмая сәбәб олмушду. Бу гайнашма, Русиянын башга ерләриндә олдуғу кими, Азәрбайчанда да, хуәсусән ана дилиндә мәктәб ачмаг вә мәктәпләри демократлашдырмаг мәсәләләри әтрафында өзүнү көстәрирди.

XIX әсрин әввәлләринә гәдәр ана дилиндә мәктәб ачмаг мәсәләси Азәрбайчанда көртәбини сүрәтдә, айры-айры маарифпәрвәрләр тәрәфиндән, әсас ә'тибарилә, педагожи фикир кими ирәли сүрүлүрдү. Лакин XX әсрин әввәлләриндән ә'тибарән, мәктәб мәсәләси бүтүн милли мәсәләнин вачиб бир чәһәти кими, сияс сәчйийәдә мұзакирә вә мұбаризә мөвзуу олду вә тәкчә көркәмли тәрәгги-пәрвәрләрин дейил, мұхтәлиф синифләрин вә сияси партияларын

фикрини өзүнә чәлб этмәйә башлады. Чүнки 1905—1907-чи илләр ингилабы заманы вә ондан сонра милли мәсәлә, о чүмләдән мәктәб мәсәләси дә «Русиянын ичтимаи һәят мәсәләләри арасында... көркәмли ер» тутмаға башламашды.)

Буну гейд этмәклә В.И. Ленин 1913-чү илдә язырды ки, һәм иртичаын дөйүшкән милләтчилийи, һәм әксингилабчы, буржуа либерализминин милләтчилийә кечмәси вә мұхтәлиф «милли, йә'ни великорус олмаян сосл-демократлар арасында милләтчилик тәрәддүләринин күчләниб партия програмыны позмаг дәрәчәсинә чатмасы, «...бунларын һамасы бизи милли мәсәләйә, шүбһәсиз, әввәлкиндән даһа чох диггәт вермәйә мәчбур эдир»¹.

В.И. Ленин илк дәфә олараг марксист педагожи фикрин тарихиндә чохмилләтли дөвләт шәрантиндә мәктәб һаггында ени нәзәрийи, о чүмләдән Русиянын хырда милләтләри үчүн ана дилиндә мәктәпләр яратмаг нәзәрийиәси вә тәләбини ирәли сүрмүшдү.

Башда В.И. Ленин олмаг үзрә болшевикләр хырда милләтләрә ана дилиндә мәктәб ачмағы гадаған эдән чар сиясәтинин, мәктәб вә дилләр мәсәләсиндә маһиййәт ә'тибарилә чаризми мұдафиә эдән либерал буржуа сиясәтинин, мұртәчә маһиййәт дашыян «мэдәни-милли мұхтарийят» планыны рәлд эдәрәк, милли мәсәләнин, о чүмләдән ана дилиндә мәктәб ачмаг мәсәләсинин о заманкы шәрант үчүн ән демократик вә ән ардычыл бир сүрәтдә һәл эдилмәси үчүн өз програмыны ирәли сүрдүләр. Бу програм «шәртсиз дүнйәви мәктәб», һәр чүр дини тә'сирдән азад олан мәктәб ачылмасыны тәләб эдирди; бу мәктәб Русияда яшаян милләтләрин дилләри арасында һүгүг бәрабәрлийи шәрантиндә ана дилиндә олмалы иди; белә олмәзса, ана дилиндә ачылан мәктәпләрин мұввәффәгиййәтләри олмазды. Бу ана дилиндә олан мәктәпләр милли буржуазиянын мәнәфиенә хидмәт эдән һәр милләтин өзүнә мөхсус мәктәпләри кими йох, үмуми дөвләт мәктәби олмалы иди. Ялһыз белә мәктәпләр мұхтәлиф милләтләрин фәһләләринин бирлийинә көмәк эдә биләрди.

Болшевикләр партиясынын ирәли сүрдүйү бу мұһүм мәктәб тәләбләрини фәһләләр вә һәмчинин бүтүн зәһмәткешләр арасында тәблиғ этмәкдә, бу тәләбләрин еринә етирилмәси уғрунда онылар мұбаризәйә галдырмаг ишиндә Вақынын фәһлә вә болшевик мөтбуатынын, хуәсусән «Гудок», «Бакинский рабочий», «Тәкамүл», «Йолдаш» вә с. гәзетләрин ролу олдуғча бөйүк олмушдур.

Гейд этмәлийик ки, Вақынын болшевик мөтбуаты фәһлә ушаглары үчүн ачылан мәктәпләрин сайыны артырмаг тәләбини ирәли сүрмәклә бәрабәр, һәм дә бу мәктәпләрдә буржуа дүнйәкөрүшү дейил, һәгиги биликләрин тәдрис эдилмәсини, шакирдләрин ана дилиндә охудулмасыны, фәһләләрә мөхсус мәктәб вә маариф мұәссисәләринин пролетар тә'сиринә табә эдилмәсини тәләб эдирди.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 312.

«Гудок» гәзәти язырды ки: «биз фәһләләр, кәләчәк әмәк сәлтә-нәтиндә ени мэдәнийәт гурмаға чалышмагла өз ушагларымызы. өзүмүзү әлә бәдикләрлә сәләһландырмалыйыг ки, бизи әһәтә эдән һәгиги һәятә вә яхшы күзәрән әлдә әтмәймиз үчүн яраян һәят шәртләрини бизә өйрәтмәйә ярасынлар. Биз чалышмалыйыг ки, фәһләләрә һидмәт эдән маариф мүссисәләри бизим тәсири-миз алтында олсунлар, чалышмалыйыг ки, бүтүн ушагларымызын охумасыны тәмин әтмәк үчүн мәктәпләрин сайы артырылсын»¹.

Бакы фәһләләри, хусусән азербайчанлы фәһләләри ушагла-рынын бөйүк әксәрийәти мәктәбдән кәнарда галмышды. «Така-мүл», «Йолдаш» гәзәтләри белә бир ачыначаглы вәзнийәти тәсвир әдәрәк, фәһләләр үчүн мәктәбләр ачылмасыны тәләб әдирдиләр. Фәһлә ушаглары үчүн ени мәктәбләр ачмаг, ачылымыш мәктәпләри яхшылашдырмаг тәләбләрини фәһләләр өзләри дә бөйүк чәсарәтлә ирәлн сүрүрдүләр.

1905—1907-чи илләр ингиләбы Азербайчанын мүтәрәгги вә демократик зиялыларыны, хусусилә габагчыл мүәллимләрини гүввәтләи сурәтдә һәрәкәтә кәтирмишди. Онлар билик йамаг үчүн ана дилиндә мәктәбләр ачмаға, тәһсилдән мәһрум әдилмиш азербайчанлы ушаглары бу мәктәбләрә чәләб әтмәйә, бу мөгсәд үчүн яхшы дәрә китаблары тәртиб әтмәйә, ушаг әдәбийәти ярат-маға, гәзәт вә китаблар нәшр әтмәйә, китабханалар ачмаға вә с. чалышырдылар. Өзләринин мүтәрәгги фикирләрини еритмәк үчүн бу тәрәггипәрвәр вә демократик мүәллимләр биринчи рус ингиләбынын шүарларындан, әмәлә кәтирдийи халг һәрәкатын-дан илһам алып вә халг маарифинә әнкәл олан гара гүввәләрә саршы амансыз мүбаризә апарырдылар.

1905—1907-чи илләр ингиләбынын тәсири алтында мәктәб әтрафында кедән мүбаризә күндән-күнә шиддәтләнирди, Азе-рбайчан зиялыларынын — мүәллимләрин, мүһәррирләрин, әдиб-ләрин вә с. ени-ени дәстәләрини әһәтә әдирди. Она көрә дә ана дили мәктәпләри яратмаг мәсәләси әтрафында, үмумийәтлә, милли мэдәнийәтин ени дөврдә гаршыя чыхан мәсәләләри әтра-фында гызышан мүбаризә олдугча мүрәккәб бир сәһийә дашы-лырды. Бу мүбаризәни Азербайчан зиялыларынын екдилликлә, милли мэдәнийәтин тәрәггиси уgrundа чаризмә гаршы апарды-лары мүбаризә кими тәсәввүр әтмәк бөйүк бир сәһв оларды. Бу мүбаризәнин мүрәккәблии ондан ибарәт иди ки, бурада бир тәрәфдән, мүбаризә чарын мүртәчә мәктәб снәсәтинә гаршы кедир-ди, о бири тәрәфдән дә мүбаризә мүтәрәгги зиялыларла мүртәчә зиялылар арасында спесифик бир шәкилдә гызышырды. Мүбаризә милли мэдәнийәтин бүтүн саһәләрини әһәтә әтсә дә, әсәс әтибарилә тәлим мәсәләләри әтрафында мәркәзләширди вә буну дә тәсәдүфү бир һал һесаб әтмәк олмас, чүнки мәктәб үмумийәтлә, мэдәний-әтин әсәс һалгасыны, тәмәлини тәшкил әдирди.

Демәлийик ки, тәлим мәсәләләри әтрафында гызышан бу мүбаризә заһирән академик сәһийә дашыян мүбаризәйә бәһсәсә дә, мәһийәт әтибарилә, идеоложи мүбаризәнин бир ифадәсиндән, мүхтәлиф синифләрин мәнәфеләринин чарпышмасыны көстәрән, милли мэдәнийәтин мүхтәлиф чинаһлары арасындакы тоггуш-маны көстәрән мүбаризәдән ибарәт иди. һәгигәтән тәлим мәсә-ләләри әтрафында һәм мүзакирәләрдә вә һәм дә әмәли фәалийәт-дә Азербайчан зиялылары, әсәс әтибарилә, ики мүхтәлиф йолаа кедир. ики бамбашга група бөлүнүшүдүләр. Бу группарын бири, ени тәрәмиш Азербайчан буржуазиясынын мәнәфеини мүдафиә әдир, пантүркизм идеяларыны мәктәб ишләриндә вә үмумийәтлә, мэдәни вә снәси һәятдә йамаға чалышырды. Икинчи чинаһдә исә, ени тәрәмиш мүтәрәгги вә демократик әһвал-руһийәдә олан Азербайчан зиялылары бирләшмишди.

Азербайчан зиялыларынын бу икинчи вә бөйүк дәстәсинә мэдәнийәтимизин инкишафында көркәмли рол ойнамыш олан хадимләр, о чүмләдән һәсән бәй Зәрдаби (1837—1907) Нәриман Нәриманов (1871—1925), Чәлил Мәммәдгулузадә (1869—1932), Үзәйир һачыбайов (1885—1948), Мирзә Әләкбәр Сабир (1862—1911), Сүләйман Сани Ахундов (1875—1939), Рәшид бәй Әфәндиев (1863—1942) вә с. мүәллим, әдиб вә мүһәррирләр дахил иди.

Биринчи рус ингиләбындан илһам алмыш олан бу мүтәрәгги вә демократик зиялылар дәстәси бүтүн мэдәнийәт мәсәләләринин, о чүмләдән мәктәб мәсәләләринин мүзакирә вә мүбаһисәләриндә Азербайчан халг күтләләринин мәнәфеини мүдафиә әдирдиләр вә бу йолда апарылан мүбаризәдә габагчыл фикир вә тәдбирләрин галиб кәлмәси үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр.

Бу демократик зиялылар, бир тәрәфдән, «рус-мүсәлман» мәк-тәпләринин сайыны артырмаға вә азербайчанлы ушаглары о мәктәбләрә чәләб әтмәйә, о бири тәрәфдән, ана дилиндә мәктәбләр яратмаға вә беләликлә күтләләр арасында халг маарифини сүр-әтлә йамаға чалышырдылар.

Мәсәлән, севимли шаиримиз М.Ә. Сабир мәзмунлу вә мараглы шеирләри илә ушагларыны мәктәбләрә көндәрмәйән ата-аналары гамчылайырды, көһнә мәктәпләри ифша әдир вә ени мәктәбләр ачмағы тәблиг әдирди. Ушагларын тәлим-тәрбийә алмасынын бөйүк мэдәни әһәмийәтини көрән Сабир:

«Үмәтин рәһнүмасы тәрбийәдир,
Милләтин пишвасы тәрбийәдир.
Тәрбийәтлә кечир үмури-чаһан,
Һәр шейин ибтидасы тәрбийәдир»¹—

дейә язырды.

Р. Әфәндиев яздығы шеир вә магаләләриндә Азербайчан хал-гыны маариф вә әлмә йийәләнмәйә чағырырды. Р. Әфәндиев шеир-ләринин бириндә язырды:

¹ М. Ә. С а б и р, «Һопһопнамә», Азәрнәшр, 1954, сәһ. 346.

¹ «Гудок» гәзәти, № 2, 22 август 1907.

«Бир аилдә олмая, асарн-маариф,
Бир таифадән чыхмыя кұфтари-маариф,
Бир наһийдә этмиә ізһари-маариф,
Бир мәдрәсә ким вермиә әсмари-маариф,
Ол мәмләкәт айәндә дә виран олар, олмаз?¹
Ол мәмләкәтин әһли парншан олар, олмаз?»¹

Беләликлә ингилаби вә демократик гүвәләрнин фәалийәти нәтижәсиндә Азәрбайчан халгынын кениш күтләрәри мәктәбәслик вә әлмәсилийин зәрәрини, керилийин ичтимаи вә сияси сәбәлләрини баша дүшмәйә башламышды.

Азәрбайчанда баш верән ичтимаи-иғтисади ирәлиләмәләр мәктәб ишләринин кенишләнмәсини тарихи инкишафын бир зәрурийәти кими ирәли сүрүрдү. Мәһз она көрә дә әлмә вә маарифә говушмаг, ана дилиндә мәктәбләр ачмаг вә рус мәктәбләриндән истифадә этмәк чәһдләри күндән-күнә кенишләнирди. Лакин чаризм истибады шәрәнтиндә мүртәчә гүвәләр бу чүр нөчиб чиддү чәһдләрин гаршысына бөйүк сәдләр чәкмәйә чан атырдылар. Айдын иди ки, кениш халг күтләрәрини әлмә вә маарифә говушдурмаг вә бунун үчүн ана дилиндә мәктәбләр ачмаг кими мүһүм мәдәни вә ичтимаи бир мәсәләнни һәлли халгын сияси, иғтисади вә милли азадлығынын нәтижәсиндә, чаризмин, капитализмин вә бүтүн мүртәчә гүвәләрнин һөкманлығынын йыхылмасы нәтижәсиндә мүмкүндүр. Бу тарихи вәзифәни исә Бөйүк Октябр сосялист ингилабы еринә етирди.

* * *

Дәни Ленинин рәһбәрлийи алтында һазырланан вә башланан Бөйүк Октябр сосялист ингилабы өлкәдә вәзийәти көкүндән дөйишдирди. Бу ингилаб Русиянын бүтүн зәһмәткешләрини вә о чүмләдән Азәрбайчан халгыны истисмар зүлмүндән әбәди олараг азад этди; өлкәнни бүтүн халгларына сияси, иғтисади вә милли азадлыг верди, онларын милли мәдәнийәтләринин ени, сосялист әсасларда сүр'әтлә инкишафы вә чичәкләнмәси үчүн әлверишли зәмин яратды.

Ингилабын кенишләнмәсиндән илһам алан Бақы болшевикләри Совет дәвләтинин баниси В.И. Ленинин мүдрик кәстәришләриндән вә Русия Сосялист Федератив Совет Республикасынын көмәиндән вә тәчрүбәсиндән истифадә эдәрәк Азәрбайчанда Совет һөкүмәти гурмаг уғрунда йорулмаг билмәдән мүбаризә апарырдылар. Бу мүбаризәдә Совет дәвләтинин сиясәтини вә о чүмләдән халг маарифи сәһәсиндәки сиясәтини зәһмәткешләрин кениш тәбоғәләринә вә мүәллимләрә изаһ этмәк мүәййән ер тутурду. Болшевикләр тәрәфиндән Бақыда нәшр олунан фәһлә, салдат вә матрос депутатлары шурасынын мәтбуаты ингилабдан әввәлки мәктәбләрин синфи сәчийә дашыдығыны ифша эдәрәк язырды:

«Инди, мүзәффәр Октябр ингилабы нәтижәсиндә фәһлә вә кәндилләр һакимийәти әлә алдылары заман, халг маарифи ишләри дүзкүн зәмин үзәриндә гурулачаг вә әлм өйрәнмәк үчүн һәр кәсә имкан вериләчәкдир!»¹.

Лакин мәктәб системинин ингилаби әсаслар үзрә енидән гурулмасы үчүн Азәрбайчанда Совет дәвләтинин гәт'и гәләбә чалмасы ләзим иди.

Апрел айынын 25-дә (1918) тәкчә Бақы шәһәриндә дейил, һәм дә бүтүн Зағәфәзияда илк Совет һөкүмәти олан Бақы Халг Комиссарлары Совети рәсмән тәшкил эдилди. Бақы Халг Комиссарлары Советинин тәркибинә башда С. Шаумян олмагла М. Әзизбәйов, А. Чапаридзе, И. Фиолетов вә башга садиг болшевикләр дахил олдулар. Халг Маариф комиссары вәзифәсинә исә болшевикләр партиясынын көһнә үзвләриндән бири Надежда Николаевна Колесникова сечилди.

Бақы Халг Комиссарлары Совети тәшкил олундуғу илк күнләрдән Совет Русиясы илә сых әлағә сахламаг вә ондан көмәк алмагла, бир тәрәфдән, әксингилабчы гүвәләр вә мүсәлләһ хариче мүдахиләчиләрә гаршы ганлы рушулар апарыр, о бири тәрәфдән дә, зәһмәткешләрин иғтисади-мәдәни һәятыны ингилаби әсаслар үзәриндә енидән гурмаг үчүн гызғын фәалийәт көстәрирди.

Бақы Халг Комиссарлары Совети 1 май (1918) тарихиндә Совет һөкүмәтинин вәзифәләрини шәрһ эдән бир бәяннамә нәшр эдир. Бу сәнәддә бүтүн әсас сәһәләрдә олдуғу кими, маариф сәһәсиндә дә Совет һөкүмәтинин вәзифәләрини шәрһ эдилмишиди. Сәнәддә язылмышды ки: «Халг маарифи сәһәсиндә дә тәдбирләр гәбул олунмалыдыр ки, биринчи нөвбәдә пулсуз тә'лим верән пролетар, бейнәлмилләл әмәк мәктәбләрә ярадылсын, һәм дә күтләләр арасында мәдәни-маариф ишләри тәшкил эдилсин»².

Еничә тәшкил эдилмиш олан Халг Маариф Комиссарлығы һәмни бәяннамә әсасында Азәрбайчан зәһмәткешләринә мүрачнәт эдәрәк дейирди: билик артыг варлы синифләрин иһтисарында галмамалыдыр. Халг маарифи сәһәсиндә Совет һөкүмәтинин вәзифәләрини шәрһ эдәрәк мүрачнәтнамә үмуми ичбарни тәһсил тәтбиғ эдиләчәйини, тә'лимин мәктәбләрдә ана дилиндә апарылачағыны, мәктәб ишләринин инкишафына мане олан әнкәлләрин йох эдиләчәйини, мәктәби идәрә этмәк ишинин педагожи шуралара тапшырылачағыны вә с. билдирди. Мүрачнәтнамәдә Совет һөкүмәтинин тәкчә Бақы шәһәри вә онун фабрик-завод районларына гайгы кәстәрмәклә кифайәтләнмәйәчәйи, халг маарифи шураларынын Азәрбайчанын эн узаг кушаләринә белә йыйлачағы, ушаг вә кәнчләр үчүн бүтүн кәнд ерләриндә белә ана дилдәдә мәктәбләр тәшкил эдиләчәйи зәһмәткешләрә хәбәр верилдири.

¹ «Известия» (Бакинского совета рабочих, солдатских и матросских депутатов) газеты, № 1, 1918.

² Енә орада, № 81, 1918.

¹ Р. Әфәндиев, «Арват мәсәләси», Тифлис, 1914, сәһ. 37.

Мүрачнотнамәдә «фәһлә» вә кәндли күтләләринин, мүәллимләрин һәртәрәfli көмәкләринә үмид әдәрәк, халгын ярадычылыг иттидарына инамла ишә башлайырыг¹ — дейиллирди.

Һәмни һөкүмәт бәяннамәси вә мүрачнотнамәсинин тарихи аһәмийәти Азәрбайчан шәраитиндә биринчи дөфә оларак мәктәпләрин ана дилиндә олачагы вә кениш халг күтләләринин ушагла-ры үчүн ачыг олачагыны ә'лан әтмәсиндә иди. Мүрачнотнамәдә верилән вә'дләри һаята кечирмәк үчүн Халг Маариф Комиссарлыгы тә'чили бир сурәтдә мәктәпләрин енидән гурулмасы ишинә башлады.

Бакы Халг Комиссарлары Совети мүсаватчылар әлейһинә ганлы вурушмалара вә һәлә ағыр олан мадди һаят шәраитинә бахмаяраг аз вахтда халг күтләләри арасында бөйүк йүксәлиш, әлмә вә тәһсилә һәвәс оятмага наил олмушду. Белә бир вәзийәти шәрһ едән «Известия» гәзети азырды: «Халг күтләләри тарих мейданына чыхараг фәал вә сәмәрәли бир сурәтдә өз һаятларыны гурмага башламашлар. Күтләләрин мәнз индики кими көрүнмә-миш бир йүксәлиш, әлмә вә тәһсилә, маариф вә мәдәни гурулуша тәрәф көстәрдикләри кәркин чәһдләри һеч бир вахт мүшәһидә әдилмәмиш вә нә дә мүшәһидә әдилә биләрди².

Лакин тарихи мүдахиләчиләрин көмәйилә әксингилабчы гүв-вәләр Бакы Халг Комиссарлары Советинә өз тарихи вәзифәләри-ни давам әтдирмәйә имкан вермәди. Июл айынын 31-дә (1918) инкилис мүдахиләчиләринин көмәйилә һөкүмәт әксингилабчы әсер-меншевик вә дашнагларын әлиһә, сентябр айынын 15-дә (1918) исә, алман-османлы ишғалчыларынын күчү илә Азәрбай-чан халгынын гәддар дүшмәнләри олан мүсаватчыларын әлиһә кечди.

Буржуа вә мүлкәдар синифләринин мәнфәәтләринә хидмәт едән әксингилабчы мүсаватчыларын алман-османлы гәсбкарла-рынын силаһлары күчүнә гурдуғлары вә инкилис мүдахиләчи-ләринин гүввәсилә мүввәгәти оларак сахладығлары сатгын «Һө-күмәти» халгын аруз вә әмәлләринин зиддинә оларак, ичтнмаи һаятын бүтүн сияси, итгисади вә мәдәни саһәләриндә иртичаы енидән бәрпа әдиб кенишләндирмәйә чан атырды. Бу «Һөкүмәтин» ағалыг әтдийи дөврдә халг маарифи, чаризм дөврүндәкинән дә пис вәзийәтә дүшдү. Мәктәб саһәсиндә мүсаватчыларын мүртәчә фәалийәти, һәр шейдән әввәл, мәктәб шәбәкәсинин хейли икти-сар әдилмәси вә мәктәбләрдә охуан шакирдлярин зәһмәткешләр һесабына хейли азалмасында ифадә олунурду. Мүсават «Һөкүмәти» вахты 1914/15-чи дәрс илинә нисбәтән ибтидаи мәктәпләрин сайы 300 әдәд, йә'ни 31,8 фаиз, шакирдләрин сайы исә 14 710 нәфәр, йә'ни 23,7 фаиз азалмышды.

¹ Азәрбайчан ССР Мәркази Дөвләт «Октябр Ингилабы архиви», фонд 56, сияһи 1, иш 85, вәрәг 12.

² «Известия» (Бакинского совета рабочих, солдатских и матросских де-путатов) гәзети № 134, 1918.

1919/20-чи дәрс илиндә халг маарифинә бурахылан вәсаитин мигдары, манатын ингилабдан әввәлки курсу һесабы илә, 638 миң манат иди ки, бу да 1914/15-чи дәрс илиндә Азәрбайчанын әразисиндә олан мәктәбләрә бурахылан вәсаитин анчаг үчдә бири-ни тәшкил әдирди. Мәктәпләрин о заманкы ағыр вәзийәти, бир чох архив материалларындан да ачыг көрүнүр.

О заманкы кәнд мәктәпләринин ағыр вәзийәтиндән шикайәт едән бир кәнд мүәллиминин мәктүбунда дейиллирди: «Сәмийәтлә-лә демәлийәм ки, мәктәбләримиз тәсвирәдилмәз дәрәчәдә ағыр күндәдир. Мәктәбләр дағылыр, онлары хилас әтмәк ләзымдыр...³. Шамакы гәзасы мәктәпләринин инспектору мүсават «Һөкүмәтинин» маариф назиринә яздыгы мәктүбдә ә'тираф әдирди ки, гәзанын, демәк олар ки, бүтүн мәктәбләриндә «ушағлар мәктәбләрә ач вә аяғлыын кәлирләр. Бу аяғлыын вә ач ушағлары көрдүкдә, истәр-истәмәз, адам белә бир суал гаршысында галыр, доғруданмы бу ушағлар һаггында гайғы көстәрән йохдур⁴.

О заманлар мәктәб биналарынын бөйүк бир һиссәси османлы-мүсават гарәтчи гошуналары тәрәфиндән тутулмушду, мәктәб әмлакы дармадағын әдиллирди. Бәрдә мәктәбинин мүдирин мүәллим Сүлей-мановун «маариф назирлийинә» көндөрдийи телеграмда дейиллирди: «Мәктәби әскәрләр зәбт әтмиш, яндырыб дағыдырлар, беш миң манатлыг шәхси шейләримиз оғурлайыб мәни диләнчи һалына салмышлар, имдад көстәрин». Буна бахмаяраг «назирликдә» бу телеграмма һеч мәнәл белә гоймамышдылар.

Мәктәбләрин иш мәзәнуна данр еридилән сиясәт даһа әйбә-чәр иди. Һөкүмәти әлләринә кечирдикдән сонра мүсаватчыларын ирәли сүрдүкләри илк тәдбирләрдән бири, Бакы Халг Комис-сарлары Совети тәрәфиндән тәдриси ләғв едилән шәриәт дәрсләри-ни енидән мәктәбләрдә бәрпа әтмәк, шәриәт мүәллимләринин ени-дән мәктәбләрә гайтармаг вә беләликлә, ислам дининин мәктәбләр-үзәриндә тә'сирини енидән күчләндирмәкдән ибарәт олдү⁵.

Бунула бәрәбәр онлар милләтчилик идеяларынын да мäk-тәбләрдә көк салмасына чан атырдылар. Чар шовинизминдән дәрс алмыш олан мүсаватчылар мәктәбләри «миллиләшдирмәк» пәрдәси алтында Азәрбайчанда яшанан гејри-азәрбайчанлы халг-ларына ана дилиндә охумаларына мане олмаға чалышырдылар. У Гейд әтмәлийик ки, онларын мәктәбләри «миллиләшдирмәк» сиясәтләри, тәкчә азәрбайчанлы олмајянылары дейил, әслиндә һәм дә азәрбайчанлыларынын милли шәрәфләринә тохунур, ону тәғһир әдирди. Мәктәбләри «миллиләшдирмәк» шүары алтында мү-саватчылар, тә'лими халгын баша дүшмәдийи османлы түркләри-нин дилиндә апарырдылар. Османлы, әрәб вә фарс иттиһаһларыны олдуғу кими ибтидаи вә орта мәктәбләрә салмагла тә'лим дилини чәтинләшдирир, мәктәбләри халгдан узағландырыр, әдәби дили

³ Азәрбайчан ССР МДОИА, Ф. 51, с. 1, иш 319, вәр. 97.

⁴ Енә орада, иш 315, вәр. 67.

⁵ Бах: «Азәрбайчан» гәзети, № 11, 16 октябр 1918.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайжан Республикасы
Дөвләт КИТАПХАНАСЫ

халгын баша дүшмэйчэйн бир шөклө салырдылар. Онлар Азербайчан кәңчилиһини милләтчилик вә туранчылык кими идеяларла зәһәрләмәйә чалышырдылар.

Мүсават «Һөкүмәти»нин мүртәчә сиясәти мүәллимләрә гаршы олан мүнасибәтдә дә өзүнү көстәрирди.

Мүсават режимини мүәллимләрә, хүсусән кәнд мүәллимләринә вердийн зүлм вә тәһгирамиз мүнасибәтләр, һәтта чар зүлмүндән дә артыг иди. Халг мүәллимләри һүгүгдан мәнрум әдилмиш, мүсават мөмүрлары тәрәфиндән һәр аддымда тәһгир олунурдулар. Мүәллимләрин һәят шәранти олдугча ачыначаглы иди.

Мүсаватчылар тәһрибәдичи сиясәтләрилә, ичтиман һәятн бүтүн башга сәһәләриндә олдуғу кими, халг маарифи сәһәсиндә дә Азербайчан халгынын милли мәнфәәтләрини сатырдылар.

Бунларын сатгынчылык сиясәтләри о заманлар халгын сынанмыш оғуллари — болшевикләр партиясынын горхмаз мүбаризләри тәрәфиндән ифша әдилирди.

Мүсават «Һөкүмәти»нин сатгынлығы исә тәсадүфи дейилди. Һәлә 1903-чү илдә В. И. Ленин язырды ки: «Биз», йә'ни пролетарлар он дәфәләрлә көрмүшүк ки, ингилабчы пролетариат буржуазиянын гаршысына чыхдыгда, буржуазия азадлығы, вәтәнә, дил вә милләтә хәянәт әдир»¹.

Азербайчан буржуазиясына гаршы исә Русиянын ингилабчы пролетариаты тәрәфиндән мүдафиә олунан, Бөйүк Октябр ингилабындан руһланан гәһрәман Баки пролетариаты дурмушду. О мүсаватчылар вә башга мүртәчә гүввәләр әлейһинә гә'ни чыхыш әтмәк үчүн сүр'әтлә һазырлашырды. Мәһз буна көрә дә сатгын мүсават «Һөкүмәти»нин өмрү узун ола билмәзди; о ерини ингилаби гүввәләрә вермәйә мәчбур әдилди. Азербайчан зәһмәткешләри истисмарчыларынын сияси вә иғтисади зүлмүндән әбәди олараг азад әдилдиләр, онларын сүр'әтлә иғтисади вә мәдәни инкишафлары үчүн кениш йоллар ачылды.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАНДА СОВЕТ ҺАКИМИЙӘТИНИН ГӘТ'И ГӘЛӘБӘСИ ВӘ СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ТӘШКИЛИ. АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБИ ХАЛГ ТЭСӘРРУФАТЫНЫН БӘРПАСЫ ДӨВРҮНДӘ

(1920—1927)

1. Азербайчанда совет мәктәбләри тәшкил әтмәк үчүн көрүлән илк тәдбирләр. 1920-чи ил апрелин 28-дә Азербайчанын фәһлә вә кәндлиләри, Коммунист партиясынын рәһбәрлийн, бөйүк рус халгы вә онун мүсәлләһ гүввәләринин көмәйилә мүсаватчылар «Һөкүмәтини» йыхыб буржуа вә мүлкәдар истисмарчы синифләрин зүлмүнә әбәдилик сон гойдулар, Азербайчанда фәһлә-кәндли һөкүмәтини, Азербайчан Совет Сосялист Республикасыны гурдулар. Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын тарихи гәләбәләри нәтичәсиндә әмәлә кәлән бу әламәтдар һадисә мүнасибәтигә ингилабын бөйүк рәһбәри В.И. Ленин, азад олмуш Азербайчан халгыны тәбрик әдәрәк әмин олдуғуну билдирди ки, «... мүстәгил Азербайчан Республикасы өз Совет һөкүмәтинин рәһбәрлийн алтында, РСФСР илә бирликдә өз азадлыг вә истиглалийәтини Шәргин мәзлум халгларынын гәддар дүшмәни олан империализмдән горуяб сахлаячагдыр»¹.

Азербайчанда Совет һакимийәтинин гурулмасы Азербайчан халгы илә бөйүк рус халгы арасында олан тарихи достлуғу вә гардашлыг иттифагыны гәт'н олараг мөһкәмләндирди.

Рус халгынын көркәмли оғлу С.М. Киров (1886—1934) Биринчи Үмум Баки партия конфраңсында (май 1920) сөйләдийи мө'рузәдә, Азербайчанда Совет һакимийәти гурулмасынын Азербайчан халгы үчүн тарихи әһәмийәтигәндән бәһс әдәрәк дейирди ки, «бәй вә хан зүлмү алтында инләмиш Азербайчан, инди артыг азад олмуш, бөйүк Совет өлкәси илә — фәһлә-кәндли Русиясы илә әл-әлә вермишдир»².

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 1, 31 сәһ. 126, Азәрнәшр.

² «Коммунист» гәзети (русча), № 13, 17 май 1920.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 6, сәһ. 467, Азәрнәшр.

Азербайжан Коммунист партиясынын II гурултайында (октябрь 1920) Азербайжан ССР Гәрби-Ингилаб Комитесинин сәдри Н. Нәриманов дейрди ки, Азербайжан коммунистлери мұсават «Һөкүмәти»нин алчаг һәрәкәтләринә гаршы чыхды, III Бейнәлмиләлә доғру апаран йолла кетдиләр. Онлар, «инадала апардығлары иш вә мұбаризә илә III Бейнәлмиләнин байрағыны милли әдавәтдән төкүлән ганларын һәлә индийә гәдәр гурумадығы бир ердә галдырдылар».

Империалистләрнин гәсбкарлыг сиясәтләрини, мұсаватчыларын, меншевик вә дашнагларын хәянәткарлығларыны ифша әдәрәк, Н. Нәриманов Азербайжан зәһмәткешләринин арзуларыны шәрһ эдир вә дейрди ки: «Бүтүн фәһлә вә кәндлиләрин инди еканә истәкләри Совет Русиясы илә сых иттифаг бағламагдан ибарәтдир».

Истифадәчиләрин зүлмүндән азад олан Азербайжан халғы өз мүғәддәратынын саһибиди олды. Сосялист ингилабынын гәләбәси Русиянын башга халғлары кими, Азербайжан халғы үчүн дә ени инкишаф дөврү ачды, Ленин милли сиясәти зәмининдә онун сияси, игтисади вә мәдәни чәһәтдән сүр'әтлә инкишаф әтмәси үчүн лазым олан әлверншли шәраит яратды.

Азербайжанда Совет һакимийәти гурулан илк күндән әтибарән кәңш республиканы сияси вә игтисади чәһәтдән мөһкәмләндирмәк, зәһмәткеш күтләләрнин мадди вә мәдәни һәят шәраитини көкүндән яхшылашдырмаг, онлары бөйүк гуручулуғ ишләринә чәлб әтмәк үчүн кениш өлчүдә тәдбирләр көрүлмәлә башланды. Ән мүнһү тәдбирләрдән бири дә зәһмәткеш халғ күтләләри арасында маариф вә мәдәнийәти яймагдан ибарәт иди. Белә бир шәрәфли вәзифәнин һәлли чохлу вә ени системдә мәктәбләр ачылмасыны тәләб эдирди. Чүнки, «...көһнә капитализм чәмийәтинин дәйишдирилмәси илә бәрәбәр коммунизм чәмийәти ярадачаг ени нәслләрини тә'лими, тәрбийәси вә тәһсилә көһнә ола билмәз»ди.

Ана дилиндә ени совет мәктәбләри ачмаг үчүн бир сыра мүнһүк тәдбирләр гәбул әтмәк вә бу тәдбирләри вахтында һәята кечирмәк лазым кәлирди. Һәр шейдән әввәл, ачылачаг ени мәктәбләрин әсас гурулуш принципләрини, мүндәричә вә тәшкили гайдаларыны, үмуми шәкилдә дә олса, мүйәйиңләшдирмәк лазым иди. Бу вә бу кими халғ маарифи мәсәләләрини һәлл әтмәк үчүн дәрһал Азербайжан ССР Халғ Маариф Комиссарлығы ярадылды, бир нечә күнүн мүддәтиндә исә гәзаларда гәза халғ маариф шә'бәләри тәшкил эдилди. Халғ маариф комиссары вәзифәсинә Азербайжан Коммунист партиясынын көркәмли үзвү Дадаш Бунядадә, (1888—1938), мұавини вәзифәсинә исә Н.Н. Колесникова йолдаш тә'йин эдилди. Халғ маариф органлары, Коммунист партиясынын кәстәришләринә әсасән тәшкил олуңдуғлары илк күндән тә'хирәсалынмаз маариф мәсәләләринин һәллинә киришдиләр.

¹ «Коммунист» гәзети (русча), № 140, 18 октябрь 1920.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 283, Азәрнәшр.

О чүмләдән халғ маарифинин ени әсаслар үзәриндә тәшкилини вә инкишафыны тә'мин вә тәнзим әтмәк мәғсәдлә бир сыра мүнһүк дөвләт сәнәдләри һазырлайыб ә'лан эдиләр.

1920-чи ил май айынын 12-дә «Көһнә орта вә ибтидаи мәктәб типләрини политехник мәктәбләрлә әвәз әтмәк» һаггында, май айынын 15-дә «Вичдан азадлығы һаггында» һөкүмәт декретләри ә'лан эдилди. Май айынын 26-да исә «Азербайжан Совет Сосялист Республикасы ваһид әмәк мәктәбләринин Әсаснамәси» гәбул олуңду. Бу әсаснамә вә декретләр тә'лимин мәктәбләрдә ана дилиндә вә пулсуз олачағыны, мәктәб тапыларынын зәһмәткеш ушағларынын үзүнә ачыг олачағыны, мәктәбләрин мәсчид вә килсәләрин тә'сириндән хиләс әдилдикләрини, һәмчинин ачылачаг ени мәктәб типләрини кениш халғ күтләләри үзүнә ачыг олачағыны ә'лан этди.

Бунлардан алава, 1920/21-чи дәрә илиндә ачылачаг ени мәктәбләрин тәдрис планлары, оғлан вә гызлары мүнһүк олан ерләрдә бирликдә тәһсил алмалары, мәктәбләрә гәбул гайдалары, мәктәбләрин идарә әдилмәси вә с. даир бир сыра мүнһүк мәктәб сәнәдләрин гәбул эдилди вә Халғ Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән ерләрә көндөрилди.

Гардаш Совет Русиясы халғ маариф органларынын тәчрүбәсиндән истифадә әтмәк йолу илә гыса мүддәт ичәриндә һазырланыб ерләрә көндөрилән бу сәнәдләр, ени совет мәктәбләринин типләрини, мәзмун вә принципини, тәшкилат мәсәләләрини, әсас әтибарилә, айдынлашдырды.

Халғ Маариф Комиссарлығы гаршысында көһнә мәктәбләрин шәбәкәсини нәзәрдән кечирмәк, ени совет мәктәбләринин шәбәкәсини тәртиб әтмәк, мұсават «Һөкүмәти» заманы бағланан мәктәбләрин ериндә ени мәктәбләр ачмаг үчүн һазырлыг ишләри көрмәк. дағылмыш вә хараб әдилмиш мәктәб биналарыны вә мәктәб аваданлығыны истифадә әдиләчәк һала салмаг, мәктәбләри дәрә китаблары вә тә'лим ләвазиматы илә тәчһиз әтмәк кими мүнһүк вәзифәләр дурурду.

Ени совет мәктәбләринин тәшкили үчүн ән мүнһүк тәдбирләрдән бири — бу мәктәбләри лазыми мұәллим кадрлары илә тә'мин әтмәк иди. Бу мәғсәд үчүн көһнә мәктәбләрин мұәллим кадрларыны ишә чәлб әтмәк, ана дилиндә дәрә демәйиң бачаран ени мұәллимләр дәрәстәси һазырламаг, бу мұәллимләри Совет һөкүмәтинин сиясәтилә, ачылачаг ени совет мәктәбләринин мәғсәд вә вәзифәләрилә, мәзмун вә иш системилә таныш әтмәк, бир сөзлә, бу мұәллимләри совет руһунда тәрбийә әтмәк республиканын партия вә һөкүмәт тәшкилатларынын тәхирәсалынмаз тәдбирләриндән һесаб олуңдуруду.

Бу тәдбирләр мұхтәлиф шәкилдә һәята кечирилди. Бир тәрәфдән, республика гәзәтләриндә мәғаләләр язылып, фәһләкәндли һөкүмәтинин сиясәти, о чүмләдән халғ маарифи саһәсиндәки сиясәти, әмәк мәктәбләринин мәғсәди вә вәзифәләри шәрһ эдилди, о бири тәрәфдән, мұәллимләрә мұрачәтнамәләр дәрч

эдилір, онларын конفرанс вә гурултайлары чағрылып, мүәллимләр үчүн ғыса мүддәтли педагожи курслар ачылырды. Мүәллимлери ени мәктәб гуручулуғу ишләринә сә’йлә киришмәйә чағыран һәмин мүрачиәтнамаларин бириндә дейилриди: «Азәрбайчанда бөйүк һадисәләр баш вермишдир. Көһнә мүсават «һөкүмәти» йыхылмыш вә ериндә Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасы һөкүмәти гурулмушдур. Бу һөкүмәт, мүәллимлери интизамлы олмага, жүчлү эмәк сәрф этмәйә чағырыр. Мүәллим, маариф сәһәсиндә икигат гүввә илә ишләмәли, мүстәгил Азәрбайчанын азад вәтәндашларыны охудуб тәрбийә этмәли... ени азад мәктәб гурмалыдыр»¹.

1920-чи ил, июн айынын 16-да Бақы шәһәриндә азәрбайчанлы мүәллимләрин, июлун 29-да бүтүн Бақы шәһәри мүәллимләринин конفرансы, августун 2-дә Кәнчә шәһәриндә 5 гәза (Кәнчә, Газах, Шамхор, Тавус вә Чаваншир) мүәллимләринин гурултайы кечирилди. Мүәллимләрин белә йығынчағлары йә айларында республиканын башга гәзаларында да апарылырды. Һәмин йығынчағларда Халг Маариф Комиссарлығынын рәһбәр ишчилери гаршыдақы дәрс илинин вәзифәләри вә ваһид эмәк мәктәбләринин иш системилә мүәллимлери таныш эдирдиләр.

Ени совет гурулушунун бир һәгигәт олдуғуну, онун гаршыя гойдуғу вәзифәләрин әсл халг мәнәфеиндән доғдуғуну баша дүшән фәһлә-кәндли һөкүмәтинә сәдагәтлә хидмәт этмәйә һазыр олан габагчыл мүәллимләр өз чыхышларында вә гәрарларында халг маарифинин йүксәлиши уғрунда вар гүввәләрилә чалышачағларына сөз верирдиләр. Мәсәлән, гочаман мүәллим Маһмудбәй Маһмудбәйовун сәдәрәти алтында Бақы шәһәри азәрбайчанлы мүәллимләринин йығынчағы чыхардығы гәрарда: «Ишинмизи сәдагәтлә еринә етирмәлийик, ени сосялист ваһид эмәк мәктәби гурмаг тәләбләриндән доған вә үзәримизә дүшән мүәллимлик вәзифәләрини доғрулتماға чидди чәһд кәстәрмәлийик»² — дейирди.

1 Сентябрь айынын 19-да (1920) Бақы шәһәриндә маариф вә сосялист мәдәнийәти ишчиләринин Биринчи Үмум Азәрбайчан гурултайы ачылды. Һәмин гурултайда әсас мәсәд зиялылары маариф вә мәдәнийәт очағлары әтрафында сәфәрбәр этмәкдән ибарәт иди. Гурултайы ачаркән, мәшһүр бастәкар Мүслүм Магамаев (1885—1937) кечмишин авамлыг вә чәһаләтиндән, инди бунлара гаршы кәскин мүбаризә апармағын вахты чатдығындан данышараг дейирди ки, инди биз бу чәһһәйә ики-үч гат гүввә илә, авамлыға галиб кәләчәйимизә мөһкәм инамла элмин ишығыны бизә әзиз олан пролетар күтләлери арасында яймага кедирик.

Һәмин гурултайда Н. Нәриманов чари сиясәтә даир мәр’узә этди вә мүәллимләрин фәһлә-кәндли һөкүмәти шәрәитиндәки вәзифәләриндән бәһс эдәрәк, кәстәрди ки, ени гурулушда «мәктәб дә ени олмалыдыр, тә’лим вә тәрбийә үсуллары да ениләшдирил-

мәлидир». Н. Нәриманов ону да гәйд эдирди ки, «бу мүһүм вәзифәнин һәллиндә бизә, Совет Русиясынын үчиллик тәчрүбәси кәмәк эдәчәкдир»¹.

Гурултайын түмәйәндәләри Азәрбайчан халгынын бөйүк хиласкары, Совет дөвләтинин баниси В.И. Ленинә кәндәрдикләри телеграмда даһи рәһбәри үрәкдән тәбрик эдирдиләр; чыхардығылар гәрарда исә Совет Азәрбайчаныны мөһкәмләндирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышачағларына гәт’и сөз верирдиләр.

Мә’лум олдуғу ки, В.И. Ленин о заманкы чыхыш вә нитгләриндә совет мүәллимлери гаршысында сияси әһәмийәти олан бөйүк вәзифәләр гоурду. В.И. Ленин дейирди ки, мүәллимләр, өзләрини педагожи фәалийәтләрилә мөһдудландырмамалыдырлар, онлар мүбаризи зәһмәткешләр күтләсилә бирләшмәлидирләр. «Ени педагогиканын вәзифәси — мүәллимлик фәалийәтинин чәмийәтин сосялистчәсинә тәшкили илә әлағәләндирмәкдән ибарәтдир»².

Совет Азәрбайчанында да мүәллимләрин фәалийәтинин һәмин бу мүһүм вәзифәнин һәллине йөнәлтмәк ләзим иди. Бу мәсәд үчүн дә онлары буржуа мәфкурәсинин тә’сириндән азад этмәк, совет руһунда енидән тәрбийә этмәк ләзим иди. Белә бир вәзифәнин һәлли нә гәдәр чоһ вахт истәсә дә, тә’хир салына билмәзди.

РСФСР-дә олдуғу ки, Азәрбайчанда да мүәллимләр, Совет һөкүмәти тәрәфинә бирдән кечмәдиләр. Көһнә гурулушда тәрбийә алдыларындан, онлары бир гисми Совет һөкүмәтинин мөһкәмлийинә һәлә инанмырды, икинчи бир гисми исә, һөкүмәтин фәһлә-кәндли элине кечмәсиндән наразы олараг, ачыгдан-ачыға ишдән боюн гачырырды. Бә’зиләри дә әтрафларында баш верән сияси һадисәләрә лагәйд бахыр, мәнз мааш алмаг хәтиринә ишләйирдиләр. 1920-чи ил сентябрын 24-дә Бақы шәһәри мүсәлман зиялыларынын митингиндә чыхыш эдән Н. Нәриманов зиялылары бу чүр гурулашдырар, онлары совет ишине чәһб этмәк үчүн бу чүр әһвали-руһийәләрә, хүсусән, милләтчилик мейлләринә гаршы кәскин мүбаризә апармаг ләзим кәллиини ирәли сүрүлдү. Н. Нәриманов «милли һиссләрдән» дәм вурән зиялылары кәскин тәнгид эдәрәк, кәстәрирди ки, онлар милләт мәсәләсиндә чоһ янылырлар вә баша дүшә билмирләр ки, милләтләрин истинадканы гочулар вә алверчиләр дейил, фәһлә вә кәндлиләрдир. Азәрбайчан зиялыларынын бейнәмилләтчилик руһунда, рус зиялылары илә гардашлыг руһунда тәрбийә эдилмәсинә Н. Нәриманов сияси әһәмийәт верирди. О, зиялылара мүрачнәт эдәрәк, дейирди ки, Азәрбайчанда коммунизм идеяларынын тәнтәнәси зиялыларын совет гурулушунда вичданла чалышмасындан, зиялыларла фәһлә-кәндиләрин әлибр чалышмасындан асылыдыр»³.

¹ «Коммунист» гәзети (русча), № 120, 21 сентябр 1920.

² В. И. Ленин и н. Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 462, Азәрнәшр.

³ «Коммунист» гәзети (русча), № 125, 30 сентябр 1920.

¹ «Коммунист» гәзети (русча), № 31, 9 июн 1920.

² Бах: «Коммунист» гәзети (русча), № 31, 9 июн 1920.

Маариф ишчиләрини ишә чәлб этмәк мәгсәдилә Азәрбайчан Һәрби-Ингилаб Комитәси онларын сәфәрбәрлийә алынмасына вә ихтисаслары үзрә вәзифәйә тә'йин әдилмәсинә даир декрет вермишди. Бүтүн бу тәдбирләр, шүбһәсиз, мүәллимләрин вә мүмийәтлә зиялыларын тәрәддүд эдән һиссәсини Совет һөкүмәтинә, һәмчинин совет мәктәпләринә олан мүнәсибәтләрини һәртәрәfli дүшүнмәйә, даһа дүзкүн хәтти-һәрәкәт көтүрмәйә вадар эдирди.

Бүтүн бу тәдбирләр көһнә мүәллимләрин ени мәктәб гуручулуғуна чәлб олунмаларына хейли көмәк этди. Мүәллимләрин әһвали-руһийәләри кетдикчә дәйишир вә сағламлашырды. Онлар мәктәб гурулушунда гәбул әдилмәкдә олан илк тәдбирләрдә Совет һөкүмәтинә кетдикчә даһа фәал көмәк этмәйә башлайырдылар. Вәзифә—бу мүәллимләри халг маарифинә даир декретләр вә сәнәдләрлә, вәһид әмәк мәктәбинин иш гайдалары илә таныш этмәкдән, кенишләнән мәктәпләр шәбәкәсини тә'мин этмәк үчүн ана дилиндә дәрс вермәйә габил ени мүәллимләр дәрәсәси һазырламагдан ибарәт иди.

Азәрбайчан ССР Ҷалг Маариф Комиссарлығы мәктәпләр шә'бәси рәисинин мүавини мошһур педагог Азад Әмировун (1938-чи илдә өлмүшдүр) ХМК коллекиясына тәгдим этдийи 1920-чи ил 5 июн тарихли язылы мә'рузәдә дейилирди: «Ени дәрс илиндән э'тибарән мәктәпләримизин сайы хейли артачагындан вә мәктәб типини дәйишчәйиндән биз, ени халг мүәллимләри кадрлары һазырламаг вә мөвчүд олан мүәллимләрин дә билийини әмәк мәктәпләринин принцип вә програмларына уйғун олараг кенишләндримәк зәрурийәти гаршысындайыг. Мүәллимләрин һазырлығы артырылмазса, онлар әмәк мәктәпләринин ишләриндә ачизлик көстәрәчәкләр, мәктәпләримиз дә индийә гәдәр олдуғу кими, натамам вәзнийәтдә галачагдыр»¹.

Бу мүһүм дөвләт мәсәләси Халг Маариф Комиссарлығы коллекиясында музакирә әдилди. Орада чыхарылан гәрара әсасән, көһнә мүәллимләри ени совет мәктәпләринин вәзифәләри вә иш үсүллари илә әтрафлы сурәтдә таныш этмәк, тәһсилли вәтәндашлардан ени мүәллим кадрлары һазырламаг мәгсәдилә республиканын 9 мәнтәгәсиндә (Бакы, Шамаһы, Шуша, Гусар, Гарякин вә с.) 1920-чи илин июл-август айларында гыса мүддәтли педагожи курслар ачылды вә бу курслар 1096 нәфәр мүдавим чәлб әдилди.

Бу тәдбирләрлә янашы, артачаг мәктәб шәбәкәсини кәлчәкдә кәчч мүәллим кадрлары илә әсаслы сурәтдә тә'мин этмәк үчүн дарүлмүәллимләрин тәшкилинә башланды. Мүәллимләрин вә халг маарифи органлары ишчиләринин методик һазырлыгларыны кенишләндримәк үчүн педагожи журналлар нәшр әдилмәйә башлады вә с.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бүтүн бу гәбул әдилмиш илк тәдбирләр, мүсаватчылардан ирс галан, олдуғча чәтин вәзийәт шәраити

¹ Азәрб. ССР Маариф Назирлийи архиви, * коллекия фонду, 1920, иш 2, вәр...70.

тиндә апарылырды. Әз тәбиәти э'тибарилә яхшы вә ишыглы биһнар тәләб эдән мәктәпләр көһнә гурулушдан галмыш чоһу үчүг, пәнчәрәсиз вә гапысыз, ади мәктәб аваданлығындан мәһрум олан биһнарларда ерләшмәли идиләр.

Әз мәгсәд вә мәзмүнүна кәрә дәрин һазырлығы мүәллимләр тәләб эдән ени мәктәпләр, чох ерләрлә кифайәт дәрәчәдә әлми вә методик һазырлығы олмаян, көһнә әһвали-руһийәдә олан мүәллимләрә тапшырылмагы олурду.

Дәрс китабларынын идеоложи вә дил чәһәтдән ярамазлығы, язы вәсантинин гытлығы вә с. чәтинлийи даһа да артырды. Гәлә мүсәлман руһаниләринин вә мүәллимләр арасында олан дүшмән үнсүрләрин әксингилабчы тәблиғатларыны вә көстәрдикләри мүгавимәти дә дедикләримизә алава этсәк, о илк күнләрин чәтинликләринин мәнзәрәси даһа айдын олар.

Белә бир шәраитдә, һәмчинин халг тәсәрурүфатынын позулмуш олдуғу бир шәраитдә Совет һөкүмәти зәһмәткешләрин көмәйилә вә бөйүк вәсант сәрф этмәклә һәмнин чәтинликләрин гаршысыны алмаға, дәрс илини вахтында башламаға чалышырды.

Ени мәктәпләрин тәшкилиндә Совет Русиясынын Азәрбайчана көстәрдийи гардашлыг көмәйини айрыча гейд этмәлийик. Мәһз бу көмәйи нәзәрдә сахлараг Н. Колесникова язылды: «Бурада, Азәрбайчанда бизә ени йоллар ахтармаг лазым дейил, пролетар диктатурасы илә әлагәдар олараг бизим дә гаршымызда Совет Русиясында олан вәзифәләр дурур, коммунист идеалы илә әлагәдар олараг мәгсәлимиз дә әйнидир. Бизә милли һәят вә игтисади шәраитләри һесаба алмаг, Совет Русиясынын тәчрүбәләриндән истифадә этмәк вә үч ил әрзиндә кифайәт дәрәчәдә айдынлашмыш олан йол илә кетмәк лазымдыр»¹.

Һагигәтән Азәрбайчанда ени әмәк мәктәпләринин тәшкили үчүн лазым олан ганунар, низамнамаләр вә тә'лиматлар Совет Русиясынын тәчрүбәләриндән истифадә этмәк йолу илә гыса мүддәт ичәрисиндә һазырланды. Һәмнин тәчрүбә һәм да ени тәдрис планлары тәртиб этмәк, ени програмлар вә дәрс китаблары яратмаг үчүн ярадылмыш комиссионларын ишләриндә, көһнә мүәллим кадрлары арасында иш апармаг вә ени мүәллимләр дәрәсәси һазырламагда, көһнә, бүрократлашмыш маариф системи әвәзинә ени халг маарифи системи гурмагда, ени мәктәб типләрини мүәййән этмәкдә дә бизә көмәк этли.

Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин һәятә кеширдикләри илк гә'и тәдбирләрин сайәсиндә зәһмәткеш халгын, әләчә да Русия халг маариф органларынын гардашлыг көмәйи нәтичәсиндә 1920-чи ил октябр айынын 1-дә Азәрбайчанда биринчи совет дәрс или башланды.

Хүсуси гейд олунмалыдыр ки, көрүлән илк тәдбирләрин нәтичәсиндә мәктәб шәбәкәси 1914/15-чи дәрс илиндә олдуғу сәвий-

¹ «Народное просвещение» журналы № 2, сәһ. 17, 1920. Азәрб. ССР ХМК органы.

йәйә галдырылды, шакирдларын миғдары исә зәһмәткеш ушағларынын һесабына хейли артды. 74 922 шакирди олан 937 ибтидаи мәктәбин ана дилиндә, совет эмәк мәктәби кими ишә башламасы дедикләримизин чанлы мисалыдыр.

Беләликлә, буржуа-мүлкәдәр зүлмүндән азад олан Азәрбайчан халгынын совет халғлары аиләсиндә сияси, игтисади вә мәдәни йүксәлиши уғрунда башланан нәһәнк мүбаризә шәраитиндә ени совет мәктәпләри яратмағ уғрунда апарылан мүбаризә кенишләнирди.

Әсрләр бою ана дилиндә мәктәб һәсрәтиндә олан Азәрбайчан халгы Бөйүк Октябр сияси ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә өз доғма дилиндә ушағларыны охутмаға башлады.

Кәнч Совет дәвләтнин маариф сәһәсиндә ән мүһүм вәзифәләриндән бири, еничә тәшкил әдилмиш мәктәпләри мөһкәмләндириб инкишаф этдирмәкдән ибарәт иди. Бу мәғсәдлә, ярадылмыш олан ени совет мәктәпләри үчүн даға мүкәммәл тәдрис планлары вә тәдрис програмлары тәртиб әтмәк, ана дилиндә ени дәрәс китаблары чап әтмәк лазым иди. һәмчинин ени мәктәпләрин мәғсәдләринә уйғун тә’лим-тәрбийә үсуллары сечмәк, мүәллим кадрлары етишдирмәк, көһнә мүәллимләри идея-сияси чәһәттән енидән тәрбийә әтмәк, онлары ени тә’лим-тәрбийә үсуллары илә сиаһландырмағ күүнүн ән вачиб мәсәләләри кими ирәли сүрүлмүшдү. Әлчә дә, зәһмәткешләрин артан тәләбатыны өдәмәк үчүн мәктәб шәбәкәсини кенишләндирмәк, мәктәпләрин мадди базасыны күчләндирмәк гәләб олунурду.

Бу мәсәләләри мүвәффәгийәтлә һәлл әтмәк үчүн, күлли миғдарда малийә вәсаяти сәрф әтмәкдән алава, кәнч нәслин коммунист тәрбийәси һағгында марксизм-ленинизм идеяларыны күтләләр арасында яймағ, совет республикасынын эмәк мәктәпләри гурмағ ишиндәки тәчрүбәләриндән кениш истифадә әтмәк, Русияда доған вә инкишаф әтмәкдә олан ени педагожи фикирләри Азәрбайчан мүәллимләри арасында яймағ лазым иди. Бүтүн бу мәсәләләрин һәлли, һәмчинин көһнә педагожи ирсдән тәнгиди сүрәтдә истифадә әтмәк, ени мәктәб гуручулуғуна мане олан синфи дүшмәнлә, көһнә мәктәпләрин, хүсүсән моллахана вә мәдрәсәләрин ени тә’лим-тәрбийә системинә мане олан галығлары илә мүбаризә апармағ зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Маариф органлары вә мүәллимләрин фәалийәти, халғ тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә һәһз бу мүһүм мәсәләләрин һәллинә истигамәтләндирилмишди.

Бу мәсәләләри бир-бир көздән кечирәк.

2. Халғ тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә мәктәбин әсас вәзифәләри. Совет дәвләтнин мәктәб сиясәтини, мәктәбләр гаршысында гойдуғу мәғсәд вә вәзифәләри мүйәйнәләшдирмәк вә әһали арасында яймағын әһәмийәти бөйүк иди. Бу васитә илә мүәллимләрин фәалийәтини тә’лим-тәрбийә ишләриндә дүзкүн истигамәтә йөнәлтмәк, зәһмәткеш күтләләрин ушағларыны тәһсиялә, өзләрини исә ени мәктәб гуручулуғу ишләринә чәлб әтмәк оларды.

Ени совет мәктәпләринин әсас вәзифәләри В.И. Ленинни көс-тәршиләри, Коммунист партиясынын програмы илә мүйәйнә әдилмишди.

В.И. Ленин Октябр ингилабынын биринчи илләриндә халғ маарифи вә кәнчләрин тәрбийәсинә даир сөйләдийи тарихи нитг-ләриндә совет мәктәбинин гаршысында дуран вәзифәләри кениш бир сүрәтдә вә дәнә-дәнә изаһ әдирди.

В.И. Ленин, һәр шейдән әввал, мәктәпләрин синфи-сияси вәзифәсини нәзәрә чарпдырды.

Һәлә 1918-чи илә, мәктәбин сиясәтдән харичә олуб, айры-айры синифләрә дейил, бүтүн чәмийәтә хидмәт көстәрдийини идиә эдән буржуа риякарлығыны ифша эдәрәк, В. И. Ленин дейрди ки: «... мәктәбин һәятдән кәнәрда, сиясәтдән кәнәрда дурмасы — ялан вә риякарлығдыр»¹. Совет гурулушу шәраитиндә исә о, мәктәбин коммунизм гуручулуғу вәзифәләринә, Совет дәвләтнин тәрбийә вә тәһсил сәһәсиндәки сиясәтинә хидмәт эләчәйини көстәрирди. В.И. Ленинни бу фикри, лайиһәсини тәртиб әтдийи вә Коммунист партиясынын VIII гурултайында (1919) гәбул әдилән партия програмында ашағылақы шәкиллә ифадә олунмушдур: «Халғ маарифи сәһәсиндә РКП мәктәби буржуазиянын синфи һөкүмранлығы аләтиндән чәмийәтин синифләрә бөлүнмәсини тамамилә мөһв әтмәк аләтинә, чәмийәтин коммунистчәсинә енидән гурулмасы аләтинә чевирмәк үчүн 1917-чи ил Октябр ингилабындан ә’тибарән башланмыш олан иши ахыра чатдырмағы өз гаршысына вәзифә гоюр»².

Програм әлчә дә гөйд әдирди ки, пролетар диктатурасы дөврүндә мәктәб нәинки коммунизм принципләрини һәятә кечирмәлидир, о, һәмчинин зәһмәткеш күтләләрин ярымпролетар вә гейри-пролетар тәбәғәләри ичәрисиндә пролетариатын идея, тәшкилат, тәрбийә тә’сирини дә яймагла «коммунизми гә’и сүрәтдә гура биләчәк бир нәсл тәрбийә әтмәк» мәғсәдини гаршыя гоюр.

Коммунист партиясы тәрәфиндән совет мәктәпләринин гаршысында гоюлан бу үмүми сияси вәзифә инкишафымызын айры-айры мәрһәләләриндә дөврүн сияси, игтисади вә мәдәни вәзифәләриндән асылы оларағ, конкрет шәкилләрдә ифадә олунмушдур. Халғ тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә дә мәктәпләримизин вәзифәләри, бу дөврлә Коммунист партиясы гаршысында дуран әсас вәзифәләрдә мүйәйнәләшдирилирди.

Мәктәбдәнкәнәр тәһсил мәсәләләринә һәср әдилмиш Умум Русия мүшавирәсиндә (1920-чи ил) сөйләдийи нитгдә В.И. Ленин халғ тәсәррүфатынын бәрпасы вәзифәләриндән бәһс эдәрәк көстәрирди ки, истәр сәнәени, истәрә кәнд тәсәррүфатынын йүксәк техника вә электрикләшдирмә әсасында енидән гурулмасы йүксәк мәдәнийәт вә зәһмәткеш күтләләрдән тәһсилли олмағы тәләб

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 77, Азәрнәшр.

² Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 463, Азәрнәшр.

эди. Комсомолун III гурултайында (1920-чи ил) сөйлөдүйн тарихи нитгиндэ сәнае вә кәнд тәсәррүфатынын элми әсаclar үзәриндә инкишаф әдириләчәйиндән даһа мүфәссәл данышараг В. И. Ленин кәнчләрә мүрачнәтлә дейрди: «Гаршынызда гуручулуг вәзифәси дурур вә сиз бу вәзифәни ялыз о һалда еринә етирә етирәләрсиниз ки, бүтүн мүасир билийә йийәләнмиш оласыныз...»

Бунунла әлагәдар мәктәбин әсәс вәзифәси кәнч нәслә билик вермәклән ибарәт олмалы иди. В.И. Ленин мәктәбин вәзифәсиндән бәһс әдәрәк дейрди: «Бизим мәктәб... кәнчләрә билик әсаclar вермәли, өзләринин коммунист бахышлары яратмасы үчүн билик вермәли, онлардан элми адамлар етишдирмәлидир». Тәкчә бу мәсәләни дейил, һәм дә политехник тәлим мәсәләринә даир ирәли сүрдүйү фикирләри дә В.И. Ленин өлкәнин итгисади йүксәлиши вәзифәләрилә бағлайырды.

Тәк билик вермәклә мәктәбин вәзифәси битмирд, о, һәм дә коммунизм чәмийәтини гурмаг үчүн лазым олан әхлаг кейфийәтләр дә тәрбийә әтмәли иди. Владимир Илич мәктәбин бу вәзифәсини мүәййән әдәрәк дейрди: «Һазыркы кәнчләрин бүтүн тәрбийә, тәһсил вә тәлим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбийә әтмәкдән ибарәт олмалыдыр»¹. Коммунист әхлагынын әсаасыны нсә коммунизм уғрунда мүбаризә апармаг тәшкил әтдийини гейд әдирди.

Партия програмы мәктәбин әмәли вәзифәләрини мүәййән әдәркән һәм дә кәстәрирди ки, мәктәбин гаршысында 17 яшына гәдәр бүтүн оғлан вә гызлар үчүн пулсуз вә ичбари үмуми вә политехники тәһсили һәята кечирмәк кими мүһүм вәзифә дурур.

В.И. Ленин һеч дә мәктәбин вәзифәләрини өлкәнин тәкчә итгисади йүксәлишилә бағламырды. Коммунист партиясы, В.И. Ленин мәктәбин гаршысына даһа кениш вәзифәләр, — коммунизм чәмийәтинин һәртәрәфли инкишаф әтмиш үзвләрини һазырламаг, сосялизм чәмийәтини гурмаг үчүн зәрури олан мәдәни ингилаби һәята кечирмәк вәзифәләрини гоюрду. В.И. Ленинин кәстәришләриндән айдын олурду ки, итгисади йүксәлиш тәһсил вә мәдәнийәт тәләб әтдийн кими, тәһсил вә мәдәнийәтнин, о чүмләдән мәктәб гуручулуғунун инкишаф әтмәси үчүн дә мадди зәмин ярадыр.

Мәдәнийәт вә тәһсилә йийәләнмәк чәһдләри зәһмәткешләрин кениш күтләләри арасында кетдикчә гүввәтләнирди. Русия Коммунист партиясынын XII конфраңсы (1922 ил) кәстәрирди ки, мәдәни тәләбатын белә артмасы вә билийә олан һәвәс ингилабын һазыркы дөврүнүн ән харәтерик әләмәтидир. Конфраңсын гәрәрларында дейлирди ки: «Халгын сүр'әтлә артан мәдәни тәләбатыны вә халг ичәрәсиндә билийә доғру оянмыш олан бөйүк һәвәси тә'мин әтмәк үчүн партия өз тәрәфиндән мүмкүн олан һәр шейи әтмәлидир»².

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 290—291, 296, Азәрнәшр.

² Сов.ИКП гурултайлары, конфраңслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрәрлары, I һ., сәһ. 745.

Кечмиш чәмийәтдән ирс галан кәһнә адәт вә вәрдишләрин, ән'әнә вә мөвһуматын совет гурулушу үчүн тәһлүкләни дүшмән олдуғу вә бу ән'әнә вә вәрдишләрин миллионларла зәһмәткеш күтләләри өз пәнчәсиндә сахладығы партия мә'лум иди.

РКП-нин XIII гурултайынын (1924) екуллары һаггында сөйләдийн мә'рузадә И.В. Сталин пролетар диктатурасы дөврүндә партиянын гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бәһс әдәрәк, дейрди: «... бу ән'әнә вә вәрдишләрә гаршы мүбаризә апармаг бүтүн иш саһәләриндә буңлары һөкмән арадан галдырмаг, нәһайәт, ени нәсилләри пролетар сосялиزم руһунда тәрбийәләндирмәк — партиямызын гаршысында дуран нөвбәти вәзифәләрдир вә бу вәзифәләр еринә етирилмәдән сосялизмин гәләбәси мүмкүн дейилдир»¹.

Айдын иди ки, бу шәрәфли вәзифәләри һәята кечирмәк үчүн совет мәктәби мүһүм рол ойнамалы иди.

Бу тарихи кәстәришләр еничә тәшкил әдилмиш Азәрбайжан совет мәктәбинин дә гаршысында дуран әсәс вәзифәләри мүәййәнләшдирди.

Совет һакимийәтинин биринчи илләриндә Азәрбайжанда да халг тәсәррүфатыны кәндләрдә вә шәһәрләрдә бәрпа әтмәк, хүсусән Бакы шәһәриндә нефт сәнаеини бәрпа әтмәк үчүн зәрури итгисади тәсәррүфат тәдбирләри гәбул әтмәк лазым иди. Бу итгисади тәсәррүфат вәзифәләринин һәлли кениш халг күтләләрини ени совет гуручулуғуна чәлб әтмәк, әлагәдар ени кадрлар һазырламаг, зәһмәткешләрин мәдәни сәвиййәсини йүксәлтмәйи тәләб әдирди.

Бу мүһүм вәзифәләрин Азәрбайжан шәраитиндә һәлли, мә'лум сәбәбләрдән даһа бөйүк чәтинликләрә раст кәлирди.

Бөйүк Октябр Сосялист ингилабындан сонра Коммунист партиясы сабиг учгарларын халгларына, о чүмләдән дә Азәрбайжан халгына сяси, итгисади вә мәдәни йүксәлишин тә'мини мәгсәдилә хүсуси гайғы кәстәрирди.

Керидә галмыш милләтләрә һәртәрәфли көмәк әтмәк зәрурийәтини ирәли сүрмәклә В.И. Ленин язырды ки, милли һиссийәта гаршы хүсусилә әһтиятлы олмаг вә милләтләрин ишдә бәрәбрлиийини гайғы илә тә'мин әтмәк лазымдыр, белә ки, кәһнә Русияда олан «бүтүн милләтләрин Совет республикаларынын көнүллү вә ән сых иттифағы әлдә әдилмиш олсун». Ленин һәм дә тәләб әдирди ки, «һәр бир милләтнин фәһләләринин вә кәндлиләринин орта әср гайдалары вә буржуа зүлмү әлейһинә мүбаризәдә мүстәгил тәшкил олунмасына вә марифләнмәсинә ярдым әтмәклә, һәбелә кечмишдә зүлм алтында олан вә я бәрәбәр һүгүглу олмаян милләтләрин дил вә адалыйятынын инкишафына ярдым әтмәклә зәиф вә керидә галмыш милләтләрә көмәйи күчләндирмәк лазымдыр»².

¹ И. В. Сталин, Әсәрләри, ч. 6, сәһ. 273, Азәрнәшр.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 102.

Мәһз В.И. Ленинн көстөрүшләрүнә әсасланмагла РКП X гурултайы (1921) «Милли мәсәләдә партиянн нөвбәти вәзифәләри һаггында» гәбул этдийи гәтнамәдә гәйд әдирди ки, буржуазия вә мүлқадарларын йыхылдығы вә Совет һакимийәтинин учгарларда да э'лан әдилдийи индики заманда партиянн вәзифәси, тәрәгги әтмиш олан мәркәзи Русияя чатмагда рус олмаян халгларын зәһмәткеш күтләләринә ярдым әтмәкдир. Онлара милли мөшәт шәрәитинә уйғун формаларда Совет дәвләти ярадыб мөһкәмләндирмәкдә ерли әһалиннн мөшәт вә психолокиясына бәләд олан ерли адамлардан ана дилиндә мөһкәмә, тәсәррүфат, һакимийәт органлары ярадыб онлары мөһкәмләндирмәкдә көмәк әтмәк партия органларына бир вәзифә кими тапшырылдырды. Партия ярдым әтмәли иди ки, бу халглар өз ерләриндә мөтбуат, мөктәб вә с. мәдәни-маариф мөһәссисәләринн ярадыб инкишаф әтдирсинләр, тезликлә ерли әһалидән ихтисаслы фәһлә кадрлары вә бүтүн идарә сәһәләри үчүн, биринчи нөвбәдә маариф сәһәси үчүн совет-партия ишчиси кадрлары һазырламагдан өтрү ана дилиндә (биринчи нөвбәдә гыргызлар, башгырлар, азербайчанлылар вә с. үчүн) «һәм үмуми тәһсил, һәм дә сәнәт-техника характерли кениш курслар вә мөктәбләр шәбәкәси ярадыб инкишаф әтдирсинләр»¹.

РКП-нн XII гурултайы исә (1923-чү ил) нәзәрә чарпдырырды ки, бу тарихи вәзифә, йә'ни Иттифагын керидә галмыш халгларыны тәсәррүфат вә мәдәнийәт чәһәтчә ирәлиләтмә вәзифәси анчаг «һәмни халгларә рус пролетариаты тәрәфиндән узун мүддәт вә һәгги ярдым көстөрилмәси йолу илә» еринә етирилә биләр. Бу мүнүм вәзифәнин еринә етирилмәси һәм дә кениш зәһмәткеш күтләләрин, зәһмәткеш зиялыларын, хүсүсән мүәллимләрин сәфәрбәр әдилмәсини тәләб әдирди. Мәһз бу мөгсәд үчүн дә Совет дәвләтинин мөктәб сиясәтинин, совет мөктәбләринин әсас вәзифәләрини онлара өйрәтмәк вә шәрһ әтмәк лазым иди.

Ени совет мөктәбләри нә чүр олмалыдыр, онларын әмәли вәзифәләри нәдән ибарәт олачаг, бу мөктәбләр көһнә мөктәбләрдән нә илә фәргләнәчәк, ени мөктәбләр өз ишләрини нә чүр тәшкил әтмәлидир, көнчләрә нә чүр һазырлыг верилмәлидир вә с. мүнүм суаллар республиканын бүтүн маарифчиләринн дәриндән маргаландырырды. Бу суаллар рәсми мөктәб сәнәдләриндә, гисмән дә педагожи журналлар вә республика гәзетләринин сәһифәләриндә ишыгландырылыр, бу барәдә мөтбуатда вә мүәллимләр конфраһсында музакирәләр ачылырды.

Демәлийик ки, бу мәсәләләрин музакирәсиндә чох сағлам вә дүзкүн мүләһизәләрә янашы оларәг, долашыг вә янлыш фикирләрә дә, һәтта буржуа педагожи фикри руһунда тәһрифләрә дә раст кәлмәк олурду.

Республикада яхалг маарифинин габагчыл нүмайәндәләри коммунист тәрбийәси һаггында Ленин нәзәрийәсинә истинад

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфраһслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 618.

әдәрәк, ени совет мөктәбләринин синфи-сияси вәзифәләрини нәзәрә чарпдырырдылар.

Маариф вә сосялист мәдәнийәти ишчиләринин I Үмум Азербайчан гурултайинда сөйләдийи Мә'рузәдә Н.Н. Колесникова һәмни мәсәләйә даир дейирди: «Маариф сиясәтдән узагда ола билмәз, чүнки халг маарифинин элә бир инкишаф дөврү олмамышдыр ки, орада мөктәб сиясәтлә бағлы олмасын»¹.

Азербайчанн мәшһур совет язычысы М.С. Ордубади (1872-1950) «Синфи хәтти-һәрәкәт лазымдырмы?» адлы мәгаләсиндә дәвләтин халг маарифинә бурахдығы вәсәит һесабына әввәлчә йохсул ушагларыны охутмаг тәләбнин ирәли сүрәрәк, дейирди ки, әлимиздә олан лохманы йохсулларын боғазына «еридиб онлары әлмәсинлик вә чәһаләт өлүмүндән гуртармалыыг»².

«Коммунист» гәзети (Азербайчан дилиндә) һәлә 1921-чи илдә редакция мәгаләсиндә язырды:

«Әкинчи күтләси бир дәфә йә'гин әтсин ки, онун ән бөйүк гүвәси биликдир, онун сарсылмаз зәфәри билик илә тамам олуб кедәчәкдир». Гәзет кәндилләри кәнд мөктәбләринә мадди ярдым көстөрмәйә чағырмагла, «Әкинчиләримиз мүбаризә ярағынын ән мүнүмүнү әлләриндән дүшүрмәк истәмирләрсә, кәндләрдәки мөктәбләрин давамәна чалышмалыдырлар»³ — дейә язырды.

Ени совет мөктәбләринин синфи-сияси вәзифәләри рәсми мөктәб сәнәдләриндә дә гәйд әдилдири. Мәсәлән, 1922-чи илдә гәбул әдилмиш мөктәб Әсаснамәсиндә дейилирди ки, мөктәбләрин бүтүн тәһсил-тәрбийә ишләринин әсасына Бөйүк Октябр ингилабы тәрәфиндән ирәли сүрүлән идея вә принсиләр гоюлмалыдыр. Орта мөктәбләрин тә'лим-тәрбийә ишләринә аид бурахылан тә'лиматда исә бу мөктәбләр гаршысында фәһлә синфинин идеяларыны мөтанәтлә һәята кечирән мөһкәм мүбаризләр, коммунизм чәмийәтинин бачарыглы гуручуларыны етиширмәк вәзифәси гоюлурду.

Тә'лим-тәрбийә сәһәсиндә пролетариатын синфи-һәрәкәт хәттинин изләмәк тәләбләри, мөктәбләримиз гаршысында дуран синфи-сияси вәзифәләр мөтбуатда кетдикчә даһа айдын вә даһа кениш шәрһ олунурду. Мөктәбләрин гаршысында тәкчә синфи мөгсәд дейил, һәм дә бүтүн тә'лим вә тәрбийә ишләринин ленинизм әсасларында енидән гурулмасы мәсәләләринин дурдуғу көстөрилди.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын он иллийи мүнәсибәтилә В.И. Ленинә һәср әтдийи баш мәгаләсиндә «Ени мөктәб» журналы, мөктәбләримизин тамамилә ени истигамәтдә инкишаф әтдийини гәйд әдәрәк язырды ки, Ленин вә Коммунист партиясынын әмәлә кәтирдийи Бөйүк Октябр ингилабы маариф системиндә шәклән вә дахилән бөйүк дәйишикликләр төрәтмишдир; бу дәйишикликләри тәкчә маариф системиндә дейил, һәм дә «тә'лим вә тәрбийә»

¹ «Коммунист» гәзети (русча), № 124, 29 сентябр 1920.

² «Коммунист» гәзети (Азербайчан дилиндә), № 156, 16 июн 1922.

³ Енә орада, № 225, 16 ноябр 1921.

нин форма, систем, метод və саирәсиндә ахтармалыйыг». Журнал сөзүнә давам эдәрәк кәстәриди ки, совет өлкәси тә'лим вә тәрбийә принципләриндә тә гиб олунан мөгсәд э'тибарилә дә буржуа өлкәсиндән айрылыр. Бурада тәрбийә зәһмәткешләрин, орада исә истисмарчыларын мәнфәәтини нәзәр алып, бурада тәрбийә бейнәлмилләлчилик, орада исә милләтчилик мөгсәдини күдүр, бурада сосялизм гурмаг, орада исә мөзүмләр артырмаг үчүн геирәт эди.лир. Бунун үчүн дә, Ленин вә Коммунист партиясынын «яратдыгы бөйүк сияси ингилабын фәхр эдиләчәйи элми мүнәфәғийәтләрдән ән бөйүйү олмаг үзрә биз тәрбийәдәки ени сосялизм гайәсини кәстәрә биләрик... Бу гайә тәрбийәдән өтрү ашағыдакы тә'рифи яратды: тәрбийә сосялизм гурачаг мөләкәдә вә руһда инсанлар етишдирмәкдир»¹.

Айдын иди ки, мәктәпләримизин синфи-сияси вәзифәләринин бу чүр ишыгландырылмасы, мөәллимләр күтләсинә ени мәнәви гүвәләр верир, онлары руһландырырды.

Лакин бу мөсәлә әтрафында о заманлар республиканын педагожи мәнбуагында долашыг фикирләрин дә ер тутдуғуну гейд әтмәлийик. О заманлар Халг Маариф Комиссарлығынын рәһбәр ишчиләриндән олан Ф. Рзабәйлини «Кәнд мөкәтәби һаггында» адлы мәғәләсини буна мисал кәстәрмәк олар. Тә'лим вә тәрбийә принципләринин өлкәнин итисади вә сияси гурулушундан асылы олдуғуну дүзкүн кәстәрән Ф. Рзабәйли һаглы олараг язырды ки: «Әмәк сәлтәнәтинин гурулдуғу, һакимийәтин фәһлә-кәндли элине тапшырылдыгы, коллектив ишә бөйүк бир саһә айрылдыгы бир заманда биз, мәктәби мөтләг мәмләкәтин итисади вә сияси гурулушуну әкс эдәчәк бир күзүк кими алмалы вә эләчә дә гурмалыйыг».

Лакин дүз гойдуғу бу фикирдән Ф. Рзабәйли сонра яныш һәтичә чыхарагаг язырды: «Мәктәпләрдә Песталоссси, Наторп вә башга ичтимайиәтчи педагогларын тәрәфдары олдуғлары ичтимаи тәрбийә идеяларыны, бүтүн мәнәсы вә тәрәруаты илә һәятә тәтбиг әтмәлийик»². Чыхардыгы яныш һәтичәни дәрриләшдирәрәк, о, Песталосссинин вә Наторпун ирәли сүрдүкләри куя «гейри-синфи», «үмүмбәшәр» тәрбийә фикирләриндән мисаллар кәтирир вә онлары мәктәпләримиздә тәтбиг әтмәйи ләзим билирди. Сөз йох ки, бурада классик педагогикадан истифадә әтмәйә тәшәббүс олунмушду. Лакин бу тәшәббүс яныш иди, чүнки классик педагогикадан тәнгидсиз истифадә әтмәйә чалышмаг анчаг зәрәр верә биләрди. Унутмаг ләзим дейилди ки, совет мәктәпләринин тәтбиг әтмәйә башладығлары ичтимаи тәрбийә, һеч дә Исвечрә педагогу П. Песталосссинин (1746—1827), хусусән мөртәчә алман педагогу Л. Наторпун (1854—1924) ирәли сүрдүкләри «үмүмбәшәр» тәрбийә фикирләри дейил, марксизм педаго-

жикасынын ирәли сүрдүйү вә пролетар синфинин мәнфәәтинә хидмәт әдән ичтимаи тәрбийә иди.

Гейд әтмәлийик ки, о заманлар педагожи мәнбуагта ени тәрбийәнин мөгсәдләринин тамам яныш истигамәтдә шәрһ әдән мөртәчә буржуа тәрирләриндә дә ер верилмишди. Мәсәлән, «Әски тәдрис үсүлу вә сон нәзәрийәләр» адлы бир мәғәләдә Абдулла бәй Азакбәйли ачыгдан-ачыға язырды ки, мәктәб харичиндә олан һәят, тәбиәт «һәм мәктәб, һәм мүрәббәи вә һәм дә мөәллимдир», ени педагогиканын тәрбийә мөгсәди «робинзонлар һазырламагдыр» йә'ни ушаг чанлы вә чансыз тәбиәтлә билаваситә тәмасда олараг, «һикмәти вә һәятә тәбиәт мәктәбиндә өйрәнчәкдир...»³.

Айдындыр ки, хырда буржуа «сәрбәст тәрбийә» нәзәрийәсиндән доған белә мөртәчә фикирләр, совет мөәллимләринин анчаг керн чәкә биләрди.

Совет педагожи фикри һәмин мөртәчә фикирләрлә мөбаризә әтмәк йолу илә Азәрбайчан мөәллимләринин арасында кетдикчә сүр'әтлә йайылырды вә бу да, ени мәктәпләрин инкишаф әтдирилмәси үчүн зәрури иди.

Бу мөгсәд үчүн, һәмчинин, Совет Русиясы мәктәпләринин ени тәчрүбәләринин дә республика мәнбуагында ишыгландырылмасы вәвәб һесаб олунурду.

1924-чү илдә Азәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығы «Ени мәктәб» адлы педагожи журналы нәшр әтмәйә башлады. Һәмин журналынын вәзифәләринин шәрһ әдән баш мәғәләдә язылырды: «Журналымызын сәһифәләриндә, бир тәрәфдән, тә'лим вә тәрбийә саһәсиндә бөйүк педагожи гүвәләри чалышан шура Русиясынын маариф тәчрүбәләринин айдынлашдырачаг, дикр тәрәфдән, үмүмән Азәрбайчан мәктәпләринин вәзийәтинин вә онларын яшамасына ләзим олан һәр шейи изаһ эдәчөйик»⁴.

Шүбһәсиз, кәчч Азәрбайчан мөәллимляининин буна әһтиячы бөйүк иди. Мәһз бу әһтиячы һисс әдән о заманкы кәчч мөәллим, инди совет язычысы М. Рзагулузадә язырды: «Совет Русиясынын педагоглары вә рус мәктәбинин мүнәфәғийәтләри дикр республикалар үчүн бир өрнәк олмушдур. Гаршымызда Русия кими чох ирәвиләмиш вә бүтүн дүня мигысында таһинмыш мөтәхәссисләрә малик олан бир өрнәйин олмасы бизим үчүн бу йолда олан чәтинликләри асанлашдырмыш олур... Бу бизим үчүн бөйүк бир хошбәхтликидир»⁵.

Кәчч Азәрбайчан мөәллимләринин арзуларына әмәл эдәрәк республиканын педагожи мәнбуагы вә биринчи нөвбәдә «Ени мәктәб» журналы совет мәктәпләринин тәчрүбәләринин ишыгландырырды. Бу мөгсәд үчүн көркәмли совет педагогу Н.К. Крупскаянын, мәшһур совет педагогу С.Т. Шатекнинин (1878—1934) вә с.-ләринин мәктәб ишләринин мүнүм мәсәләләринә һәср

¹ «Ени мәктәб» журналы, № 3—4, сәһ. 123, 1924.

² Енә орада, № 1, сәһ. 4, 1924.

³ Енә орада, № 3—4, сәһ. 6—7, 1926.

¹ «Ени мәктәб» журналы, № 9—10, сәһ. 7, 1927.

² Енә орада, № 3—4, сәһ. 28—29, 1927.

этдикләри мөгалә вә ма'рузәләри Азәрбайчан дилиндә тез-тез мәтбуатда чап әдилерди.

Совет мәктәбләринин синфи-сияси вә педагожи вәзифәләри, бу вәзифәләрин сосялизм гуручулуғу илә олан үзү алағәләринин мүәллимләр вә бүтүн әһмәткешләр арасында шәрһ әдилмәси Азәрбайчанда ени совет мәктәбинин гурулуб мөһкәмләндирилмәси ишини асанлашдырырды. Кетдикчә айдын олурду ки, Азәрбайчан совет мәктәбләри кәнч нәслә, үмүмийәтлә тәһсил вермәйи дейил, «үмүми вә политехник» тәһсил вермәйи, онлары үмүмийәтлә билликли олмағ дейил, билликләрини халғ тәсәррүфатынын бәрпасы вә енидән гурулмасына сәрф әтмәйә габил шәхсләр кими етишдирмәйи гаршысына гою; онлары үмүмийәтлә әхлаг тәрбийәси дейил, коммунист әхлаг тәрбийәси вермәйи, онлардан «үмүм-бәшәр» мәнфәәтләринә дейил, әһмәткешләрин мәнфәәтләринә хидмәт әдә билән мүбаризләр һазыламағы, онлардан, үмүмийәтлә һәртәрәфли инкшаф әтмиш адамлар дейил, коммунист чәмийәтинин һәртәрәфли инкшаф әтмиш гуручуларыны етишдирмә, йи гаршысына гою.

3. Мәктәб системи. Республика гаршысында дуран әсас маариф мәсәләләриндән бири халғ маариф системинин гурулмасы иди. Көһнә мәктәб системләрини рәдд әтмәклә әлә бир ени мәктәб системи гурмағ лазым кәлирди ки, о, совет гурулушунун тәләбләринә чаваб верә билсин.

О заманлар мütтағиг республикаларын халғ маариф системләри арасында бөйүк фәргләр вар иди. Совет Азәрбайчаны бә'зи чүз'и дөйишикликлә, РСФСР-ин халғ маариф системини габул әтмәйи мөгсәдә мувағиг саймышды. Лакин о илләрдә мәктәб системи һаггында республика мәтбуатында мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүрдү. Бә'зиләри Азәрбайчан дилиндә орта мәктәб ачмағын-һәлә вахты чатмадығыны илдиә әдәрәк, ибтидан мәктәбләр яратмағла кифайәтләnmәйи тәклиф әдирдиләр. Башгалары исә орта мәктәбләр әвәзинә көһнә мәктәб системиндә олан йүксәк типли ибтидан мәктәбләр (еднилликләр кими)¹ ачмағы ирәли сүрүр, Азәрбайчан халгынын мәдени сәвийәсинә бунларын мувағиг олдуғуну исбат әтмәйә чалышырдылар. Бүтүн бу мүләһизәләр мүзакирә йолу илә мәтбуат сәһифәләриндә дә дәрч әдилерди. Мәсәлән, о заманлар мәтбуат сәһифәләриндә дәрч әдирди: йи мазмунду мөгаләләри илә халғ маарифи мәсәләләринин мүзакирәсиндә фәал иштирак әдән республиканын төркәмли партия ишчиләриндән Юсиф Гасымов Азәрбайчанда шәккил әдилмиш слан милли мәктәбләри тезликлә мөһкәмләндирмәк йолларындан бәһс әдир, хүсусилә мәктәбин типләри үзәриндә даянырды. Ю. Гасымов дейирди ки, Азәрбайчан шәраитиндә ана дилиндә һәләлик лайигли икинчи дәрәчәли орта мәктәбләр яратмағ мүмкүн дейил, чүнки бунун үчүн һәлә лазым кәлән мәдени шәраит йохдур. Ю. Гасымов исбат әтмәйә чалышырды ки, Азәрбайчанда милли икинчи дәрәчәли мәктәб «нүмунәви тәшкил әдилмиш көһнә йүксәк типли

ибтидан мәктәбдән ибарәт олмадыр...»¹. О заманлар һәтта «Икинчи дәрәчәли мәктәбләри (Азәрбайчанда—М.М.) миллиләшдирмәк... мүмкүн дейил» дейә исбат әтмәйә чәһд әдәнләр дә вар иди. Һазырлығлы мүәллим кадрлары олмадығындан Азәрбайчан дилиндә ачылмыш олан мәктәбләрин һәтта бөйүк бир гисмини бағламағы бәлә тәклиф әдәнләр дә вар иди². Һәмнин тәклифләрин мүәллифләри, мувағиг мүәллим кадрларынын йохлуғуну әсас кәтүрсәләр дә, бәлә бир һәгигәти нәзәрдән гачырырдылар ки, биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләр шәбәкәсини тәшкил әтмәк, әйни заманда, мувағиг мүәллим кадрлары етишдирмәк үчүн дә зәмин һазырлайыр. Мәһз бунә көрә дә һәмнин тәклифләри һағлы оларағ тәнгид әдән Халғ Маариф Комиссары Д. Бунядзәдә язырды ки, йүксәк типли ибтидан мәктәбләри енидән бәрпа әдиб тәһсил сәвийәсини алчалтмаға һаггымыз олмадығы кими, ачмыш олдуғумуз мәктәбләрин дә бөйүк бир гисмини мәдәни инкшафымызын ашағы сәвийәдә олмасы сәбәби илә бағламағ доғру олмаз. «Тә'лим вә тәрбийә ишләринин һәлә зәһф вәзийәтдә олмасы мә'лумдур. Лакин көрүлән ишләри, бә'зиләри кими, үмидсиз һесаб әтмәмәлийик. Биз күман әдирик ки, мәктәбләр фантастик планлар вә мүләһизәләрә бир-ики илдә ярамыр. Биз әминик ки, еничә тәшкил әдилмиш мәктәбләримиз бир нечә илдән сонра мөһкәмләнәчәк вә Азәрбайчанын керидә галмыш әһалисини ишығлы кәләчәйә доғру апарачағдыр»³.

Азәрбайчан Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин органы олан «Коммунист» гәзети (Азәрбайчан дилиндә) партия тәшкيلاتынын фикрини әкс әдирәрәк, Азәрбайчанда гурулан халғ маарифи системинин әсас принципләрини партиямызын програмындағы тәләбләрә уйғун бир сурәтдә шәрһ әдир вә бу барәдә ирәли сүрүлән янлыш фикирләри кәскин тәнгид әдирди. О чүмләдән о заманлар хүсуси мәктәбләр ачылмасына ичәзә вермәйи тәләб әдәнләри кәскин тәнгид әдәрәк «Коммунист» гәзети язырды ки, «халғ маарифи иши һеч дә шәхси бир иш дейил, һәтта «чәмийәти-хейрийәләрә» дә мәхсус олан бир иш дейиллир», Совет шәраитиндә бу, «фәһлә вә көндлиләрин әлиндә олан үмүмхалғ ишидир»⁴, она көрә дә мәктәб ачмағ ихтияры анчағ дөвләтин әлиндә олмалыдыр.

Совет Азәрбайчаны РСФСР-ин тәчрүбәләриндән истифадә әтмәклә өзүнүн мәктәб системини, әсас ә'тибарилә юхарыда гейд олунан ики мүһүм сәнәдлә («Көһнә орта вә ибтидан мәктәб типләрини политехник мәктәбләрә әвәз әтмәк» декрети вә «Азәрбайчан ССР ваһид әмәк мәктәбләринин әсаснамәси») мүәйянләшдирди.

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, № 78, 7 апрел 1922.

² Бах: енә орада, № 91, 26 апрел 1922.

³ «Бакинский рабочий» гәзети, № 124, 8 июн 1922.

⁴ «Коммунист» гәзети, № 214, 28 сентябр 1922.

¹ Высшие начальные школы.

Бу сәһәдләрин бөйүк сияси вә мәдәни мә'насы партия програмынын халг маарифинә даир олан тәләбләрини мүййән шәкилдә ифадә этмәсиндә иди.

Коммунист партиясынын програмы «Ваһид эмәк мәктәби принципләрини тамамилә һаята кечирилмәси, ана дилиндә дәрәҗә кечилмәси, оғланларын вә гызларын бир ердә тәһсил алмасы, мәктәбин сөзсүз дүййәви олмасы, йә'ни һәр һансы дини тә'сирдән азад олмасы, тәһсил ичтиман-мәһсуллар эмәклә сых алағәләндирмәси, коммунизм чәмнийәтинин һәртәрәfli инкишаф этмиш үзвләрини һазырламасы»¹-ны тәләб эдирди.

Һәм «Декрет» вә һәм дә «Әсаснамәнин» әсас һөкмләри, партия програмынын мәһз бу тәләбләриндән доғмушду.

Ән мүнүм дәвләт сәһәдләриндән бири олан республиканын халг маарифинә аид бу илк декретдә дейиллирди: «Буржуа мәктәби индийә гәдәр буржуа мәдәнийәтинин мәнфәәтләринә, билаваситә залымлар сифинә хидмәт эдирди, чүнки йохсуллар ушағларыны охутмар үчүн хәрч чәкмәк имканындан мәһрум идиләр.

Шажирдләрин эмәк тә'лиминә хор бахан тәһсил — биртәрәfli инкишаф этмиш һаятдан узағ буржуа мүтәхәссисләри етишдирмәйн мәгсәд гоюрду. Бундан сонра, эйбәчәр, көһнә орта вә ибтидан мәктәб типләри политехник мәктәпләрлә әвәз эдиләчәкдир...

Тәдрис ишләри ана дилиндә апарылачағ вә тә'лим мүмкүн гәдәр биркә олачағдыр.

Ибтидан вә орта мәктәпләрә кирмәк һәннки асанлашдырылачағ, һәтта мәчбури олачағдыр...

Зәһмәткешләрин мәктәпләрә кирмәсини асанлашдырмағ мәгсәдилә Азәрбайҗан Совет Сосялист Республикасынын бүтүн мәктәбләриндә тә'лим һағгы алмағ ләғв эдилир...»².

Көрүндүйү кими, «Декрет» вә һәмчинин «Әсаснамә», һәр шейдән әввәл, совет халг маариф системинин әсас принципләриндән бири олағ мәктәбләрин үмум халг күтләләринә хидмәт этмәси, онун үмумилийи принципини ирәли сүрүрдүләр. Бунун әһәмийәти ондан ибарәт иди ки, варлылар үчүн бир чүр мәктәбләр, йохсуллар үчүн башға чүр мәктәбләр ачмағ принципи рәдд олу-нурду, халгын бүтүн тәбәгә вә синифләринә мәнсуб олан ваһид мәктәбләр ачмағ принципи тәтбиғ олунамаға башлайырды.

«Декрет» вә «Әсаснамәдә» ирәли сүрүлән әсас принципләрдән бири дә тә'лимин һәр халгын ана дилиндә апарылмасы мәсәләси иди. Бундан әлавә, әсас принцип кими гыз вә оғланларын биркә тәһсил тәләби ирәли сүрүлүрдү. «Декрет» вә «Әсаснамә» һәм ибтидан, һәм дә орта мәктәпләрдә тә'лимин мүмкүн гәдәр биркә апарылмасынын һәзәрдә тутурду.

Гейд этмәлилик ки, оғлан вә гызларын биркә тәһсил принципи 1926-чы илә гәдәр Азәрбайҗанда мәһдуд шәкилдә тәтбиғ эдиллир-

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрағлары, I һ., сәһ. 464.

² «Коммунист» гәзети (русча), № 9, 12 май 1920.

ди. Рус вә әрмәни мәктәбләриндә бу принцип тамамилә еринә етирилдиҗи һалда, Азәрбайҗан мәктәбләриндә бу дөврдә, демәк олар ки, тәтбиғ олунамурду. Ислам фанатизминин азәрбайҗанлылар арасында о заманлар һәлә чох күчлү олмасыны нәзәрә аларағ, шәһәр ерләриндә айрыча гыз мәктәбләринин тәшкилино ичәзә вериллирди: кәнд ерләриндә исә гыз мәктәбләри ачмағ мүмкүн олмадығы үчүн, имкан олан ерләрдә гыз групплары ярадылмасы мәсләһәт көрүлүрдү. Совет һөкүмәти гызларын айры охумасына ичәзә вермәклә мәһз азәрбайҗанлы гызларын мәктәбләрә чох чәлб эдилмәси мәгсәдини күдүрдү.

Ирәли сүрүлән әсас принципләрдән бири дә мәктәбләрин һәр чүр дини тә'сирдән узағ вә ардычыл дүййәвиллийи принципи иди. һөкүмәтин «Вичдан азадлығы һағгында» вердийи декретдә дейиллирди ки, «Шәриәт дәрсләринин дәвләт вә хүсуси мәктәбләрдә верилмәси... вә мәктәпләрдә һәр чүр дини айинләрә рияйәт эдилмәси ләғв эдиллир»¹.

Әсрләрдән бәри Азәрбайҗанда көк салмыш олан моллахана вә мәдрәсәләр әсас э'тибарилә бу декретин күчү илә бағланды. һөкүмәтин ә'лан этдийи айрыча декрет васитәсилә бүтүн хүсуси мәктәбләр дә ләғв эдилди, мәктәб ачмағ, ону тә'мин эдиб идарә этмәк ихтияры ялынз дәвләтин әлиндә сахланды.

«Декрет» вә «Әсаснамә» күтләви мәктәбләрин әсас типләрини ашағыдакы гайда илә мүййәнләшдирмишди: ибтидан мәктәб типин олагағ бешиллик I дәрәҗәли мәктәбләр (8—13 яш), орта мәктәб типин олагағ дәрдилик II дәрәҗәли мәктәбләр (13—17 яш). «Әсаснамәдә» ени совет мәктәбләринә «Ваһид эмәк мәктәбләри» ады вериллирди.

1922-чи илдә I вә II дәрәҗәли мәктәбләр үчүн ени әсаснамә тәсдиғ олуңду. Ени әсаснамәйә әсасән бешиллик I дәрәҗәли мәктәбләрлә янашы олагағ, кәнд ерләриндә үчиллик ибтидан мәктәбләр ачылмасына да ичәзә верилди (бу шәртлә ки, бу мәктәбләр тәдричән бешиллик биринчи дәрәҗәли мәктәбләрә чеврилсинләр). Белә бир тәдбирин әлс мәсәдән республиканын ән уҗағ ерләриндә дә мәктәбләр ачмағдан ибарәт иди.

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә үмумтәһсил характерли башға тилдә дә мәктәбләр ачылды. РСФСР-ин тәчрүбәси вә һөкүмәтин хүсуси гәрарына көрә 1920 21-чи дәрәҗә илиндә Азәрбайҗан Дәвләт Университетинин нәздиндә тәһсил мүддәти 4 ил олан фәһлә факултәси ачылды. Бу факултәйә ибтидан мәктәб һәчминдә билийи олан фәһлә вә башға зәһмәткешләр гәбул олу-нурду. Али мәктәбләри пролетарлашдырмағ вә халг тәсәррүфаты үчүн фәһләләр вә йохсул кәндлиләр ичәрсиндән чыхан кәчләр һесабына дәйәрли кәдрлар һазырламағ ишиндә фәһлә факултәсинин ролу бөйүк иди.

Ирәли сүрүлән ени мәктәб типләриндән бири дә еддилилик мәктәбләр иди. 1921-чи илин январ айында Москва шәһәриндә

¹ «Коммунист» гәзети (русча), № 12, 15 май 1920.

халг маарифинә һәср эдилмиш биринчи партия мүшавирәсинин гәрарларына әсасән Русияда һәмнин илдән ачылмаға башлаян едниллик мәктәб типн, Азәрбайчанда 1924/25-чи дәрс илиндән (әввәлләр Бақы шәһәриндә, сонралар республиканын гәзаларында) яйылмаға башлады.

Нәһайәт, 1926/27-чи дәрс илиндән э'тибарән, догузиллик ады алтында орта мәктәбләр ачылмаға башлады ки, бу да маһийәт э'тибарилә I вә II дәрәчәли мәктәб типләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән ени бир мәктәб типн иди.

Үмуми мөгсәд дашыян бу ваһид әмәк мәктәбләринин мүхтәлиф типләри гаршысында дуран конкрет тәһсил вәзифәләри эйни дейилди.

I дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил вәзифәси шакирдләрә ана дилиндә охумаг, язмаг вә әдәби дилдә данышмаг, эйни заманда, садә һесаб әмәлийәты апарә билмәк вәрдишләри ашыламаг, тәбиәт вә әмәк һаггында мүәййән билликләр вермәк, онларда мәдәни вә ичтимаи вәрдишләр яратмагдан ибарәт иди.

II дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил вәзифәси исә кәнчләрә тәбиәт, чәмийәт вә мэдәнийәти баша дүшмәк, шәхси вә ичтимаи һәяты ағыллы бир сурәтдә гура билмәк, гисмән дә али мәктәбдә охуя билмәк үчүн лазым олан биллик вә вәрдишләр вермәкдән ибарәт иди.

Доггузиллик мәктәбләрин тәһсил вәзифәләри дә I вә II дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил вәзифәләринин мәчмун илә мүәййән эдиллирди.

Едниллик мәктәбләрә кәлиңчә, бунлар үмуми тәһсил вермәкәлә, ениетмәләри орта ихтисас мәктәбләринә данхл олмаға һазырлайырды.

Халг тәсәрруфатынын бәрпа илләриндә республика үчүн орта ихтисаслы кадрлар һазырламагдан өтрү республикада техникумлар ярадылмыш, али ихтисаслы мүтәхәссисләр һазырламаг үчүн исә Азәрбайчан Дөвләт Университети вә бир нечә башга али мәктәб тәшкил эдилмишди.

Һәмнин ихтисас мәктәбләрилә янашы вә үмумтәһсил мәктәбләринә яхын олан вачиб мәктәб типләринин дә ярадылдыгыны әләвә гәйд әтмәлийик. 1922/23-чү дәрс илиндән э'тибарән, Бақы шәһәриндә ибтидан мәктәбләр әсасында ики-үчиллик тәһсил мүддәти олан фабрик-завад шакирдлийи мәктәбләри ярадылды. Бунларын мөгсәди сәнае үчүн ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырламаг иди.

О заманлар ени мәктәб типн һесаб олуан вә комсомол тәшкилататынын тәшәббүс илә ирәли сүрүлмүш олан кәндли кәнчләр мәктәбләринин тәшкилиндә дә хүсуси фикир верилирди.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын VII гурултайы (1925) өз гәрарларында кәндли кәнчләр мәктәбләри ачмағы тәләб эдир вә кәстәрирди ки, торпагын коллектив бечәрилмәси вә кәнд тәсәрруфатыны кооперативләшдирмәк уғрунда чалышмаға габил «ени мэдәни әкинчиләр етишдирә биләчәк кәндли кәнчләр мәктәбләри

ачмаг — Азәрб. ЛККИ вә Халг Маариф Комиссарлығынын әсас мәсәләси һесаб эдилмәлидир...»¹.

Гурултай бу тип мәктәбләри Азәрбайчанын гәзаларында тәшкил тәшкил әтмәйи Халг Маариф Комиссарлығына тапшырды. 1926/27-чи дәрс илиндән э'тибарән Азәрбайчанда ибтидан мәктәбләр әсасында тәшкил эдилән үчиллик кәндли кәнчләр мәктәбләри яйылмаға башлады.

Беләликлә, халг тәсәрруфатынын бәрпасы дөврүндә әсас һалгасы үмумтәһсил мәктәбләри олмаг үзрә, халг маариф системи ашағыдакы мәктәб типләрини әһатә эдирди.

А. Үмуми тәһсил мәктәбләри:

- 1) I дәрәчәли мәктәбләр;
- 2) II дәрәчәли мәктәбләр;
- 3) едниллик мәктәбләр;
- 4) догузиллик мәктәбләр;
- 5) фәһлә факултәләри.

Б. Үмумтәһсил мәктәбләринә яхын, эйни заманда мүәййән әмәк сәһәсиндә кадрлар һазырлаян мәктәбләр:

- 1) фабрик-завад шакирдлийи мәктәбләри;
- 2) кәндли кәнчләр мәктәбләри.

В. Орта вә али ихтисас мәктәбләри:

- 1) техникумлар;
- 2) али мәктәбләр.

4. Мәктәб шәбәкәсинин кенишләnmәси вә шакирдләрин сайча артмасы. Мәктәбләрин мадди-тә'лим базасынын мөһкәмләндирилмәси. Мэдәни гуручулуг мәсәләси вә онун мәркәзи һалгасыны тәшкил эдән мәктәб мәсәләси партия вә һөкүмәт органларынын диггәт мәркәзиндә дурурду. Бу мәсәләйә хүсуси әһәмийәт вермәкә В.И. Ленин дейирди ки: «Мәктәб тәһсилени даһа мүкәммәл гурмаг үчүн там бир сыра мадди дәйишиклик лазымдыр: мәктәбләр тикмәк, мүәллимләр толламаг, мүәллим һей'әтинин тәшкил эдилиб сечилмәсиндә дахили ислаһатлар лазымдыр»².

1921-чи илин май айында чағрылмыш олан Биринчи Үмум Азәрбайчан Советләр гурултайы өз гәтнамәсиндә «мэдәни гуручулуға максимум диггәт сәрф әтмәйи»³ республиканын бүтүн совет тәшкилатларынын гаршысында бир вәзифә кими гоймушду. Һәмнин гәтнамәйә әсасән Азәрбайчан ССР Халг Комиссарлары Совети, хүсуси гәрарла бүтүн дөвләт идарәләриндән Халг Маариф Комиссарлығынын бүтүн эһтиячларыны биринчи нөвбәдә өдәмәйи тәләб әтмишди.

Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясы Мәркәзи Комитәсинин кәтиби, Азәрбайчан халгынын севимлиси С.М. Киров йолдаш III Азәрбайчан Советләр гурултайында (1923-чү

¹ Азәрбайчан Коммунист (б) партиясынын VII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 24, 1926, Бақы.

² В. И. Ленин, Әсарлары, 30 ч., сәһ. 383—384.

³ Азәрбайчан ССР МДОИА, ф. 379, с. 7, иш 110, вәр. 129.

ил) чыхыш эдэрэк, Азербайжан зөһмәткешләринин кечмишдә чәһаләт пәрдәси алтында вә мәдәниййәтсизлик ичәрсиндә изти-
раб чәкдикләриндән данышыб, маариф вә мәдәниййәтин Азе-
байжанда яийлмасы үчүн әлдән каләни әсиркәмәмәйи бир вәзифә
книи гаршыя гойду. С. М. Киров дейрди: «Бизим әһалинин
90 фанзи һәлә өз өмрүнү гаранлығын, чәһаләтин, савадсызлығын
гара чадрасы алтында кечирир. Нечә олурса-олсун, бүтүн имкан-
лардан, гүввәт вә тәдбирләрән истифадә эдәрәк бу «чадраны»
галдырылмасына наил олмалыйыг»¹.

Ән мүнүм вәзифәни еринә етирмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр
көрмәк, хүсусән мәктәбләр шәбәкәсини кенишләндирмәк, шакир-
ләрин сайыны зөһмәткеш балаларынын һесабына артырмаг лазым
иди. Белә бир вәзифәнин һәлли исә мәктәбләрн мүүәллим кадрлары,
дәрс китаблары, тәлим ләвазиматы вә малыййә вәсаитилә тәмин
әтмәдән, мәктәбләрн мадди имканларыны күчләндирмәдән вә
онлары лазым аваданлыгга тәһһиз әтмәдән мүмкүн дейилди.

Бүтүн бу әһтиячларын өдәнилмәси үчүн иптисади чәтинлик-
ләрә бахмаяраг, Коммунист партиясы вә Совет дәвләти һеч бир
шей әсиркәмирди. Мәһз партия вә һөкүмәтин күндәлик гайғысы
сайәсиндә Азербайжан мәктәбләринин мадди базасы илдән-илә
күчләнир, онлара сәрф әдилән малыййә вәсаити кетдикчә чоха-
лырды.

Халг тәсәррүфатынын бәрпа дөврүнүн биринчи илләриндә
ени иптисади снәсәтин тәтбиги илә әлагәдәр олараг, республика-
нын мәктәбләрн бир гәдәр малыййә чәтинликләринә раст кәлдиләр,
чүнки, халг тәсәррүфатынын бәрпасы күллү мигдарда вәсаит
сәрф әтмәйи тәләб эдирди. Бу вәсаит исә гисмән дәвләт бүдчәсинин,
о чүмләдән дә халг маарифи бүдчәсинин, бир гәдәр ихтисар әдил-
мәси һесабына әлдә эдилди. Бу чәтинлийи арадан галдырмаг
үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүр, йоллар ахтарыдылар. О
чүмләдән әһалинин бир гисминин ушагларындан тәлим һаггы
алмаг, хүсуси мәктәбләр ачмаға ичазә вермәк тәклифләри дә ирәли
сүрүлүрдү. Лакин Коммунист партиясы бу чүр тәклифләрә разы
ола билмәздә, чүнки буларын гәбул әдилмәси халг маарифи
саһәсиндә ени иптисади снәсәтдән истифадә эдән мөһтәкирләрн
нүфузуну артырарды.

«Хатират дәфтәриндән сәһифәчикләр» адлы мөгаләсиндә халг
маарифинин әһтиячларыны, һәр нә баһасына олурса-олсун, өдә-
мәк зәруриййәтини ирәли сүрән В.И. Ленин язырды: «Әлбәттә,
биринчи нөвбәдә Халг Маариф Комиссарлығынын хәрчләри де-
йил, башга идарәләрн хәрчләри ихтисар олунмалыдыр ки, бе-
ләликлә, әлдә әдилән мөбләгләр Халг Маариф Комиссарлығынын
әһтиячларына сәрф әдилсин»². Мәһз партиямызын белә гайғысы
сайәсиндә Азербайжан мәктәбләрн мүвәггәти малыййә чәтинлик-
ләриндән чох зәрәр көрмәдиләр. Малыййә чәтинликләринин ән

агыр айларында белә (1922-чи илин йәй айлары) үмуми дәвләт
бүдчәсиндә халг маарифи бүдчәсинин хүсуси чәкиси 10 фанздән
ашагы дүшмәди, сонралар кетдикчә артараг 1923-чү илин феврал
айында 35 фанзә галхды. Бундан башга, 1922-23-чү дәрс илиндә
халг маарифинә хәрчләмәк үчүн әрзаг веркисилдән топланан
кәлирин дә онда бири халг маариф органларына верилди.

Азербайжан ССР һөкүмәти хүсуси декретлә (1921-чи ил) башга
идарәләрн әлиндә олан мәктәб биналарынын Халг Маариф
Комиссарлығына гайтарылмасыны гәт әтди.

Ваһид әмәк мәктәби принципләринин дүзкүн бир сурәтдә еринә
етирилмәси мөгсәдилә кәнд вә шәһәр мәктәбләринин ихтиярына
торпаг саһәси верилмәси дә гәрәра алынды.

Мәктәбләр үчүн әяни васитәләр, мәктәб вә шакирдләр үчүн
зәрури олан аваданлыг вә ләвазиматын истәһсал әдилмәсини низа-
ма салмаг вә сүр'әтләндирмәк Азербайжан Халг Тәсәррүфаты
Шурасына тапшырылды.

Бүтүн бу дәвләт тәдбирләринин нәтичәсиндә мәктәбләрн
кенишләnmәкдә олан шәбәкәси бина, мәктәб аваданлығы, язы
ләвазиматы вә с. илә кетдикчә, кифайәт гәдәр олмаса да, тәмин
әдилдири, зәрури әһтиячлар кетдикчә азалырды.

Мәһз бу чүр мүхтәлиф дәвләт тәдбирләри сайәсиндә мәктәбләр-
рин мадди базасы илдән-илә күчләнир, онлара сәрф әдилән малый-
йә вәсаити кетдикчә чохалырды ки, бу да мугайисәли шәкилдә
верилән ашагыдакы чәдвәлдән даһа ачыг көрүнүр.

■ Халг маариф бүдчәсинин артмасы¹

1914/15-чи дәрс или	1733	мин манат
1919/20-чи	»	» 638 »
1923/24-чү	»	» 7083 »
1924/25-чи	»	» 11081 »
1925/26-чы	»	» 15287 »
1926/27-чи	»	» 17153 »

Сәрф әдилән малыййә вәсаити әһалинин сайына бөлүнәрсә,
мәл'ум олур ки, чар һөкүмәти 1914/15-чи дәрс илиндә Азербай-
жанда адам башына 70 гәпик, мусават «һөкүмәти» 1919-20-чи
дәрс илиндә 25 гәпик сәрф әтдийи һалда, Совет һөкүмәти (манатын
әйни курсу илә һесабламаг шәртилә) 1924-25-чи дәрс илиндә
адам башына 5 ман. 46 гәпик, 1925-26-чы дәрс илиндә 6 манат
95 гәпик, 1926-27-чи дәрс илиндә 7 ман. 76 гәпик сәрф әтмишдир ки,
бу сонунчу да 1914/15-чи дәрс илинә нисбәтән 11 дәфә, 1919-20-чи
дәрс илинә нисбәтән исә 30 дәфә артыгдыр.

Мәктәбләрн мадди базасы о агыр илләрдә республиканын
зөһмәткешләри тәрәфиндән көстәрилән ярдым һесабына да күч-
ләнирди. Бу мөгсәд үчүн мәктәбләрә «ярдым һәфтәси» э'лан әди-

¹ «Бакский рабочий» гәзети, № 240, 3 декабр 1923.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 476, Азәрнәшр.

¹ Бах: «Азербайжанда халг маарифи» (1920—1927), сәһ. 26—27, Азе-
байжан ССР ХМК нәшрийяты, 1928, Бақы.

лир, мәктәпләр үчүн вәсаит топланыр, гәзет сәһифәләриндә мәга ләләр дәрч олунурду. М.С. Ордубади язырды: «Һәр бир вәтәндаш бужүнкү күнләрдә, йә'ни муавинәт һәфтәләриндә әлиндән кәлдийи гәдәр чалышыб мәмләкәти истәдийи үчүн мәмләкәт балаларынын вә о балаларын голтуғуна сығнымаг үчүн Волга боюдан кәлән балаларын муавинәтинә сә'й әйләсин. Һәятымыз да, истигбалымыз да буну биздән тәләб әдир. Чүнки истигбал истәйән бир халга истигбал чичәкләри олан балалары һифз әйләмәк ләзымдыр»¹.

Рәһбәр дөвләт ишинә ирәли чәкилимш фәһлә Мир Бәшир Гасымов (1948-чи илдә өлмүшдүр) зәһмәткешләри мәктәпләрә ярдым кәстәрмәйә чағырараг: «Буржуазия һөкүмәти бизә һеч бир билик вермирди... Шуралар һөкүмәти дөврүндә исә биз мэдәний-әйтин нә олдуғуну билirik. Биз әлмләрлә ашна олуруг, өз ушағларымыз мәктәпләрдә китаб охуян көрүрүк...»² — дейирди.

Кәндлиләри кәнд мәктәпләринә вә кәнд мүәллимләринә ярдыма чағыран «Коммунист» гәзәти язырды ки: «Кәрәк әкинчиләримиз билик йолунда бир гәдәр фәдакарлыға игдам этсинләр ки, кәнд мәктәпләри дә яшәя билсин... Әсл һәгигәт будур ки, кәндлиләр үчүн бу фәдакарлыг дейил, бәлкә билик газанмаг йолунда өзләринә көмәк кәстәрмәләридир»³.

«Бакинский рабочий» гәзәти исә язырды: «Биз сүр'әтлә ушағларын үмуми тәһсилләринә яхынлашырыг. Биз мәктәб шәбәкәсини кенишләндиририк. Лакин бу аздур. Мәктәбин мадди базасыны яхшылашдырмаг, ону тәһһиз этмәк ләзымдыр»⁴.

Бүтүн бу тәдбирләр нәтичәсиз галмырды. Зәһмәткешләрин мәктәпләрә кәстәрдикләри ярдым, мүхтәлиф шәкилләрдә күндән-күнә артырды. Һәмкарлар иттифағлары хидмәтчиләрдән вәсаит топлайыр, фәһлә вә кәндлиләр мәктәб бинасы тикир, мәктәб биналарыны тә'мир әдир, яначагла тә'мин әдир, мәктәбяны саһәни истифадә үчүн ярарлы шәклә салырдылар. Мәсәлән, Бакы шәһәри яхынлығындакы Бүлбүлә кәндиндә яшәян кәндлиләр вә нефт мө'дәнләри фәһләләри 1924-чү илдә өз хәрчләринә бир мәктәб бинасы тикдиләр. Һәлә 1921-чи илдә Сәлян гәзасынын Гәдимкәнд, Татарамәһәллә, Хангышлаг кәндләринин әһалиси вәсаит топлаяраг мәктәб биналары тикмишдиләр.

Гәзаларда кәндли ярдым комитәләри мәктәбә вә әһтияч олан шакирдләрә ярдым кәстәрмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Халг ярдымынын мәнз белә фактларына истинад әдән Д. Бүнядзадә язырды ки:

«Ени игтисади сиясәт бизи, мәктәб ишләрини яхшылашдырмаг үчүн фәһлә вә кәндлиләри көмәйә чағырмаға вадар әтди. Бу чағырыш исә тез бир заманда мүсбәт нәтичәләрини кәстәрмәйә башлады»⁵.

¹ «Коммунист» гәзәти, № 258, 23 декабр 1921.

² Енә орада, № 232, 24 ноябр 1921.

³ «Коммунист» гәзәти, № 225, 16 ноябр 1921.

⁴ «Бакинский рабочий» гәзәти, № 11, 15 январ 1924.

⁵ «Бакинский рабочий» гәзәти, № 78, 7 апрел 1922.

Мәнз бүтүн бу, дөвләт вә халг гайғысынын нәтичәсиндә мәктәб шәбәкәси илдән-илә кенишләнир вә бу мәктәпләрдә охуян шакирдләрин сайы зәһмәткешләр һесабына чохалырды.

Буну ашағыдакы чәдвәлләрдә даһа айдын көрә биләрик:

I дәрәчәли мәктәпләр шәбәкәси вә шакирдләринин артмасы¹

Илләр	Мәктәпләрин сайы	Фәиз һесабы илә артмасы	Шакирдләрин сайы	Фәиз һесабы илә артмасы
1914/15	943	100	61 249	100
1919/20	643	68,2	48 078	78,6
1920/21	937	99,5	74 922	122,3
1921/22	1 176	124,8	82 915	135,4
1922/23	997	105,8	82 146	134,1
1923/24	1 180	125,3	107 563	175,6
1924/25	1 323	140,2	129 772	211,8
1925/26	1 437	151,5	150 450	245,6
1926/27	1 418	150,4	145 183	237,0

Чәдвәлдән көрүндүйү кимн 1914/15-чи дәрә илинә нисбәтән 1926—27-чи дәрә илиндә ибтидан мәктәб шәбәкәси 1,5 дәфә, шакирдләрин миғдары исә ики дәфәдән чох артмышды.

II дәрәчәли мәктәпләр шәбәкәси вә шакирдләринин артмасы²

Илләр	Мәктәпләрин сайы	Фәиз һесабы илә артмасы	Шакирдләрин сайы	Фәиз һесабы илә артмасы
1920/21	28	100	4 480	100
1922/23	38	135,7	6 080	135,7
1923/24	45	160,7	7 200	160,7
1926/27	49	171,7	11 974	267,2

I вә II дәрәчәли мәктәпләрә бәрәбәр, республикада ярадылмыш башга үмумтәһсил мәктәпләринин дә шәбәкәси кенишләнир вә бунларда охуян шакирдләрин сайы дурмадан артырды. Мәсәлән, 1926/27-чи дәрә илиндә еддилик мәктәпләрин сайы 17, шакирдләринин сайы 4 405 иди, кәндли кәнчләр мәктәпләри 6, шакирдләринин сайы 214 нәфәр иди.

Республикада тәшкил әдилмиш фәһлә факултәсиндә исә 1 824 нәфәр фәһлә, муздур вә с. зәһмәткеш охуяруду.

Газанылмыш наилийәтләр тәкчә бундан ибарәт дейилди. Ән бөйүк наилийәтләрдән бири дә мәктәбләрдә шакирдләрин ичтимаи тәркибинин зәһмәткешләр һесабына әсәслы бир сурәтдә дәйишмәси иди. Әкәр ингилабдан әввәл мәктәпләрә чәлб әдилән шакирдләрин әксәрийәтини (орта мәктәпләрә исә, демәк олар

¹ Бурада вә ирәлидә мәктәб шәбәкәси, шакирдләрин вә мүәллимләрин миғдарына даир мәнбәи кәстәрилмәдән нумайиш әтдирилән әһсаийә мә'lуматы. Азәрбајчан ССР Әһсаийә идарәсиндән алынмышдыр (мүәллиф).

ки, һамысыны) варлыларын, истисмарчы синифләре мәнсуб шәхсләрин ушаглары тәшкил эдирдес, 1926/27-чи дәрә илинде I вә II дәрәчәли мәктәпләрдә охуян шакирдләрин 80—90 фаизини зәһмәткеш күтләләрини ушаглары тәшкил эдирди. Бу исә халг күтләләрә арасында тәһсил алмаг элтиячларынын һөнәнк бир сурәтдә артдыгыны көстәрди.

Көркәмли наилийәтләрдән бири дә ондан ибарәт иди ки, ингилабдан әввәл әсл мә'нада ана дилинде мәктәби олмаян Азәрбайчан халгы 1926/27-чи дәрә илинде ушагларыны өз ана дилинде I 028 биринчи дәрәчәли вә 19 икинчи дәрәчәли мәктәбдә охуядурду. Ибтидан мәктәпләрдә охуян азәрбайчанлы шакирдләрин сайы һәмни дәрә илинде 84 130 нәфәрә чатдырылмышды ки, 1914/15-чи дәрә илинде рус мәктәплеринде тәһсил алаан азәрбайчанлыларын сайына нисбәтән 4 дөфә артыг иди¹.

Бүтүн булар Ленин милли сясәтинни төнтәнәси иди. Партиямыз төкчә азәрбайчанлыларә дейил, Азәрбайчанда яшаян башга халгларә да эйни гайгы көстәрди. Һәмни мүддәт ичәрисиндә рус дилинде 136 биринчи дәрәчәли, 19 икинчи дәрәчәли мәктәбин, эрмәни дилинде 198 биринчи дәрәчәли вә 5 икинчи дәрәчәли мәктәбин тәшкил эдилмәси буна парлаг мисал ола биләр.

Азәрбайчанда яшаян эрмәни, күрчү, ләзки, йәһуди, күрд вә с. әгәлийәтдә галан милләтләр үчүн мәдәни-маариф очаглары вә биринчи нөвбәдә ана дилинде мәктәпләр тәшкил этмәк дә дөврүн ән мүһүм вәзифәлериндән һесап олунурду.

Бу мәсәдлә һәлә 1920-чи илин июн айында һөкүмәтин хусуси декрети әсасында Халг Маариф Комиссарлығы нәздиндә «Әгәлийәтдә галан милләтләр шө'бәси» тәшкил эдилди. Әгәлийәтдә галан милләтләр арасында мәдәни-маариф мәсәләләрини кенишләндирмәк вә бу ишин дүзкүн тәшкилине көмәк вә рәһбәрлик этмәк бу шө'бәйә тапшырылды. Әгәлийәтдә галан милләтләр арасында ана дилинде I вә II дәрәчәли мәктәпләр тәшкил этмәк, әлагалар мүәллим кадрлары һазырламаг тә'хирәсалымаз вәзифә һесап олунурду. Бу тәдбирләр хусусән эрмәни әһалиси яшаян ерләрдә — Багы, Көнчә шәһәрләриндә, Шамахыда, Нахчыван МССР-дә вә хусусән Даглыг Гарабаг вилайәтиндә кениш өлчүләрдә кечирилди. 1923-чү илдә Мухтар Даглыг Гарабаг вилайәти тәшкил эдилдикдән сонра вилайәтин эрмәни мәктәпләри һәм нисибати, һәм дә методик чәһәтдән даһа яхындан идарә эдилмәйә башланды².

Бәрпа дөврүнүн ән мүһүм маариф ишләриндән бири дә азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрә чәлб эдилмәси иди. Бу мәсәлә о заманлар мәктәб ишләринин ән зәиф чәһәтләриндән бирини тәшкил эдирди. Доғрудур, азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрдә артымы оғланларә нисбәтән даһа бөйүк сүр'әтлә кедирди. Лакин

буна бахмаяраг, азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрә чәлб олунма мәсәләси һәлә пис вәзийәтдә иди.

Республиканын мәктәплериндә охуян гызларын оғланларә нисбәти 3:7-ә олан нисбәти кими иди. Лакин бу да азәрбайчанлы гызларын һәгиги тәһсил вәзийәтинин көстәрмирди. Азәрбайчанлы гызлар мәктәпләрдә азәрбайчанлы шакирдләрин аңча¹ 17 фаизини тәшкил эдирдиләр. Хусусән гәзә орта мәктәплериндә, демәк олар ки, азәрбайчанлы гызлар охумурдулар.

Азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрә пис чәлб эдилмәсинин әсл сәбәбинн көһнә мәишәтдә, ислам фанатизминин һәлә көнд ерләриндә гүввәтли олмасында, голчомаларын вә мүсәлман руһаниләринин әкс тәблиғатында ахтармаг лазым иди. Олар гызларын чадрадан чыхмаларына, «намәһрәм» оғланларлә бир ердә охумаларына мане олурдулар.

Халг маарифинин (хусусән көнд ерләриндә) вәзийәти, о чүмлөдән азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрә чәлби мәсәләси республиканын рәһбәр тәшкилатларынын мүшавирә, пленум вә гурултайларында тез-тез музакирә олунурду. 1925-чи илин январ айында АК(б)П МК-нын пленуму көнд ерләриндә көрүлөчәк иш һаггында чыхардыгы гәтнамәдә гәзә партия комитәләри вә ичрайийә комитәләриндән тәләб эдирди ки, башга мәктәб мәсәләләри илә бирликдә гызларын көнд ерләриндә мәктәпләрә чәлб эдилмәсинә хусуси диггәт версинләр. «Көнд мәктәплериндә охуян гызларын сон дәрәчә азлыгыны нәзәрә алараг МК пленуму Халг Маариф Комиссарлығына вә ерли партия вә совет органларына бир вәзифә олараг тапшырыр ки, көндли гызларыны үмүмтәһсил мәктәпләринә чәлб этсинләр, һәмчинин мәктәб иншааты планы тәртиб эдиләркән, ерли шәраитин тәләбләринә уйғун олараг гызлар үчүн хусуси мәктәпләр тикимәсинин нәзәрдә тутуулар²».

Бу чүр тәдбирләр һәм совет, һәм дә комсомол тәшкилатлары органлары тәрәфиндән гәбул эдилди. Һәмни тәдбирләр нәтичәсиндә совет әһвали-руһийәсинин күтлә арасында кетдикчә көк салмасы, ислам фанатизминин вә көһнә мәишәт гәйдәләрынын сүр'әтлә зәифләмәйә башламасы нәтичәсиндә азәрбайчанлы гызларын мәктәпләрдә миғдары тәдричән артырды. Мәсәлән, азәрбайчанлы гызларын ибтидан мәктәпләрдә сайы 1920/21-чи дәрә илинде 6 448 нәфәр олдуғу һалда, 1924/25-чи дәрә илинде 11 432, 1926/27-чи дәрә илинде исә 14 189 нәфәрә чатдырылмышды ки, бу да 1914/15-чи дәрә илинә нисбәтән 7 дөфә артыг иди³. Шүбһәсиз, бу, азәрбайчанлы гызларын тәһсилә доғру үз чевирдикләринин көстәрди. Лакин бу чүз'ин тәрәгги һәлә бөйүк проблемин һаллиндән чоғ узаг иди. Азәрбайчанлы, һәмчинин талыш, ләзки, күрд вә с. хырда милләт зәһмәткешләринин гызларыны мәктәпләрә чәлб этмәк республиканын төкчә маариф органларындан дейил, бүтүн партия вә совет, комсомол

¹ Бах: «Азәрбайчанда халг маариф» (1920—1927-чи илләр), сәһ. 28—40, Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы нәшрийаты, 1928, Багы.

² Азәрб. ССР МДОИА, ф. 57 с. 1, иш 41, вәр. 1, 9, 18.

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, №4, 8 январ 1925.

² Бах: «Азәрбайчанда халг маариф» (1920—1927), 1928.

вə һәмкарлар органларындан җидди диггэт вə күчлү мүбаризə тэлəб эдирди.

Белəдиклə, мадди базасы илдэн-илə мөһкəмлəндирилэн Азэр-байчан совет мəктəблэринин шəбəkəsi кетдикчə кенишлэнир, шакирдлэрин миғдары исə артырды. Лакин дөврүн ени тэлəб-лэринə чаваб вермəк, һәм дə гызларын тəһсиле сահəсиндə олан керилийи арадан галдырмаг мəгсəдилə мəктəб тəһсилинин ени сүр'этлə кенишлəндирилмəsi əсас вəзифə кими халг маариф органлары гаршысында дурурду.

5. Мəктəб ишлэринин мəзмуну. Ени совет мəктəблэриндə т'лим ишлэринин мəзмунуну мүййэнлəшдирмəк — яралы тэд-рис планлары вə програмлар гəбул этмəк, ана дилиндə дэрс кит-аблары вə т'лим вəсанти һазырламаг дөврүн эн актуал мəsələ-лэриндэн һесап олунурду. Айдын иди ки, булар олмадан ени Азэрбайчан совет мəктəблэрини мөһкəмлəндириб инкишаф эт-дирмəк мүмкүн олмаз. Коммунист партиясынын Мəркəзи Комитəsi бу мəsələйə чох бөйүк əһмиийəт верирди. Һələ 1921-чи илдə «Халг Маариф Комиссарлығынын коммунист ишчилэринə МК-нын кəстəришлэри» адлы директив əсас мəктəб типлэринин програмларыны дүзəлдиб тэсдиг этмэйи бир вəзифə кими ирəли-сүрүр вə тэлəб эдирди ки, «Əсас типли мəктəблэрин... програм-лары һазырланмалы вə коллекция илə Халг Комиссары тэрəфин-дэн тэсдиг эдилмэлидир»¹.

Т'лим-тэрбийə ишлэринин мəзмунуну мүййэнлəшдирмəк үчүн мүхтəлиф мөнбэлəрдэн истифадə этмəк лəзым иди. Азэрбайчан ССР һөкүмэтинин халг маарифинə даир илк күнлэриндə вердийи бир сыра декретлэри, о чүмлөдэн «Вичдан азадлығы һаггында», «Диллэрин тэдريس һаггында» вə с. т'лимин мəзмунуну мүййэн-лəшдирмəк үчүн бə'зи кəстəришлэр верирди. Лакин бу кифайət дейилди. Бунун үчүн көһнə рус мəктəблэринин тэчрүбэлэриндэн тəнгиди сүрəтдə истифадə этмəк дə лəзым кəлирди. В. И. Ленин һələ 1920-чи илдə: «... көһнə мəктəби рəдд этмəклə биз бу мəктə-блэн һагиги коммунист тəһсиле əлдə этмəк үчүн ялныз бизə лəзым олан шейлэри кəтүрмəк вəзифəсини гаршымыза гоймуш-уг»² — дейирди.

Рус дили, риязийят, физика, тəбиият кими фəнлэрин мəктəб т'лиминдə мəзмунуну мүййэнлəшдирмəк үчүн көһнə мəктəбин тэчрүбэлэри бə'зи мүсбət материали верирди. Лакин ичтимаи фəнлэрин тэдрисиндə совет мəктəби булардан ени кейфийəтгли мəзмун тэлəб эдирди.

РСФСР Халг Маариф Комиссарлығынын тэчрүбэлэриндэн истифадə этмəк бу вəзифəнин һəллини хейли асанлашдырды. Лакин енə дə күчлү вə кэркин эмəк сəрф этмəк лəзым иди, чүнки бу мəктəб сənəллэри Азэрбайчан дилиндə, демəк олар ки, илк дəфə һазырланырды. Мəһз бу имканилардан истифадə этдиклэри үчүн республиканын маариф ишчилэри һəмин вəзифəнин еринə

¹ В. И. Л е н и н, Əсəрлэри, ч. 32, сəһ. 120.

² Енə орада, ч. 31, сəһ. 285.

этирилмэсинə мүйвəфəгийəтлə башладылар вə буржуа һөкүмэти шэраитиндə он иллэр эрзиндə көрүлмəsi мүмкүн олмаян иши 5—6 ил ичэрисиндə еринə етирдилэр.

А. Тэдрис планлары вə тэдрис програмлары. Республиканын I вə II дэрəчəли мəктəблэри үчүн илк тэдрис плачлары 1920-чи илин пайызында гəбул олунуб нəшр эдилди. «1920, 21-чи дэрс или үчүн I вə II дэрəчəли мəктəблэрин тəхмини дэрс чəдвəли» ады алтында нəшр эдилэн бу сənəллэр ашагы-дакылардан ибарət иди:

А. Биринчи дэрəчəли мəктəблэр

Фəнлэр	Груплар				
	I	II	III	IV	V
Ана дили	8	8	8	6	6
Риязийят	6	6	6	5	5
Тəбиият вə өлкəшүнаслыг	1	3	4	5	5
Чография	—	—	—	3	3
Мəдəнийəт тарихи	2	2	2	2	2
Эл иши	2	2	2	2	2
Рəсм	2	2	2	2	2
Нəғмə	2	2	2	2	2
Бэдэн тэрбийəsi	2	2	2	2	2
<i>Һəфтəлик саатларын чəми:</i>					
	23	25	26	29	29

Б. Иккинчи дэрəчəли мəктəблэр

Фəнлэр	Груплар							
	I	II	III			IV		
			Һүм. шө'бə	Бил. шө'бə	Физ.-тех. шө'бə	Һүм. шө'бə	Бил. шө'бə	Физ.-тех. шө'бə
Рус дили	4	4	4	2	2	4	2	2
Азэрбайчан дили	4	4	4	4	4	4	4	4
Риязийят	4	4	3	4	5	3	4	5
Физика	3	3	2	4	4	2	4	4
Механика	—	—	—	—	2	—	—	2
Тəбиият	2	2	2	4	2	2	4	—
Кимя	—	2	2	2	2	—	—	—
Космография	—	—	2	2	2	2	2	2
Мəдəнийəт тарихи	3	3	4	3	3	4	3	3
Чография	3	3	—	—	—	—	—	—
Сияси иғтисад	—	—	—	—	—	2	2	2
Психолокия	—	—	2	—	—	2	—	—
Рəсмхəтт	2	2	2	2	4	2	2	4
Технолокия	—	—	—	—	—	—	2	2
Эмтиашүнаслыг	—	—	—	—	—	—	2	2
<i>Һəфтəлик саатларын чəми:</i>								
	25	27	27	27	30	27	31	32 ¹

¹ «Народное просвещение» журналы, № 2, с. 11—12, 1920, Баки, Азэр-байчан ССР ХМК органы.

Гəбул олунан бу тəдрис планларынын элми-педагожи эһемий-йэти онда иди ки, бурада артыг, шəрият дəрслəri, ɵдүб кетмиш гəдим юнан вə латын диллəri тə'лим олунмур, бунларын эвə-зиндə ана дили, риязийят, тəбийят вə ичтимаи фəнлəрин ɵйрəнил-мəсинə кениш ер вериллирди; бу тəдрис планлары кɵһнə мəkтəб типлəринин I вə II дэрэчəли мəkтəблэрə тəбдилнин асанлашдыр-маг мөгсəдилə мүвəггəти вə тəгриби һесаб олунурду.

II дэрэчəли мəkтəблэр үчүн гəбул эдилэн тəдрис планлары сон III вə IV группарда шакирдлəрин һуманитар, физики-техники вə биоложи олмаг үзрə үч шɵ бəйə бөлүнмэлəрини нəзəрдə тутурду. Бундан исə мөгсəd кɵһнə реал мəkтəб, кимназия вə тичарət мəkтəблəринин сон синифлəриндə охуян шакирдлэрə тəһсиллəрини мүвафиг сурəтдə битирмəйə имкан вермək иди. II дэрэчəли мəkтəблəрин тəдрис планларына «технолокия» вə «эмтиəшүнаслыг» кими фəнлəрин дахил эдилмəsi дə мəһз бунунла изаһ эдиллирди.

1923-чү илдə I вə II дэрэчəли мəkтəблэр үчүн ашагыдакы ени тəдрис планлары гəбул эдилди: (бах: сəһ. 49).

Ени тəдрис планлары I вə II дэрэчəли мəkтəблэр гаршысында дуран тəһсил-тəрбийə вэзифələрини даһа кениш əкс этдирилди. II дэрэчəли мəkтəблəрин тəдрис планы тəбийят, ана дили, рия-зийят кими фəнлəрин тəдрисинə даһа чох ер верилди. Бу тəдрис планында да III—IV синифлəрдə бифуркасия тəтбиги рəсмən нəзəрдə тутулса да, əслиндə, демək олар ки, лəғв эдилмишди, чүнки тəдрис планында, көрүндүйү үзрə, мұхтəлиф шɵ бөлэрдə фəнлэрə верилэн һəфтəлик саатларын мигдары арасындакы фəрг əһемиййэтсиз мигдарда иди. I дэрэчəли мəkтəблəрин тəдрис пла-ны исə əввəлки тəдрис планына нисбətən IV—V группарда рия-зийят үзрə һəфтəлик саатларын мигдарыны артырырды. Гəтта илк тəдрис планларында мəчбури ɵйрəдилмəsi нəзəрдə тутулмаян бə'зи фəнлəрин (харичи диллэр, бəдэн тəрбийəsi) тəдриси икинчи дэрэчəли мəkтəблэрə əлвə эдилмишди. Бундан башга, икинчи дэрэчəли мəkтəблəрин тəдрис планындан бу мəkтəблэр үчүн ха-рактерик олмаян «технолокия», «эмтиəшүнаслыг» вə «сиян игтисад» фəнлəri дə көтүрүлмүшдү вə с.

Лакин биринчи вə икинчи дэрэчəли мəkтəблəрин ени тəдрис планлары да, илк тəдрис планлары кими, бə'зи мұһүм нөгсан-лардан тəмизлəнмəмишди. Бу сənəдлəрин эң мұһүм нөгсанларындан бири онларын «тəгриби» олмасы иди. Белə ки, ХМК-нын ичазəsi илə мəkтəб шураларына фəнлэр үзрə гоюлан һəфтəлик дəрслəрин мигдарыны дəйишидирмək ихтияры вериллирди.

Бундан башга, республиканын биринчи дэрэчəли милли мəkтəблəриндə рус дилинин əсас фəнн кими тəдрис олунмамасы да бəйүк бир нөгсан иди. Белə бир вэзнийят бир чох ата-ана вə мүəл-лимлəрин, хүсүсən Бакы шəһəриндə оланлары нараһат эдилди. Она көрə дə онлар рус дилинин биринчи дэрэчəли мəkтəблəрдə дə кечилмəсини инадла тələб эдиллирди. Белə тələблэрə бахмая-раг, рус дилинин ибтидан мəkтəблəрин тəдрис планларына са-лынмасы «мүəллим йохлуғу» бəһанəсилə лəнкидиллирди.

А. Биринчи дэрэчəли мəkтəблəрин тəдрис планы¹

Фəнлэр	Группар				
	1	2	3	4	5
Ана дили	8	8	8	6	6
Риязийят	6	6	6	6	6
Тəбийят	—	3	3/4	3/4	3/4
Чография	—	—	—	3	3
Ичтимаийят	—	—	—	2,3	2/3
Эл иши	2	2	2	2	2
Чизки савады	2	2	2	2	2
Нəғмə вə мусиги	2	2	1,2	1,2	1/2
Бəдэн тəрбийəsi	2	2	2	1	1
Азэрбайчан дили ²	—	—	4	4	4

Һəфтəлик саатларын чəми: | 22 | 25 | 24/26+4 | 26/29+4 | 26/29+4

Б. Икинчи дэрэчəли мəkтəблəрин тəдрис планы³

Фəнлэр	Группар							
	I	II	III			IV		
			һүман.	физ.-риязий.	биолог.	һүман.	физ.-риязий.	биолог.
Ана дили	4	4	4	3	3	4	3	3
Икинчи дил ⁴	4	4	3	3	3	3	3	3
Риязийят	4	4	4	4	4	4	4	4
Физика	3	3	2	4	2	2	4	2
Кимя	—	—	—	2	2	—	2	2
Тəбийят	3	3	3	3	5	3	3	5
Чография	2	2	2	2	2	—	—	—
Кеолокия вə космо-графия	—	—	—	—	—	2	2	2
Ичтимаийят	3	3	3	3	3	4	4	4
Психолокия	—	—	2	—	—	—	—	—
Рəсм вə рəсмхəтт	2	2	2	2	2	2	2	2
Бəдэн тəрбийəsi	1	1	1	1	1	1	1	1
Харичи дил	4	4	4	2	2	4	2	2

Һəфтəлик саатла-рын чəми: | 26+4 | 26+4 | 26+4 | 27+2 | 27+2 | 25+4 | 28+2 | 28+2

Гейд этмəлийик ки, бу мəсələ Азэрбайчан кəнчлəринə ана дили илə янашы рус дилини ɵйрəтмəйин зəрури олдуғуну һисс əдэн бир чох рəһбэр ишчилəri дə нараһат эдилди.

¹ Биринчи дэрэчəли мəkтəблəрин програмлары, сəһ. 7, ХМК нəшрийяты. 1925, Бакы.

² Азэрбайчан дилиндə олмаян мəkтəблэр үчүн.

³ Икинчи дэрэчəли мəсан мəkтəблəринин програмы, сəһ. 7, 1923, Бакы.

⁴ Гейри-рус мəkтəблəриндə рус дили, гейри-Азэрбайчан мəkтəблəриндə Азэрбайчан дили.

Азәрбайчан ССР Ичрайийә Комитәсинин Сәдри Ағамалы оғлунун 1922-чи илдә бөйүк Ленинлә республиканын мүһүм итти-сади вә мәдәни проблемләринә даир әтдийн мүсаһибә һәмнин мәсәлә (рус дилинин өйрәнмәк) нөгтейи-нәзәриндән дә чох марағлы иди.

Республиканын мәдәни гуручулуг ишләринин планы һагғында В. И. Ленин мә'лумат верән Ағамалы сғлуна снә һәм дә һәмшиди ки, биз бир тәрәфдән, әрәб әлифбасындан әл чәкиб мүнасиб ени әлифба гәбул әтмәк фикриндәйик, икинчи тәрәфдән, мүмкүн гәдәр азәрбайчанлы фәһлә-кәндли кәңчләри арасында рус дилини өйрән-вилмәсини даһа кениш йймаг истәйирик ки, бу йслла кәңчләрими-з техники биликләр әлдә әтсинләр. Мә'луматы диггәтлә дин-дәйән В. И. Ленин Ағамалы сғлуна — «Азәрбайчанлы фәһлә вә кәндлиләрин бу мәсәләләрә мүнасибатләри нечәдир?» — дейә суал вермишиди. Ағамалы сғлу В. И. Ленинин бу суалына чаваб верәрәк, мүхтәлиф фактларла бу тәдбирләрин азәрбайчанлы фәһлә вә кәндлиләрин арзуларыннан дөдугуну кәстәрмишиди. Ағамалы оғлунун чавабындан разы галан В. И. Ленин һаман мүһүм мәдәни тәдбирләрин Азәрбайчанда кечирилмәсинә разы олдуғуну билдирмишиди¹.

Рус дилинин ибтидан мәктәпләрдә өйрәдилмәсинин вачибли-йини мүәллимләр өз кәңфранс вә мүшавирәләриндә, хусусән Азәрбайчан мүәллимләринин биринчи гурултайында, (1925-чи ил) дәнә-дәнә гәйд әдирдиләр. Һаман гурултайда чыхыш әлән мүәл-лим Н. Шаһсуваров икинчи дил өйрәнмәйини әһәмийәтиндән бәһс әдәрәк: «Һеч бир милләт, әләххус, керилә галмыш бир мил-ләт тәк өз дили илә мәдәнийәт һазана билмәз... Она керә дә (I дәрәчәли)... мәктәпләрдә... рус дили дә мүтләг сурәтдә охудул-малыдыр»² — дейрди.

Бу мүһүм педагожи, һәм дә сияси мәсәлә, партия органлары-нын да диггәтини өзүнә чәлб әтмишиди. Зағағазия Кәммунист партияларынын IV гурултайында әтдийн сияси һесабат мә'рузә-синдә Зағағазия Әлкә Кәмитәси Катиб С. Орчәнкилзә рус дилинин тәдриси мәсәләләрини енидән нәзәрдән кечирмәйини зә-рурилийиндән данышараг, кәстәрирди ки, биз милли дилимизлә марағлашырыг, амма гоншуларымызын дилини өйрәнә билмирик, «Ушағларымыз Әрмәнистанда, Күрчүстанда вә Азәрбайчанда мәктәб гуруттары, лакин рус дилини һеч билмирләр, олар башга совет халғлары илә данышмағы бачармырлар. Мәһз снә керәдә мәктәпләримиздә рус дилинин тәдрисинә хусуси ер верилмәли-дир»³.

1925—26-чы дәрә илиндән рус дили бир тәдрис фәини кими 3-чү группан ә'тибарән республиканын биринчи дәрәчәли гейри-рус мәктәпләринин тәдрис планларына дахил әдилди. ХМК-нын бу

тәдбири һагғында «Коммунист» гәзети язырды: «Һал-һазырда Азәрбайчанын һәр бир кушәсиндә халғымызын диләк вә арзу-суна мувафиг ана дилиндә... мәктәпләр ачылмыш...». Даһа снәра гәзет рус дилини бир фәини кими өйрәнмәнин вачиблийини, бууну үчүн әлвершили шәраит олдуғуну, халғымызын снә әсрдә ичти-май, итгисади вә мәдәни һәятында бу дилдән кениш истифадә әтмәйә чалышдығыны гәйд әдәрәк язырды: Бөйүк иттилабын дили олан «рус дили өз мәдәнийәт вә әдәбийяты васитәсиндә кәңч-ләримизни мәфхурәси, тәрәгги вә инкишафына даһи ярдым әл-чәк, онлары... фанатизм вә милләтчилик мәфхурәсинин чиркин тә'сириндән горуячагдыр»⁴.

«Коммунист» гәзети, дәрә китаблары вә мүәллим кадрлары һазырламаг, тә'лим үсуллары сечмәк вә с. йслларла рус дилинин тәдрисини республиканын мәктәпләриндә яхшылашдырмағы мү-һүм бир вәзифә кими ХМК гаршысында гәюрдү.

Ени мәктәпләр үчүн програмлар тәртиб әтмәк даһа мүһүм вә даһа чәтин бир мәсәлә кими гаршыда дурурду. Мәктәб ишиндә програмын әһәмийәтини гәйд әдәрәк Н. К. Крупская язырды ки, узун заман мәктәб һәятында програма ләзәми гиймәт вә мәншидик, о бизә, мүәллимләри дарысгал бир чәрчәвә алтына алан бир шей кими керүнүрдү. Владимир Иличини програма нә гәдәр әһәмийәт вердийини хатырларяраг, Крупская кәстәрирди ки, Ленин «бир чох дәфәләр шакирдләрин нә чүр схудугларыны билмәк мәгсәдилә, онлара бир чох суаллар верир вә буларын нәтичәсиндә дейирди: «Икинчи дәрәчәли мәктәпләримиздә һәр шей кәһнә гайдада галыр. Мәктәпләрдә ән мүһүм олан нөгтә— програм язмагдыр»⁵.

Мәктәпләр үчүн програм тәртиб әтмәйини әһәмийәти бу сәһ-дин тә'лим ишләринин һансы истигамәтдә апарылмасыны тә'йин әтмәсиндә изаһ әдилди.

Азәрбайчанда мәктәпләр үчүн програмлар тәртибнә дә 1920-чи илдән башланмышды.

1920-чи илин пайызында ХМК нәздиндә тәшкил әдилб фәһ-лийәтә башлаян хусуси фәини кәмитәсинлары тәрәфиндән ГСФ СР мәктәпләри програмларындан, һәмчинин Багы шәһәри мәктәб-ләринин програм тәртибнә даир тәчрүбәләриндән истифадә әдиләрәк I вә II дәрәчәли мәктәпләрдә өйрәдилән бүтүн әсас фәһ-линдән үзрә програм ләйнһәләри дүзәдилди. ХМК коллекиясы тәрә-финдән тәсдиг әдилән бу програмлар һәлә чап әдилмәмиш исти-фадә вә рәһбәрлик үчүн ерли халғ маариф органларына кәндә-рилди.

I вә II дәрәчәли мәктәпләр үчүн гәбул әдилән бу програмлар илк дәфә олараг, 1923-чү илдә нәшр әдилди ки, бу да мәктәблә-римизин тарихиндә мүһүм бир педагожи һадисә иди, чүнки бу програмлар мәктәпләрдә өйрәдилән фәһләрин мәзунуну

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 189, 24 август 1922.

² «Маариф ишчиси» журналы, № 2—3, сәһ. 35, 1926.

³ «Бакинский рабочий» гәзети, № 281, 8 декабр 1925.

⁴ «Коммунист» гәзети, № 1, 1 январ 1926.

⁵ «Ени мәктәб» журналы, № 1, сәһ. 88, 1926.

мүөйөнлөшдирмөклө бөрәбөр, мүөллимлөрө лазыми педагожи истигамөт вө көстөршлөр верирди.

Бу програмлары гиймөтлү чөһөтлөриндөн бири ондан ибарөт иди ки, мөктөблөримизин эмөли төһсил вө тәрбийө вөзифөлөрини мүөллимлөрө шөрһ эдир вө онлары дүзкүн истигамөтө йөнөлдирди. Мөсөлөн, I дөрөчөли мөктөблөрин програмлары тәрбийө вө тәлим ишлөрүнннн синфи мөгсөдлөрини көстөрөрөк гөйд эдирди ки: «Мөктөб тамамилө физики вө зөһни эмөк юрду олараг зөһмөткөшлөрнн мөһфөтлөрүнө хидмөт эдөн вө пролетар идеолокиясыны дашыян бир мүөссисө олмалыдыр». Она көрө дө програмлар, ушагларда коллективизм вө коммунизм руһунда вөрдишлөр вө ичтимаи идеолокия етишдирмөин, эсас вөзифө кими, тәлим вө тәрбийө ишлөрн гаршысына гөюрду. Бу вөзифөни исә бүтүн мөктөб һөяты просесиндә, бүтүн фөһләрнн тәдриси просесиндә, «өлөлхүсүс, ана дили илө ичтимаийәт вө чография тәдрис эдилдийн заман нөзөрдә»¹ тутмаг лазым көрүнүрдү.

Програмлар тәлими әтраф мүһнтлө, истөһсалатла әләгөлөндирмөин тәләб эдирди. Програмда мөктөбнн комсомолла, зөһмөткөшлөрнн тәшкилатлары илө, тосөррүфәт органлары илө рабитәдә олмасы тәләби дө ирәли сүрүлүрдү.

Програмларнн гиймөтлү чөһөтлөрнндөн бири дө онларын тәлим материалыны фөһлөр үзрө вө систематик сурәтдә дүзмөлөрнндөн, һәр бир тәлим фөһни гаршысында конкрет тәһсил-тәрбийө вөзифөлөрнн гөймаларындан ибарөт иди.

Бу чүр гиймөтлү чөһөтлөрилө бөрәбөр бу илк програмларын бөйүк нөгсанлары да вар иди.

Әввөлөн, бу програмлар сабит дейил, тәхмини идилөр. Белө ки, шөрәнтдөн, шакирдлөрнн һазырыгындан вө дөрслөрдөн асылы олараг мүөллимлөр онлары дөйшдирө биләрдилик ки, бу да програмларда нөзөрдә сахланан «ерлилөшдирмө» принципндөн ирәли кәлирди.

ХМК-нын II дөрөчөли мөктөблөрө аид вердийн тәлиматда көстөрилди ки, 1923-чү илин програмлары, мөктөб һөятынын чари шөрәнтинә эсасән тәртиб эдилмишдир. Мүөллимлөр програм материалыны «кенишлөндириб башга чүр дүзә биләрлөр, онлары мүөйөн мүһнтә уйгунлашдыра биләрлөр, белө ки, мүөйөн районун тәбиәти, истөһсалат вө эмөк һөяты әкс эдилмиш олсун»².

Тәлим материалыны сөчөркөн мүөллим өз мүләһизисинә көрө, ерли әһәмийәти олан һадисә вө фактларын үзөриндә даяна биләрди. Әлбәттә, мүөллимнн тәшәббускар олмасы, тәлим материалыны изә эдөркөн ерли материалдан кениш истифадә әтмәси ағыллы тәләб иди. Лакин «ерлилөшдирмө» ады алтында тәлим материалынын мүөйөн һөчминә рияйәт әтмөмөк, ону сәрһәд гөймадан дөйшдирмөк — Русияда 1923-чү илдән тәтбиг эдилмөйә башлаян РСФСР ХМК нөздиндә олан Дөвлөт Әлми Шура

¹ Биринчи дөрөчөли мөктөблөрнн програмлары, сәһ. 6, 1925, Азәрнөшр.

² Икинчи дөрөчөли мөсән мөктөблөрнннн программы, сәһ. 8, 1923.

(ГУС) програмларынын сөһв йолуну тәглид әтмөкдән башга бир шей дейилди.

Азәрбайчан мөктөблөрнн үчүн нөшр эдилән 1923-чү илин програмлары фөһлөр үзрө тәртиб эдилдийн һалда, эйни заманда, РСФСР ХМК Дөвлөт Әлми Шурасынын програмларына тәрәф бир гәдөр мейл көстөрди. Дөвлөт Әлми Шурасынын програмлары тәлим материалларыны фөһлөр үзрө дейил, мүхтәлиф мөвзулар — «комплекслөр» үзрө тәртиб әтмишди; о, бу йолла мүхтәлиф фөһләрнн тәлим материалы арасында куя тәһни әләгә ярадылачагыны идиә эдирди. Мәһз буна көрө дө бу чүр тәртиб олунан програмла «Комплек тәлими програмлары» вә яхуд садчө «Комплек програмлары» дейирдилөр. Комплек програмларынын маһийәти ирәлидә әтрафы изәи эдилөчөкдир. Бурада исә ону гөйд әдөк ки, 1923-чү илин тәдрис планлары вө програмлары бәзи гөһшү фөһләрнн бирлөшдирмөк йөлу илө дө (мөсөлөн, ана дили илө әдөбийәт әвәзинә «ана дили», модөнийәт тарихи илө сияси итгисад әвәзинә «ичтимаийәт» вөс.) комплекс тәлим системинө мейл көстөрди.

1923-чү илин програмлары ичәрисиндә әһн чөх нөгсанлы оланы ана дили вө әдөбийәт програмы иди. һәмни програмынн тәртиндә бурахылан сөһвлөр, әввөлөн, ондан ибарөт иди ки, ана дили үзрө сәрф-нөһв дөрслөрнн тәкчә биринчи дөрөчөли мөктөблөрнн програмында нөзөрдә тутулурду, икинчи дөрөчөли мөктөблөрнн биринчи концентриндә (йәһни илк ики группнда) сәрф әвәзинә әдәби гираәт кечилди. Икинчи дөрөчөли мөктөблөрнн III—IV группларында исә тәкчә әдөбийәт тарихи өйрәдилди. Белө бөлкүнүн нәтичәсиндә ана дилинин гайда вө гануналарыны мүкәммәл өйрөнмөк үчүн кифайәт дөрөчөдә вахт айрылдырды.

Әдөбийәт програмына кәлидкдә, ону демөк лазымдыр ки, бурада Азәрбайчан классик әдөбийәтынын бир чөх көркәмли нүмайәндөлөрннө: Фүзули, Вагиф, Видади, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Сабир вө башгаларына ер верилмишди ки, буну һәмни програмынн мүсбөт чөһәти кими гөйд әтмөлийик. Лакин програм пантүркист османлы әдөбийәтынын нүмайәндөлөрннә даһа кениш ер вермишди; беләликлө, програмда Азәрбайчан әдөбийәтынын орижиналлыгы, онун мүстәгил тарихә малик олмасы унутулурду. Азәрбайчан әдөбийәты османлы әдөбийәты ичәрисиндә эридилди.

Айдын иди ки, програмда верилән бу чүр материаллар һәм дил, һәм дө идеолокия чөһөтдөн ени совет мөктөблөрнннн мөгсөдинә уйгун дейилди.

Ону да гөйд әтмөлийик ки, әдөбийәт вө ичтимаийәт програмларында дидактиканын «яһындан узаға» принципи янлыш баша дүшүлөрөк, тарихилик принципнн зилд кедилмиш вө материалы һәширләрө өйрәдилмәсиндә мүәсир дөврдән башлайыб тәдричән гөһим дөврә кетмөк тәклиф олунмушду. Мөсөлөн, 1923-чү илдә нөшр олунмуш програмларын изәһат вәрәгәлөрнндә дейилди ки: «Ени әдөбийәт сон ичтимаи һөятымызы аһлатдыгы вө тәлә

бәләр ону даһа яһындан билдикләри үчүн түрк әдәбийяты тарихи, ени дөврләрдән башлаяраг, тәдричән гәдим дөврләрә доғру ке-дәчәкдир»¹.

1926-чы илдә Азәрбайчан ХМҚ I вә II дәрәчәли мәктәбләр үчүн ени тәдрис планлары гәбул этди вә бунунла әлағәдар 1923-чү илин програмларыны бир гәдәр дәйишдириб енидән нәшр этди.

Биринчи дәрәчәли Азәрбайчан мәктәбләринин 1926/27-чи дәрс или үчүн тәдрис планы

Фәнләр	Груплар				
	I	II	III	IV	V
1) ана дили	10	8	8	6	6
2) риязыйят	6	6	6	6	6
3) т. бийят	—	3	4	5	5
4) чоғрафия	—	—	—	3	3
5) ичтимайят	—	—	—	3	3
6) чизки савды вә әл-иш	3	4	4	2	2
7) рус дили	—	—	3	4	4
8) бәдән тәрбийәси вә нәғмә	3	3	2	1	1
<i>Чәми:</i>	22	24	27	30	30

Икинчи дәрәчәли Азәрбайчан мәктәбләринин 1926/27-чи дәрс или үчүн тәдрис планы

Фәнләр	Груплар			
	I	II	III	IV
1) ана дили	5	5	4	4
2) рус дили	5	5	5	5
3) риязыйят	5	5	5	5
4) тәбийят	3	3	3	3
5) физика	3	3	3	4
6) кимя	2	2	—	—
7) ичтимайят	4	4	4	3
8) чоғрафия	2	2	2	2
9) чизки савды	2	2	—	—
10) бәдән тәрбийәси	1	1	1	1
11) ени дил	—	—	4	4
12) космография	—	—	—	2
<i>Чәми:</i>	32	32	31	33 ²

Ени тәдрис планларынын әввәлкиләрә нисбәтән бә'зи үстүн-чүкләрини гейд әтмәлийик. Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин ени тәдрис планларында ана дилинә верилән саатларын мигдары бир

гәдәр артмыш, үчүнчү групдан ә'тибарән рус дилинин тәдрисинә ер верилмишиди. Лакин комплекс системинә яһынлашмаг мәғсәдилә «әл иш» илә «чизки савды» вә «нәғмә» илә «бәдән тәрбийәси» фәнләри бирләшдирилмишиди.

II дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планындан «психолокия» вә «еолокия» фәнләри көтүрүлмүш, ана дилинә верилән саатларын мигдары бир гәдәр чоһалдылмыш, рус дилинә верилән саатларын мигдары исә хейли артырылмышды. Бунундан башга, икинчи дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планларындан мүхтәлиф «шә'бәләр» көтүрүлмүшдү. Програмларда да бир сыра ени дәйишдикләрә апарараг онлары комплекс програмларына даһа чоһ яһынлашдырмаға чалышмышдылар.

О дөврдә, юһарыда дейилдйин кими, комплекс програмлары һәлә Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә тәтбиг әдилмирди. Тәкчә ики мәктәбдә — Нуха нүмунә мәктәбиндә вә Гара шәһәр (Бакы) биринчи дәрәчәли мәктәбиндә 1923-24-чү илдән ә'тибарән бу програмлар педагожи эксперимент шәклиндә тәтбиг әдилмирди. Лакин 1925-27-чи илләрдә ХМҚ күчлү һазырлыг ишләри апарараг республиканын бүтүн биринчи дәрәчәли мәктәбләринин комплекс програмлары илә ишләмәйә кечирмәйә чалышырды.

Бу көрүлән һазырлыг ишләринин нәтичәсиндә 1925-27-чи илләрдә бир нечә башга гәзә мәктәбләри дә (хүсусән дөмир йолу мәктәбләри) комплекс програмыны тәтбиг әтмәйә башладылар.¹ Лакин республиканын биринчи дәрәчәли мәктәбләри, демәк олар ки, әсәсән систематиклик принцип үзрә гурулмуш көһнә програмларла ишләмәкдә давам әдирдиләр.

1926-чы илдә биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн нәшр әдилән програмларын изаһат вәрәгәсиндә язылмышды: «Индики һалда ГУС програмынын Азәрбайчан мәктәбләринә тамамилә тәтбиги мүмкүн олмадығы үчүн програм вә тәдрис планынын ислаһына ики чәһәтдән фикир верилмишдир: тәдричән ГУС програмына яһынлашмаг, 1923-чү ил тәдрис планлары вә програмларына истинад әтмәк»¹.

Мәсәләнин бу чүр «узлашма» йолу илә һәлли онунла нәтичәләнини ки, програмлары ена дә фәнләр үзрә сахламагла тә'лим материалыны һәр фәннин өз ичәрсиндә «мөвзулар» үзрә белмәйә, материала истәһсал характери вермәйә, әлмләрин әсасларына аид материалларын һөчминин гисмән азалтмаға, мүхтәлиф фәнләрин материаллары арасында сүн'и әлағә яратмаға чалышмышдылар.

ГУС програмларынын Азәрбайчандакы тәрәфдарлары 1926/27-чи илин програмларында әдилән бу кими узлашмалар васитәсилә кәләчөкдә мәктәбләрин ГУС програмына кечмәсини асанлашдырмаға чәһд әдирдиләр.

Айры-айры фәнләрин програмларына кәлиничә, ону демәк лазымдыр ки, ичтимайят програмынын ана дили, әдәбийят вә илтисадни чоғрафия илә әлағәләндирилмәси, ана дили вә әдә-

¹ Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин програмлары, сәһ. 4, 1926, Азәрнәшр.

¹ Икинчи дәрәчәли мәсәи мәктәбләринин програмы, сәһ. 19, 1923.

² Азәрбайчан ССР ХМҚ бүлләтени № 12, сәһ. 17—18, 1926.

бийят програмларындакы мөвзуларын исә ичтимаийят мөвзулары илә элагаләндирилмәси тәләб әдилирди.

Риязийят програмынын көһнә һәчми сахланылмышдыса да, онун мухтәлиф фәиләри (чәбр, һәндәсә, тригонометрия) арасында сых элагә яратмаг тәләб олунурду. Бу да фәһини тәдрисиндә вачиб олан систематиклиһи позурду. Бүтүн булар комплекс тә'лим системинә кечмәк үчүн һазырлыг иди.

Лакин програмларда олан бу дәйишикликләрин бә'зи мүсбәт чәһәтләрини дә гейд әтмәлиһик ки, бу, көһнә мөктәбләрин галыглары илә, билкликлиһи мүчәррәдлийлә мүбаризә апармагда, програмлары вә бүтүндүклә мөктәби совет һәятына яхынлашдырмагда ифадә олунурду. Мәсәлән, риязийят програмы һаггында дейлирди ки, мөгсәд тәкчә кәдәди һәгигәтләр хүсусунда мә'лумат вермәкдән ибарәт олмайыб, ушаглары риязи ифадәйә вә риязи үсулар васитәсилә һәятын һадисәләрини тәдигг әтмәйә алышдырмагдан дәһи ибарәтдир¹.

1926-чы илин әдәбийят програмынын мүсбәт чәһәти исә әдәбийятә ичтимаи һәятын идеоложи ифадәси кими бахмагдан ибарәт иди. 1926-чы илин әдәбийят вә ичтимаийят програмларында тә'лим материалыны кечмишдән һал-һазыра тәрәф тарихлиһи принципинә әсасән дүзмәк үчүн илк дафә олараг тәшәббус көстәрилмәси методик чәһәтдән ирәлийә доғру атылан аддым кими гиймәтләндирилмәлидир.

Азәрбайчан әдәбийятынын ени програмларында 1923-чү илин програмларында олан әлми вә идеоложи сәһвләр, әсасән тәкрар әдилмишди.

Б.—Дәрс китаблары. Мөктәбләр үчүн ана дилиндә дәрс китаблары һазырламаг да о заман, дөврүн ән актуал мәсәләләриндән бири иди. Ана дилиндә дәрс китаблары яратмадан Азәрбайчан мөктәбләрини мүвәффәгийәтлә инкишаф әтдирмәк олмазды. Тәчрүбәли мүәллифләр һей'әтинин олмәмәси, мөтбәә базасынын һәлә о заманлар чох эәиф олмәси, бир чох мөктәб фәһләри үзрә ана дилиндә һәлә истилаһын йохлуғу вә с. дәрс китабларынын һазырланмәси вә нәшрини хейли чәтинләшдиридди. Лакин бу чәтинликләрә бахмаяраг, республиканын халг маариф органлары бу сәһәдә дә мүәййән нанлийәтләр газанырдылар.

Бу мөгсәд үчүн ХМК һәлә 1920-чи илин май айында дәрс китаблары чап әтдирмәк үчүн мөктәб шө'бәси нәздиндә хүсуси комиссия тәшкил әтмишди. 1921-чи илин июн айында ХМК нәздиндә нәшрийят шө'бәси тәшкил әдилди. 1924-чү илдә исә һәмин шө'бә Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийятына — Азәрнашрә чеврилди. Азәрнашрин илк илләр әсас вәзифәси дәрс китаблары чап әтмәк иди.

Әлми истилаһлар, о чүмләдән мөктәб истилаһлары дүзәлтмәк мөгсәдилә 1922-чи илдә Азәрбайчан ССР Халг Комиссарлары Совети нәздиндә әлми-истилаһ комиссиясы тәшкил әдилмишди.

Бу комиссия сонралар ХМК нәздинә көчүрүлдү. 1922-чи илдән 1927-чи илә кими һәмин комиссиянын тәркибиндә биолокня, физика-риязийят вә һуманитар фәһләр үзрә үч мүтәхәссисләр группу чалышды. Бу комиссия аз мүддәдә бир чох әлмдән, о чүмләдән ашағыдакы мөктәб фәһләри үзрә истилаһлар дүзәлтди вә 1926-чы илдән ә'тибарән нәшр әтмәйә башлады.

Фәһләр	Истилаһларын миғдары	Фәһләр	Истилаһларын миғдары
Тарих	332	Ботаника	100
Әдәбийят	240	Анатомия	2200
Риязийят	625	Физиолокня	570
Физика	900	Зоолокня	1200
Биолокня	150	Гейри-үзви кимя	825 ¹

Нәшр олунан бу истилаһлар мөктәбин бүтүн фәһләрини әһәтә әтмәсәдә, бир чох нөгсанлара малик олса да, дәрс китабларыны дил чәһәтдән хейли яхшылашдырды, үмумийәтлә, тә'лим просесини әһәмиййәтли дәрәчәдә йүңкүлләшдиридди.

Ана дили вә бейнәлмиләл истилаһлар әсасында һазырланан һәмин истилаһлар, мөктәб тә'лиминдә о заманлар һәлә гүввәтли олан османчылыг, фрасчылыг вә әрәбчилик галыгларына бөйүк бир зәрбә олду. Азәрбайчан мүәллимләри тә'лим ишләрини асанлашдыран бу ени тәдбири миннәтдәрлыг һиссилә гаршыладылар, ени истилаһлардан кениш бир өлчүдә истифадә әтмәйә башладылар.

Дәрс китабларынын чап әдилмәси, чәтинликләрә бахмаяраг, һәлә 1920-чи илдән башланды. Бу мөгсәд үчүн ингилабдан әввәлки дәрс китабларынын бир нечә мүәллифи ишә чәлб олунду. Онларын ингилабдан әввәл чап әтдирмиш олдуғлары ана дили дәрс китаблары, ени совет мөктәбләринин мөгсәдинә уйғун олараг, бир гәдәр нәзәрдән кечирилдикдән сонра енидән чап әдилди. Бу йолла А.Ш. Гальбәздәнин «Ушаг чешмөйи» адлы әлифба китабы, М. Маһмудбәйовун икинчи групплар үчүн «Икинчи ил», үчүнчү групплар үчүн «Ени мөктәб» адлы китаблары нәшр олунду. Риязийят, физика, кимя кими фәһләр үзрә рус дилиндә олан яхшы дәрс китаблары Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әдилди. Мәсәлән, Григорьевин ики һиссәдә физика китабы, Киселиовун һәндәсә китабы, Шапошников вә Валсевин чәбрдән мәсәлә китабы вә с. 1924—1927-чи илләрдә чапдан чыхыб мөктәбләрә истифадәйә верилди.

Мөктәбләрин китаба олан бөйүк әһтиячларыны өдәмәк мөгсәдилә дәрс китаблары чап әтмәк ишн илдән-илә күчләндирилди; бу да ашағыдакы чәдвәлдән айдын көрүнүр.

¹ «Азәрбайчанда халг маарифи» (1920—1927-чи илләр), сәһ. 110, 1928.

¹ Икинчи дәрәчәли мөктәбләрин програмлары, сәһ. 1, 1926, Азәрнашр.

Дәрс китаблары нәшрнин артмасы

Илләр	Китабларын миңлары	Тираж	Илләр	Китабларын миңлары	Тираж
1920	3	63 000	1924	21	446 000
1921	10	157 000	1925	23	289 000
1922	11	162 000	1926	36	399 000
1923	23	759 000	1927	42	284 000 ¹

Тәкчә дәрс китаблары дейил, һәм дә шакирд вә пионерләрә синифдән кәнар оху үчүн 104 адда, мүүллимләр үчүн 32 адда китаб чап эдилмишиди.

Бүтүн бунлар ени мәктәпләрин тә'лим базасыны күчләндирди, тә'лим-тәрбия ишләринин яхшылашмасына көмәк эдирди. Лакин бу дөврдә чап эдилән дәрс китабларынын бөйүк нөгсанлары да вар иди. Ән бөйүк нөгсан ондан ибарәт иди ки, әрәб, фарс вә османлы истилахлары әсасында тәртиб эдилдикләриндән һәмин дәрс китабларынын дили олдугча чәтин вә шакирдләр үчүн анлашылмас иди. Бундан әлава, һәмин дәрс китабларында, хусусән ана дили вә әдәбийятдан олан китабларда, идеоложи чәһәтчә ярамаз материалларын дәрч эдилмәси онларын тәһсил-тәрбийә әһәмийәтини азалдыр, чох заман һечә чыхардырды.

В.И. Ленин идеоложи чәһәтдән саглам олан дәрс китабларынын әһәмийәтини дәнә-дәнә гәйд эдирди. Һәлә 1922-чи илдә Ленин язырды ки, халг маарифи сәһәсиндә һагиги иш көрмәкдән өтрү, һәр шейдән артыг, яхшы тәртиб эдилмиш дәрс китабларына әһтиячмыз чохдур. Әкәр бизим бүтүн марксист әдибләр өз гүввәләрини яхшы вәсант вә я дәрсликләр язмага сәрф этсә идиләр «...о заман биздә белә бир биабырчылыг олмазды ки, пролетариат сияся һакимийәти әлә аландан, демәк олар, бел ил кечдийи һалда, онун, пролетариатын дөвләт мәктәпләриндә вә университетләриндә кәңчләрә көһнә буржуа алимләри көһнә буржуа зирзибилиндән дәрс верирләр, даһа доғрусу, онлары корлайырлар»².

В.И. Ленинин бу сөзләри әйнилә Азәрбайчан мәктәпләриндә әнди. Һәлә йүсәват «Һөкүмәтин»дән мирас галан пантүркист зирзибилләри йығынындан ибарәт олан «түрк чәләнкләриндән» дәрс кечмәк бир янда дурсун, ени нәшр олунан дәрсликләрдә дә милләтчи-буржуа зирзибилләри кениш ер тутурду. Мәлиз она көрә дә, республиканын бир чох рәһбәр ишчиләри, габагчыл вә көзүачыг педагоглары бөйүк һәйәһәтлә дәрсликләримизин идеоложи чәһәтдән саглам олмадыгларына әтираз эдир, онлары сагламлашдырмагы тәләб эдирдиләр. Мәсәлән, юхарыда адыны чәкдийимиз о заманлар рәһбәр партия ичиси олан Ю. Гасымов йолдаш һәлә 1922-чи илдә язырды: ярамаз дәрсликләр нәшр этмәклә «биз өз әлинизлә антисовет вә антиингилаби әһвали-рулий-

йәни мәктәпләримиздә яйырыг... Дәрс китабларынын бә'зиләрини, хусусән ана дили үзрә олан дәрсликләри енидән тәртиб этмәк зәруридир. Мүхтәлиф милләтчилик зирзибилләринә мәктәпләримиздә ер вермәк олмас. Истилахлар сәһәсиндә дә бөйүк ишләр көрмәлийик»¹. Бә'зи азәрбайчанлы кәңчләр арасында синфи-пролетар идеялары әвәзинә «үмумбәшәр идеяларынын», синфи шүүр вә дуйгулар әвәзинә «үмуми мәнәббәт» вә «гардашлыг» дуйгуларынын әмәлә кәлмәсинин бир мүһүм сәбәбини Ю. Гасымов, һаглы олараг, мәлиз ярамаз дәрсликләр вә китаблар охумагга көрүрдү.

«Коммунист» гәзети тез-тез белә китаблары вә онларын мүүл-лифләрини кәскин тәнгид эдирди. Һәгигәтән, дәрсликләр әлә бир дилдә язылырды ки, тәкчә шакирдләр дейил, бир чох мүүллимләр дә о дәрсликләрин ичәрсиндә язылан материалы баша дүшмүрдүләр. Мәсәлән, 1923-чү илдә «Нәбәтат һәяты» ады алтында биринчи дәрәчәли мәктәпләр үчүн чап эдилмиш дәрс китабларынын биринчи сәһифәсиндә: Нәбатын һәяты «...чәзр тәрәфиндән топлана-чаг мөвади-ғиданийәни япраглара интиғали илә слур. Терпагдан алынан мөвади-ғиданийә илә һавадан алынан мөвади-ғиданийә ярпагларда интиғач әдәрәк нәбатын бөйүк һәвиш-һимасына хидмәт әдәчәк материалы тәшкил әдәчәк» — дейә вердийи белә «изаһаты» азәрбайчанлы ушагларын баша дүшмәси мүмкүн дейилди. Башга дәрс китабларынын да дили белә иди. Мәлиз она көрә дә халг маариф органлары рәһбәр ишчиләринин республика мүшавирәси (сентябр 1924-чү ил) дәрс китабларыны һәм дил вә һәм дә мәзмүн чәһәтдән яхшылашдырмагы мүһүм бир вәзифә кими Халг Маариф Комиссарлығы гаршысында гојду. Мүшавирә өз гәрарларында дәрс китабларыны дил вә мәзмүн чәһәтдән яхшылашдырмаг үчүн маариф ишчиләрини бу китабларын тәнгидиндә иштирак этмәйә дә'вәт эдирди. Халг Маариф Комиссарлығынын коллекиясы исә республика мүшавирәсинин гәрарына әсасән дәрсликләрин дилини сәдәләшдирмәйи Азәрнәшрдән тәләб эдирдидә дә, мәсәләнин һәлли чох ләнкийирди.

Дәрс китабларыны идея чәһәтдән сагламлашдырмаг вә онларын дилини сәдәләшдирмәк мәсәләси республиканын рәһбәр партия тәшкيلاتынын диггәтини чәлб этмишиди. Азәрб. К(б)П VII гурултайы өз гәрарларында көстәрди: «Бизим мәктәпләр һәлә индийә кими кифайәт дәрәчәдә пролетар нүфузу алтына алынмамышдыр. Мәктәпләрдә чох заман хырда буржуа руһу һакимдир ки, бу да о мәктәпләрдә охунан көһнә китаблар вә ишләнән көһнә усуллардан ирәли кәлир. Мәктәпләр үчүн тәдрис китаблары, һәлә мәктәб харичиндә охунан әдәбийят, ... пролетар мәфкурәсинә мұта-биғ олан әдәбийят нәшр эдилмәси партиянын әсас мәсәләләриндән олмалыдыр»².

Бу бөйүк нөгсанын бир сәбәби әкәр һәлә мүүллиф кадрларынын дәйишмәмәси вә ени истилахларын һазыр олмамасында идисә, о бири

¹ «Азәрбайчанда халг маарифи» (1920—1927), сәһ. 102, 1928.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 246.

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, № 217, 28 сентябр 1922.

² АК (б)П VII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 26, 1926.

сәбәби онда иди ки, I вә II дәрәчәли мәктәпләр үчүн лазым олан дәрсликләр чап әдилиб гуртармамыш, бу дәрсликләри мәфкурә чәһәтдән сағламлашдырмаг үчүн чидди тәдбирләр көрүлмәмишкән Халг Маариф Комиссарлығы өз гаршысында I дәрәчәли мәктәпләр үчүн һомин дәрсликләри ләвг әтмәк вә комплекс тәлим системинә кечмәк үчүн башга принципдә дәрсликләр чап әтмәк вәзифәсини гоймушду. Азәрбайчан ССР ХМК-нын мәс'ул ишчиләриндән проф. П.П. Фридолин (1948-чи илдә өлмүшдүр) «Биринчи дәрәчәли мәктәпләр вә ени програмлар» адлы мәгаләсиндә дәрслик мәсәләсинә тохунараг язырды: «Ени мәктәб үчүн яхшы вәсаит олмадығыннан һәләлик көһнә тәдрис китаблары илә галараг, ушаглара ибтидан савад өйрәтмәлиийик.

Фәгәт унутмамалы ки, бу күн бу дәрс китаблары мүвәггәти бәләлардыр вә мәктәбимиз комплекс системи үчүн еритдийи илк имкан олдуғу заман, бу китабларын һамысыны байыра атмалы, тәдрис китаблары әвәзинә шакирд вә мүәллим үчүн хусуси вәсаит вә тәһигатнамәләр һазырламалыйыг¹.

Әлбәттә, ХМК ишчиләринин бир гисми арасында һөкм сүрән белә янлыш фикир мөвчуд дәрс китабларынын кейфийәтини яхшылашдырмаг тәдбирләринә мане олурду. Һәтта мүһүм педагожи мәсәләләри мұзакирә әтмәйи өзүнә вәзифә гоян «Ени мәктәб» журналы да дәрс китабларынын кейфийәтини яхшылашдырмаг тәдбирләрини ишыгландырмағы, демәк олар ки, унутмушду.

Буна бахмайраг, дәрс китабларынын ағыр вәзийәти габагчыл вә тәчрүбәли мүәллимләри нараһат әдирди, она көрә дә онлар бу мәсәлә әтрафында өз тәклифләрини вә тәләбләрини ирәли сүрмәйә чәһд әдирдиләр, фикирләрини педагожи әлми нөгтейи-нәзәрдән әсадландырмаға чалышырдылар.

Гочаман мүәллим Ф. Ағаев (1931-чи илдә өлмүшдүр) «Мәктәб китаблары вә истилаһлар» адлы мәгаләсиндә дәрс китабларынын дилини садәләшдирмәк вә ени истилаһлар яратмағын әсас йолларындан бәһс әдәрәк язырды ки: «Биринчи дәрәчәли мәктәпләринизин дәрс китаблары мүмкүн олдуғча көрәк ушағын ана дилиндә ярадылсын. Тәрбийә әлминин истейиши будур ки, көрпә ушагларыш зейни әчнәби кәлмәләрин йүкү илә йүкләниб гаранлылашдырылмасын. Көрпә шакирд охудуғу китаба о вахт ашиг олар ки, ичиндәки дүзүлмүш кәлмәләри әтрафында яшаян адамларын ағзындан эшитмиш ола. Ябанчы кәлмәләрин әдәди чох олдуғча ушағын да өйрәнмә һәвәси күтләшәр. Көһнә китабларымызын ичәриләри әрәб истилаһлары илә допдолу олдуғундан минләрчә шакирдләримизин күтләшәсинә сәбәб олмушдур».

Дәрс китабындакы истилаһларын ана дилиндә ярадылмасы әрурийәтини ирәли сүрәрәк Ф. Ағаев биринчи дәрәчәли мәктәпләр үчүн әсл ана дилиндә олан истилаһларла ярадылмыш ән вачиб һесаб, сәрф вә нәһв китабларынын һәлә йохлуғуну тәнгид әдир вә тә'хирә салмадан белә китабларын ярадылмасына башламағы тә-

ләб әдирди. Вахтилә рус халгынын да белә чәтинлик гаршысында галдығыны вә сәмәрәли фәалийәт нәтижәсиндә бү мүһүм мәдәнийәт мәсәләсини һәлл әтмиш олдуғуну гейд әдәрәк Ф. Ағаев, һағлы олараг: «Русларын букүнки һесаб, сәрф вә нәһв китаблары бизим ярадычылар үчүн рәһбәр мәнзиләсиндә олмадыдыр¹ дейрди.

Бүтүн бу тәдбирләрин, һәмчинин юхарыда дейилдийи кими, ени истилаһларын ярадылмасы нәтижәсиндә дәрс китабларынын дили кетдикчә, хусусән 1926-чы илдән әтибарән, садәләширди. Лакин дәрс китаблары дил, хусусән мәзмүн чәһәтдән бөйүк нөгсан вә тәһрифләрдән һәлә тәмизләнмәмишди.

Дәрс китабларынын белә бир ағыр вәзийәти республика партия тәшкилатынын диггәтини өзүнә чәлб әтмәйә билмәзди. Она көрә дә XVI Умум Бақы партия конфрансы (январ 1927-чи ил) бу мәсәләйә хусуси фикир вермәйи вә ону әтрафлы мұзакирә әтмәйи лазым билмишди. Һәммин конфрансда комсомолчулар арасында иш апармаға даир партиянын вәзифәләри һағгында мәрүзә мұзакирә әдиләркән Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-нын катиби Ә.Һ. Гараев йолдаш (1896—1937) өз нитгиндә дәрс китабларында бураыхылан бөйүк идеоложи тәһрифләри чидди тәнгид әтмишди. Гараев хусусән I дәрәчәли мәктәпләрин IV групплары үчүн чап әдилмиш олан «Гираәт китабынын» ичәрисиндә көһнә буржуа зирзибилләринин даһа чох ер тутдуғуну, она көрә дә тәрбийә үчүн даһа чох зәрәрли олдуғуну көстәрмиш, бу вә бу кими китабларын ХМК тәрәфиндән тезликлә дәйишмәси әрурийәтини ирәли сүрмүшдү.

Гейд әтмәлиийик ки, Бақы шәһәри партия тәшкилатынын бу мүһүм тәдбири дәрс китабларынын кәләчәкдә һәм идеоложи, һәм дә дил чәһәтдән сағламлашдырылмасы үчүн гәт'и рол ойнады.

Беләликлә, бу дөврдә мәктәбләримиз үчүн ана дилиндә бир чох дәрс китаблары чап олунду, бу китабларын кейфийәтини яхшылашдырмаг, хусусән дилини садәләшдирмәк саһәсиндә мүәййән ишләр көрүлдү вә бә'зи наилийәтләр газанылды. Лакин ана дилиндә дәрс китабы һазырламаг проблемини о заманлар һәлл әдилмиш һесаб әтмәк олмәзды, бу саһәдә ХМК гаршысында һәлә чох мүһүм ишләр дурурду.

6. Мәктәбин тәлим тәрбийә ишләри. Мәктәб шәбәкәсинин женишмәси вә шакирдләрин сайча артмасы мәктәб ишләринин кейфийәтини дә йүксәлтмәйи тәләб әдирди. Кәңч нәслин коммунист тәрбийәси мәсәләси, шакирдләрин әсәслы билдикләрә сийлаһландырылмасы вәзифәләри, мәктәб һяатынын мәфкурә чәһәтдән сағламлашдырылмасы тәләбләри бүтүн совет ичтимаийәтинын диггәт мәркәзиндә дурурду. Коммунист партиясынын XII гурултайы «РККИ-нин иши һағгында» гәбул әтдийи гәт'намәдә «Ени нәсл ичәрисиндә әлм вә техника йийәләнмәк үчүн чидди һәвәс

¹ «Ени мәктәб», № 1, сәһ. 25, 1926.

¹ «Маариф ишчиси» журналы, № 8, сәһ. 13—18, 1926.

ярадылмасындан өтрү мүнөтөзөм сурөтдө иш апарылмалыдыр»¹ — дейт төлөб эдирди.

Эдилмиш истисмарчы синифлэрин төртөкүнтүлэри өз агалыгларыны бәрпа этмөк үчүн кәч нәслә бағладыгларындан кәчләр арасында позучу ишләр апармаға чалышырдылар. Белә бир дәрҗәдә кәчлэрин коммунист тәрбийәси ишлэрини диггәт мәркәзиндә сахламаға партиямыз хусуси әһәмийәт верирди.

РКП-нын XIII гурултайы (1924-чү ил) кәчләр ичорсиндө иш һаггындакы гәтнамәсиндә кәчлэрин тәрбийә эдилмәси вәзифәлэриндә мүстәсәна дәрҗәдә әһәмийәт верәрәк кәстәрди ки, сосызымын гәләбәси хейли дәрҗәдә прелатар девлэтинин асас коммунистләр һейәти даирәсини кифайәт дәрҗәдә кәнишләндирә билмәсиндөн, етиш мөкдә слан нәсллэрини кетдикчә даһа артыг бир дәрҗәдә дөйишдирлиб коммунистчәсинә тәрбийәләндирилмәсини тәмин² этмәкдән асылыдыр.

Бу тарихи кәстәрини бүтүн сәвет өлкәсиндә, о чүмлөдөн Азәрбайҗанда да мәктәб ишлэрини кейфийәтини йүксәлтмәк төләбини ирәли сүрүрдү.

Мәһз оһа көрә дә Азәрбайҗан ССР Мәркәзи Ичрайийә Комитәсини III сессиясы (1924-чү ил) ХМК-дан төләб эдирди ки, «өн яхын илләрдә мәктәблэрин кейфийәтчә яхшылашмасына даһа чох сәй кәстәрини»³.

Бүтүн буһлар мәктәб ишлэрини һәм мәзмунуну, һәм дә тәлим-тәрбийә үсулларыны яхшылашдырмағы, кәч нәсли коммунизм руһунда тәрбийә этмөк үчүн ону голчомаг вә руһанилэрин, мүсаватчы вә дашнаглары, тачир вә башга синфи дүшмәнлэрин төртөкүнтүлэрини позучу тәсириндән муһафизә этмәйи өлүмдирин мәсәләси кими ирәли сүрүрдү.

В.И. Ленин Гафгаз вә о чүмлөдөн Азәрбайҗан коммунистлэринә буржуазия шәрәитиндә мисли көрүнмәмиш вә буржуа гурулушунда мүмкүн олмайя мисли суһл мүмунәси яратмағы, сосылизмә кемчойи тәмин эдөн Сәвет һакимийәтини горуяб сахламағы мәсәләт көрүрдү. Вәзифәнин чәтинлийини гейд эдәрәк, В.И. Ленин һәм дә ләзым билирди ки, Загафгазия коммунистлэри, өз вәзийәтлэрини вә өз республикаларынын вәзийәтинини «... хусусийәтини баша дүшсүнләр, бизим (РСФСР-ин—М.М.) тактикамызы эйнилә төгәлд этмөк дейил, конкрет шәрәитин мүхтәлифлийинә уйгун олараг ону дүшүнүлүмш сурәтдә дөйишдирмәк ләзым кәлдийини баша дүшсүнләр»⁴.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 835.

² Бах: Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 86—87.

³ Азәрбайҗан ССР ХМК бүлләтени № 1, сәһ. 1, 1924.

⁴ В. И. Л е н и н, Әсәрлэри, ч. 32, сәһ. 340.

Һеч дә тәсадүфи дейил ки, халг маарифи мәсәләси о заманлар республиканын партия, сәвет вә комсомол тәшкилатларынын гурултайларында тез-тез музакирә эдилдири.

Әкәр бәрпа дөврүнүн биринчи ярысында мәктәб шәбәкәсинин кәнишләnmәсинә даһа чох фикир вериллирдисә, икинчи ярысында мәктәблэри кейфийәтчә яхшылашдырмаг даһа чох диггәт мәркәзиндә дурурдү.

В.И. Ленинни — «Аз олсун, яхшы олсун» — кәстәрини о заманлар мәктәблэрин дә инкишафи асасына гоюлмушду. Вәзифә, кәчлэри элә охутмагдан ибарәт иди ки: «... биздә элм кағыз үзриндә галмасын вә я модалы бир ибарә олмасын... Элм дегрудан да илийимизә вә ганымыза ишләсин, мәншәтин тамамилә вә һәгигәтән тәркиб һиссәсинә чеврилсин»¹.

С.М. Киров Азәрбайҗан Коммунист партиясынын VII гурултайында (1925-чи ил) сөйләдийин һесабат мәрузәсиндә мәктәб ишлэрини кейфийәтини йүксәлтмәк зәрурийәтиндән бәси эдәрәк, кәстәрди ки, маариф сәһәсиндә наилийәтлэримиз кәмийәт э'тибарилә олдугча бөйүкдүр; инди биз нечә олурса-олсун, мәктәблэримизини кейфийәтини чидди сурәтдә яхшылашдырмалыыг. «Биз элә чалышмалыыг ки, мәктәблэримиз һәгигәтән мәктәб олсунлар, мүәллимлэримиз һәгигәтән маарифчи олсунлар...»².

VII гурултай, кәндли күтлэлэринин маарифә олан һәвәслэрини хейли артдығыны гейд этмәклә кәндлә мәдони гуручулуг ишлэрини кәнишләндирмәйин, бу ишлэрини кейфийәтинә хусуси фикир вермәйин, бу мәгәдлә кәнд зиялыларындан һәртәрәфли истифадә этмәйи бир вәзифә олараг гаршыя горуяб.

VII гурултай республиканын ХМК вә комсомол тәшкилатынын диггәтини мәктәб ишлэринин енидөн гурулмасына чөлб эдәрәк, кәстәрди ки, мәктәби кәчлэрин тәрбийә вәзифәлэриндә даһа чох чаваб верән вәзийәтә салмаг, фәһлә синфи вә кәндлилэрин мәнфәәтлэринә даһа да яхшылашдырмаг ләзымдыр.

1925-чи илин май айында чагырылан Азәрбайҗан мүәллимлэринин биринчи гурултайы да асас э'тибарилә ени сәвет мәктәблэрини мөһкәмләндирмәк тәдбирлэрини музакирә этмишди.

Мәктәб мәсәләлэрини этрафлы олараг музакирә эдән ЛККЙ-нин VI гурултайы (1926-чы ил) гейд эдирди ки, кәһнә мәктәбдән фәргли олараг, «ени мәктәб, ени һәятин элә тәшкилатчыларыны һазырламалыдыр ки, онлар билликлэрини һәм һәятда тәтбиғ этмәйи, һәм дә Сәвет һөкүмәтинин үмуми вәзифәлэрилә олагодандирмәйи бачарсынлар». Халг маарифи сәһәсиндә олан нөгсанлары төнгид эдәрәк, гурултай «I вә II дәрҗәли мәктәблэри кәнишләндирмәк дейил, яхшылашдырмаг үчүн мөһкәм хәтти-һәрәкәт көтүрмәк»³ ләзым кәлдийини кәстәрди.

¹ В. И. Л е н и н, Әсәрлэри, ч. 33 сәһ. 504.

² «Бакинский рабочий» гәзети, № 276, 2 декабр 1925.

³ АЛККЙ-нин VI гурултайында Халг Маариф Комиссарлығы вә Халг Тарпаг Комиссарлығынын мәрузәлэри үзрә чыхарылан гәрарлар, сәһ. 4, 1926, Баки.

Совет мәктәпләрендә тә'лим-тәрбия ишләрини яхшылашдырмаг үчүн ярарлы тә'лим формалары вә үсуллары сечмәк вә тәтбиг этмәк, тәрбийови тәдбирләри кенишләндирмәк, комсомол, пионер вә шакирд тәшкилатларыны мәктәпләрдә әсасландырмаг вә бу тәшкилатларын ишләрини йолуна гоймаг, ушагларымызы вә кәңчләримизи синфи дүшмән мәфкурәсинин зәрәрли тә'сирләриндән горумга лазым иди.

А. Тә'лим үсулларынын сечилмәси. Ени совет мәктәпләринин тә'лим формаларыны вә үсулларыны мүййән этмәк һәгигәтән чох мүйһүм бир вәзифә иди. Мәктәпләримиздә әлә тә'лим форма вә үсуллары тәтбиг этмәк лазым иди ки, бунлар шакирдләрин тәшәббүсләрини мәһдудлашдырмасын, онларын фәаллыгларыны, ярадычылыг вә габилыйәтләрини мүәллимләрин рәһбәрлийи алтында инкишаф этдирмәйә хидмәт әтсин.

Бу мәсәд үчүн моллахана вә мәдрәсәләрин «тә'лим» формасы вә үсулларындан истифадә этмәк гәт'ийән ярамырды. Көһнә рус мәктәпләринин бу мәсәләйә даир яхшы тәчрүбәләриндән әл чәкмәк доғру олмәздә — «... көһнә мәктәбдәки пис чәһәтләрлә бизә файдалы олан чәһәтләри бачарыб бир-бириндән айырмаг вә коммунизм үчүн лазым олан шейләри ондан сечиб көтүрә билмәк»¹ лазым иди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәтинин илк вахтларында тә'лим үсулларына даир кәстәришләр верилмәмишди. Буна бахмаяраг, мүәллимләримиз көһнә мәктәбин педагожи ирсиндән дүзкүн сурәтдә истифадә этмәйә чалышырдылар.

1923-чү илдән әтибарән рәсми мәктәб сәнәдләриндә тә'лим үсуллары мәсәләси музәкирә әдилмәйә башланды.

Һәр шейдән әввәл, ону гейд этмәк лазымдыр ки, илк күнләрән ени мәктәпләрдә, әсас тә'лим формасы олараг чохдан бәри тәчрүбәдә өзүнү доғрултмуш синиф-дәрс системи тәтбиг әдилдириди.

1923-чү илин програмларында ана дили вә әдәбийят дәрсләрини синифдә сәрбәст мұсаһибәләр, тәһрири вә шиһәни ма'рузәләр, рефератлар шәклиндә апармаг, әдәби гираәт илә ифәдәли оху шәклиндә кечмәк ирәли сүрүлүрдү. Бундан әләвә програмларда әдәбийят дәрнәкләри тәшкил этмәк, мәктәб журналлары чыхармаг, әдәбийят вә дил кабинәләри яратмаг кими зәрури тәдбирләр дә мәсләһәт көрүлүрдү. Әлчә дә риязийят програмы тә'лим үсуллары сечмәклә мүәллимләрин кениш тәшәббүс кәстәрмәләринә имкан вермәклә бәрәбәр, кенетик үсулдан чох истифадә этмәйи лазым билдириди².

Физика програмынын изаһат вәрәгәсіндә дәрси тәбашир васитәсилә өйрәтмәк тәнгид әдилди, имкан олдуғча лаборатор үсулундан чох истифадә этмәк тәклиф әдилдириди.

Програм кимя дәрсләрини тәчрүбә гоймаг принципи үзәриндә гурмағы, буна имкан олмәдүгдә, демонстрация үсулундан да истифадә этмәйи мәсләһәт көрүрдү.

1926-чы илдә нәшр олунан програмларын изаһат вәрәгәләриндә һәмин методик кәстәришләр, әсас әтибарилә тәкмилләшдирилди вә кенишләндирилди.

II дәрәчәли мәктәпләрин Азәрбайчан дили вә әдәбийяты програмы тә'лим материалыны «тәһлил. өйрәнмә вә мұгайисә» йолу илә кечилмәсини мәсләһәт көрүр, хүсусән тәһлил йолуну тәклиф әдирди. Чүнки бу йолла «әсәрләрин гәһрәманлары арасында олан бәнзәйиш вә фәргләр, үслүб вә идеяларында олан охшарлыг вә айрылыг» даһа ачыг сечилдириди. Әсәрин шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә баша дүшүлдүйүнү мүййәнләшдирмәк мәсәдилә, синифдә вә синифдән харич дәрнәк мәшғәләләриндә «мұсаһибәләрдән, ма'рузәләрдән, әдәби диспутлардан, рефератлардан вә с.» истифадә олунамасы лазым көрүлүрдү.

Риязийят програмынын изаһат вәрәгәсіндә гейд олунардү ки, програмын гурулушу шакирдләрин фәаллийәтиндән тамамилә истифадә этмәк имканы верир, она көрә дә програмын ичрасы һәр чүр үсул илә мүмкүн дүр. Бу үсуллар ичәрсиндә лаборатор, «тәдгигат», «Далтон-план» үсулларыны да мәсләһәт көрән програм, хәбәрларлы мәсәдилә әләвә әдирди ки, бу кәстәрилән үсуллардан бири илә дәрс демәк «мәс'улиййәтини мәктәб вә яхүд мүәллим өз өһдәсинә о вахт көтүрә биләр ки, мүәллимин вә шакирдләрин әләриндә сечилмиш үсул илә дәрс апармагдан өтрү мувафиг ләвазимат олсун, әкс тәгдирдә, програмын кечирилмәси кағыз үзәриндә галар, шакирдләр дә мәктәбдән лазым билек алмамыш чыхарлар»¹.

Физика програмы исә о заманкы шәраитдә эн яхшы үсул кими демонстрация вә эвристик үсулларыны мәсләһәт көрүрдү вә бунларын васитәсилә шакирдин һәр чүр физики һадисәни тәчрүбәдә кәстәриб тәһлил әдә биләчөйинә инанырди. Бу чүр әләгәдәр кәстәришләр башга фәнләр үзрә дә верилди.

Бу методик кәстәришләрдә дүзкүн олмаян тәклифләр дә ирәли сүрүлүрдү. Көһнә мәктәпләрин галыглары әләйиннә нә чүр мұбаризә апармаг мәсәләси мүәллимләрин бир гисми тәрәфиндән яхшы баша дүшүлмәмишди. Һағлы олараг ени тә'лим үсуллары ахтармаға чәһд кәстәрмәклә бәрәбәр онлар, мүәллимин чанлы сөзүнү, куя көһнә мәктәбдән галма, шакирдләри пассив етишдирән, файдәсыз бир үсул кими гиймәтләндириб мәктәбдән чыхармаға чалышырдылар. Бунун өзвиндә исә «тәдгигат», «Далтон-план» үсуллары (вә формаларыны) педагогиканын ени наһлиййәтләри кими голәмә вәрәрәк онлары буржуа мәктәпләриндән совет мәктәпләринә көчүрмәйә чан атырдылар. Проф. П.П. Фридрихин язырды: «Лаборатор, экскурсия үсуллары вә Далтон-план — зәһмәт мәктәбинин мәсәдини тә'йин әдән бу үч әһәмийәтли нөгтә актив зәһмәт вә комплекс системинин әсасыны тәшкил этмәлидир. Ени педагожи дүшүнчә, ени зәһмәт мәктәбинин прин-

¹ Икинчи дәрәчәли мәктәпләрин програмлары, сәһ. 4, 1926.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 285.

² Икинчи дәрәчәли мәсәи мәктәпләринин програмы, сәһ. 19 вә 23, 1923.

силләрини нәзәрдә тутараг бунлардан башга һеч бир ени үсул тә'гиб этмәз вә этмәмәлидир»¹.

Һәгигәтән, о заманлар республиканын педагожи мәтбуатында бу ени үсуллардан чох языр вә мұәллимләри һәмнин үсулларда мәшғәлә кечмәйә чагырырдылар. Бә'зи орта мәктәпләр, о чүмләдән Нуха педагожи мәктәби, һәтта әмәли олараг Далтон-планын бә'зи үнсүрләрини тәтбиғ эдирди. Әлбәттә, бүтүн бунлар тә'лим үсулларыны яхшылашдырмаг ишиндә мұәллимләримизин фәәлийәтләрини зәифләдир, диггәтләрини яйындырырды. Лакин бүтүн бу методик тәһрифләрә бахмайраг мұәллимләрини әсас гисми, тә'лим үсуллары сечмәк ишиндә дүзкүн хәтти-һәрәкәт тутурду ки, бу да ашағыдакы характерик мисалдан ачыг көрүнүр:

↑ 1927-чи илин июл айында республиканын дәмир йол ичтимаи тәрбийә идарәси мәктәпләри мұәллимләринин конфрансында «ичтимаийәтын тә'лим үсуллары» мөвзуунда мә'рузә эдән проф. П. П. Фридолин юхарыда кестәрилән янлыш фикринә әсасән «Далтон-план», «тәдгигат» вә экскурсиядан башга, совет мәктәпләриндә һеч бир үсул тәтбиғ этмәмәйи тәклиф этмишиди. Конфрансын иштиракчылары проф. Фридолинни бу тәклифинә гаршы гәт'и әтираз эдәрәк өз гәрарларында мә'рузәнин мәтиндән һәмнин тәклифи чыхармағы тәләб этмишидиләр. Мұәллимләр, әйни заманда, мұһазирәнни дә бир үсул кими мәктәпләрдә сахланмасыны фәйдалә вә зәрури һесаб этмишидиләр.

О заманлар тәрифтән «ени» үсуллардан анчаг экскурсия үсулу мұәллимләрин диггәтини өзүнә чәлб эдирди. Бу үсул һаггында мәктәпләрә рәсми методик мәктүблар көндәрилир, мұәллимләрә мұһазирәләр охунур, мәтбуатда мөғаләләр дәрч эдилирди. Экскурсия үсулу һәгигәтән совет мәктәпләринин мәгсәд вә вәзифәләринә уйғун иди. Мәктәб әтрафында олан тәбии мұһит вә истеһсалат һәятыны өйрәнмәк зәрурийәти бир үсул кими экскурсиянын ролуну артырды. Нәдисәләри тәбии шәраитдә өйрәнмәк, мәктәблә әтраф мұһит арасында әләгә яратмаг, истеһсалаты ишләнән техника вә әмәйини тәшкили чәһәтдән өйрәнмәк экскурсиялар вәсигәсилә апарылдығы үчүн. Бу үсул һәм көнд вә һәм дә шәһәр мәктәпләриндә кетдикчә даһа кениш тәтбиғ эдилрди. Бу үсул, кетдикчә өзүнә даһа чох тәрәфдарлар газанырды. Лакин янлыш чәһәт ондан ибарәт иди ки, о заманлар экскурсия үсулуну нәзәри биликләр алмаға гаршы гоюрдулар, экскурсияны универсал бир үсул кими гәләмә верәрәк бүтүн фәнләрин тәдрисини онунла апармаға чалышырдылар. Риязийәт дәрсләрини дә экскурсиялар вәсигәсилә апармағы тәләб эдәнләрә гәт'и чаваб верәрәк проф. А.М. Аммасов (1938-чи илдә өлмүшдүр) язырды: «Өз характери әтибарилә риязийәт һәм синифдә мұәллимин рәһбәрлийи алтында, һәм дә әвдә мүстәгил олараг апарылан узун мүддәтли вә тәкрарланан чалышмалар тәләб эдир... она көрә дә бир ил әрзиндә синифдә риязийәт үзрә бир дәфә экскурсия тәш-

кил этмәк кифәйәтдир. Белә экскурсиялар да мәһз о заман тәшкил эдилә биләр ки, ерли шәраит мұәллимә шакирдләри белә экскурсиялар апармаға имкан версин»¹.

Беләликлә, педагожи мәтбуатда верилән янлыш методик кестәрипләрә бахмайраг мұәллимләр мәктәб тәчрүбәсиндә чохдан бәри сынагдан чыхмыш мұһазирә, эвристик мұсаһибә, демонстрация, лаборатория ишләри, чалышмалар вә тәкрар кими үсуллардан аз-чох истифадә этмәкдә идиләр.

Мәктәб ишләринин нәтичәләрини һесаба алмағы гәйдәя салмаг да мұһүм бир педагожи мәсәлә кими гаршыда дурурду.

Кәнчләрин тәһсиләнә мане олан мәктәб имтаһанларыны һаглы олараг мәктәпләрдән чыхармыш олса да, Халг Маариф Комиссарлығы илк рәсми мәктәб сәнәдләриндә шакирдләрин биллийини һесаба алмағы, һәмчинин әв тапшырығларыны ләзыми гәдәр гиймәтләндирмәмишиди. 1920-чи илдә гәбул эдилән мәктәб әсаснама-синин 17-чи маддәси шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри үчүн әвә верилән һәр нөвлү тә'лим тапшырығларыны гадаган эдилрди; — 19-чу маддәси исә, бүтүн бурахылыш вә синифдән-синиф кечирмә имтаһанларыны ләғв эдилрди.

Лакин Азәрбайҗан ССР мәктәпләринин ики иллик, РСФСР мәктәпләринин исә беш иллик тәчрүбәси кестәрди ки, шакирдләрә әв тапшырығлары вермәдән тәһсил вәзифәсини ләзыми дәрәжәдә еринә етирмәк мүмкүн дейилдир. Мұәллимләр мәктәб ишләринин бу сәһәсини педагожи чәһәтдән низама салмағы, «шакирдләрә верилән педагожи тәләпләри күчләндирмәйи», тәләб эдилрди. Мәһз она көрә дә I вә II дәрәжәли мәктәпләр үчүн 1922-чи илдә гәбул эдилән ени әсаснама, бу мәсәләни дә енидән нәзәрдән кечириб хейли дәйиширди.

Ени әсаснама шакирдләрә верилән әв тапшырығларыны ләғв этмирди, әйни заманда, шакирдләрин синифдән-синиф кечирилмәсини вә мәктәбдән бурахылмасыны мұәййән сурәтдә низама салырды.

Ени әсаснамайә көрә синифдән-синифә көчүрмә шакирдләрини мұвәфғәгийәтләринә лаир мұәллимләрин вердикләри гиймәтләр әсасында һәята кечирилмәли иди. Мәктәби битирән шакирдләр исә бурахылыш мұһабәтилә айрыча йохланмалы идиләр.

Бундан әләвә, әсаснама, үч фәндән артыг олмамаг шәртилә гейри-мұвәфғәг гиймәти олан шакирдләрин дә йохланмаларыны ләзым билирди.

Шакирдин үмуми мұвәфғәгийәтсизлийи айдын олдугда, онун бир синифдә иккинчи илә сахланмасына ичәзә верилрди.

Вачиб чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәт иди ки, ени әсаснама һәр сүлсүн¹ ахырында шакирдләрин мұвәфғәгийәтләрини мұзакитрә этмәйи вә нәтичәсилә шакирдләрин ата-аналарыны таныш этмәйи мәктәбин педагожи шурасындан тәләб эдилрди.

¹ «Путь школы» журналы (Баки) № 4, сәһ. 24—25, 1925.

² О заманлар дәрс или индики кими үрбләрә дейил, сүлсләрә бөлүнүр-дү: сүлс үчдә бир дәмәкдир (мұәллиф).

Сонралар, шакирдләрнин биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәб-ләрден бұрахылмасы үчүн тәшкил эдилән йохламалар енә дә ләв эдилди вә буну да мұәллимләрнин шакирдләрә вердикләри гиймәт-ләр әсасында апармаға башладылар.

Беләликлә, тә'лим үсуллары сечмәк мәсәләсиндә мәктәб вә мұәллимләримиз бәрпа дөврүндә хейли сәмәрәли ишләр көрүрдү-ләр. Көһнә мәктәбин педагоги ирсиндән истифадә әдәрәк, онлар тәчрүбәдә сынанмыш, шакирдләрә мөһкәм билик вә бачарыг вер-мәйә ярарлы олан бир чох файдалы тә'лим үсулларындан истифадә этмәйә чәлд әдирдиләр. Шакирдләрнин көһнә мәктәбләрдә тәшәб-бүсүнү һечә чыхардан әзбәрчилик үсулларыны рәдд этмәклә ени совет мәктәбләри, шакирдләрнин фәал, тәшәббүскар вә мүстәгил олмаларына көмәк әдән үсуллар сечмәйә чалышырды. Лакин бу сәһәдә ХМК ишчиләринин вә мұәллимләрнин бир гисми чидди сәһвләрә вә һәтта методик тәһрифләрә йол верирдиләр. Онлар «зад тәрбийә» вә «ени» буржүа методик чәрәянларын тәсири ал-тында галарак буржуа мәктәбләринә хас олан тә'лим формасы вә үсулларыны совет мәктәбләринә кечирмәйә тәшәббүс әдирди-ләр. Көһнә мәктәбләрин яхшы тәчрүбәләрини гиймәтдән салырды-лар, мұәллимләрә мұхтәлиф тә'лим үсулларындан истифадә этмәйә манә олурдулар вә с.

Бу чүр методик тәһрифләрә, һәмчинин көһнә мәктәбләрин ярамаз педагоги ирсинә гаршы габагчыл совет педагогларынын апардыглары мүбаризәдә мәктәбләримиз үчүн сынанмыш вә лай-ингли тә'лим үсуллары сечилир вә мұәййәнләшдирилди. Бүтүн бунлар бахмаярак, тә'лим үсуллары сечмәк мәсәләсини о заман-лар һәлә һәлл олунмуш һесаб әтмәк олмазды. Һәлә бир чох мето-дик мәсәләләр нәинки һәлл эдилмәмишди, бәлкә еничә оларак мұзакирәә гоюлмушду. Мәсәлән, шакирдләрдә ана дили үзрә мөһкәм язы, оху вә шифаһи нитг вәрдишләри яратмаг, язы ишләри-нин үсулларыны мұәййәнләшдирмәк, шакирдләрә риязийят үзрә мәсәлә һәлл әдтирә билмәк, Азәрбайчан мәктәбләриндә рус дили тә'лиминин үсулларыны айдынлашдырмаг вә с., демәк олар ки, һәлә әлми мұзакирәйә белә, гоюлмамышды.

Беләликлә, еничә яранмыш Азәрбайчан совет мәктәбләри, илк методик наһийәтләрилә бәрәбәр, бир сыра ени методик мәсәләләр дә ирәли сүрүрдүләр ки, бунларын һәлл әдилмәси үчүн һәм ерли педагоги тәчрүбәдән, һәм РСФСР мәктәбләринин тәч-рүбәсиндән истифадә әтмәк, һәм дә педагогларымызын чиддү-чәд-ди лазым иди.

Б. Әмәк тә'лими проблемни. Ән вачиб вә чәтин мәсәлә-ләрдән бири дә мәктәбләрдә әмәк тә'лими проблемини һәлл әт-мәкдән ибарәт иди. Бу мәсәләнин чәтинлийи ондан ирәли кәлирди ки, бу барәдә көһнә ибтидаи мәктәбләрдән педагоги ирс галма-мышды. Совет мәктәбләринин исә һәлә өз тәчрүбәси йох иди. Алмания вә АБШ-да олан буржуа «әмәк мәктәбләринин» алдады-чы тәчрүбәси исә, бә'зи совет педагогларыны марагландырса да, синфи мәгсәд вә мазмуну чәһәтдән совет мәктәбләринә ярамырды.

Она көрә бу мұһүм педагоги проблем дә, совет шәраитиндә ени мәктәбләримизни мәгсәд вә вәзифәләринә уйғун оларак өз гүввә-мизлә һәлл әдилмәли иди.

Коммунист партиясынын рәһбәр сәһәлләриндә, В.И. Ленинни бир сыра әсәрләриндә әмәк вә политехник тә'лим мәсәләсинин һәлли үчүн йоллар көстәрилирди.

Мә'лумдур ки, Коммунист партиясынын програма «Комму-низм чәмиййәтинин һәртәрәfli инкишаф этмиш үзвләрнин» һа-зырламаг үчүн кәнчләрнин үмүми вә политехники тә'лимини тә'мин әтмәйи, вәһид әмәк мәктәби принципләрини тамамилә еринә етир-мәйи, тәһсил ичтимаи мәнсулдар әмәклә сых әлағәләндирмәйи тәләб әдирди.

Н.К. Крупскаянын политехнизм һаггындакы тезисләри үзә-риндә әтдийи гейдләрдә В.И. Ленин политехник тә'лимнин зәру-рийәтини көстәрмәклә бу сәһәдә мұмкүн олан тәһрирләрнин тә'-хирсиз гәбул әдилмәсини лазым биллирди.

Партиямызын XIII гурултайы (1924-чү ил) тәләб әдирди ки, «Шәһәр вә кәнддәки мәктәб ишиндә сосиялизм гуручулуғунун вә-зифәләри әсасында мәктәби фәһлә синфинин вә кәндлиләрнин тәләбатына мұмкүн гәдәр артыг уйғунлашдырмаг лазымдыр»¹.

Партия, мәктәб ишләрини енидән гурмаг йолу илә кәнчләри әлә тәрбийә әтмәйи тәләб әдирди ки, онлар һәм физики әмәклә, һәм дә әгли әмәклә мөшғул ола билсинләр. Бунун үчүн дә әмәк тә'лимини мәктәбләрдә асасландырыб инкишаф әдтирмәк, һәт-дан узаг олан көһнә мәктәбләрин галығындан яха гуртармаг ла-зым иди.

Партиямызын көстәришләринә әсасән РСФСР-дә вә сонра да башга иттифаг республикаларында, халг маариф органлары, кәнч педагоги гүввәләрин мұһүм бир гисми әмәк тә'лиминин маһийәтини айдынлашдырмаг, онун мазмун вә үсулларыны, тә'лимлә мәнсулдар әмәйи әлағәләндирмәк йолларыны мұәййән-ләшдирмәйә чалышырдылар. Әмәк тә'лими прблеми мәнбуат сәһифәләриндә, мұәллим вә маариф ишчиләринин мұшавирә вә конфрансларында мұзакирә әдилир, бу прблеми һәлл әтмәк үчүн илк тәшәббүсләр көстәрилирди.

Азәрбайчан мәктәбләринә әмәк тә'лиминә даир илк педагоги көстәришләр һәлә 1920-чи илдә гәбул әдилмиш олан биринчи мәктәб сәһәлләриндә верилмишди. «Азәрбайчан ССР вәһид әмәк мәктәбләри асаснамәсинин» 12-чи маддәсиндә изылымышды ки: «Мәктәб һәятынын әсасыны мәнсулдар әмәк тәшкил әдир... Бу әмәк, сых вә үзви бир сурәтдә тә'лимлә әлағәдәр олмалыдыр... Арасы касилмәдән мүрәккәбләшәрәк, билаваситә ушаг һәяты шәраитиндән харичә чыхмагдә мәнсулдар әмәк, ушаглары һстәһ-салатын ән йүксәк формалары да даһил олмаг үзрә, бүтүн мұхтә-лиф формалары илә таныш әтмәлидыр»².

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 93.

² «Народное просвещение» журналы № 1, сәһ. 11, 1920.

Ҳамин илк мектаб сенадлари Азербайчанда биринчи дафэ иди ки, тэ'лимлэ мэхсулдар эмэин бирлэшдирилмэси мэхфумуну, мектабдэ эмэк просесини, эмэини нөвлэрини, мектабин этраф мүһитлэ олагэ бағламасы йолларыны изаһ этмэйэ тэшэббүс эдирди. Лакин бу илк көстэришлэр өзлэри эсасэн, янлыш иди, чүнки «һэр мектабин айрыча бир эмэк коммунасы олмасыны», «тэ'лим-тэрбийэ ишлэри эсасында мэхсулдар эмэини гоюлмасыны» илди эдэн янлыш фикирлэрдэн доғурду. Бундан башга, чох үмуми шөкилдэ верилмиш олан бу көстэришлэрин эмэли эһэмийэти дэ йох иди, тэтбиги дэ мүмкүн дейилди.

Бу үмуми көстэришлэр эмэли оларга онунла нэтичэлэнди ки, биринчи дэрэчэли мектаблэрин 1920-чи илдэ гәбул эдилэн тэдрис планларына «эл иши» ады алтында хүсуси бир фөнн дахил эдилди. Бу фөннин дахил эдилмэси өзү-өзлүйүндэ мүсбәт аддым саһылса да, эмэк тэ'лими проблемини һәлл этмәкдән һәлэ чох узаг иди.

Биринчи вэ икинчи дэрэчэли мектаблэрин ени эсаснамэси (1922-чи ил) «һэр мектаби айрыча эмэк коммунасы һесаб этмэк» вэ «тэ'лим-тэрбийэ ишлэрини мэхсулдар эмэк үзэриндэ гурмаг» фикриндән ол чакди. Элбәтгә, бу, эмэк тэ'лими фикриндән ол чөкмөқ демөк дейилди. II дэрэчэли мектаблэрин о заманкы тэдрис планларында айрыча «эл иши» фөнни олмаса да, бу мектаблэрин тэ'лим-тэрбийэ ишлэринэ даир верилән тэ'лимаг педагоғи коллективлэрдән, мектабдэ мүнәсиб техникни шэрант олдуғу тәғдирдә, шакирдлэрин мэхсулдар эмэиннэ (көнд тәсәррүфаты саһсиндә, э'малатханаларда вэ с.) хейли ер вермэйи тәләб эдирди. «Тэ'лимагта» дейилди ки: «Көһнэ тэ'лим мектаблэриндән эмэк мектаблэринин эсас фәрги ондадыр ки, бурада фикрин һәрәкәтдән айрылма-масына чәһд олунур, она көрә дэ тэ'лим, эмэк просесилэ баһәм нәзәрдә тутулур ки, буда эмәклә элагәдар олан әяниликдән башла-магла алынән биликлэрин көнд тәсәррүфатында, сәнаедә, пешәкарлығда, эв шэрантиндә вэ с. тәтбиги илэ тамамланмалыдыр»¹.

Бу көстэришдә эһэмийәтли чәһәт орасы иди ки, эмэк тэ'лими мөсәләси нәзәри оларга кениш планда дүшүнүлүрдү, шакирдләрә эмэк вәрдишлэри вермәк, йә'ни садә аләтләрлэ ишлэйә билмәк бачарығы вермәк, истеһсалатла таныш олмағ, нәзәри биликлэри истеһсалатда тәтбиг эдә билмәк вэ с. кими мүхтәлиф формаларда нәзәрдә тутулурду. Һәтта 1923-чү илдә нәшр олунмуш икинчи дэрэчэли мектаб програмлары физика үзрә шакирдлэрин экскурсияларыны тәшкил эдиб, онлары электротехниканын тәтбиги вэ үмумийәтлэ, физика ганууларынын техника вэ истеһсалатда тәтбигини шакирдләрә көстәрмәйи тәләб эдирди»².

Лакин эмэк тэ'лиминин эмэли оларга тәтбиг эдилмәси нәзәри шөрһинә нисбәтән чох мөһдуд иди.

1923-чү илин тәдрис планларында биринчи дэрэчэли мектаб-ләр үчүн «ол иши»нин нәзәрдә сахланмасына бахмайрағ, бу фөнн үчүн һәлә програм һазырланмамышды. ХМК мектабләрдә ләзими мадди база йохлуғуну вэ мүәллимлэрини мүнәсиб һазырлығлары олмамасыны нәзәрдә тутарағ «эл иши» фөнни үзрә програм тәрт-иб этмәйиб, анчағ бә'зи үмуми көстэришләр вермәклә кифайәт-ләнмишди.

Эмэк тэ'лимнә даир верилән бу үмуми көстэришләрдә ушағ-ларын өзлэринә хидмәт этмәсиндән башламағ ләзим олдуғундан, бунлары анчағ өз гүввэлэриндән истифадә этмәйэ алышдырмағын вәчиблигиндән данышылырды, белә ки, ушағлар бөйүдүкдә «ади һәятларында башгаларынын эһәмәтини истисмара мөһтач олмасынлар».

Эмэли оларга нәдән башламағ суалына чаваб верәрәк, көстә-ришләр гейд эдирди ки, «палтар тәмизләмәйи, яшадығы отағы сүпүрмәйи, хәрәк биширмәйи вэ палтар юмағы һәр ушағ өйрәнмә-лидир... бунун далынча бағда, чөлдә вэ э'малатханаларда ишлә-мәклә ушағлары сәдэ зирағт вэ сәнәт аләтлэ ашна этмәлидир... вә бу сурәтлә мектабдә язмағ, охумағ тэ'лим этмәклә бәрәбәр шакирдләрә эмэк савады дәхи өйрәдилмәлидир»³.

Бурадан айдын олур ки, бәрпа дөврүнүн әввәллэриндә эмэк тэ'лимини эмэли оларга шакирдлэрин өзлэринә хидмәт этмәсин-дән, бә'зи пешәкарлығ вәрдишлэринин ашыланмасындан ибарәт биләрәк, ону элми биликлэри өйрәнмәк ишиндән тамамилә айры-лығда дүшүнүрдүләр. Бундан башга, эмэк тэ'лими, ушағларын шәһәр вә көнд ерлэриндә ичтиман-фајдалы ишлэри формасында да дүшүнүлүрдү. Биринчи дэрэчэли мектаблэрин тэ'лим-тэрбийэ ишлэринә даир верилмиш олан тэ'лимагта бу бәрәдә язылырды ки: «һэр мектабин вәзифәси тәкчә мектаб бағчасында чалышмағдан ибарәт олмайыб, бүтүн шәһәри вә көнди белә мүнтәзәм бир һала салмағ олмалыдыр. Бундан өтрү дэ экин ерлэри вэ бағчалары ислаһа мөһтач олан көндли вэ шәһәрлиләрә ярдым этмәк, арх тәмизләмәк вэ ағачлар әкмәк кими фајдалы ишләрлә мөшғүл олмағ мектабин вәзифәсиндәдир»⁴.

Ҳамин тэ'лимагта мектабләрдән мөһәллнндә олан фабрик вэ заводларла, совхоз вэ башга мүәссисәләрлә элагэ сахламағ тәләб олунурду.

Һәгигәтән, мектаб шакирдлэри бир чох ичтиман-фајдалы иш-ләрдә — йол салмағ вә көрпү гурмағда, онлары тә'мир этмәкдә, мектаб ишсааты вэ тә'мириндә, күчәлэрин тәмизләнмәси вэ с. ишләрдә иштирак эдирдиләр. Бу ишләр, илк тәчрүбә кими, мүәй-йән тәрбийәви эһәмийәтә малик иди. Бу чүр ишләр мектаби һәят-ла бағлайырды, ону сосялизм гуручулугу ишиндә фәһлә вә көнд-лилэрин мүбаризәсинә гошурду.

¹ Икинчи дэрэчэли мөсәи мектаблэринин програмлары, сәһ. 8, 1923.

² Һә орада, сәһ. 54, 1923.

³ Икинчи дэрэчэли мөсәи мектаблэринин програмлары, сәһ. 69, 1923.

⁴ Биринчи дэрэчэли мөсәи мектаблэринин програмы, сәһ. 10, 1923.

Лакин бу ишләр бир чох ерларда плансыз вә гейри-мүтәшәккил апарылдығындан, элмин асасларыны шакирдләрә өйрәтмәклә алагәдар олмадығындан көзләнилән нәтичәни вермирди. Мүәллим-ләр әмәк тә'лим проблеминин һәллини көзләйирдиләр.

РСФСР-дә ГУС програмларынын ирәли сүрүлмәси Азәрбай-чаңда бә'зи педагоглар үчүн әмәк тә'лиминин һәлл олунмасы йолунда ени бир кәшф һесаба олунурду. Юхарыда ады чәкиллән проф. П. П. Фридолин ачыг язырды: «Әмәли оларга шура әмәк мәк-тәбинни яшатмаг демәк, комплекс системини мәктәб тәдрисатына тәтбиг этмәк демәкдир»¹.

РСФСР мәктәбләриндә комплекс системинин тәтбиги һәмнин педагогларын үмидләрини доғрултмады.

Доғрудур, комплекс програмлары мәктәбләр үчүн ичтимаи фәйдалы ишләрин бөйүк сәһәсини верирди вә комплекс про-грамлары тәрәфдарлары буну тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләш-дирилмәси йолу һесаба эдирдиләр, лакин бу ишләр тәсәррүфат характери дашыдығындан вә элмләр асасынын өйрәдилмәсиндән айрылыгда апарылдығындан енә дә мәсәләни һәлл этмәкдән узаг иди.

1927-чи илин әввәлләриндә ХМК биринчи оларга әл ишләрәи үзрә биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн програм ношр этди. Һә-мин програм бүтүн группларда әл ишләринин тә'лим материалыны мүйәйәнләшдирди, әл ишләринин мәгсәдини айдынлашдырмаг-ла бә'зи методик көстәришләр дә верирди. Һәмнин програмда көс-тәрилирди ки, әл ишинин мәгсәди: кушаглара, әмәк чәмийәтинин һәр бир кәнч вәтәндашына зәрури олан вә өзүнә хидмәт этмәйә лазым олан садә техники әмәк вәрдишләрәи вермәк, мәктәбләрә шакирдләрин фәаллығыны артыран әмәк просеси дахил этмәк, һәмчинин шакирдләрә верилән биликләрин мөһкәмләnmәсинә вә шакирдләрдә мұшаһидәчилик вә ярадычылыг габиллийәтләринин инкишафына көмәк этмәкдән ибарәтдир»².

Бу мәгсәди еринә етирмәк үчүн әл иши програмы ушаглара өз палтарларыны ямамаг, садә нахышлар вурмаг, әв аваданлығы-ны тә'мир этмәк үчүн садә дүлкәр аләтләрилә ишләйә билмәк, китаб чилдәмәк вә с. мәсләһәт көрүрдү. Бундан башга, кил вә кағыз-картон материалы үзәриндә ярадычы ишләр, һәмчинин мұхтәлиф тә'лим ләвазиматы дүзәлтмәк дә тәклиф олунурду.

Әл ишләрәи дәрсләрәи һәмнин бу програмын көстәришинә асасән республиканын бир чох мәктәбләриндә, хүсусән Бакы вә Кәнчә (Кировабад) шәһәриндәки нүмунә мәктәбләриндә вә бир чох дә-мир йолу мәктәбләриндә апарылырды. Лакин үмүмийәтлә, бу фәннин тәдриси мәктәбләрин әксәрийәтиндә баш тутмурду, чүнки бунун үчүн нә иш отаглары вә ә'малатханалар вар иди, нә дә мүәл-лимләр бу фәнни апармаг үчүн лазыми һазырлыга малик идиләр.

1924-чү илдә кәнд тәсәррүфатыны яхшылашдырмаг вәзифә-силә алагәдар оларга, кәнд итидани мәктәбләринә кәнд тәсәррү-фаты тәмайүлү вермәк тәдбири ирәли сүрүлдү. Бу тәдбир әмәк тә'лиминин мазмунуну бир гәдәр кенишләндирди.

РК(б)П-нин XII гурултайы (1923-чү ил) партия тәшкилатла-рындан тәләб эдир вә көстәрирди ки, «кәнд тәсәррүфаты билик-ләрнин күтләви сурәтдә ййылмасы ишини яхшылашдырыб ке-нишләндирмәк лазымдыр»³.

Кәнд тәсәррүфаты биликләринин кәнчләр арасында ййылма-сыны тә'мин этмәк үчүн мұһүм вәситәләрән бири кәнд мәктәбләрәи иди. Мәһз она көрә дә XII гурултайын көстәришләринә асасән Азәрбайчан ССР МИК III сессиясы (1924-чү ил) Халг Маариф комиссарынын мә'рузәси үзрә гәбул этдийи гәтнамәдә ХМК гар-шысында кәнд «мәктәбләринә, кәндлиләрин ерли әмәкләринин характерилә алагәдар оларга практики кәнд тәсәррүфаты тәмайү-лү вермәк»³ вәзифәсини гоидү.

Кәнд мәктәбләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлүнүн верилмәси о гәдәр ақтуал һесаба олунурду ки, о заманлар республикада халг маарифи үзрә чағрылан конфрансларын, демәк олар ки, һамысын-да бу мәсәлә мұзакирә олунурду.

Бөйүк педагожи әһәмийәти олан бу мәсәләнин мәктәбләрдә һәлл эдилмәсинә данр илк көстәришләр, ХМК Баш Тәрбийә Ида-рәсинин 1924-чү илин әввәлләриндә мәктәбләрәи көндәрдийи мето-дик мәктүбдә верилмиши. Мәктүбдә дейиллирди ки, кәнд тәсәр-рүфаты тәмайүлү верилән мәктәбләр, мұтәхәссисләр һазырламыр, лакин шакирдләрә кәнд тәсәррүфаты әмәйинә данр севки оядыр вә вәрдишләр етишдириб инкишаф этдирир, белә ки, «шакирд мәктәби битирдикдән сонра кәнддә нүмунәви тәсәррүфатчы... ола билсин»³.

Бу мәгсәдә чатмаг үчүн мәктүб тәбийәт дәрсләрини әлә тәшкил этмәйи тәләб эдирди ки, шакирдләр биткичилик вә һейвандар-лыгга практики оларга таныш олсунлар вә бу сәһәдә әмәли вәр-дишләр гәзансынлар. Мәктүб һәтта шакирдләрәи кәнд тәсәррүфа-тындан алынан хаммалы (памбыг вә с.) ә'мал эдән истелсалатла да таныш этмәйи тәләб эдирди. Шакирдләрәи кәнд тәсәррүфаты әмәйинә алышдырмаг, кәнд тәсәррүфатына данр тәбәғ һадисәләрини мұша-һидә эдиб өйрәнмәк мәгсәдилә мәктәбяны сәһәләр тәшкил этмәк мәсләһәт көрүлүрдү. Мәктүб бостанчылыг, бағчылыг вә һейван-дарлыгдан (хырда баш) ибарәт олмаг үзрә кәнд тәсәррүфатынын бу үч нөвү илә мөшгүл олмагы лазым биллирди.

ХМК-нын «Мәктәбяны сәһә, онун мәгсәди, нөвләрәи вә иш үсул-лары» ады алтында көндәрдийи мәктүбдә мәктәбләрә кәнд тәсәррү-фаты тәмайүлү вермәк үчүн мәктәбяны сәһәнин мұһүм ролу гейд

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 832.

² Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 1, сәһ. 1—2, 1924.

³ Енә орада, сәһ. 5—7.

¹ «Ени мәктәб» журналы № 1, сәһ. 22, 1926.

² Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени, № 1—2, сәһ. 5, 1927.

олунурду вә ерли халг маарифи органлары гаршысында тезликлә мәктәбләр янында мүәййән тәсәррүфат вә сәһә тәшкил этмәк вә-зифәси гоюлурду.

Мәктубда гөйд олунурду ки, мәктәбяны сәһә тәкчә истәһсалат мәгсәди күдмәк дейил, тәкчә мадди мәнфәәтләр алмаг үчүн дейил, һәмчинин кәнд тәсәррүфаты әмәйн вәситәсилә «ушагларын зейһни вә иради гүввәләринә тәрбийәви тә'сир көстәрмәк йолу илә онлары практик һәятә һазырламаг»¹ үчүндүр.

Ени мәктүб, мәктәбләрә верилән кәнд тәсәррүфаты тәмайү-лүнүн мәзмунуну гушчулуг, арычылыг, ипәкчилик вә с. һесабына кенншләндирмәйн гаршыя гоюр вә шакирдләрин иш хүсусийәт-ләрини вә имканларыны нәзәрә алараг мүхтәлиф ағыр вә йүнкүл ишләрин групплар арасында дүзкүн бөлүшдүрүлмәсинә даир көс-тәришләр верирди.

ХМК-нын бу сәһәдә көрдүйү ишләр чох мәһдуд олса да, бә'зи әмәли нәтичәләр верирди. Мәсәлән, Көйчай биринчи дәрәчәли мәктәбинин тәчрүбәләрини ишыгландырага «Ени мәктәб» жур-налы язырды ки, бу мәктәбдә «ушагларын бостанчылыг вә баг-чылыга зиядә һәвәси вардыр... Баг вә бостан ишиндә ушаглар коллектив сурәтдә ишләйирләр. Кечән илки балача бир бостан-дан 75 манатлыг мәдахил әлдә әдилмишдир. Бу ил исә иш мүтә-шәккил апарылмыш вә нәтичәси даһа көзәл олдуғуна үмид этмәк олар. Мәктәбдә арычылыг ишләрә дахи вардыр. Анчаг бурада һәләлик ушаглар о гәдәр фәалийәт көстәрә билмирләр. Ушагла-рын гушчулуға һәвәси даһа артыгдыр. Гушчулуг ишләрә иратмаг үчүн ушаглар эвләриндән тоюг, хоруз, газ вә өрдәк кәтирмәк кими тәшәббүсдә олмушлар»².

Республиканын башга гәзаларында да белә мәктәбләр вар иди. Закалата гәзасынын Гах кәндиндәки биринчи дәрәчәли мәктәб 1926-чы илдә һеч бир вәсант сәрф этмәдән ата-аналарын көмәйлә бир тоюгчулуг тәсәррүфаты дүзәлдип шакирдләрә гушчулуға даир әмәли вәрдишләр өйрәдирди. Һәмнин тәсәррүфат орада охуян ушагларын чохуну эвләриндә 20—30-а гәдәр тоюг сахламаға тәшвиг этмишди.

Кәнчә шәһәри яхынында бир мәктәб кичик бир нүмунәви памбыг тарласы тәшкил этмишди. О заманкы агротехники гайда-лара рияйәт этмәклә бечәрилән бу тарладан мәктәб, гошчу кәндли тардаларына нисбәтән 1,5 джәф артыг памбыг мәһсулу көтүрмәси-лә шөһрәт газанмышды.

Тәбии шәраитләрә әлверишли олан бир сыра башга гәзә кәнд мәктәбләрә дә (о чүмләдән Ләнкәран, Губа, Ағдам, Чәбрайыл гәзаларында) бу сәһәдә бә'зи ишләр көрүрдүләр. Лакин бөйүк әһәмийәти олмасына бахмайраг, кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү дә мәктәбләрдә о заман чох инкишаф этмәди. Бунун да сәбәби мәктәбләрин һәлә мадди базаларынын зәиф вә мүәллимләрин ла-

зыми һазырлыға малик олмамасында иди. Бундан башга, халг маарифи органларынын вә мүәллимләрин әсас фикирләрә компе-лекс програмларына кечмәк үчүн апарылан һазырлыг ишләринә верилмишди; белә күман әдирдиләр ки, мәктәбләрин комплекс програмларына кечмәси әмәк тә'лимни проблемини, о чүмләдән мәктәбләрә верилән кәнд тәсәррүфаты тәмайүлүнү дә һәлл этмиш олачагдыр.

Бәрпа дөврүндә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә яра-дылмыш олан фәһлә вә кәндли кәнчләр мәктәбләрә дә әмәк вә политехник тә'лим проблемини һәлл этмәк үчүн чидди чәһд көс-тәрирди.

Һәлә 1922-чи илдә партиянын XI гурултайы «РККИ мәсәлә-синә даир» гәбул әтдийи гәтнамәдә көстәрирди ки: «фәһлә кәнч-ләрин әмәйн енидән тәшкил олунмалы, онларын әмәйн өйрәнмәк вә ихтисас алмаг мәгсәдләринә, әмәли истәһсал ишинин өйрәнил-мәсини нәзәри тәһсиллә вә ичтимаи-сияси тәрбийә илә бирләш-дирән фәһлә-кәнчләр мәктәби гуручулуғу мәгсәдләринә табә әдил-мәли. Бу мәктәб мадди чәһәтдән тәсәррүфат органларынын һе-сабына яшамалы вә Халг Маариф Комиссарлыгынын диггәт мәр-кәзиндә олмалыдыр»¹.

Бу көстәришин әмәли нәтичәси олараг, фабрик-завод шакирд-лийи мәктәбләрә ССРИ шәһәрләриндә вә о чүмләдән Бақыда сүр'әтлә инкишаф этмәйә башлады. Сәнае үчүн ихтисаслы фәһлә һазырламағы өзүнә вәзифә гоян ФЗШ мәктәбләрә билаваситә фабрик вә заводлар нәздиндә тәшкил әдилдирди вә 14—16 яшында олан ениетмәләрә гәбул әдирди. Һәмнин мәктәбә дахил олан күн-дән шакирдләр әмәк һаггы алырдылар. Шакирдләрин иш күнү-нүн ярысы нәзәри, ярысы да әмәли мәшғәләләрә сәрф олунурду. Әввәлчәдән һазырланмыш план әсасында истәһсалат практика-сында да шакирдләрин нәзәри биликләрини онларын мәһсулдар әмәкләрилә бағламаға сә'й әдирдиләр. Бундан әләвә, шакирд-ләр ишләдикләрә мүәссисәнин ичтимаи-иғтисади һәятиндә фәәл иштирак әдир, тәһсил вәситәсилә ичтимаи сияси биликләр ми-нимумуну мәннимсәйир вә сияси чәһәтдән инкишаф әдирдиләр. Беләликлә, ФЗШ мәктәбләрә кәнчләрә нәзәри билик әсасында әмәк тә'лимни вермәйә, онлары сосялизм принципләрә әсасында тәрбийә этмәйә чалышырды. Бу мәктәбләрин 1925-чи илдә гәбул әдилән, әсаснамәсиндә дейилдирди ки: «Фабрик-завод шакирдлийи мәктәбләрә, тә'лимлә мәһсулдар әмәйин бирләшмәси әсасында гурулмалыдырлар, үмуми вә йүксәк тәһсил вермәлиндирләр...»²

Кәнд ерләриндә о заманлар тәшкил әдилмиш олан кәндли-кәнчләр мәктәбләрә гаршысында дуран вәзифәләр дә буна уй-ғун иди. Кәндли-кәнчләр мәктәбләрә гаршысында «Кооператив-ләшмәйә вә торпағын коллектив сурәтдә бечәрилмәсинә чалышан

¹ Азәрбайжан ССР ХМК бүлләтини № 1, 2, сәһ. 1, 1927.

² «Ени мәктәб» журналы № 4, сәһ. 97, 1927.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гарарлары, I һ., сәһ. 709.

² Азәрбайжан ССР ХМК бүлләтини № 8, сәһ. 10, 1925.

ени тип ингилабчы вә мэдәни әкинчи...»¹ һазырламағ вәзифәси гюялмушду.

ФЗШ мәктәпләри кими, ҚКМ дә кәнд тәсәррүфаты сәһәсиндә тә'лимлә мәһсулдар әмәйн әлағәләндирмәйә чәһд әдирди. Бу мәктәпләрин тә'лимлә мәһсулдар әмәйн әлағәләндирмәйә даир олан тәчрүбәләри Коммунист партиясынын мәктәпләри фәһлә вә кәндлиләрин әһтиячларына яхынлашдырмағ һағғындакы тәләбинә мүйәйһә дәрәчәдә чаваб верирди. Она кәрә дә әмәк вә политехник тә'лим проблеминин һәлли йолунда ФЗШ вә ҚКМ-ин тәчрүбәләри хүсуси әһәмиһәтә малик иди. Бу мәктәпләр «һағғында верилән политехник кәстәришләр бөйүк һәһийәт иди»². Лакин республикада бу мәктәпләрин шәбәқәси вә шакирдләринин мигдары чох мәһдуд олдуғу үчүн онларын тәчрүбәләри әмәк тә'лими проблемини бүтүнләүкдә һәлл әдә билмәздә.

Беләликлә, әмәк тә'лими, ени бир педагожи проблем кими, совет мәктәпләри гаршысында дурмағда иди. Әмәк тә'лимнин мәзмун вә үсулларыны мүйәйләшдирмәк үчүн илк тәшәббүсләр әдилмишди. ФЗШ вә ҚКМ-дә тә'лимлә мәһсулдар әмәйн әлағәләндирмәк үчүн, биринчи дәрәчәли мәктәпләрдә икә шакирдләрә ичтимаһ-фәйдалы ишләр кәрдүрмәк, истеһсалаты өйрәтмәк, ә'малатханаларда әл иши илә мәшғул олмағ, кәнд ерләриндә мәктәпләрә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү вермәк йолу илә бә'зи әмәк вәрдишләри вермәк үчүн мүйәйлән әмәли тәдбирләрә башланмышды. Бу мәсәләнин музакирәйә гюялмасы вә һәлл әдилмәси үчүн йоллар ахтармаға чалышмағ, һәр нә гәдәр нөгсанлы олса да, кәләчәкдә мәсәләнин һәлли үчүн илк зәрури тәдбирләр иди. Лакин республикамызын мәктәпләриндә әмәк тә'лими проблемни, о чүмләдән әмәк тә'лими мәзмунун мүйәйләшдирилмәси һәлә о заманлар һәлл әдилмәниш галырды, чүнки бунун үчүн әлағәдар мадди тә'лим базасы, мүәллимләрин мүйәйлән һазырлығы, мәктәпләр әтрафында зәнкис истеһсал мүһити йох иди. Һәмчинин мәсәлә нәзәри оларағ ишләнмәнишди.

В. Мәктәбдә тәрбийә ишләри. Гаршыда дуран ән вачиб мәсәләләрдән бири дә тәрбийә ишинин мәзмун вә үсулларыны мүйәйләшдирмәк, кәнч нәсли тәкчә охутмағ дейил, ону әйни заманда, коммунист руһунда тәрбийә этмәкдән ибарәт иди.

Мәктәб ишләринин башға сәһәләриндә олдуғу кими, бу сәһәдә дә В. И. Ленин, Коммунист партиясы вә Совет дәвләти тәрәфиндән принципал кәстәришләр верилди. В. И. Ленин кәстәрирди ки, һазыркы кәнчләрин бүтүн тәрбийә, тәһсил вә тә'лим иши онларда коммунист әхлағыны тәрбийә этмәкдән ибарәт олмадыр. В. И. Ленин коммунист әхлағы тәрбийәсинин кәржуә әхлағы тәрбийәсинә принцип ә'тибарилә экс олдуғуну кәстәрмәк-

лә иһбат әдирди ки, кәнчләрин коммунист әхлағы тәрбийәси «...бүтүнләүкә пролетариатын сиһфи мүбаризәси мәнәфинә табә әдилмишдир... пролетариатын сиһфи мүбаризәси мәнәфиндән ирәли кәлир»³. В. И. Ленин һәм дә кәстәрирди ки, кәнч нәслин коммунист тәрбийәси әһәсына коммунизм гуручулуғу уғрунда апарылан мүбаризә гюялмалыдыр.

Өлкәмиздә пролетар диктатурасынын гурулмасы илә әлағәдар оларағ кәнч нәслин ени совет руһунда тәрбийә әдилмәси үчүн чох әлverişли зәмин ярадылмышды. С. М. Киров Биринчи Үмум Бақы партия конфрансында республиканын гаршысында дуран вәзифәләрдән данышарағ, кәстәрирди ки, торпағы мүсәдирә әдиб кәндлиләрин истифадәсинә вермәк, Азәрбайчанын зәнкислиһини тәшкил әдән һәр нә варса, үзәринә совет нишаны гоймағ, милли ғырғын тәрәдән әдаватә сон гоймағ вә зәһмәткешләрин бейнәлмиләл бирлиһини тә'мин этмәк үчүн чәһд этмәк кими үч мәсәләни ени Совет һөкүмәти дәрһал һәлл этмәлидир.

Конфранс нүмайәндәләринә мүрачнәт әдәрәк С. М. Киров дейирди ки, әкәр бу үч вәзифәни аз вахта әһатә әдә билсәк, «сизи әмин әдирәм ки, ердә галан ишләримиз асан вә плаһлы бир сүрәтдә еринә етириләчәкдир»³.

Совет Азәрбайчаны бу үч вәзифәнин һәр бирини мүвәфғәһийәтлә һәлл этди.

Гейд этмәлидир ки, совет мәктәби Азәрбайчанда спесифик шәрәнтдә фәәлиһийәтә башлады. О, кәнч нәсли бейнәлмиләл гардашылығ достлуғу руһунда тәрбийә этмәк вәзифәсини вахты илә әксингилабчы муһаватчы вә дашнағларын зәһмәткешләр арасында милли әдаватә салдығы бир ердә һәятә кечирмәли иди.

Бақы шәһәриндә чағырылан Биринчи Үмум Гағғаз комсомол гурултайында (1921-чи ил) чыхыш әдән С. Орчоникидә, азәрбайчанлы вә әрмәни кәнчләринә мүрачнәтлә дейирди: «Сизи кәрпәликләдән дәһшәтләр ичәрисиндә бөйүтмүшләр, сизи бешкәдә икән азәрбайчанлы вә әрмәни кәлди дейә горхудурдулар, гой инди билсинләр ки, о чүр шәрәнтдә бөйүмүш кәнчләр, Совет дәвләтинин ғызыл байрағы вә Коммунист партиясынын рәһбәрлиһин алтында өз гәлбләриндән мә'ун кечмишин галығларыны гопарыр вә чәсарәтлә дейирләр: «Милли әдаватә сон гюялсуи, яһасын һәдсиз гаршылыгы севки вә милли һәмрәйлик»³.

Совет һакимийәтинин гурулмасы, торпағын мүсәдирә әдилиб кәндлиләрин истифадәсинә верилмәси, бүтүн тәбин сәрвәтләрин, фабрик вә заводларын миллиләшдирилиб дәвләт әмлакына чеврилмәси, Азәрбайчан, бүтүн Зағағғазия, бүтүн ССРИ зәһмәткешләри арасында бейнәлмиләл әлағәләри мөһкәмләтмәк чәһдләри, 1922-чи илдә Зағағғазия Сосялист Федератив Совет Республи-

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнәмә вә гарарлары, II һ., сәһ. 95.

² Н. К. Крүпская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, «Азәрбайчан мәктәби» журналынын нәшри, сәһ. 121, 1950.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31 сәһ. 291.

² «Коммунист» гәзети № 14, 18 май 1920.

³ С. Орчоникидә, Избранные статьи и речи, стр. 56, Госполитиздат М. 1945.

касынын вә һәмчинин Совет Сосялист Республикалары Иттифагынын ярадылмасы, бүтүн бунлар кәч нәслин сөсялизм руһунда тәрбийә олунмасы үчүн әлверишли иттисади вә сияси зәмин тәшкил эдирди. Лакин буна бахмаяраг, кәч нәслин совет руһунда тәрбийә олунмасы ишләри бир сыра чәттилик вә мугавимәтләрлә үз-үзә кәлирди. Бу чәттиликләр, әввәлән, онуна әләгәдар иди ки, тәрбийә ишләринин конкрет мазмуну вә үсуллары кифайәт гәдәр мүйәйәнләшдирилмәмишиди; бу сәһәдә мүйәллимләримизин тәчрүбәси йох иди, кәһнә мәктәпләрин педагожи ирсиндән исә бу чәһәтдән истифадә этмәк мүмкүн дейилди. О бири тәрәфдән, гаршыя чыхан чәттилик вә мугавимәтләр о заманкы тарихи дөврүн специфик шәраитиндән догурду.

Истисмарчы синифләр — бәй вә ханлар, капиталистләр әзилмишдиләрсә дә, һөкманлыг этмәкдән мәһрум әдилмишдиләрсә дә, онларын бир гисми (голчомаглар, әлвечиләр вә с.) иттисади һәятда иштирак эдирди. Мәһз она кәрә дә истисмарчы синифләрин бу галыглары өз варлыгларыны, антисовет мәфкурәләринин мүдәфиә этмәйә чан атырдылар.

Мәсчид вә килсәләр дөвләтдән айрылмышды, мәктәпләр үзәриндән дә мәсчид вә килсәләрин дини тә'сири кәтүрүлмүшдү. Ушагларын коммунист руһунда тәрбийә әдилмәси үчүн бу дә әлверишли зәмин иди. Лакин чохла мүсәлман вә христиан руһаниләри, зәһмәткешләр, о чүмләдән әмәкчи кәчләр арасында дини фанатизм тәблиғ эдир, чох заман исә дин донунда антисовет фикирләрн яймагдан чәкинмирдиләр. Зәһмәткеш күтләләр Совет һакимийәтинин истинадкаһыны тәшкил эдирдиләр, лакин күтләләрин, хүсусән кәнд ерлериндә яшаян зәһмәткешләрин мөшәтәтиндә кәһнә мәфкурәнин — диндарлыг, хырда мүлкийәтчилик, милләтчилик әһвали-руһийәси вә с. кими галыглары һәлә чох күчлү иди ки, бу дә тәрбийә ишиндә әнәкл тәрәдирди.

Биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәпләрдә фәһлә вә зәһмәткеш кәндли вә зиялы ушаглары илә бирликдә голчсмаг, әлвечи, руһани вә с. истисмарчы үнсүрләрин дә ушаглары охуяурду. Айдындыр ки, антисовет үнсүрләрин ушаглары айләләриндә һөкм сүрән ябанчы мәфкурәйә гаршы дура билмәздиләр, бәлкә дә бу мәфкурәни мүхтәлиф формаларда мәктәбә кәтирирдиләр ки, бу дә тәрбийә ишләринә мане олурду. Мәһз бу шәраитдә ушаг вә кәчләрни антипролетар идеолокиянын тә'сириндән горумаг, онларын ичтиман-сияси тәрбийәсини тә'мин этмәк ән чидди вәзифә кими совет мәктәпләри гаршысында гоюлмушдү. Мәһз буна кәрә дә тәрбийәви тәдбирләрин тәшкили, тәрбийә ишләринин мазмуну вә үсулларыны мүйәйәнләшдирмәк, аңчаг дәрә демәйи өзүнә пешә эдән мүйәллимләри бу ени тәрбийә вәзифәләринин һәлли үчүн фәәлийәтә һазырламаг ән мүһүм педагожи вәзифәләрдән бири һесаб олунурду.

Ени нәслин өз шүурлу һәятыны совет яшайышы шәраитиндә башладығыны вә капитализм мүйәтинә аз бәләд олдуғуну нәзәрә алараг, РКП-нин XII гурултайы кәстәрди ки: «Кәчләрә»

ингилаби тәрбийә вермәк мәгсәдилә онлары капитализм чәмийәтиндәки синфи мубаризә вә зиддийәтләрлә таныш этмәк сон дәрәчә вәчибдир...». Гурултай һәмчинин «кәчләрә тәрбийә вермәк ишини бейнәлхалг һәмрәйлик руһунда» апармағы ләзим билирди. Дин әлейһинә тәблиғат апармағын зәрурийәтинин ирәли сүрмәклә, XII гурултай кәстәрди ки, «Мәктәбин енидән гурулмасы дин әлейһинә тәблиғатдә ән яхшы бир методдур»¹.

Бүтүн бу кәстәришләр мәктәбдә тәрбийә ишләринин һәм үмуми истигамәтинин, һәм дә әсас мазмунуну мүйәйәнләшдирмәк үчүн мөһкәм нәзәри әсас ярадырды.

Азәрбайчан ССР мәктәпләри гаршысында дуран тәрбийә мәсәләләри вә бунларын һәятә кечирилмәси үчүн әмәли тәдбирләр мүйәллимләрин конфрансларында, педагожи әдәбийәтдә, рәсми мәктәб сәһәләриндә ирәли сүрүлүр вә музакирәйә гоюлурду, лакин бә'зән һәлл әдилмәси үчүн янлыш кәстәришләр верилирди. Мәсәлән, 1920-чи илдә гәбул әдилмиш олан мәктәб әсаснамәси кәһнә мәктәпләрдә интизам тәрбийәси үсулу кими тәтбиғ әдилән физики чәзаны һаглы олараг рәдд этмәклә бәрәбар, «мәктәбдә һеч бир чәзая ер верилмәмәлидир» — дейә янлыш нәтичә чыхарырды. Кәһнә мәктәпләрдә шакирдләрин тәшәббүскарлығыны вә мүстәгиллинин гаршысына олан кәһнә дөзүлмәз интизам тәдбирләрини һаглы олараг тәнгид эдән әсаснамә, янлыш нәтичә чыхараг ени мәктәпләрдә интизам тәрбийәсинин мүхтәлиф формаларда апарыла билмәсини гиймәтләндирмир вә күман эдирди ки, мәһз әмәк просесләри шакирдләрдә дахили интизам тәрбийә эдә биләчәкдир.

Һәмин әсаснамә тәкчә интизам тәрбийәсиндә дейил, башга тәрбийә мәсәләләриндә дә янлыш хәтти-һәрәкәт кәтүрәрәк, күман эдирди ки, «сөсялист республикасынын кәләчәк вәтәндашларыны коллектив сурәтдә сәрф әдилән мөһсүлдар әмәк вә бүтүн мәктәб һәятынын тәшкили тәрбийә эдәчәкдир»².

Дүзкүн тәшкил әдилмиш мәктәб һәяты вә коллектив сурәтдә апарылан мөһсүлдар әмәк һәнгигәтән күчлү тәрбийә васитәләридирләр. Лакин бунлары еканә тәрбийә васитәләри һесаб эләрәк, башга мүһүм тәрбийә васитәләринин вә үсулларыны гиймәтләндирмәк доғру дейилди.

Әкәр 1920-чи илдә гәбул әдилән мәктәб әсаснамәси, совет мәктәбинин һәлә кифайәт гәдәр тәчрүбәсинин сләмәсы үзүндән, һәмчинин «зад тәрбийә» нәзәрийәсинин тә'сири алтында мәктәбин тәрбийә мәсәләләринә янлыш янашырдыса, 1922-чи илдә гәбул әдилән мәктәб әсаснамәси бир чох тәрбийә мәсәләләринин нисбәтән дүзкүн һәллини тәклиф эдирди.

Биринчи әсаснамәдән фәргли олараг икинчи әсаснамә тәрбийә-тә'лим ишләриндә һәлләдичи олан синфи пролетар вә партиялыг принсипини ирәли сүрүрдү.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрәрлары, I һ. сәһ. 833, 835.

² «Народное просвещение» журналы № 1, сәһ. 12, 13, 1920.

Бу асаснама мектабда ҳам тәрбийя, ҳам да тәһсил ишларинин асасына Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын ирәли сүрдүйү идея вә принципләри гоймагы тәклиф эдирди.

Һәм ибтидан, һәм да орта мектабларин ени асаснамаеси мектабни тәрбийя вәзифәларинин синиф рәһбәрларинин үзәринә гоймагы тәләб эдирди. Һәмни асаснамаенин тәләбинә көрә синиф рәһбәри: а) шакирддин мұвәфәғийәт вә даврашыны өйрәнмәли; б) она мәдәни рәфтар вәрдишләри вә адәтләри ашылаамалы; в) шакирдларини групплар вә бүтүн мектаб үзрә өзүнүидарә тәшкилатларыны гурмалы иди.

Әсаснама тәрбийя ишиндә мұәллимләрин мәс'улийәтини гейд әтдийн кими, биринчи дәфә олараг, тәрбийяви тәдбирләрин ярымчыг да олса, програмыны верирди.

ХМҚ-нын 1923-чү илин тәдрис програмларына әләвә шәклиндә нәшр әтдийн тә'лиматда да мектабни тәрбийя вәзифәларини конкрет шәкилдә көстәрилирди. Һәмни тә'лиматда дейилирди ки: «Әмәк мектаби тәрбийя сәһәсиндә өз гаршысында кениш вәзифәләр гоюр. Онун мәгсәди, чәмийәтин файдалы, сағлам, күләрүзлү, чалышган, тәшкилатчылыг вәрдишләринә вә ичтиман дуйғуларла малик, чәмийәт вә тәбиәт ичәрисиндә өз ерини дүшүнән, фәһлә синфинин идеалы уғрунда мұбаризә әтмәйә габил үзвәринни, коммунизм чәмийәтинин бачарыглы гуручуларыны тәрбийя әтмәкдән ибарәтдир».

Көрүндүйү үзрә «тә'лимат» тәрбийя ишларинин үмуми вәзифәсини көстәрмәклә бәрәбәр, һәм да кәнч нәслә ашыланмасы зәрури олан бир сыра әхлаг и кейфийәтләри мұәйәнләшдирди. «Тә'лимат» һәмчинин кәнч нәслин сағламлығыны мұһафизә әтмәк вә физики инкишафыны тә'мин әтмәк үчүн гайғы көстәрилмәсини мектабдән тәләб эдирди.

Тә'лиматын ән мұһүм тәләбәриндән бири да мектабни өз әтрафындакы истәһсалат вә мәдәнийәт очаглары, тәсәррүфат органлары илә, зәһмәткеш күтләр вә онларын тәшкилатлары илә, хүсүсән, комсомол тәшкилаты илә бағлы олмасы тәләби иди ки, «тәрбийя нөгәтин-нәзәриндән бунун да чох бөйүк әһәмийәти вар»¹ иди. В. И. Ленинин — «Әкәр тә'лим, тәрбийя вә тәһсил ялныз мектаб чәрчивәси илә мәһдудлашдырылыб чошгун һәятдан узаглашдырылсайды, биз онлар инанмаздыг»² — дейә ирәли сүрдүйү фикри хатырласаг, тә'лиматын дүзкүн хәтти-һәрәкәт көтүрдүйүнү гейд әтмәлийик.

Мектабни тәрбийя ишларинин мәзмун вә үсуллары мұәллимләрни кетдикчә даһа чох марағландырырды. Онлар мектабни педагожи шураларында, мұәллимләрин шәһәр вә гәза конфрансларында тәрбийя мәсәләларини фәаллыг вә һәвәслә мұзакирә эдир, онун дүзкүн һәлл олунмасы үчүн йоллар ахтарырдылар. 1922-чи ил, май айында Бақы шәһәри вә Бақы гәзасы мұәллим-

ларинин «I дәрәчәли мектабда ичтиман-сияси тәрбийя» мәсәләсини мұзакирә әтмәк үчүн чағырылан конфрансы буна характерик бир мисалдыр

Азәрбайжан ССР мектабларинин икииллик, хүсүсән РСФСР мектабларинин бешиллик тәчрүбәсинә истинадән тәрбийя мәсәләларини мұзакирә эдән бу конфранс тәрбийя ишларинә даир бир сыра дүзкүн фикирләр ирәли сүрүрдү.

» Өз гәтнамәсиндә конфранс, һәр шәйдән әввәл, ичтиман-тәрбийя ишинин наилийәтини мұәллимин фәаллийәтилә бағлайырды, она көрә да пролетар дөвләтинин мәнәфәсини тәрбийя ишиндә еритмәйә габил олан мұәллимләр дәстәси етишдирмәин вачиб һесаб эдирди. Конфранс ачыгча гейд эдирди ки, мектабдә тәрбийя ишларинин мұгәддәрәтынә «әмәк принципләри» дейил, мұәллимләр һәлл әдәчәкләр. Конфранс шакирдларини тәрбийя ишиндә ичтиманйәт дәрәсләринин бөйүк ролу олдуғуну гейд әтмәклә, ичтиман фәһләрдән дәрәс дейән мұәллимләрини тәчрүбәлариндән истифадә эдәрәк, яхшы тәртиб олунмуш ичтиманйәт програмлары һазырламагы лазым билирди. Һәғигәтән, кәнчларини сияси тәрбийясини тә'мин әтмәк үчүн онлары чәмийәтин тарихи илә, синифләр мұбаризәсилә, синифли чәмийәтләрдә олан синифи зиддийәтләр вә онларын инкишафы илә таныш әтмәк лазым иди. Бунун үчүн да ичтиманйәт дәрәсләринин материалларындан истифадә әтмәк файдалы иди. I вә II дәрәчәли мектабләрдә ичтиманйәтин тәдриси дә әсасән бу мәгсәди дашыырды.

Биринчи дәрәчәли мектабларин ичтиманйәт програмынын изаһат вәрәғәсиндә гейд эдилди ки, «Биринчи дәрәчәли мектабларин IV вә V группларында, ичтиманйәт дәрәсләринин әсас мәгсәди—шакирдләри индики чәмийәтин һәяты илә таныш әтмәкдир. Мүасир буржуа гурулушу, синифи мұбаризә, Русия пролетар ингилабы, Совет һөкүмәти вә ени чәмийәтин тәшкилнә әләғәдар олан башга мәсәләләр һағгында тә'лим материалы илк дәфә олараг биринчи дәрәчәли мектабдә өйрәдилчәкдир»¹.

Бу характердә олан тә'лим материаллары даһа кениш вә мұрәккәб мәзмунда икинчи дәрәчәли мектабларин програмына дахил эдилмишди. Мәсәлән, «Авропада капитализмин инкишафы», «Империализм вә милитаризм дөврү», «Русияда ингилаби һәрәкәт», «Совет дөвләтинин тәшкили» вә с. мөвзуларын кечилмәси тамамилә кәнчларин үмуми инкишафлары вә сияси тәрбийяларини тә'мин әтмәк мәгсәдинә хидмәт эдирди.

Мәһз буна көрә да конфранс тәрбийя мәгсәдилә ичтиманйәтдан кениш истифадә әтмәйи тәклиф эдирди. Бу тәклиф совет мұәллимләринин өз тәчрүбәлариндән доғмушду.

Лакин конфрансын тәрбийя ишиндә башга тә'лим фәһләринин ролуну көстәрмәмәси бир нөгәсан кими гейд эдилмәлидир.

Конфранс ушағларла ени ичтиман көрүшләр ашыламаг ишиндә шакирдләр тәшкилатынын да әһәмийәтинин гейд эдир вә бу тәшкилатларын мектабләрдә тезликлә ярадылмасыны лазым билирди.

¹ Биринчи дәрәчәли мәсән мектабларинин програмы, сәһ. 49, 1923.

¹ Биринчи дәрәчәли мектабларин програмлары, сәһ. 11, 1925.

² В. И. Ленинин. Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 296.

Бүтүн бунларла бəрəбər, конфранс тəрбиə ишиндə ушаг клубларынын—синифдөн вə мəктəбдөн кəнарда апарылан күтлэвə тəдбирлəрин дə тəрбиə ишиндə фəйдалы олдуғуну кəстəрир вə тələб эдирди ки, дəрнəклər, əдəби мұсамирəлər, театр тамашалары, сəһнəлəшдирмэлər, мұсаһибэлər, əдəби мұһакиммэлər тəшкил эдилсин, журналлар чыхарылысын, эскурсиялар тəшкил эдилсин, шакирдлəрин ичтимаи ишлəри кенишлэндирилсин вə бүтүн бу ишлəрин тəшкил вə кечирилмэсиндə шакирдлəрə мұстəгил ишлэмək вə тəшəбүс кəстəрмək үчүн кениш имкəнлар верилсин. Нəһайт, конфранс, «габагчыл педагогиканын принцип вə тələблəрин» инд олан кəһнə мəктəбин зəрəрли гəлығлары илə мұбаризəни давам этдирмəйи»¹ тələб эдирди.

Һəгигэтэн, кəһнə мəктəблəрин гəлығи ени мəктəб вə ени тəрбиə системəи яратмаға чох мане олурду. Бу гəлығлар тəкчə мəктəб терминологиясында, дəрс китаблары, ана дили вə əдəбийят програмларында дейил, һәм дə гисмэн шакирдлəрлə мұəллимлəрин гаршылығлы мұнасибэтлəриндə (хүсүсən шəһər ерлəриндə) өзүнү кəстəрирди. Бу мəsələ тəкчə габагчыл мұəллимлəрин дейил, һәм дə бир чох рəһбər партия ишчилəринин диггэтини өзүнə чəлб эдирди. Кəһнə мəктəблəрин гəлығларына гаршы амансыз мұбаризə апармағын зəрурийəтини ирəли сүрəрək Ю. Гасымов язырды: «Элбэттə, пролетар тəрбиəсинин, һəгиги совет мəктəблəринин дəрһал ярадылмасыны тələб этмək бир сэдəлвəһлүкдэн ибарэт оларды... Лакин белə мəктəблəрин ярадылмасы үчүн бу йолда чиддү чəлд кəстəрмəйи тələб этмək лəзымдыр». Фикрини изаһ эдэркэн Гасымов кəстəрирди ки, ени мəктəб гуручулугунун «элə чəһэтлəри вар ки, онлары һəята кечирмək үчүн һеч бир хүсүси сəй тələб олунмур». Һələ бир чох мəктəблəрдə мұəллимлəрлə шакирдлəр арасында кəһнə мұнасибэтлэр давам эдир, шакирдлəр мұəллимлəр «бəй», «эфəнди», «мирзə» — дейə мұрачиэт эдирлэр. Бу чүр мұнасибэт исə «ағалар» вə «нөкəрлэр» арасында олан кəһнə мұнасибэтлəri шүүрда енидэн чанландырыр, кəнчлəрин синфи дүшүнчэлəринин күтлəшдирир. Мəһз буна кəрə дə кəһнə мəктəблəрин бу кими гəлығлары əлейинə, миллэтчилик вə диндарлығ тəсирлəri əлейинə мұбаризəни күчлэндирмəклə шакирдлəр арасында синфи пролетар шүүрунун дəринлəшмэсинə, шакирдлəр вə мұəллимлэр арасында совет идеологиясына əсасланан мұнасибэтлəрин чичкəлэнмэсинə чəлышмағ лəзымдыр»².

Шакирдлəрин ичтимаи-сияси тəрбиə мəsəлэлəri республиканын партия вə комсомол органларынын, партия мэтбуаты вə мұəллимлəрин диггэтини кетдикчə өзүнə даһа чох чəлб эдирди.

«Коммунист» (Азəрбайжан дилиндə) гəзети бу мəsəлəйə һəср эдилмиш бир сыра мəғалəлəриндə мəктəблəрдə тəрбиə ишлəринин чанландырмағы, бу мəгсэд үчүн тəлим фəнлəриндэн, хүсүсən

ичтимаийят вə əдəбийятдан истифадə этмəйи, өйрəдилэн тəбин вə ичтимаи-тарихи һадисэлəri марксизм кəзлүйүндэн мұайинə этмəйи тələб эдирди.

«Мəктəб вə мұəллим» башлығи алтында дəрч этдийи мəғалəдə ичтимаи һəят вə тəбиət һадисэлəri һағгында доғру мəлүматы анчаг марксизмдэн алмағ мүмкүн олдуғуну гəйд эдэрək «Коммунист» гəзети язырды ки: «Ялынч ичтимаийят вə тарих дəрслəриндə йох, бəлкə бүтүн дəрслəрдə марксизм һəята кечирилмэлindir...».

Мəғалəдə шакирдлəрə чөмиййят вə тəбиət һағгында һəгиги билкилэр вермəйин зəруриййятиндэн бəһс олунур вə кəстəрилирди ки: «Ушаг мəктəбэ кирдийи күндэн һər тəбин вə ичтимаи (тарихи, мэдəни вə əдəби) һадисəнин мадди сəбəблэр тəсир алтында олдуғуну баша дүшмəли, һəят вə тəбиət ичиндə һаким олан сəбəбиййят гануналарыны тəричэн өйрəнмэлидир»³.

Башга бир мəғалəсиндə «Коммунист» енидэн бу мəsəлəйə гəйдыр, тəрбиə ишлəриндə əдəбийятын əһмиййятини гəйд этмəклə бу фəннин Азəрбайжан мəктəблəриндə пис вəзиййэтдə олдуғуну һағлы оларағ тəнғид эдирди. Октябр ингилабындан сонра эмələ кəлэн совет əдəбийятына ер вермəйи, пантүркист османлы əдəбийятыны исə кениш тəблғи эдэн 1926-чы ил программынын нөгсанларыны гəйд этмəклə «Коммунист» гəзети «мəфкурчə эн керидə галан əдəбийят» əвзинə, «Мəктəблəримиздə пролетар мəфкурəsi еритмək үчүн эн кəзəл вə əлверинли бир васитə»⁴ олан совет əдəбийятына кениш ер верилмэсини тələб эдирди.

Тəрбиə вəзифэлəринин лайигли бир сурəтдə еринə етирмək үчүн тəлимни сияси савиййэсини дə йүксəлтмək тələб олунурду. Бу мəгсэд үчүн шакирдлəрə верилэн дəрслəri мұасир ичтимаи һадисэлəрлə бағламағ чох фəйдалы тəдбирлəрдэн сайылырды. Мұəллимлэр үчүн ени педагожи тəдбир сайылан бу мəsəлəйə диггəти чəлб эдэрək «Коммунист» гəзети язырды: «Əдəбийят дəрслəri букүнкү ичтимаи фикирлəрин эсасы үзəриндə гурулмалы, чөғрафия дəрслəri букүнкү ичтимаи фикир үзəриндə апарылмалыдыр. Ушағлара Мəрəкеш өйрəдилоркөн букүнкү Мəрəкеш вурушмаларынын (франсыз мұстəмлəкəчилəринə гаршы апарылан милли-азадлығ һəрəkəты нəзəрдə тутулурау — М. М.) ич үзүнү, мұстəмлəкə сиясəти вə бу кими шейлэр баша салыммалы, əдəбийят дəрслəриндə һər шейр материализм кəзлүйү илə тəһлил эдилмэлидир... Бунун үчүн дə мұəллимлəримиз ичтимаи-сияси чəһэтчə һазырлығлы олмалыдырлар»⁵.

Бүтүн бунлар кəстəрир ки, ени совет мəктəблəриндə тəлимни форма вə үсулларыны мұаййонлəшдирмəклə бəрəбэр, шакирдлəрин ичтимаи-сияси тəрбиəлəринин дə үсул вə васитэлəri яраны вə мұаййонлəшдирилрди, мəктəбин тəрбиə ишлəринин мəзмуну конкретлəшдирилрди. Мұəллимлəрə илдэн-илə айдын

¹ «Бакинский рабочий» гəзети № 115, 25 май 1922.

² Бах: «Бакинский рабочий» гəзети № 217, 28 сентябр 1922.

³ «Коммунист» гəзети № 259, 11 ноябр 1926.

⁴ «Коммунист» гəзети № 261, 14 ноябр 1926.

⁵ «Коммунист» гəзети № 49, 26 феврал 1926.

олурду ки, тәрбийәнин мәгсәди, буржуа педагогикасынын деңгизини, үмүмийәтләрә яхшы адамлар дейил, баҗарыгы коммунизм гуручулары етишдирмәкдир; кәңч нәсли коммунизм руһунда, пролетар сосялизи руһунда тәрбийә этмәк—фәлә синфинин идеялары уғрунда мүбаризә эдә билән, коллективизм руһунда, бейнәлхалг һәмрә'йлик руһунда, милләтчилик вә диндарлыг әлейһна мүбаризә апармаг руһунда нәсл етишдирмәк демәкдир. Мүәллимләрә коммунист әхлагы тәрбийәси вәзирләринин кетдикчә даһа чоһ айдынлашдырылмасыны совет мәктәбләринин вә педагожи әлминин о заман үчүн бөйүк наилийәти һесаба этмәк ләзымдыр.

Гейд олунмаға лайыг чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәт иди ки, мәктәбдә шакирдләрин ичтимаи-сиyasi тәрбийәсинин үсүл вә вәситләринин ярадылмасында мүәллимләрин хүсуси ролу гейд олунур, тәрбийә мәгсәди үчүн тә'лим фәһләриндән истифада этмәйин, тә'лимни сиyasi сәвийәсини йүксәлтмәнин, клуб-дәрнәк вә башга күтләви тәрбийә тәдбирләриндән истифада этмәйин әһәмийәти айдынлашдырылды.

Ләкин тәрбийә ишләринин бир чоһ мүһүм чәһәтләри һәлә мүәллимләрә айдын дейилди. Мәсәлән, мүәллим күтләси әсас әтибарилә мәктәб фәһләринин тәрбийәдә ролуну дүшүнмүш олса да, буну һәята кечирмәйин йолуну һәлә билмирди вә яхуд һәята кечирмәкдә чәтинлик чәкирди. Бунун кими дә синифдән вә мәктәбдән кәнар күтләви тәдбирләрин тәрбийәви мәнәсы айдын олдуғу һалда, бу тәдбирләрдән истифада этмәк йоллары һәлә айдынлашдырылмамышды. Даһа бөйүк нөгсан онда иди ки, мүәллимләрин әксәрийәти өз вәзифәсини анчаг дәрс демәкдән ибарәт һесаба эдирди, тәрбийә ишини исә (хүсусән интизам тәрбийәсини) шакирд вә комсомол тәшкилатларынын вәзифәси һесаба эдирди. Бүтүн бу мәсәләлери лайыгла бир сурәтдә һәлл этмәк кәркин педагожи әмәк, педагожи тәчрүбә, хүсусән кәңч нәслин коммунист тәрбийәси һаггында марксизм-ленинизм нәзәрийәсини вә партия кәстәришләрини дәриндән өйрәнмәк вә онлара әсасланмағы тәләб эдирди.

Г. Мәктәбләрдә комсомол вә пионер тәшкилатларынын ярадылмасы вә онларын мәктәбләрдә кәмәйи. Әләмәтдар вә чоһ мүһүм һадисәләрдән бири дә бәрпа дөврүнүн әввәлләриндән әтибарән орта мәктәбләримиздә комсомол вә пионер тәшкилатларынын ярадылмасындан вә фәалийәтә башламасындан ибарәт иди. Ушаг вә кәңчләрин күтләви-сиyasi тәшкилатлары вә әйни заманда онларын коммунист һәрәкәтинин формасы олмагла бу тәшкилатларын мәктәбләримиздә ярадылмасы вә сур'әтлә инкишаф этмәйә башламасы, кетдикчә шакирдләрин мигдарыны даһа чоһ әһәтә этмәклә өз нүфузлары алтына алмасы пролетар диктатурасы дөврүндә ени нәслин тәрбийә эдилмәси үчүн ән вәчиб тәдбирләрдән иди.

РККИ-нин III гурултайында В. И. Ленинин мәшһур нитги мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәк

ишиндә комсомолун фәалийәт програмыны тәшкил эдирди. В. И. Ленин бу нитгиндә дейирди ки: «Коммунист Кәңчләр Иттифагы коммунист кәңч нәслин иттифагы олмаг адыны ялынз о заман доғрулда биләр ки, өз тә'лим, тәрбийә вә тәһсилнин һәр аддымыны бүтүн зәһмәткешләрин истисмарчылары гаршы үмүми мүбаризәсиндә иштирак этмәклә әләғәләндирина»¹.

Гаршыда дуран вәзифә, кәңчләрин ялынз әлмләрә йийәләнмәси дейил, һәм дә онларын тә'лим-тәрбийә ишләрини тамамилә Совет дәвләтинин сиясәтилә әләғәләндирирмәкдән ибарәт иди. Белә бир вәзифәнин еринә етирмәк үчүн о заман бөйүк бир гисми кәһнә мәктәб ишчиләриндән олан совет мүәллимләринин ени кәңч коммунист гүввәләринин кәмәйинә чоһ бөйүк әһтиячы вар иди. Мәктәбләримизин инкишаф тарихиндә белә бир кәмәйин мүәллимләримизә кәстәрмәк Коммунист Кәңчләр Иттифагынын үзәринә дүшдү.

Айдын иди ки, халг маарифи саһәсиндә вә биринчи нөвбәдә кәңч нәслин ени, совет руһунда тәрбийә эдилмәси саһәсиндә наилийәтләриниз, әһәмийәтли дәрәжәдә халг маарифи органлары илә комсомол тәшкилатларынын бир-бирилә әләғәдар вә ектиликлә апарылан фәалийәтләриндән асылдыр. Мәһз буна кәрә дә республиканын маариф органлары вә Коммунист Кәңчләр Иттифагы тәшкилатлары совет мәктәбинин ярандыгы илк күндән әтибарән кәңч нәслин тәрбийә ишләри саһәсиндә вәһид хәтт-һәрәкәт тутмаға чалышырдылар.

Өзүнүн гәзалара кәндәрдийи тә'лимат характериндә олан илк мәктәбларындан бириндә Азәрбайҗан ССР ХМК язырды ки, Совет Русиясынын икилик тәчрүбәси, комсомолун мәктәб ишләриндә дәвләтә яхшы ярдым етдийини кәстәрир. Она кәрә дә кәңчләр арасында иш апармаг саһәсиндә халг маарифи органлары илә комсомолун биркә фәалийәти «бу тәшкилатларын тәчрүбә мүбадиләси, гаршылыгы ярдымлары вә һәр чүр паралелизми йоһ этмәләри»² асасында гурулмалыдыр.

Орта мәктәб шабәкәсинин кәнишләнмәси срада охуян шакирдләрин сиyasi тәрбийәсини тә'лим этмәк мәсәләсини чиддийәтлә ирәли сүрүрдү. Мәсәләнин мүһүмлүйү онунла изаһ олунурду ки, о заманлар зәһмәткеш олмаян үнсүрләрин ушаглары орта тәһсил алмаг үчүн ялынз биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрә бурахылдырды. Синфи дүшмән үнсүрләрин аиләсиндә бөйүмүш кәңчләр өзләрилә бәрәбәр мәктәбә антипролетар идеология кәтирир вә ону зәһмәткеш кәңчләрин ичәрисиндә яйырдылар. Белә бир шәраит ичәрисиндә Коммунист Кәңчләр Иттифагы зәһмәткеш кәңчләри мәктәбә кәтирилен ябанчы мафкурәнин тә'сириндән горулмагла бәрәбәр, орта мәктәбләрдә охуян бүтүн шакирдләр вә о чүмләдән истисмарчы үнсүрләрин аиләсиндә бөйүмүш кәңчләр

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 296.

² Азәрбайҗан ССР Маариф Назирлийи архиви, коллекция фонду, иш 2, в. 589, 1920.

үзөрүндө коммунист тә'сирини яймаға чалышмалы иди. Сияс-тәрбийә нөгтейи-нәзәриндән икинчи дәрәчәли мәктәпләри комму-нист тә'сир алтына алмаг бәрпа дөврүнүн ән вачиб тәрбийә мәсәләләриндән бири һесап олунурду. Мәһз она көрә дә РКП-нин XIII гурултайы мәктәб ишләрини фәһлә вә кәндлиләрин тәләба-тына уйғунлашдырмаг зәрурийәтини ирәли сүрмәклә көстәрир-ди ки, «мәктәб иши шакирдләрин өз фәәлийәтини мүмкүн гәдәр чох инкишаф этдирмәклә вә онлары кениш ичтимаийәтини яратмағла мүтләг бирләшдиримәлидир». Партия мәктәпләрә әмәли сурәтдә көмәк мәсәләсини әсас бир вәзифә кими комсомол тәшкилатынын гаршысында гәюрду. РКП лазым билирди ки: «Али мәктәпләрдә вә II дәрәчәли мәктәпләрдә РККИ совет үнсүр-ләрини топлайыб бирләшдирмәли, онлары өз рәһбәрлийи алтына алмалы, мәктәбин партия тәрәфиндән гәбул әдилмиш үмуми хәтт руһунда енидән гурулмасына көмәк әдәрәк, мәктәбин һәгигәтән әлдә әдилмәсинә һәр васитә илә ярдым көстәрмәлидир»¹.

РКП-нин XIII гурултайынын көстәришләринә әсасән АК(б)П-нин VII гурултайы Әзәрбайҗан Ленин Коммунист Кәңләри Ит-тифагындан тәләб эдирди ки, республиканын II дәрәчәли мәк-тәпләриндә өз сияси тә'сирини күчләндирсин, мәктәби фәһлә-кәндли күтләләринини тә'сир алтына алмаг һагғында партиянын гаршыя гойдуғу вәзифәләрин еринә етирилмәсинә ярдым көстәр-син. VII гурултай өз гәнамәсиндә гәйд эдирди ки, АЛККИ һәм маһийәт вә һәм дә тәркиб әтибарилә бейнәлмиләл бир тәшкил-латдыр, она көрә дә онун әсас вәзифәләриндән бири, кәңчләр арасында дүшмән үнсүрләр тәрәфиндән еридилән милләтчилик мәфкурәсинә гаршы мүбаризә апармаг, кәңчләр бейнәлмиләл руһда тәрбийәләндирмәйә чәһд әтмәкдир. VII гурултай АЛККИ-дән һәм дә тәләб эдирди ки, фәһлә-кәндли кәңчләр «ичтимаи ишләрә, ихтисас вә үмуми тәһсил ишләринә чәлб әтсин», онларын арасында «бәдән тәрбийәсинин кениш сурәтдә инкишаф әтмәсинә һәртәрәfli ярдым көстәрсин»².

Бу дөврдә бүтүн икинчи дәрәчәли мәктәпләрдә ККИ өзәклә-ринин (илк тәшкилатынын) ярадылмасы мәктәблә комсомолу тәшкилати чәһәтдән бир-биринә өхдәнлашдырыр, гаршыда дуран мүһүм тәрбийә вәзифәләринин өхдәсиндән кәлмәк үчүн әлбир фәәлийәт көстәрмәләринә әлверишли зәмин ярадырды. Мәктәбли кәңчләрин сияси-мәфкурә тәрбийәсини тә'мин әтмәйи өзүнә вә-зифә гоян ККИ шакирдләр арасында пролетар идеолокиясы яй-маг үчүн ени-ени мүхтәлиф иш формалары ирәли сүрүр вә онлар-дән истифадә әдәрәк, кәңчләр арасында мүхтәлиф тәрбийәви тәд-бирләр кечириди. Комсомол өзәйи ачыг вә гапалы ичләсларын-да ичтимаи, сияси, әдәби мазмунда олан мәсәләләрә һәрарәтли

бир сурәтдә музакирә эдир, шакирдләрә ичтимаи ишләрә, ичти-маи-файдалы ишләрә (имәчилийә) чәлб эдир, мәктәбдә ичтимаи тәшкилатларын кенишләnmәсинә, күтләви тәдбирләрин һазыр-ланмасына вә кечирилмәсинә вә с. яхындан көмәк эдир, кәңчләр арасында кетдикчә сияси нүфузуну яйырды. Бақы шәһәри дәмир йолу II дәрәчәли мәктәбинин 1923/24-чү дәрәс илинә һәср әдилмиш һесабатында азылыр ки: мәктәб нәздиндә комсомол өзәйи фәәлийәт көстәрмәкдәдир. Өзәк мәктәбин өзүнүндәрә тәшкилат-тында чох фәәл иштирак эдир, мүхтәлиф йолларла шакирдләр тәшкилатынын ишләрини низама салмаға чалышыр. Өзәк мәктәб-дә дивар гәзәти чыхарыр вә онун сәһифәләриндә мәктәб һәятыны ишығландырыр. Комсомол вә шакирд тәшкилатынын яхындан көстәрилән көмәкликләрилә мәктәбдә шакирдләрин дөрд дәфә өзфәәлийәт кечәси кечирилмишдир.

Шубһәсиз, бу чүр ишләр башга орта мәктәпләрин дә комсомол өзәкләри тәрәфиндән апарылырды. ККИ зәһмәткеш анләләриндә бөйүйән мәктәбли кәңчләрин һесабына өз сыраларыны кениш-ләндирир, өз нүфузуну мәктәбли кәңчләр арасында кетдикчә артырыр вә мәктәбдә дәрин көк салырды.

Бүтүн булар мұәллимләрлә комсомолчуларын мәктәбдә әл-бир ишләринин илк тәчрүбәси олмаг әтибарилә чох гиймәт-ли иди.

Лакин о заманлар комсомолун мәктәбдә ролу вә вәзифәләрә мұәллимләрин бир гиссинә һәлә айдын дейилди. Мәһз она көрә дә о мұәллимләр, комсомолла шакирдләрин өзүнүндәрә тәшкил-латы арасындакы гаршылыгы мүнасибәттин маһийәтин баша дүшүрүдүләр. I вә II дәрәчәли мәктәб мұәллимләринин Үмум Бақы конфрансынын (1924-чү ил) гәрары бу барәдә чох характеркидир. Бу конфранс өз гәрарында бир тәрәфдән, «Комсомол өзәкләринин мәктәбдә бөйүк ролуну» әтираф эдир, о бири тәрәфдән, белә бир фикри ирәли сүрүрду ки, «Комсомол өзәкләри өзүнүндәрә тәш-килаты ишләриндә һеч бир имтияздан истифадә әтмәсинләр»¹. Һәмнин конфрансын бу янлыш гәрары һәлә о заман Бақы комсомол тәшкилаты тәрәфиндән һаглы олараг тәнгид әдилди. Һәгигә-тән, конфрансын гәрарынын сәһви онда иди ки, орта мәктәб кәңч-ләри арасында комсомолун сияси ролуну гиймәтдән салырды, комсомолун сияси ролуну, кәңчләрин ән габагчыл дәстәси ол-дуғуну «имтияз» һесап эдирди. Конфранс унудурду ки, ККИ өз сияси тә'сирини шакирд күтләси арасында яймаға борчлудур, о, шакирд коллективнин өз сияси тә'сир алтына алмаг вә бу йолла шакирдләр арасында ичтимаи-сияси тәрбийәни тә'мин әтмәйи өзүнә вәзифә гоймушдур. Мәһз она көрә дә комсомолчу-лар мәктәбдә ичтимаи ишләрә кетдикчә даһа чох чәлб олунур, ичтимаи ишләрә шакирдләр арасында яймаға чалышырдылар вә бу ишдә өзләринин габагчыллыг ролуну әләриндән вермәк ис-тәмирдиләр. Лакин буну да гәйд әтмәлийик ки, о заманлар бу

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнама вә гәрарлары, II һ., сәһ. 94.

² АК(б)П VII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләрә, сәһ. 17—18. 1926. Бақы.

ишдә комсомол тәшкилатынын да бөйүк нөгсанлары олурду. Мүәллимләрлә әлбир ишдә һәлә кидайәт гәдәр тәчрүбәләри олмадыгындан, һәмчинин өз ролларыны вә вәзифәләрини яхшы баша дүшмәдикләриндән бә'зи комсомолчулар өзләрини мүәллимләрә гаршы гоюрдудлар, бир чох һалларда ичтиман ишләрдә фәал иштирак этмәйи бәһанә кәтирәрәк элми биликләрә йийәләнмәк кими мүһүм вәзифәләрини унудурдулар.

АЛККИ VI гурултайы (1926-чы ил) мәктәб комсомолчулары арасында олан белә нөгсанлары гәйд әдәрәк, өз гәтнамасиндә язырды ки: «мәктәбли кәнчләри ичтиман ишләрә чәлб этмәклә, мөһкәм бир сурәтдә мүййән этмәк лазымдыр ки, ичтиман иш апармаг онлары, мәктәб тәләбләрини ериңә етирмәкдән гәт'ийән азад етирә»¹.

Бә'зән мәктәбдә комсомолчу фәалларын дәрәс мәшғәләләри һесабына ичтиман ишләрә сарынмалары сәһви о заман ССРИ Мәркәзи Ичрайийә Комитәси сәдри вә йһни заманда совет педагогикасынын көркәмли нүмайәндәси М. И. Калинин (1875—1946) дә нәзәр-диггәтинин чәлб этмиши. УЙЛККИ-нин VII гурултайында (1926-чы ил) М. И. Калинин, бунунла әлағәдәр олараг дейирди ки, әкәр мәктәбләримиздә комсомола мәхсус вәзифәләри ериңә етирмәк риязийәт дәрсләрини өйрәнмәйә мане олурса, әкәр сияси савад өйрәнмәк тәбиййәт элмини мәннимсәмәйин һесабына апарылырса, о заман биз янлыш һәрәкәт эдирик. М. И. Калинин вахтилә В. И. Лениннин ирәли сүрдүйү фикри хатырладараг дейирди ки, коммунизми өйрәнмәк ялныз коммунизмә аид олан әсәрләри өйрәнмәкдән ибарәт олмаамалыдыр; комсомол тәшкилатлары элә этмәлидирләр ки, кәнчләр тәкчә сияси савадла кифайәтләнмәсинләр, онлар сияси савады «аз вә я чох инкишаф этмиш адамын зәрури мәнсубийәти олан»² элмләр әсасында өйрәнсинләр.

Бу чүр кәстәриш вә хәбәрдарлыглар республика мәктәбләринин дә комсомол тәшкилатына чох аид иди. Һәгигәтән бурада да ичтиман ишләрлә өзләрини һәддән артыг йүкләйиб дәрсләрә аз фикир верән комсомолчу фәаллар, элмин әсаслары зәриндә дейил, сияси савады әзбәрләмәйә вә суал-чаваблар йәулә илә өйрәнмәйә чалышанлар аз дейил иди. Һәтта мүәллимләри өз ишләринә чәлб эдә билмәйән, мүәллимләрә кәммәһәл бахан, бәлкә дә инанмаян үнсүрләр дә вар иди.

Комсомолчуларла мүәллимләрин әлбир ишләмәк тәчрүбәләри кенишләндикчә бу вә бу кими нөгсанлар йох олур, кәнчләрин вә ушагларын коммунист тәрбийәси ишиндә мәктәб комсомол тәшкилатларынын ролу кетдикчә артырды.

Ушаглар арасында коммунист тәрбийәсинин кениш яйылмасы йолунда кәнч пионерләр тәшкилатынын да ролу бөйүк

олмушдур. Совет Русиясында 1922-чи илдә яранан вә 1924-чү илдән В. И. Лениннин адыны дашыян кәнч пионерләр тәшкилаты Азәрбайчанда 1923-чү илдә ярадылмышдыр. Илк дәфә Бақы шәһәринин фәһлә районларында әмәлә кәлән пионер тәшкилаты сонралар республиканын башга гәзаларына да яйылды. Вәтәнимизин бүтүн ерлериндә, о чүмләдән Азәрбайчанда да «Комсомолун рәһбәрлийи алтында «кәнч пионерләр» формасында ушаг һәрәкатынын йүксәлмәси партия тәшкилатлары гаршысында бу ишин кенишләндирилмәсинә һәр чәһәтдән ярдым кәстәрмәк вәзифәсини»¹ гойду.

Партия тәшкилатлары коммунист ушаг һәрәкаты әтрафында ингилабчы педагог гүвәләрини бирләшдирмәкдә ККИ-на һәр-тәрәfli көмәк кәстәрмәйи әсиркәмирди. Мәһз партия тәшкилатларынын һәртәрәfli гайгысы, комсомол тәшкилаты вә халг маарифи органларынын әмәли фәалийәти нәтижәсиндә кәнч пионерләр тәшкилаты Азәрбайчанда сүр'әтлә кенишләнир, республиканын мүхтәлиф шәһәр вә кәндләринә яйылырды ки, буну ашағыдакы мә'лумат даһа ачыг кәстәрир. Әкәр 1923-чү илдә Азәрбайчанда, о да анчаг Бақы шәһәриндә, чәмиси 700 ушаг пионер тәшкилатына чәлб олунмушдуса, 1924-чү илдә писнер тәшкилатына чәлб олунанларын сайы 4 000-ә чатды. Писнер тәшкилатынын бсю 1925/26 вә 1926/27-чи дәрә илләриндән даһа бөйүк сүр'әтлә артды ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Илләр	Һарада	Шәкирд-ләрнин чәми	О чүмлә-дән, гыз-лар	Булардан ушаг коммунист һәрәкаты илә әһәтә олунмушлар			
				чәми	о чүмлә-дән гыз-лар	әһәтә олунмуш-ларнын үчүнүм фәлизи	әһәтә олунмуш гызларнын үчүнүм фәлизи
1925/26	шәһәрдә	69 668	27 227	22 956	7 105	31,9	26,1
	кәнддә	89 924	16 268	32 996	6 201	31,6	32,2
1926/27	чәми	159 592	43 495	55 952	13 306	35,0	28,6
	шәһәрдә	71 726	28 014	23 486	9 910	32,0	27,4
кәнддә	90 515	18 760	38 783	7 880	42,8	42,0	
	чәми	162 241	46 774	62 269	17 790	38,4	31,6 ²

Пионер тәшкилатынын бу чүр сүр'әтлә кенишләnmәси бу тәш-килата даһа чидди диггәт вермәйи, о чүмләдән онун мәгсәд вә вәзифәләрини, тәшкилат гурулушуну вә иш үсулларыны мүй-йәнләшдирмәйи тәләб эдирид, чүнки бу ени күтләви ушаг тәш-килатынын мүһүм вә принцинал һәяти мәсәләләрини һәлл эт-мәдән, ону инкишаф этдирмәк мүмкүн олмәздә.

¹ АЛККИ VI гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 8.

² М. И. Калинин, О коммунистическом воспитании и обучении, стр. 21. М. 1948.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 837.

² Бах: «Ени мәктәб» журналы № 4, сәһ. 36, 1930.

1925-чи ил июлун 24-дә УИК(б)П МК-сы пионер һәрәкаты һаггында гәбул этдийи хусуси гәрарында пионер тәшкилатларынын ишиндә газанылмыш наильйәтләрлә бәрәбәр, бөйүкләрини иш үсулларынын ямсыланмасы, бә'зи ерләрдә пионерләрин мөктәбдән айры дүшмәси, пионерләрин ичтимаи ишләрлә чох йүкләнмәси вә с. кими нөгсанларын да олдуғуну гейд этмишидир. МК пионер тәшкилатынын әсас вәзифәсини мөктәбдә пионерләрин тә'лим мұвафәқәғийәтини йүксәлтмәкдән өз онларын тә'лим ишләрини гайдая салмагдан, шакирдләри форпостларын ишинә, мөктәбин ичтимаи ишләринә фәал чәлб этмәкдән, пионерләрлә мұәллимләр арасында әмәкдашлыг ярадыб мұәллимләрин ени мөктәб гурмасына пионерләрин ярдымыны тәшкил этмәкдән ибарәт һесаб эдирди¹.

МК-нын һәмнин гәрарынын бөйүк әһәмийәти онда иди ки, пионер һәрәкатынын мұһум принципал мәсәләләрини, о чүмләдән онун иш үсулларыны, ишинин мәзмунуну, тәшкилатын әсасән мөктәбдә әлағәдәр олдуғуну айдылашдырды. Бу гәрардан сонра пионер тәшкилатларына халг маарифи органларынын вә Коммунист Кәңчләр Иттиғағынын диггәти күчләнди, пионер тәшкилатында олан нөгсанларын йох эдилмәси вә пионер һәрәкатынын ени сүр'әтлә кенишләнмәси үчүн имкан яранды.

Азәрбайчан Коммунист партиясы пионер һәрәкатынын республикада кенишләнмәсини тә'мин этмәк үчүн һәртәрәфли гайғы көстәрирди. АКП VII гурултайы Халг Маариф Комиссарлығы вә Азәрбайчан маариф ишчиләри иттиғағындан мұәллимләри бу сәһәйә чәлб эдәрәк, кәңчләр һәрәкатына лазыми диггәт вермәләрини тәләб эдирди.

Пионерләрин вә бүтүн ушагларын сияси вә физики тәрбийәләринә максимум фикир вермәк, пионер дәстә вә коллективләринин дахили ишләриндә әмәли вәзифәләрини дәғиг бир сурәтдә мүййәнләшдирмәк, форпостларын әмәли вәзифәләрини мүййәнләшдирмәккә ишләрини низама салмаг, форпостлара баш дәстә рәһбәрләри сечмәк ишн илә чидди мәшғул олмаг республиканын комсомол тәшкилатлары вә халг маарифи органлары гаршысында дуран мұһум тәрбийә ишләриндән сайылырды.

1925-чи илдә ХМК республика мөктәбләриндә олан форпостлар үчүн әсаснама гәбул этди.

Республика мөктәбләриндә пионер форпостларынын ишини әмәли чәһәтдән гайдая салмаға көмәк эдән бу әсаснама көстәрирди ки, форпостун әсас вәзифәси: «Мөктәби әтрафындакы ичтимаи-сияси һәята чәлб этмәк, шакирдләрин мәдәни-сияси көрүшләрини кенишләндирмәк, пионер тәшкилатынын ишләрини мөктәб ишләринә әлағәләндримәк, мөктәб ишләриндә мұәллим вә директорлара ярдым көстәрмәк»²-дән ибарәтдир.

¹ Бах: Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг. Выпуск 1, изд. АПИ РСФСР, 1947 г., стр. 274.

² Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 7, сәһ. 25, 1925.

Гейд әтмәлийик ки, һәмнин әсаснама кәңч пионерләр форпосту гаршысына чидди вәзифәләр гойса да, мұһум бир вәзифәни, пионерләрин әлмин әсасларына йийәләнмәк вәзифәсини нәзәрдән гачырмышды ки, бу да о заманлар шакирдләрин ичтимаи ишләрини тә'лимдән үстүн тутмаг кими янлыш фикирдән доғурду.

1926-чы илдә республиканын пионер тәшкилаты мұһум наильйәтләрилә бәрәбәр инкшаф чәтинликләрилә дә үз-үзә кәлди. Һәм Бақы шәһәриндә, һәм дә гәзаларда пионерләрин бир гисми тәшкилаты тәрк этдиләр. Бу һадисә республика комсомол тәшкилатынын диггәтини өзүнә чәлб әтмәйә билмәзди. Пионер һәрәкатынын вәзийәтини мұзакирә эдән АЛККИ МК-нын IV пленуму республиканын пионер тәшкилатлары ишиндә олан наильйәт вә нөгсанлары үзә чыхарды. Мұзакирәдән айдын олду ки, тәшкилатда 52 миндән артыг пионер топланмыш, Бақы шәһәри вә бүтүн гәза мәркәзләри мөктәбләри нәздиндә пионер форпостлары тәшкил эдилмиш, пионер баш дәстә рәһбәрләринин 80 фаизи комсомолчу олмагла, һазырлыглары яхшылашдырылмыш вә с. Мұзакирә һәм дә ону көстәрди ки, пионер һәрәкатында бир сыра чидди нөгсанлар вардыр. Пленум көстәрирди ки, пионер ишләрини ичтимаи-файдалы ишләрә яхшы әлағәләндирә билмәк, пионерләрин тәләбатыны кифайәт дәрәчәдә нәзәрә ала билмәк, заһири ишләрә вә рәсми-кәчидләрә һәддән артыг ер вермәк, дәстәләрдә пионер ишләринин плансыз апарылмасы, кифайәт миғдарда һазырлыглы баш дәстә рәһбәрләринин олнамасы нәтичәсиндә 4 000-ә гәдәр пионер Бақы шәһәриндә, 6 000-ә гәдәр пионер исә гәзаларда тәшкилаты бурачыб кетмишләр.

Белә бир вәзийәт тәкчә комсомол тәшкилатыны дейил, һәм дә педагожи ичтимаийәти нараһат эдирди. Бу мәсәлә мұәллимләр нөгсанларында вә мәтбуат сәһифәләриндә мұзакирә эдилир, нөгсанлары йох этмәк үчүн йоллар ахтарылырды.

О заманлар кәңч мұәллим (инди совет язычысы) Һ. Мейди «Пионер тәшкилатына гәбул мәсәләси» башлығы алтында яздығы мәғаләдә пионер тәшкилатына механики сурәтдә гәбул этмәк гайдаларыны тәғид эдир вә һағлы олараг язырды: «Унутмамалы ки, белә механики үсул илә тәшкилата кириб онун һеч бир иши илә марағланмаянлар, тәшкилатдакы башға чәсур, көзүачыг, чалышган вә һөвәсли ушаглара мәнфи тә'сир эдә биләр вә онлары да өз һалларына сала биләр»¹.

Һ. Мейди тәклиф эдирди ки, пионер тәшкилатыны мөлкәмләтмәк үчүн бу тәшкилата ушаглары механики сурәтдә гәбул әтмәли; тәшкилата кирмәк һөвәсиндә оланларла илк сөһбәт апарыб онларын өз вәзифәләрини нә дәрәчәдә баша дүшдүкләрини, бу вәзифәләр еринә етирмәйә нә дәрәчәдә һазыр олдуғларыны айдынлашдырмаг лазымдыр. Айдындыр ки, тәшкилата нә үчүн кәлдийини билмәйән ушаглар ону асанлыгла да тәрк эдә биләрләр.

¹ «Комсомол» журналы № 5, сәһ. 38, 1927, Бақы.

Пионер тәшкилатынын ишләрини яхшылашдырмаг үчүн башга характердә дә тәклифләр ирәли сүрүрдүләр. О чүмләдән, кәнд ерләриндә пионерләри йохсулларын, гызыл әскәр аиләләринин тәсәррүфатына ярдым кәстәрмәк, кәнд тәсәррүфатына зәрәрвечиләрдә мүбаризә апармаға чәлб әтмәклә, пионер ишинин мәзминуну зәнкинләшдирмәйи дә тәклиф әдирдиләр.

Мә'лумдур ки, пионер тәшкилаты ишләриндә олан нөгсанлар һәм дә мүәллимләрин пионер ишләринә кифайәт дәрәчәдә чәлб әдилмәсәсиндән, пионер ишинин мәктәб иши илә әләгәләндирилмәсинин гиймәтләндирилмәсәсиндән ирәли кәлирди.

Н. К. Крупская язырды ки, пионер һәрәкаты мәктәблә сых әләгәдә олмалы, ондан мүмкүн гәдәр кениш истифадә әтмәлидир. Н. К. Крупская дейирди: «Мәктәблә пионер һәрәкаты арасында, мүәллимлә пионер дәстә рәһбәри арасында, мәктәбин програмы илә пионер ишинин програмы арасында ән сых әләгә олмалыдыр, чүнки белә бир әләгә олмәзсә, пионерләр һаятын онлардан тәләб әтдийи кими... мәктәбдә әсәслы биллик әлдә әдә билмәйәчәкләр»¹. Белә бир һаглы тәләб мүәллимләрин пионер һәрәкатында фәал иштиракы әзурийәтини ирәли сүрүрдү. Мәһз сна керә дә һәм халг маарифи органлары, һәм дә Коммунист Кәнчләр Иттифагы тәшкилатлары мүәллимләри, хусусән кәнч мүәллимләри пионер һәрәкатында фәал иштирак әтмәйә чәгырылдылар. Бакы Халг Маариф Шә'бәси илә Бакы Комсомол Комитәсинин биркә яздыглары мәктүбдә дейилирди: «Һәр бир совет мүәллими, хусусән мәктәб мүдирләри, мәктәбдә вә ушаг эвиндә пионер һәрәкатынын инкишафына вә мөһкәмләндирилмәсинә ярдым әтмәлидир, бу йолда олан маниәләри йох әтмәйә, шакирд күтләләри арасында пионер тәшкилатына һүсн-рәғбәт оятмаға чалышмалыдыр»².

Ибтидан мәктәб мүәллимләри, хусусилә комсомолчу мүәллимләр пионер һәрәкатына тәдричән чәлб олунурду.

Бүтүн бунлар пионер ишинин мәзминуну кенишләндирир, үсулларыны зәнкинләшдирир вә ону ени инкишаф йолларына салырды, ләкин пионер тәшкилатынын ишиндә олан инкишаф чәтинликләри һалә тамамилә йох әдилмәмишди.

Ғ. Мәктәбдә шакирдләрин өзүнүндәрә тәшкилатынын яранмасы вә вәзифәләри. Азәрбайчан мәктәбләриндә шакирдләрин өзүнүндәрә тәшкилатлары да РСФСР мәктәбләринин тәчрүбәсинә әсәсән гурулмушду. Совет һакимийәтинин биринчи иләриндә (1920—1922-чи илләр) мәктәбләримиздә һалә шакирд тәшкилаты әмәлә кәлмәмишди. 1920-чи илин мәктәб әсәснамәсиндә дә шакирд тәшкилатынын формасына даир айдын әмәли бир тәклиф ирәли сүрүлмәмишди. Бу әсәснамәдә кәстәрилирди ки, «Мәктәб коммунасыннын дахили һаяты, коллективин бүтүн үзвләринин вә гуруларынын мүәллимләр иттифагы, кәнч-

ләр иттифагы вә с. шәклиндә тәһсил вә тәрбийә мәгсәдләри күдән дәрнәкләрдә азад бирләшмәләри әсәсында гурулмалыдыр». Бурада өзүнүндәрәйә ишарә әдилән «дәрнәкләрин» нә формада вә һансы гурулушда олачагына даир һеч бир кәстәриш верилмирди.

Әсәснамә анчаг ону кәстәрирди ки, мәктәб коллективинин дахили һаяты коллективин групп вә үмуммәктәб ичләсларында низама салыныр, мәктәб коллективинин тәркибинә исә мәктәбин бүтүн шакирдләри дахил әдилир.

1922-чи илин мәктәб әсәснамәси бу барәдә бир гәдәр ирәлийә доғру кәдәрәк, шакирдләрин өзүнүндәрә тәшкилатлары гурмасы тәклифини ирәли сүрүр вә бу тәшкилатын гаршысында шакирдләри һәмрә'йлик, ичтиманийәтчилик, коллектив мәнәфә руһунда тәрбийә әтмәк вәзифәсини гоюрду. Бу мәгсәдлә әсәснамә шакирдләр үчүн тәбиәти өйрәнмәк, әдәбийәт, идман вә с. үзрә дәрнәкләр тәшкил әтмәйи ләзым билкирсә дә, өзүнүндәрә тәшкилатынын формасына даир конкрет кәстәришләр верилмирди.

О заманлар икинчи дәрәчәли мәктәбләрә анд верилән тә'лимат өзүнүндәрә тәшкилатына даир нисбәтән ачыг фикир ирәли сүрүрдү. Тә'лиматда кәстәрилирди ки: «И дәрәчәли мәктәбләрдә өзүнүндәрә тәшкилаты ярадылмалыдыр. өзүнүндәрә, шакирдләрин әмәк, тә'лим, идман фәалийәтләри вә гаршылыгы ярдым ишләри үзрә групп вә үмуммәктәб бирләшмәләринин әһәтә әтмәлидир». Тә'лиматда өзүнүндәрәнин вәзифәләри даһа долғун бир сурәтдә кәстәрилсә дә, онун тәшкилат формасы верилмирди. Һәтта ачыг шәкилдә билдирилди ки, өзүнүндәрәнин һазыр формасы верилмәйәчәк, буну һәр мәктәб шакирдләрин өзфәалийәти, мүәллимләрин вә мәктәб мүдиринин яхындан иштиракы нәтичәсиндә мүәйянләшдирмәлидир. Мәсәлән бу чүрә гоюлушу исә өзүнүндәрәни шакирдләрин тәшәббүскарылыг формасы кими йох, тәшәббүскарылыгынын нәтичәси кими характернә әдирди ки, буну һеч бир вәчһлә доғру һесаб әтмәк олмәзди.

Республиканын икинчи дәрәчәли мәктәбләри шакирдләрин өзүнүндәрә тәшкилатыны гурмагда һәмин бу тә'лиматын кәстәришинә уйғун һәрәкәт әдирдиләр. Юхарыда адыны чәкдийимиз Бакы дәмир йолу икинчи дәрәчәли мәктәбинин 1923/24-чү дәрәсинә анд олан һесабатында гәйд олунурду ки, «өзүнүндәрә тәшкилаты мәктәбдә анчаг бу дәрә илиндә гурулмушдур. Дәрәсинин әввәлләриндә шакирдләрдә ичтиман вәрдишләр ифадә олунмаға башлады вә бу да бизә өзүнүндәрә тәшкилаты гурмаға имкан верди. өзүнүндәрә тәшкилаты нинди шакирдләр арасында фәалийәт кәстәрмәкдәдир».

Айдындыр ки, белә гәйда өзүнүндәрә тәшкилатынын мәктәбләрдә, хусусән газә мәктәбләриндә сүр'әтлә инкишаф әтмәсини тә'мин әдә билмәзди. Мәһз буна керәдә мәктәбләрә өзүнүндәрә тәшкилатынын мүәйян формасыны мәсләһәт көрмәк ләзым иди. Еничә тәшкил олунмуш Азәрбайчан мәктәбләри буна даһа чоһ мөһтәч идиләр.

¹ Н. К. Крупская, Сечилимиш педагожи әсәрләри, сәһ. 63—64, 1950, Бакы.

² «Путь школы» журналы № 4, сәһ. 161, 1924.

1925-чи илдә Азәрбайчан ССР ХМК илк дөфә олараг «1 вә 11 дәрәчәли мәктәпләрин, педагожи вә сәнае техникумларынын шакирдләринә аид өзүнүидарә һаггында Әсаснама»¹ гәбул этди. Һәмнин әсаснама шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатларынын әсас вәзифәләрини ушаглары ичтимаи ишләрә чәлб этмәкдән, ени мәктәб гурулушунда фәал ишә чәлб этмәкдән, ушагларда мүстәгил ичтимаи иш вәрдишләри етишдирмәкдән, шакирдләрдә ингилаби шүүр оятмагдан ибарәт һесаб эдирди.

Бу әсаснама өзүнүидарә тәшкилатынын тә'лим кейфийәти уғрунда мүбаризә апармасыны нәзәрдән гачырмаш олса да, биринчи әмәли тәдбир кими мүәййән әһәмийәтә малик иди, чүнки өзүнүидарәнин конкрет формасыны тәклиф этдийиндән бу тәшкилатын мәктәпләрдә гурулмасы вә көк салмасына хейли көмәк эдирди. Шакирдләрин ачыг сәс вәрмәләри әсасында гурулан өзүнүидарәнин әсас формасы ондан ибарәт иди ки, шакирдләрин үмуммәктәб ичласларында тәшкилатын ичрайийә бүросу сечилирди; бүро нәздиндә мүхтәлиф бөлмәләр тәшкил эдиллирди ки, буларын вәситәсилә өзүнүидарә шакирдләр арасында мөгсәдинә уйғун иш апарырды. Синифләрдә исә синиф шакирдләрини ачыг сәс вәрмәсилә синиф комитәси сечирдиләр ки, бу да синифин мүәллимләр, мәктәб рәһбәрлийи вә өзүнүидарәнин ичрайийә бүросу илә әлағәсини тә'мин этмәйә хидмәт эдир вә синиф шакирдләринин ичтимаи ишләрини низама салмағы өзүнүн әсас вәзифәси һесап эдирди.

Өзүнүидарәнин форма вә гурулуш гайдасынын мүәййәнләшдирилмәси нәтичәсиндә мәктәпләрдә, хүсусән орта мәктәпләрдә бу тәшкилат ярадылды, өзүнүидарә илә мәктәбин комсомол тәшкилаты вә педагожи һей'әти арасында гаршылыгы әлағә яранмаға башлады.

Бақы шәһәринин 13 нөмрәли икинчи дәрәчәли мәктәбиндә комсомол тәшкилаты илә өзүнүидарәнин биркә фәалийәтинин илк тәчрүбәси о заман «Путь школы» журналында ишыгландырылмышды. Журналда дәрч олунан мәғаләдән мө'лум олур ки, мәктәбин бүтүн комсомолчулары өзүнүидарәдә иштирак эдир вә комсомолун нүфузуну орала яйырдылар.

Өзүнүидарәнин нәздиндә сәһийә, тәсәррүфат вә мәктәбдән кәнар ишләр үзрә үч бөлмә тәшкил олунубмуш. Мәғаләдә кәстәрлирди ки, бу бөлмәләр ичәрисиндә даһа чоһ фәалийәт кәстәрән мәктәбдән кәнар ишләр бөлмәси олмуш ки, бунун нәздиндә әмәли иш апаран 15-ә гәдәр дәрнәк тәшкил эдилибмиш. Мәсәлән, радио һәвәскарлары дәрнәйи мәктәбдә радио гәбуләдичиләр һазырламыш вә мәктәбин радио говшагында верилишләри идарә етмиш, электро-монтйорлар дәрнәйи мәктәбин elektrik ишығыны низама салмагла мәшғул олмуш, дүлкәрлик, чилинкәрлик э'малат-ханалары илә әлағәдәр ишләр апармышлар вә с.

Бунлар кими дә ичтимаийәт, әдәбийәт, физика-риязийәт, идман вә с. дәрнәкләрдә шакирдләр бөйүк марагла чалышмышлар. Бунлардан башга, комсомол өзәйи нәздиндә бүтүн шакирдләри әһатә эдән «МОПР»² дәрнәйи тәшкил эдилмиш, шакирдләрин әлилә «Ленин кушәси» ярадылмыш, «Октябр йолу» адлы дивар гәзәти мүнтәзәм чыхарылмыш вә с. Комсомол өзәйи өзүнүидарә тәшкилаты вә мәктәб шурасы илә бирликдә мәктәбдә интизамын вә тә'лимни йүксәк сәвийәси уғрунда мүбаризә апармышдыр³.

Бәрпа дөврүнүн сон илләриндә өзүнүидарә нәинки шәһәр, һәм дә кәнд мәктәпләриндә, нәинки орта, һәм дә бир чоһ ибтидан мәктәпләрдә ярадылды.

Көйчәй гәзәси, хүсусән Көйчәй шәһәр биринчи дәрәчәли мәктәбинин «Ени мәктәб» журналында ишыгландырылан тәчрүбәси буна характерик мисал ола биләр.

«Ени мәктәб» журналынын 1927-чи ил 4-чү нөмрәсиндә чап олунмуш «Өзүнүидарә ишләри нечә гурулмушдур» адлы мәғаләдә Көйчәй гәзәсинин шәһәр вә кәнд мәктәпләриндә бу тәшкилатын кенишләнмәсиндән, мөһкәмләnmәсиндән, шакирдләр арасында апардығы конкрет тәрбийәви ишләрдән, әлдә эдилән илк тәчрүбәләрдән язылдыр вә кәстәрилирди ки: «Өзүнүидарә тәшкилаты кениш демократик гайдаларла гурулуш ушагларын фәал олмасына бөйүк ярдым эдир. Мәктәпләрдә ичрайийә бүролары олдуғу кими, синифкомлар дәхи вардыр...».

Мәғаләдә әтрафлы сурәтдә Көйчәй шәһәр биринчи дәрәчәли мәктәбинин тәчрүбәсиндән бәс олунур, бүтүн шакирдләрин мәктәб ишләринин яхшылашмасы йолунда вар гүввәләрдә чалышдығлары кәстәриләрәк язылдыр ки: «Мәктәбин ирәли атдығы һәр бир ени тәдбир ушаглар тәрәфиндән тә'гит эдиллир, мүәййән бир нәтичә әлдә эдилмәсинә нәзәрәт етирилир».

Мәғаләдә кәстәрилир ки: «Мәктәбин ичрайийә бүросу 9 нәфәр шакирддән ибарәтдир. Бунларын әксәрийәти юхары груп ушағларыдыр. Бундан башга, һәр группа үч нәфәрдән ибарәт синифкомлар вардыр. Синиф комитәләриндән башга, синифдә сәһийә мүвәккилләри дәхи айрылмышдыр. Ушағларын һамысыны ишләтмәк вә мәктәбдә коллектив чалышма яратмағ үчүн мәктәб дахиндә сәһийә, тәсәррүфат, мәктәбдән кәнар комиссионлар вардыр. Комиссионларда сәдарәти ичрайийә бүросунун ичласында айрылмыш үзвләр апарырлар. Истәр ичрайийә бүросу вә истәр сә комиссионлар үч айда бир дөфә үмуми тәләбәләр ичласында һагг-һесап вериб енидән сечилирлар. Мәктәбдә риязийәт, ичтимаийәт вә география дәрнәкләрин вардыр. Бу дәрнәкләр ичрайийә бүросу вә мәктәбин педагожи шурасы тәрәфиндән тәсдиғ эдилмиш план үзрә ишләйирләр. Бир нечә ай әрзиндә айры-айры ушағлар тәрәфиндән мүхтәлиф мөвзуда 65 мүһазирә охунмуш. Тәбнидир ки, мүһазирәләр юхары груп шакирдләри тәрәфиндән охунур,

¹ Пролетар ингилабчыларынын бейнәлхал тәшкилаты.

² Бах: «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 121, 122, 1925.

¹ Бах: Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 7, сәһ. 1, 1925.

мүһазирә охунаркән мүәллим вә ушаглар иштирак эдир, мүһазирәчйә мүхтәлиф суаллар верирләр вә гане эдә билмәдикдә, муһагишәләр дәхи ачылыр, һәр кәс өз фикрини сөйләдикдән сонра да, нөгтейи-һазәрләрин дүзкүн вә я сәһв олдуғуну мүһазирә рәһбәри олан мүәллим сөйләйир.

Һәр дәрһәйин рәһбәрлийин айры-айры мүәллимләрә тапшырылмышдыр. Мүһазирә оларкән гоншу мәктәпләрә дәхи хәбәр верилир...

Әдәбийят дәрһәйин өз тәрәфиндән «Ени сәс» адында дивар гәзети, «Зәһмәт йолу» адында журнал нәшр эдир...

Бундан башга, ичрайийә бүросу мәктәб музейи тәшкилине башламыш вә синифләрдә мүхтәлиф битки нөвүндән олараг, бир чанлы кушә дәхи вардыр. Бу кушәни ушаглар өзләри идарә этдикләри кими дәрә заманы да истифадә эдирләр».

Мәгаләдә һәм дә ушаглары гаршылыгы ярдма алышдырмаг, һәмчинин онларда кооперативчилик вәрдишләри яратмаг мәгсәдилә апарылан ичтиман ишләрдән бәһс олунурду. «Мәктәбдә 3,4, 5-чи группларда олмаг үзрә едди синиф кассасы вардыр. Бу кассалар ярдымчы шәкилдә гурулуб, һәр ушаг она айда он гәпик миғдарында үзвүлүк һаггы верир. Синиф кассаларындан башга, ичрайийә бүросунун үмуми кассасы вардыр ки, бу да синиф кассалары тәрәфиндән 10 фанз мәдахил илә тәшкил эдилир. Синиф кассалары синиф дахилиндәки йохсул ушагларә мәччани олараг дәфтәр, гәләм вә с. элдә эдиб топлайыр...

Бундан башга, ушагларын тәшәббүсү илә мәктәб кооператив тәшкил эдилмишдир... Кооперативин малийә вә с. һесабаты ушаглар (идарә һей'әти) тәрәфиндән апарылыр...

Ушаглар мәктәб ләвазиматыны эсас әтибарилә өз кооперативләриндән алырлар. Кооператив ушаглар арасында мараг оятмышдыр»¹.

Өзүнүидарә тәшкилатларынын бу чүр тәчрүбәләри республиканын бир чох башга шәһәр вә кәнд мәктәпләриндә дә ер турду.

Өзүнүидарә тәшкилатларынын юхарыда әтрафлы тәсвир эдилән тәчрүбәләри кәстәрир ки, бу тәшкилат мәктәбдә кичикдән бөйүя бүтүн шакирдләри әһатә этмиш, ичтиман иши, синифдән вә мәктәбдән кәнар мәшғәләрин мүхтәлиф нөвләрини (техники дәрнәкләр, фонн дәрнәкләри, идман ишләри, кооператив, ярдым кассасы, мүһазирәләр тәшкил этмәк вә с.) шакирдләр арасында яймагла мәшғул олмушдур. Бүтүн бу тәдбирләр шакирдләрдә коллективлик вәрдишләри яратмаға, онларын фәал, мүстәғил, тәшәббүскар олмаларына вә үмумийәтлә шакирдләрин сийаси-ичтиман тәрбийәсини тә'мин этмәйә ярдым кәстәрмишдир.

Әлбәттә, бүтүн бунлар, өзүнүидарә тәшкилаты мәсәләсинин республика мәктәпләриндә тамам һәлл эдилдийини кәстәрмирди. Бунлар анчаг онун еничә көк салдығыны, шакирдләр күтләсини

марагландырдығыны, ени совет мәктәпләриндә ени тәрбийә формасы кими яшамаг вә инкишаф этмәк үчүн вәтәндашлыг һүгуғу газандығыны кәстәрирди.

Өзүнүидарә тәшкилатынын һәлә бир чох мәсәләси һәлл олунмамышды, һәлл эдилмәк үчүн мейданы еничә гоюлмушду.

Тәчрүбә кәстәрирди ки, мүәллимләрин өзүнүидарә тәшкилатына әмәли ярдым этдикләри, она мүхтәлиф иш формалары мәсләһәт көрдүкләри ердә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилаты күндән-күндә инкишаф эдир вә мөһкәмләнирди. Лакин мүәллимләрин өзүнүидарә тәшкилатына яхын кәлмәдикләри ердә (әләвә әтмәлийик ки, белә мәктәбләр о заманлар һәлә аз дейилди) өзүнүидарә тәшкилатынын һүгуғ вә вәзифәләри, бу тәшкилатла мүәллимләрин гаршылыгы мүнасибәтләри һаггында янлыш фикирләр, һәтта янлыш һәрәкәтләр дә баш верирди.

Мә'лумдур ки, көһнә мәктәбләрдә шакирдләрә мүәллимләр арасында мөһрибанлыг йох иди. Чох заман орта мәктәбләрдә онлар арасында дүшмәнчәсинә мүнасибәт әмәлә кәлирди. Ени совет мәктәби бу чүр мүнасибәтләри гәг'и рәдд эдәрәк, онлары төрәдән сәбәбләри көкүндән йох этмишди. Лакин көһнә мәктәбин галыглары шүүрлардан асанлыгла силиниб кетмирди. Шакирдләрәлә мүәллимләр арасында олан көһнә мүнасибәтләрин галыгы да йүнкүллүклә итиб кетмирди. Көһнә мүәллимләр арасында әлә мүәллимләр варды ки, онлар көһнә мәктәбләрдә шакирдләрин һеч бир фәаллыг вә тәшәббүсләрини, хүсусән ичтиман-сийаси характердә олан фәалийәтләрини көрмәмишди. Бу мүәллимләрә совет мәктәби шакирдләринин мүхтәлиф формаларда олан фәаллыгы ерсиз вә дәрә өйрәнмәк мәгсәдинә зидд көрүнүрдү. Белә мүәллимләр ушаг вә кәңчләр тәшкилатындан чох заман узагда дурурдулар, онларын ичтиман ишләр үзрә олан фәалийәтини дәрә илә әләгәләндирә билмирдиләр. Һалбуки орта мәктәб шакирдләринин фәаллары өзүнүидарә тәшкилаты ишиндә мүәллимләрин ярдымына әһтиياج һисс эдирдиләр, мүәллимләрин ишә чәлб әтмәйә чалышырдылар. Ашагыдакы характерик мисал дедийимизи ачыг кәстәрир: Багы шәһәри 9 №-ли икинчи дәрәчәли мәктәбин үчүнчү групп шакирди Б. мүәллимләрә мурәчәтлә «Мүәллимләрәлә шакирдләрин әләгәси һаггында» адлы мәктубунда бу әләгәнин өзүнүидарә ишләриндә сон дәрәчә зәрурилийиндән данышараг язырды: «Мүәллимләрәлә шакирдләрин мөһкәм әләгәси олмандан ени мәктәб гурмаг мүмкүн дейил, онлар арасында гаршылыгы достлуғ вә һөрмәт олмәзсә, һеч бир фәйдалы вә сәмәрәли иш көрмәк олмәз... Бундан анчаг белә бир нәтичә чыхарылыр: шакирдләрәлә мүәллимләр арасында мөһкәм әләгә яратмалыйыг». Белә әләгә яратмағын йолларындан данышараг, һәмнин шакирд тәнгиди гейдләриндә һәм дә дейирди ки, мүәллимләр шакирдләрин дивар гәзәтләриндә иштирак әтмир, әкәр онлар бу дивар гәзәтиндә иштирак әтсәйдиләр, «бир чох мәсәләләри дивар гәзәти васитәсилә һәлл әтмәк мүмкүн оларды»¹.

¹ «Ени мәктәб» журналы № 4, сәһ. 95—98, 1927.

¹ «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 120, 121, 1925.

Гейд этмәлийик ки, һәмни шакирддин мәктубу диггәтәлайик бир факт иди, чүнки шакирдләрлә мүүллимләр арасында олан көһнә мүнәсибәтләрин галыгына гаршы кәнч гүввәләрин — шакирдләрин мүбаризәсини ифадә эдирди, мүүллимләри шакирдләрин ичтимаи ишләринә, күтләви тәдбирләринә яхындан көмәк этмәйә чагырылды.

Беләликлә, бәрпа дөврүндә шакирдләрин өзүнүндәрә тәшкилаты мәктәпләрдә еничә ярадылмагла бәрәбәр, һәм дө мүүйән дәрәчәдә инкишаф эдиб мөһкәмләнирди, даһа чох шакирди өз-фәалийәт ишләринә чәлб эдәрәк, мәктәпләрдә ени тәрбийә аминә чеврилди. Лакин о дөврдә өзүнүндәрәнин һәлә нә тәшкилат формасыны, нә иш мәзмунуну, нә дө мүүллимләр күтләсинин бу тәшкилатда иштиракыны гәнаәтбәхш һесаб этмәк оларды. Бу мәсәләнни дө һәлли ени тәчрүбә вә элми-педагожи ахтарышлар тәләб эдирди.

Д. Мәктәпләрдә тә'лим-тәрбийә ишләринин илк наилийәтләри вә һәлл эдилмәмиш мәсәләләр. Һәлә 1922-чи илдә В. И. Ленин дейрди ки, өлкәмиздә «Совет мәктәпләри, фәһлә факултәләри тәшкил эдилмишдир, бир нечә йүз мин кәнч охуюр, бәлкә дә һәддән артыг сүр'әтлә охуюр, лакин, һәр һалда, иш башланмышдыр вә, зәннимчә, бу иш өз бәһрәсини верәчәкдир»¹.

Бу наилийәтләр тамамилә Совет Азәрбайчанына да аид иди. Мәктәб гуручулуғу илдән-илә кенишләнир вә һәлә бәрпа дөврүндә өз бәһрәсини вермәйә башламышды. Маариф саһәсиндә дөврүн ән бөйүк наилийәтләриндән бири ана дилиндә совет мәктәпләринин тәшкил эдилмәси, көк салмаға вә инкишаф этмәйә башламасындан ибарәт иди. Мәктәб системинин гурулмасы, мәктәбин синфи-сияси вә педагожи вәзифәләринин айдынлашдырылмасы, мәктәпләрин тәдричән мүүллим кадросу илә тә'мин эдилмәси вә мадди-тә'лим базаларынын мөһкәмләндирилмәси, тә'лим тәрбийә ишләринин мәзмун, форма вә үсулларыны мүүйәнләшдирмәк вә яхшылашдырмаг тәдбирләри — бүтүн булар совет мәктәбини Азәрбайчанда кетдикчә мөһкәмләндирир вә зәнкин бәһрә вермәйә һазырлайды.

Әләвә этмәлийик ки, о заманлар мәктәпләримизә мөһкәмләтмәк үчүн башга тәдбирләр дә гәбул эдилдири. О чүмләдән мәктәпләр үзәриндә методик рәһбәрлик системинин мүүйәнләшдирилмәсинин дә әһәмийәти бөйүк иди. Бу мәгсәд үчүн һәм мәркәздә — ХМК-да, һәм дә ерләрдә — гәза маариф шө'бәләриндә инспекторлар апараты тәшкил эдилмиш вә 1924-чү илдән гүввәтләндирилмишди. 1925/26-чы дәрә илиндән әтибарән һәр бир даирәдә (районда) истинад мәктәпләри тәшкил эдилди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы Баш Ичтимаи Тәрбийә Идарәсинин рәиси гочаман мүүллим Әли Һүсейнов (1942-чи илдә өлмүшдүр) «Истинад мәктәпләри» адлы мәғаләсиндә һятын тәләбатына уйғун зәһмәт мәктәпләри яратмаг мәгсәди-

нә наил олмаг үчүн ерәли сүрүлән тәдбирләрдән бири кими даирә истинад мәктәпләри тәшкилинин файдасындан бәс эдир. Әли Һүсейнов даирә истинад мәктәпләри гаршысында дуран вәзифәләри шәрһ эдәрәк көстәрирди ки: «Истинад мәктәпләринин гаршысында бир чох мәгсәдләр дурур. О мәгсәдләрин ән әһәмийәтләси булардыр:

1) кениш мүүллимләр күтләсинә биринчи дәрәчәли мәктәбин тәдриси, истехсалат, тәдгиг-ичтимаийәт ишләринин ади тәшкилини көстәрмәк;

2) даирәдә олан мүүйән мәктәпләрин мүвәфғәгийәт вә гуруларыны һесаба алмаг;

3) Азәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығынын ени программалары, тәдрис үсуллары вә ени гәтнамәләри һаггында тәблиғат вә тәшвиғат мәркәзи олмаг;

4) һәмни даирә мүүллимләринин енидән һазырланмалары ишләрини тәшкил этмәк»¹.

Һәгигәтән тәчрүбәли мүүллимләрлә тә'мин эдилмиш олан бу истинад мәктәпләри, әтрафларында олан мәктәб мүүллимләри арасында методик ишләри кенишләндирмәк үчүн о заманлар кениш фәалийәт көстәрирди.

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә әһәмийәтли тәдбирләрдән бири дә бир сыра педагожи журналларын нәшр эдилмәсидир: 1923-чү илдән «Маариф вә мәдәнийәт» журналы, 1924-чү илдән «Ени мәктәб» журналы, 1924-чү илдән Азәрб. ССР ХМК рәсми бүллетени, 1925-чи илдән «Маариф ишчиси» журналы нәшр олунамаг башланмышдыр. Бу журналларда педагожи мәсәләләрә һәср олунамуш мәғаләләр дәрч олунаур вә бә'зән дә мүхтәлиф мүзакирәләр тәшкил олунаурды.

1925-чи илдән гәза халг маариф шө'бәләри нәздиндә методик бүрәлар тәшкил эдилди ки, буларын да вәзифәләри гәза миғясында мәктәпләрә аид олан методик мәсәләләри мүзакирә эдиб мүүллимләрә чатдырмаг, мүүллимләрин, даирә истинад мәктәпләринин методик ишләринә ерләрдә рәһбәрлик көстәрмәк иди.

Бүтүн бу тәдбирләр сайәсиндә мүүллимләр арасында методик ишләр кенишләнилир, онларын методик һазырлығлары артырды, бу исә мәктәпләрин мөһкәмләнмәсинә көмәк эдирди.

Совет мәктәпләринин мүвәфғәгийәтлә инкишафы мүбаризәсиз кечмирди. Мәктәпләрин инкишафы буна мане олмаға чалышан синфи дүшмән үнсүрләринин пәсүчү фәалийәтләринә гаршы амансыз мүбаризәдә кечирди. Совет гурулушунун, һәмчинин совет мәктәпләринин дурмадан сүр'әтлә инкишафы синфи дүшмәни нараһат эдирди. Синфи дүшмән үнсүрләри, мүсәлман руһаниләри милләтчилик, диндарлыг кими дүшмән идеолокиясыны кәнчләр вә ушалар арасында яймаға чан атырдылар. Халг маарифи саһәсиндә белә дүшмән һәрәкәтләрдән бири көһнә дини мәктәпләри бә'зи ерләрдә кизлин дә олса, бәрпа этмәкдән вә бу

¹ «Ени мәктәб» журналы №2, сәһ. 44, 1926.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 441.

Йолла совет мәктәб гуручулуғуну эңфләтмәкдән ибарәт иди. Һәлә 1921-чи илдә «Бакинский рабочий» гәзети хәбәрдарлығ эдирди ки, мәктәбләримиздән шәрәт дәрсләринин көтүрүлмәсиндә әләгәдар оларағ бә'зи ата-аналар руһаниләрин тә'сири алтында ушағларыны совет мәктәбләриндән көтүрүр вә моллаларын янында охумаға көндәрир. Гәзет, ени мәктәб гуручулуғуна зидд олан белә һалларын гаршысыны алмағ үчүн хусуси мәктәбләр ачмағы гадаған эдән гануну енидән ә'лан этмәйи тәләб эдирди¹. Халг Маариф комиссары Д. Бүнядзәдә «Халг маарифи» алды мәғаләсиндә көстәрирди ки, фитнәкарларын антисовет фәалийәтләри вә халтын мәдәнийәтчә керидә галмасы нәтижәсиндә һөкүмәт вә мәктәбләрин мәсчидләр вә килсәләрдән айрылмасы һаггында верилән гануну, нәнки чәһаләт ичәрисиндә олан кәндли, гисмән дә фәйлә күтләләри, һәм дә хейли савадлы, лакин диндар олан кәңч йолдашлар да яхшы баша дүшмәмишләр; бу исә Совет һөкүмәтинин тәдбирләринә гаршы мүхтәлиф һәрәкәтләрин баш вермәсинә сәбәб олмушдур. «Лакин ики илин ичәрисиндә көтүрүлән чидди тәдбирләр сайәсиндә биз, молла вә дәрвишләрин кәнд ерләриндә чох яйылмыш олан тә'сирләрини әһәмийәтли дәрәчәдә азалтмаға нанл олдуғ²».

Әлбәттә, газанылан наилийәтләр бу сәһәдә дә чох бөйүк иди. Лакин дүшмән үнсүрләринин ени мәктәб гуручулуғу йолунда төрәтдикләри әнқәлләрә гаршы мүбаризәни күчләндирмәйинчә, мәктәбләримизи мөһкәмләндирмәк, ени совет мафкурәсини кәңчләримиз арасында кенишләндирмәк мүмкүн дейилди.

Гейд этмәлийк ки, голчомағлара бел бағлаян руһаниләр зәһмәткешләрин дини һиссийәтларындан истифадә эдәрәк бә'зи ерләрдә көһнә моллаханалары бәрпа этмәкдән чәкинмирдиләр. Мәсәлән, Бүзовна гәсәбәсиндә биринчи дәрәчәли оғлан вә гыз мәктәбләри, һәмчинин яшлылар үчүн кечә курслары ачылымасына вә бунларда мүнτζәм мәшғәләләрин апарылмасына бахмаярағ, молла Куду дейилән бир мүфтәхор да кизли бир моллахаһа ача-рағ, бә'зи авам адамларын ушағларыны башына топлаярағ, он-лара шәриәтдән дәрс верирди. Бу мә'луматы хәбәр верән «Коммунист» гәзети «Халгын һәятыны зәһәрләйән вә халгын маарифинә зиддийәт көстәрән молла Куду кими һәрифләрә»³ өз ерини көстәрмәйи тәләб эдирди.

«Коммунист» гәзети башға бир нөмрәсиндә язырды: «Губа гәзасы Ростов даирәси Чичи кәндиндә биринчи дәрәчәли шура мәктәби вә ики мүәллим вар икән бир дә, бир көһнә мәктәб әмәлә кәлиб. Молла Исмайыл һачы Аға олду алды бириси башына 10 кәндли баласыны топламыш вә дәрс вермәк адилә фикирләрини, зәһинләрини корлайыр»⁴. Бу чүр мөһфи мисаллар башға гәзаларда, һәтта Бақы шәһәриндә дә вар иди.

Совет һөкүмәтинин һәртәрәфли гайғысы вә көтүрдүйү тәдбир-ләр, һәмчинин дүшмән үнсүрләрин халг маарифи зиддинә ирәли сүрдүкләри маниәләрин ифшасы вә йох эдилмәси нәтижәсиндә мәктәбләримиз тәкчә сайча артамағ дейил, һәм дә кейфийәтчә инкишаф эдир, зәһмәткеш күтләләр арасында нүфузуну кениш-ләндирир вә ени-ени бәһрәләр вермәйә башлайырды.

Һәтта бәрпа дөврүнүн илк илләриндә белә һәдсиз-һесабыз чәтинликләрә бахмаярағ, фәдакар мүәллимләрин сәй вә гәйрәт-ләри нәтижәсиндә бир чох мәктәбләр тә'лим-тәрбийә ишләриндә илк наилийәтләрини көстәрирдиләр.

1922-чи илин пайызында ХМК коллекциясынын гәраы үзрә республиканын бүтүн мәктәбләри йохламадан кечирилди. Әсас ә'тибарилә, мәктәбләрин гаршылашдығлары чәтинликләри ишығ-ландыран йохлама сәнәдләри вә һесабатларда ишнини өһдәсиндән яхшы кәлән бир чох мәктәбләрин дә ады чәкилиди. Мәсәлән, сәнәдләрин бириндә дейилирди ки, Ләнкәран шәһәриндә биринчи дәрәчәли гыз мәктәбинин ишләри аһама фәрәһләндиричи тә'сир бағышлайыр, чүнки ушағлар сәрбәст охуюр вә охуудғларыны да яхшы баша дүшүрләр. Бунун кими дә үч нөмрәли биринчи дәрәчәли оғлан мәктәби вә шәһәрин бүтүн рус мәктәбләриндә вәзийәттин яхшы олдуғу гейд олунурду.

Лакин Ләнкәран икинчи дәрәчәли мәктәбиндә мүәллимләрин бөйүк чәтинликләрә өз вәзифәләринин өһдәсиндән кәлдикләри көстәрилирди. Чәбрайыл гәзасы үзрә апарылан йохламанын екунлары һаггында язылмыш мә'рузәдә чәтинликләрә, хусусән дәрс китаблары йохлуғуна бахмаярағ, бир сыра кәнд вә шәһәр мәктәбләриндә, о чүмләдән 1 №-ли Гарякин, Әдилли, Туғ, һад-рут, Гогу вә Дашкәсән кәндләри биринчи дәрәчәли мәктәбләриндә тә'лим ишләринин о илләр үчүн гәнаәтбәхш һесаб олдуғу гейд олунурду.

Баш тәрбийә идарәсинин 1922-чи ил һесабатында исә бир сыра гәзаларда, о чүмләдән Кәңчә вә Нуха гәзаларында һәмчинин республиканын рус вә әрмәни дилиндә олан мәктәбләриндә тә'лим ишләринин нисбәтән яхшы олдуғу көстәрилир, бунун да сәбәби бу мәктәбләрин даһа һазырлығлы мүәллимләрә тә'мин әдилмәсиндә көрүлүрду.

Азәрбайҗан ССР Халг Маариф комиссары Мустафа Гулиев (1893—1938) «Маариф мәсәләләри» алды мәғаләсиндә әлдә эдилән илк наилийәтләрдән вә гаршыда дуран вәзифәләрдән бәһе эдәрәк 1923 24-чү дәрс илиндә апарылмыш йохлама һаггында язырды: «Гәзаларда апардығмыз тафтиш ишләри бир чох кәнд вә шәһәр мәктәбләриндә шакирдләрә верилмиш биликләрин гәнаәтбәхш олдуғуну көстәрир. Бир чох нүфузлу мүәллимләрин рә'йинә көрә, кәлән ил икинчи дәрәчәли мәктәбләримизә даһа һазырлығлы шакирдләр һей'әти гәбул эдиләчәкдир»⁵.

¹ «Бакинский рабочий» гәзети № 293, 22 декабр 1921.

² Енә орада, № 93, 28 апрел 1922.

³ «Коммунист» гәзети № 1, 1 январ 1926.

⁴ Енә орада, № 25, 1 феврал 1927.

⁵ «Бакинский рабочий» гәзети. № 34. 13 феврал 1924.

Азербайжан совет мәктәпләринин вермәйә башладыгы илк бәһрәләр, һәр шейдән әввәл, биринчи дәрәчәли мәктәпләрин илдән-илә артан мә'зунларынын һесабына икинчи дәрәчәли мәктәпләрин шакирд һей'әтинин сүр'әтлә артмасында иди. Нәтижәдә икинчи дәрәчәли мәктәпләрин биринчи концерти вә еддилик мәктәпләрин мә'зунлары һесабына республиканын орта ихтисас мәктәпләринин шәбкәси кенишләнирди вә беләликлә гурулушумузу мұхтәлиф сәһәләри үчүн зәрури олан орта ихтисаслы кәч калрлар һазырламаг вәзифәсинин һәлли кетдикчә низама дүшүрдү.

Бунун кими дә икинчи дәрәчәли мәктәпләрин вә фәһлә факултәсинин кетдикчә артан мә'зунлары али мәктәпләримизин зәһмәткеш кәччәр һесабына гәбул планыны еринә етирмәсинә имкан ярадырды вә беләликлә республиканын тәсәрруфат вә мәдәнийәт мұәссәсәләри үчүн йүксәк ихтисаслы кәч совет кадрлары һазырламаг вәзифәсинин һәлли хейли асанлашырды.

Совет мәктәпләринин чох мұһүм олан илк бәһрәләриндән бири дә онун зәһмәткешләр арасында сүр'әтлә савад йймасындан ибарәт иди. В.И. Ленин гаршыда дуран мұһүм вәзифәләрдән бәһс эдәркән көстәрирди: «Һәр һалда бу шүбһәсиздир ки: бизим үчүн, һәр шейдән әввәл, охумагы, ызмагы, вә охулушумузу баша дүшмәйн өйрәнмәк лазымдыр»¹. Әкәр Совет Русиясы үчүн бу вәзифә зәрури идисә, мә'лум сәбәпләрә көрә Совет Азербайжаны үчүн бу беш гат артыг зәрури иди. Ени совет мәктәпләринин бу сәһәдә әлдә этдийи наилийәтләр нәтижәсиндә вә эләчә дә чохлу миғдарда савад курсларынын сәмәрәли иши сайысында 5—6 ил мүддәтиндә Азербайжан зәһмәткешләринин арасында савад дәрәчәси хейли артмышды.

Тәкчә буну көстәрмәк кифайәтдир ки, 1897-чи илдән 1917-чи илә кими олан 20 ил мүддәтиндә Азербайжанда әһали арасында савадлыларын фәизи 6,3-дән 9,3-ә галхдыгы һалда, Совет һакимийәтинин 5—6 или әрзиндә савадлыларын фәизи 26,2-ә галхмышды². Бу мұһүм гәләбәнин газанылмасында да ишин ағырлыг мәркәзи мәктәпләримизин үзәринә дүшмүшдү.

Мәктәпләримизин әлдә этдийи ән мұһүм наилийәт коммунист мәфкурәсини ушаглар вә кәччәр арасында йймасында, кәччәләримиз совет гурулушуна, Октябр фүтүһатына, фәһлә синфинин сосялизм гурмаг вәзифәләринә садиqliк руһунда тәрбийә этмәсиндә иди. Коммунист мәфкурәсинин кәччәр вә ушаглар арасында ййылмасы вә кетдикчә дәрин көк салмасыны ушаг вә кәччәләрин коммунист һәрәкәтынын аз мүддәтдә кенишләнмәсиндә, һәм дә шакирдләрин гурулушумуза олан мұнасибәтләриндә, бир сөзлә, дүшүнчә вә әмәлләриндә көрмәк олурдү.

Шакирдләр, хусусән орта мәктәб шакирдләри өз ызыларында, чыхардыглары гәзет вә журналларда совет гурулушуна, онун сосялизм гурмаг мәгсәдинә, бөйүк Ленинә вә ленинизмә өз мәнәбә:

бәтләрини мұхтәлиф шәкилдә ифадә эдирдиләр, Совет вәтәнимизин фәал гуручулары олмагы арзу этдикләрини билдирдиләр. Ашагыда ызылан характерик мисаллар дедикләримиз ачыг көстәрир. Бакы шәһәри 17 №-ли икинчи дәрәчәли гыз мәктәбинин шакирдләри Октябр ингилабынын илдөнүмү мұнасибәтилә (1924-чү ил) «Улдуз» адлы бир журнал нәшр этмишдиләр. Журналда аңчаг шакирдләрин—азербайчанлы гызларын мәғаләләри дәрчә эдилмишди. III. адлы бир гыз «Октябр ингилабы вә шәрг гадыны» адлы мәғаләсиндә ызырды: «Октябр ингилабы... әһалийә азадлыг вермишдир. Чәһаләтин гара пәрдәси алтында яшаян гадынлар Октябрин вердийи азадлыгдан истифадәйә башламышлар. Ибтидан тәһсилнә олдуғуну билмәйән гадынларымыз бу күн али мәктәпләрдә охумага башламышлар. Демәк, Шәргин гадынлығыны ояндыран вә онлары бу ишыгы күнә чыхардан ялныз Октябр ингилабыдыр. Октябр ингилабы бу күндән бизә бир чох тәрәгги йоллары көстәрмиш вә көстәрәчәк, ләкин чалышмалыйыг ки, биз дә һаман йолу итирмәйиб о йолла тәрәггийә доғру кедәк».

«Тутдуғумуз йол» адлы мәғаләсиндә М. адлы башга бир гыз ызырды: вәзифәмиз Азербайжанын гаранлыг вә мәдәнийәтдән узаг кәндләриндә зилләтлә яшаян кәндли гыз вә гадынларымыза тәһсил-тәрбийә вериб мәдәнийәтә говушдурмагдыр, «она көрә дә, тәһсилмизни битирдикдән сонра ишләмәк үчүн кәндләрә кетмәк бәрхусмуздур»¹. Башга гызларын да һәмнин журналдагы мәғаләләри бу чүр вәтәнпәрвәрлик дуйғулары ифадә эдирди.

1924-чү илин ноябр айында Бакы икинчи дәрәчәли мәктәпләринин бириндә IV груп шакирдләринин үмуми инкишаф вә көрүшләрини йохламаг мәгсәдилә онлара ашагыдагы үч суала ызылы, ләкин имзасыз чаваб вермәләри тәләб олунмушдур. 1) охумагдан мәгсәдим; 2) мұхтәлиф фәнләрә олан мұнасибәтим; 3) мәктәбимә мұнасибәтим. Группә охуян 44 шакирдин 37 нәфәри суаллара чаваб вермишдиләр. Шакирдләрин һәмнин суаллара, хусусән биринчи суала вердикләри чаваблар онларын өз тәһсилләринә, ағибәтләринә олдуғча шүүрлу янашдыгларыны көстәрирди.

Шакирдләрдән бири өз чавабында ызырды ки: «Әввәлләр шүүрсүз охуюрдулар, инди исә тәһсилли, мәдәни адам олмаг үчүн охуюрлар... охуюрлар ки, Совет һөкүмәти шәраитиндә паразит олмаг дейил, файда версинләр».

Икинчи шакирдин чавабында дейилрди ки, охумагдан мәгсәдим «Совет һөкүмәтинә мәнфәәт вермәкдир... Бөйүк рәһбәр В.И. Ленинин идеяларыны һәята кечирмәкдир».

Үчүнчү шакирдин чавабында: «Охуюрәм ки, ленинизмин инкишафына һәртәрәфли көмәк эдәм» вә беләликлә «күтләләри сосялизмә апарам»² дейилрди.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 444.

² Бах: «Культурное строительство СССР», стр. 7, 8. Москва, 1940.

¹ «Улдуз» журналы № 1, сәһ. 1, 2, Бакы.

² Бах: «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 20, 1925.

Чавабларын чохунда эһмәткешләрин мәнфәәтләринә хидмәт этмәк үчүн мүнәндис олмаг, һәким олмаг, агроном олмагдан вә с. данышылырды.

Бүтүн бунлар совет мәктәбинин, совет гурулушунун 3—4 илдә кәнчләримизин дүшүнчәләринә дәрин тә'сир этдийини, онларда совет идеолокиясынын мөһкәм әсасыны гойдуғуну көстәрирди.

Мүбалиғәсиз дейә биләрик ки, бүгүнкү бир чох әдәбийәт вә инчәсәнәт хадимләри, көркәмли алимләримиз, габагчыл мүнәндис вә мұәллимләримиз, талантлы аграном вә һәкимләримиз, габил уста вә техникләримиз вә с. о заманкы фәһлә факултәсини, I вә II дәрәчәли мәктәпләри, о чүмләдән Бақыда габагчыл орта мәктәбләрән бири һесаб олунан Абдулла Шанг نامинә мәктәби, 16, 18 нөмрәли нүмунә мәктәбләрини битирмишдиләр.

Республика мәктәбләринин кейфийәтчә инкишафы хүсусән 1924-чү илдән әтибарән даһа сүр'әтлә кедирди. 1926/27-чи дәрә илинин әввәлләриндән бир чох гәзалар үзрә мәктәбләрин фәалийәти енидән йохланды. Бу йохлама мәктәб ишләринин кедишиндә кейфийәтчә хейли дөнүш олдуғуну көстәрди. Йохламанын екуллары һаггында мә'лумат верән Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы Баш Ичтимаи Тәрбийә Идарәси рәиси Б. Буянов көстәрирди ки, һалә ишимиздә бөйүк нөгсанларын олмасына бахмайраг «тәлим-тәрбийә ишләри биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә даһа мүнәтәзәм кедир. Мүәллим вә шакирдләрдә дүшүнчәли активлик, һәгиги әмәк мәктәби яратмаг тәшәббүсү оянымышдыр. Бу исә шура әмәк мәктәби гурулушунда ән гүввәтли бир амил олачагдыр...».

Бә'зи фәнләрин тәдрисиндә һалә чидди нөгсанлар олдуғу гейд эдилерди; ичтимаийәт дәрсләринин кедишиндә исә хейли ирәли-ләмәләр олдуғу, хүсусән ичтимаи-сияси тәрбийә ишләринин чох сүр'әтлә яхшылашдығы мә'луматда айрыча көстәрилерди. «Мәкәтәбләримиздә ичтимаи вә сияси ишләрин ән мараглысы ушаг тәрәкаты вә тәшкилатыдыр. Мәктәбләрин 90 фаизиндә ушаглар һәскалатда олуб дәрәкәләрдә чидди сурәтдә ишәйирләр. Хүсусән ушагларын ичтимаи-сияси дәрәчәләринин чох йүксәлмиш олдуғуну гейд этмәк ләзым кәлир. Ушаглар тәрәфиндән чыхарылан дивар гәзетләри мәктәбләрин әдәби, бәдии, ичтимаи вә сияси тәрәггисини күзкү кими көстәрир»¹.

Мәктәб гуручулуғу сәһәсиндәки наилийәтләримиз о заманлар үчүн о гәдәр әләмәтдәр иди ки, Азәрбайчан совет республикасы бу наилийәтләр илә 1928-чи илдә Лейпсиг шәһәриндә (Алмания) тәшкил эдилмиш педагожи сәркидә иштирак этмишди.

Республиканын габагчыл рәссамлары Ә. Әзимзадә вә с. тәрәфиндән дүзәлдилмиш сәрки стендләриндә мәктәбләримизин һәм кәмиийәт, һәм дә кейфийәтчә инкишафы әкс олунурду. Сәркийә кәләнләрин диггәтини бир тәрәфдән, мәктәбләрин вә мәктәб ишләринин кәмиийәтчә аз бир заманда артмасыны нүмайиш этдирән

стендләр, о бири тәрәфдән, 10—12 нәфәр шакирди вә алиндә фәләгәси олан молласы илә көһнә моллаханаларын, мөһтәшәм совет мәктәбләрилә мугайисәсини көстәрән стендләр чәлб эдирди.

Бир тәрәфдән, ана дилиндә олмаян әлифба вә чәрәкәләр, о бири тәрәфдән, Азәрбайчан, рус, әрмәни, күрчү вә с. дилләрдә олан әлифбалар көстәрилерди ки, бу да тә'лимин ана дилиндә апарылдығыны нүмайиш этдирди¹.

Бүтүн бунлар бөйүк педагожи гәләбә олмагдан зиядә, Коммунист партиясынын милли сиясәтинин илк вә әзәмәтлин тәнтәнәси иди. Мәлз бу вә бунун кими наилийәтләримизни нәзәрдә тутараг һалә 1925-чи илдә С. Орчоникидзә дейирди: «Дүшүнәләримиз белә дейә билмәз ки, бу вә я башга һөкүмәт заманы мәктәб ишләри бу республикаларда (Күрчүстан, Әрмәнистан, Азәрбайчан) индики кими яхшы гурулмушду»².

Лакин бу наилийәтләрлә бәрабәр мәктәб ишләринин кейфийәтинә аид олан бир чох мүнүм мәсәләләр о заманлар һалә һалл эдилмәмиш галырды.

Хүсусилә шакирдләрин савад дәрәчәләри ашағы сәвиййәдә иди. «Ени мәктәб» журналы 1926-чы илдә ачыг язырды ки, «һалә бизим кәнд мәктәбләри ичиндә әләлери вар ки, ушаглара сәрбәст охуюб-язмаг вә һесабламаг кими вәрдишләр вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Күтләви мәктәбләрин кейфийәтчә инкишафы вә тәби бир шәклә кирмәси мұәллимләримиздән бөйүк фәдакарлыг тәләб этмәкдәдир»³.

Гейд этмәлийик ки, шакирдләрин савад дәрәчәләринин ашағы сәвиййәдә олмасы бир чох шәһәр мәктәбләриндә дә көрүлүрдү, тәкчә Азәрбайчан дилиндә дейил, һәм дә рус вә әрмәни дилиндә олан мәктәбләрдә дә өзүнү көстәрирди.

«Путь школы» журналы һалә 1925-чи илдә мұәллимләрин диггәтини бу мәсәләйә чәлб эдәрәк язырды ки: «Рус дилиндә олан мәктәбләримизин рус дили програмыны енидән тәртиб этмәк үчүн комиссиянун топламыш олдуғу материал бу фәннин тәдрисинин чох пис вәзиййәтдә олдуғуну көстәрир: ушагларын шифаһи нитги зәиф инкишаф этмиш; үслуб вә орфография, хүсусән үслуб гейри гәнаәтбәхшир... Шакирдләрин нитги зйбчәр вә кәрәксиз сөзләрлә долудур...»⁴.

Башга фәнләрин тәдрисиндә дә белә бөйүк нөгсанлар вар иди. Габагчыл мұәллимләр бу нөгсанлары көрүр, онларын ләғв эдилмәсинә чалышырдылар. Лакин бу нөгсанларын әсл сәбәбләрини ача билмирдиләр. Бир чох мұәллимләр шакирдләрдә билник сәвиййәсинин, һәмчинин савадын ашағы сәвиййәдә олмасынын сәбәбини мәктәбләримиздә мұназирә, әврүстик кими куя «көһнә» үсул-

¹ «Маариф вә мәдәнийәт» журналы № 5, сәһ. 37, 38, 1928.

² С. Орчоникидзә, Избранные статьи и речи, стр. 130.

³ «Ени мәктәб» журналы № 1, сәһ. 26, 1926.

⁴ «Путь школы» журналы № 3, сәһ. 55, 56, 1925.

¹ «Коммунист» гәзети № 78, 5 апрел 1927.

ларын сахланылмасында, Далтон-план, тэдгигат кими куя «ени» үсуллара кечмэмэкдә көрүрдүлөр. Һалбуки белә ерсиз мүлаһн-зәләр әсиндә тә'лим ишләринин кейфийәтени йүксәлтмәйә мане олуру.

Юхарыда көрдүйүмүз кими, бир чох мүһүм педагожи проблемләр, о чүмләдән әмәк тә'лими, мәктәбин мазмунуну элми-педагожи, һәмчинин идеоложи чәһәтдән яхшылашдырмаг, тә'лим вә тәрбийә үсулларыны тәкмилләшдирмәк, әлдә әдилән наилийәтләрә бахмаяраг, һәлә чох фәдакарлыгга чалышмаг тәләб эдирди.

Һәлл әдилмәмиш вачиб мәсәләлардән бири дә икинчи дәрәчәли мәктәпләрә мүййән ихтисас тәмайүлү вермәк мәсәләси иди. Икинчи дәрәчәли мәктәпләрин мә'зуллары илдән-илә чоһалырды. Бу мә'зулларын бөйүк бир гисми мүхәлиф сәбәпләрдән (али мәктәпләрә имтаһан верә билмәмәк, ичтимаи мәншәннә көрә¹ вә с.) али мәктәпләрә кирә билмирди. Онлары файдалы әмәйә гошмаг мәгсәдилә икинчи дәрәчәли мәктәпләрә тәмайүлү вермәк тәклифләри ирәли сүрүлдүрдү. Бу мәсәлә Совет Русиясында һәлә 1924-чү илдә әсас әтибарилә һәлл әдилдийин һәлдә, Азәрбайчанда һәлл әдилмәмиш галмышды. «Икинчи дәрәчәли мәктәпләрин енидән тәшкил һаггында» адлы мөгәләсиндә, Азәрбайчанда мәктәб ишләринин вә үмүмийәтлә халг маарифинин инкишафында мүййән хидмәтләр кәстәрмиш олан Халг Маариф комиссары Мустафа Гулиев язырды: «II дәрәчәли мәктәпләр көһнә рус орта мәктәпләринин ән'әнә вә үсулларыны өзләриндә мүһәфизә әтмишдиләр. Бизим түрк (Азәрбайчан — М. М.) мәктәпләримиз дәхи бу типдә — йә'ни әски рус мәктәпләринин тәрзиндә гурулмушдур, әсаслы бир ислаһат һәлә бу мәктәпләрдә апарылмамышдыр. Бу мәктәпләр ялынз али мәктәпләрә кирә билчәк адамлар һазырламаг мәгсәдини тә'гиб эдәрәк һәятдә чалыша билчәк чох аз адамлар бурахмышдыр...».

Орта мәктәпләри гуртаран бүтүн кәнчләри али мәктәпләрә гәбул әтмәк мүмкүн олмадыгыны кәстәрмәклә Гулиев II дәрәчәли мәктәпләрә мүййән тәмайүлләр верилмәси зәрурийәтләриндән данышырды.

Һансы тәмайүлләр верилмәсиндән бәһс эдәрәк, о һәм дә кәстәрди ки: «Һазырда көзә чарпан ән шиддәтли әйтияч кооперасия, ашағы шура вә тәсәррүфат идарәләри ишчиләринә олдуғу үчүн биз үч әсас тәмайүлү гәйд әтмиш вә бунлары һәята кечирмәйә чалышырыг ки, бунлар да: кооперасия-тәмайүл, шура-инзибати тәмайүлү вә игтисади-сәнае тәмайүлүдүр»².

Бакы II дәрәчәли мәктәпләринә мүхтәлиф ихтисаслар үзрә тәмайүлү вермәк һаггында ХМК 1925-чи илдә гәрар гәбул әтмишсә дә, һәлә әмәли иш көрүлмәмишди, чүнки икинчи дәрәчәли мәктәпләрин бу тәдбири һәята кечирмәк үчүн нә зәрури мадди-тә'лим

базасы, нә дә мүәллим гүввәси вар иди. Мәһз она көрә дә Азәрб. ЛККИ VI гурултайы икинчи дәрәчәли мәктәпләрдә әмәлә кәлмиш бу вәзийәтин гәнаәтбәхш олмадыгыны гәйд әтмәклә кәстәрди ки, һаман мәктәпләр республика үчүн мүййән әмәк сәһәсилә таныш олан, өз биликләрини яшайышда ишләдә билән мөдәни ишчиләр һазырламагдә бир мәнбә олмадылар. Бу мәгсәдлә дә «II дәрәчәли мәктәпләрин сон ики группларына бу вә я дикәр истәһсал фәалийәтинә яхынлашдыран мүййән тәмайүлү верилмәлидир. II дәрәчәли мәктәпләрин ислаһаны тәшкил әтмәклә әләгәдар олараг мүәллимләр дөстәси һазырламаг, дәрс китаблары әлдә әтмәк вә програм дүзәлтмәк лазымдыр»¹.

Бүтүн бу мәсәләләри һәлл әтмәк үчүн республиканы маарифчиләри хейли чәһдләр кәстәрдиләр. Ләкин бу мәсәләдә сәһвләрә дә йол верилди. Бу барәдә бир групп педагогун әтирафы Азәрбайчан ССР мүәллимләринин о заманки фәалийәтени чох яхшы характеризә эдир. Бу педагоглар «Путь школы» журналында дәрч олунмуш мәктәбларында язырдылар: «Биз әлә бир дөврдә ишләйирик ки, бөйүк пролетар ингилабы кәркин педагожи фикирләр оятмыш, тәрбийә гаршысына ени мәгсәд вә вәзифәләр гоймуш, бунун үчүн ени йоллар вә үсуллар кәстәрмиш... Биз, педагог вә психологлар тәрәфиндән ирәли сүрүлән нәзәрийәләри йохлая-йохлая ирәли кедирик. Ушагларын ичтимаи тәрбийәләринин әсас шәртләри айдын вә шүбһәсиздир, ләкин онларын практик сурәтдә һәлл әдилмәси үчүн тәчрүбәләр апармагдайыг ки, бурада да һәлә сәһвләр вә әйинтиләр ола биләр. Она көрә дә бу иш өзүнә тәгиди мүнәсибәт тәләб эдир»².

Һәгигәтән ичтимаи тәрбийәнин әсас вәзифәләри Коммунист партиясынын, В.И. Ленинин кәстәришләриндә айдын мүййән әдилмишди. Ләкин онун һәлли маарифчиләрдән кәркин вә фәдакар әмәк тәләб эдирди. Бу йолда бир чох сәһвләрин вә нөгәсанларын олмасы мүмкүн иди. Мәктәб гуручулуғунун кәләчәк инкишафыны тә'мин әтмәк үчүн бу нөгәсанлары йох әтмәк вә сәһвләри дүзәлтмәк, һәлл олунмамыш педагожи мәсәләләри һәлл әтмәк лазым иди.

Бүтүн бу мәсәләләри әмәли бир сурәтдә һәята кечирмәк кими шәрәфли вәзифә исә ени совет мүәллимләринин үзәринә дүшүрдү.

Е. Мүәллим кадрлары. Ени совет мәктәбләринин ана дилиндә дәрс апарә билән вә Совет дөвләтинин мәнәфеинә үрәкдән хидмәт әтмәйи бачаран мүәллим һей'әти илә тә'мин әтмәк, дөврүн ени мүһүм маариф мәсәләләриндән бири һесаб олунурлу. Бу бөйүк дөвләт ишинин өһдәсиндән кәлмәк үчүн, әкәр, бир тәрәфдән, ени кәнч мүәллим кадрлары һазырламаг лазым идисә, о бири тәрәфдән вахты илә көһнә мәктәпләрдә ишләмиш олан мүәллимләрдән максимум дәрәчәдә истифадә әтмәк зәрури иди.

¹ О заманлар зәһмәткеш олмаяларын ушаглары орта ихтисас вә али мәктәпләрә гәбул әдилмирдиләр. (Мүәллим).

² «Ени мәктәб» журналы, № 2, сәһ. 7—20, 1926.

¹ АЛККИ VI гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 4, 5.

² «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 95, 1925.

Көһнө мәктәбдә чалышмыш, хусусән Азербайчан дилиндә дәрс дәмәйи бачаран педагожи тәһсилли мүәллимләрин сайы чох аз иди. Лакин нә гәдәр аз олсалар да, тәһсилли вә тәчрүбәли олдуғларындан Совет дөвләти үчүн, хусусән гурулушумузун илк илләриндә, бөйүк педагожи гүввә һесаба олунурдулар.

В.И. Ленин һәлә 1918-чи илдә дейирди: «Капиталист мәдәний-йәтинин зиялылар кими бир ирсиндән истифадә эдилмәсә, биз һакимийәт гура билмәрик»¹.

Айдын иди ки, көһнө мүәллимләрин узун илләр әрзиндә топ-ламыш олдуғлары әлми билик вә йярарли педагожи тәчрүбәләриндән истифадә эдилмәсәйди, ени мәктәбләр ачмағ, ени мүәллимләр һазырламағ кими мүнүм вәзифәләри еринә етирмәк мүмкүн олмая-чағды. Мәһз она көрә дә көһнө мүәллимләрин, демәк олар ки, һамысы Азербайчан, рус, әрмәни вә с. дилләрдә мәктәбләр ачмағ, һәмчинин ени мүәллим кадрлары һазырламағ ишинә чәлб олунду-лар. Көһнө мүәллимләрин габагчыл дәстәсинә исә даһа бөйүк ә’тинад көстөрилди. Халғ Маариф Комиссарлығы вә гәза халғ маариф шө’бәләриндә онлара мүнүм мәс’ул вәзифәләр тапшыры-лды. Мәсәлән, Азад Әмиров, Әли Һүсейнов, Михаил Иванович Исаев, Чавад Чуварлински, Нурмәмәд Шаһсуваров вә с. кими тәчрүбәли мүәллимләр Халғ Маариф Комиссарлығында; Сүлей-ман Сани Ахундов (Ағдамда), Һүсейн Мусаев (Губадә), Әскәр Әйвазов вә Абдулла Мәлик Асланов (Гарякинә), Әһмәд Сейидов (Ләнкәрәнда) вә с. кими тәһсилли мүәллимләр дә гәза халғ маариф шө’бәләриндә сәдағәт вә фәдакарлығла чалышырдылар.

Лакин халғ маарифини күтләләр арасында сүр’әтлә яймағ үчүн көһнө мүәллимләр һей’әти һеч дә кифайәт дейилди. Гаршыда дуран вәзифә, көһнө мүәллимләри ишә чәлб этмәклә бәрәбәр ени мүәллимләр дәстәси һазырламағдан, һәм дә Совет дөвләтинин сиясәтини еритмәйә һәм һазыр, һәм дә габил олан мүәллимләр һазырламағдан ибарәт иди. В. И. Ленин һәлә 1920-чи илдә дейирди ки, инди ени «... мүәллимләр һей’әти тәрбийә этмәлийик, булар партия илә, оғун идеялары илә сых әлағадар олмалы, оғун ру-һунда олмалы, фәһлә күтләләрини өзләринә чәлб этмәли, онлара коммунизм руһу ашыламалы, онлары коммунистләрин көрдүкләри ишлә марағландырмалыдырлар»².

Бу чүр ени мүәллимләр һазырламаға, юхарыда дейилдийи кими, гурулушумузун илк күнләриндән башланды. Бу мүнүм дөвләт вәзифәси ики йолла еринә етирилди. Бир тәрәфдән, гыса мүддәтли педагожи курслар ачылыр вә орада ибтидан, орта, яхуд да натамам орта тәсиси олан кәңчләрдән ибтидан мәктәб мүәллимләри һазырланырды. Икинчи тәрәфдән, мәсәлән әсәслә бир сурәтдә һәлл этмәк үчүн, Бақы шәһәриндә вә бир чох гәза мәркәзләриндә оғлан вә гыз педагожи мәктәбләри — мүәллимләр семинариясы — тәшкил эдилди. 1926/27-чи дәрс илиндә бун-

ларын сайы 15, шакирдләринин миғдары исә 2 260 нәфәр иди. Бунлардан 737 нәфәри азербайчанлы гызлар иди.

Икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләрини ана дилиндә дәрс дәмәйи билән фәнн мүәллимләрилә тә’мин этмәк мәсәләсинин һәлли даһа чәтин иди. Лакин буна бахмайрағ, Совет һөкүмати бу сәһәдә дә мүнүм әмәли тәдбирләр көрмәйә мүвәффәғ олду. 1920/21-чи дәрс илиндә бу мәғсәд үчүн бирилик педагожи курс-лар ачылды. 1921/22-чи дәрс илинин әввалиндә һөкүмәтин хусуси декретинә әсәсән, һәмин курсларын базасы үзәриндә ана дилин-дә биринчи Азербайчан Дөвләт Киши Педагожи Институту, 1922/23-чү дәрс илиндә исә Азербайчан Дөвләт Гадын Педагожи Институту тәшкил олунду.

1925/26-чы дәрс илиндә бу институтлар бирләшдирилди.

Азербайчан Педагожи Институту дил вә әдәбийәт, физика вә риязийәт, тәбiiйәт вә кимя, 1924-чү илдән исә һәм дә ичтимәий-ят үзрә али тәһсилли фәнн мүәллимләри һазырламағы гаршыя гоймушду.

Бәрпа дөврүнүн әввалиндә Азербайчан Дөвләт Университе-тиндә, рус дилиндә олмағ үзрә, педагожи факултә дә фәалийәтә башлады. Бу илк орта вә али педагожи мәктәбләр чәтинликләрә мүбаризәдә ирәлиләйирдиләр. Мәдди-тә’лим базасынын һәлә чох зәиф олмасы, хусусән әлағадар кабинә вә лабораторияларын, һазырлығлы профессор-мүәллим кадрларынын азлығы, ана дилин-дә дәрс китабларынын вә әлми терминләрин олмамасы бу педагожи мәктәбләрин ишләрини чох чәтинләшдирди. Лакин, бир тәрәфдән али тәһсилли ерли мүәллимләрин, о бири тәрәфдән, Совет Русия-сынын гардашлығ ярдымы мәғсәдилә көндәрдийи рус алимләринин ишә чәлб эдилмәси вә бу профессор-мүәллим һей’әти габаг-чыларынын фәдакарлығла ишләмәси республикада орта вә али тәһсилли мүәллимләр һазырламағ мәсәләсини кетдикчә низама салырды. Һәнгигәтән, А. О. Маковелски, А. М. Аммосов, Б. Б. Комаровски, П. П. Фридолин вә с. кими рус алимләрни Азербай-чан Дөвләт Университетиндә, М. Р. Әфәндиев, Р. Меликов, Х. Һүсейнов, А. Ш. Тәлибазадә, Ф. Рзабәйли, Г. Маһмүдбәйов, С. Кәләнтәрли кими тәһсилли мүтәхәссисләр Азербайчан Дөвләт Педагожи Институтунда; Понаһ Гасымов, Азад Әмиров, Үзәйир Нагыбәйов, Чәмә Чәбрайылбәйли, Шәфигә ханым Әфәндиева, Бадсәбаһ ханым Көчөрли, Зәһрә ханым Шахтаһтинская, Әһмәд Зәкизадә, Мәһиш Һүсейнов, Һәмзәд Әфәндиев кими педагоғлар мүәллимләр семинарияларында бөйүк сә’й вә фәдакарлығла чалы-шырдылар.

Азербайчанын бунлар кими бир чох габагчыл мүәллимләри, о заманлар һәлә көһнә мәфкурәнин тә’сириндән тамамилә хилас олмасалар да, Совет дөвләти сәйәсиндә әмәкләрини сәрбәст бир сурәтдә тәтбиғ этмәк имканлары тапдығларындан, Азербайчанда халғ маарифинин инкишафыны өзләринин доғма иши һесаб әт-дикләриндән һәм мәктәб гуручулуғу, һәм дә мүәллим һазырлығы сәһәсиндә чидди чалышыр вә әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр.

¹ В. И. Л е н и н, Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 218.

² В. И. Л е н и н, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 376.

Һөрмәтли мұәллим А. Ш. Талыбада Әзәрбайчанын бу габагчыл мұәллимләринин чанлы вә парлаг бир нүмунәси иди. Абдулла Шаиг өзүнүн дедийи кими, һәгигәтән һәм педагожи фәалийәти, һәм дә әсәрләрилә «кәңч нәсли ени руһда тәрбийәләндирмәк, она мәдәнийәтимизи, дил вә әдәбийәтими севдирмәк мәгәсәдини» гаршысына гоймушду. 1902-чи илдән педагожи фәалийәтә башламыш олан вә һәлә Бөйүк Октябр сәясәтлә ингилабына гәдәр «Рус-мүсәлман» мәктәпләриндә ана дилинин тәдрисини яхшылашдырмаг сәһәсиндә бөйүк хидмәтләр кәстәрән Шаиг, бүтүн өмрүнү вә түкәнмәз гүввәсини кәңч нәслин тәрбийә вә тәһсил ишләринә сәрф әтмишдир. Шәрәфли әмәйини кениш бир миғясда тәтбиг әтмәйә мәнш Совет һөкүмәти гурулушунда имкан тапан Шаиг, 1920-чи илдән һәм педагожи ишини, һәм дә азычылыг вә дәрәс китаблары тәртиб әтмәк ишини хейли кенишләндирлимиш һәчмдә давам әтдирирди. Шаигин мәктәпләримиз үчүн тәртиб әтдийи дәрәс китабларынын бә'зиләри бәрпа дөврүндә мәктәпләримизин йүксәк тәләпләринә кифайәт дәрәчәдә чаваб верә билмәсә дә, ана дилиндә дәрәс китаблары яратмаг ишиндә онун хидмәтләри чох бөйүк олмушдур. 1923-чү илдә Шаигин педагожи вә әдәби фәалийәтинин 20 иллинин юбилейи мүнәсибәтилә Әзәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын она кәндәрдийи тәбрик мәктүбунда фәдакар мұәллимин сәмәрәли фәалийәти гейд олунур вә азылырды: «Совет Әзәрбайчаны Шаиг кими зәиф вүчүдлу, сары бәнизли, ләкин сағлам руһлу, сарсылмаз ирадәли мұәллимләрә мәнһатч иди. Әзәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығы бүтүн шүурлу вә зиялы зәһмәткешләримизлә бир ердә бу күн Талыбада йолдашы ән сәмини гәлбдән алгышлайыр. Абдулла Шаиг бир мәктәбин дәрәс дивары ичиндә ушағлара тәрбийә вермәклә кифайәтләнди, о, Шуралар Әзәрбайчанынын һәр кушәсиндә мұәллимлик әтмәк үчүн әдиблийә игдам әтди вә өлкәмизин һәр кушәсиндә һөрмәтлә сайылды»¹.

Шаигин 75 иллик юбилейи мүнәсибәтилә онун шакирдләриндән Сталин мұкафаты лауреаты шаир Сүлейман Рүстәм өз хәтиратында дейир ки: «Мәктәб илләри дөврүндә бизим бир сыра хейрихәл, гайғыкеш мұәллимләримиз вар иди ки, онларын хәтири янымызда һәмишә әзиз олмушдур. Бу мұәллимләрдән икиси—Сүлейман Сани Ахундов вә Абдулла Шаиг мәним әдәбийәт әләминдә дә шәхсән һөрмәтли, тәләбкар мұәллимләрим олмушлар. Абдулла Шаиглә мән 1923-чү илдә, сабиг нүмунә мәктәбиндә таныш олдум... 1925-чи илдә әсәс 18-чи педагожи мәктәбдә о, бизим әдәбийәт мұәллиминиз олды. Бүтүн тәләбәләр үрәкдән она бағланды. Тәләбәләрдә әдәбийәтә мараг артды. Шаигдә надир бир мұәллимлик хүсусийәти варды. О, һәр тәләбәнин гәлбинә нүфүз әтмәйи, һәр тәләбәйә онун хәсийәтинә кәрә янашмағы бачарылды...»

Азычы Михайлы Рзагулузадә исә Шаигә һәср әтдийи «Балаларын бөйүк мәнәббәти» адлы мәғаләсиндә онун ушағлар үчүн

яратмыш олдуғу китабларын садә, ләкин дәрин ичтимай мәзһунла долу олмасындан бәһс әдәрәк, бунун бир сиррини «һәр шейдән әввәл, Шаигин ушағлара бөйүк мәнәббәт бәсләмәсиндә, онларын арзу вә дүшүнчәләрини, истәк вә мейләрини кәзәл билмәсиндә, зәңкин ушағ әләминин, ушағ гәлбинин дәринликләринә бәләд олмасында» көрүрдү¹. Мәнш она кәрә Абдулла Шаиг һәм бир мұәллим кими, һәм дә бир азычы кими Әзәрбайчан кәңчләринин дәрин һөрмәтини газанмышдыр.

Совет дөвләти сәйәсиндә Әзәрбайчан халғынын газанмыш олдуғу ән бөйүк вә тарихи наилыйәтләрдән бири—әсрләрлә чәһаләт пәрдәси алтында гул кими яшayan Әзәрбайчан гадынларынын азадлығы чыхарылмасы олды. Гурулушумузун илк күнләриндә һәм Коммунист партиясы, һәм дә Совет һөкүмәти гаршысында дуран ән вачиб мәсәләләрдән бири дә Әзәрбайчан гадынларынын совет гурулушу ишләринә чәлб әтмәк, она кәрә дә әзәрбайчанлы гызлара савад өйрәтмәк, тәһсил вермәк иди. Белә бир вәзифәнин еринә етирилмәси исә әзәрбайчанлы гызларын өзләриндән мұәллим һазырламағы сүр'әтләндирмәйи тәләб әдирди. О заман Әзәрбайчан мұәллимләринин бир дәстәси бу сәһәдә бөйүк фәдакарлыгга чалышырды ки, онларын ән габагчыларындан бири дә һөрмәтли вә гочаман мұәллимә Шәфигә ханым Әфәндиәвә иди. Шәфигә ханым 1905-чи ил ингилабы сәйәсиндә Әзәрбайчанда баш верән ичтимай вә мәдәни йүксәлишин етишдирмиш олдуғу илк Әзәрбайчан мұәллимләриндән биридир. Һәлә о заманлар капиталист Н. З. Тағыев тәрәфиндән ачылымыш гыз рус-мүсәлман мәктәбиндә ишләркән тәһсил вә үрфандан мәнһрум әдилмиш әзәрбайчанлы гызлары мәктәпләрә чәлб әтмәкдә әлиндән кәләни әсиркәмәйән Шәфигә ханым фәһләкәндли һөкүмәти гурулдугдан сонра Бақы гыз мұәллимләр семинариясында бөйүк бир руһ йүксәклийи вә мәнәрәтлә фәалийәтә башлайыр. гызлардан илк совет мұәллими һазырламагда вар гүввәси илә иштирак әдирди. Гыз мұәллими семинариясында ана дили вә әдәбийәт дәрәсләри демәклә о, өзүнүн гайғыкешлийи, һәссаслығы вә педагожи мәнәрәти сәйәсиндә шакирдләринин дәрин мәнәббәтини газанмышды.

Мұәллими Шәфигә ханым Әфәндиәванын Бақы гыз мұәллимләр семинариясында о заман кәстәрдийи чәһләрдән бәһс әдән һөрмәтли шаир Мирварид Дилбәзи азыр ки: Шәфигә ханымын «дәрәсләри һәмишә бизим синифә севинч вә шәрәф кәтирирди... дәрәс гуртаран кими бүтүн синиф Шәфигә ханымы дөврәйә алар вә чох заман да ону тәнәффүсә бурахмазды; о, бизим синиф мұәрәббимиз иди. Илләр бою бу синиф педагожи шурада һәмишә тәрифләнерди вә биринчилиийи газанарды»².

Шәфигә ханымә һәср әтдийи «Мәним мұәллими» адлы ше'риндә шаир М. Дилбәзи азыр:

¹ «Әзәрбайчан мұәллими» гәзәти № 12, 22 март 1956.

² «Коммунист» гәзәти № 14, 19 январь 1944.

¹ «Талыбада Абдулла Шаиг», сәһ. 2, 1923, Бақы.

«Совет вәтәнини севиб дуймағы
Бөйүк мөһәббәтлө өйрәтди бизә,
Танытды шөһрәтлө ана торпағы
Мин фәрәһ кәтирди үрәйимизә».

Шәфиғә ханыма миннәтдар олдуғуну билдирән шаир әләвә эдир:

«Һәмишә, һәмишә борчлуям сәнә.
Шәрафлө кечириб өмрүнү бүтүн
Нәсләр етирдин доғма Вәтәнә.
Сөзү инчи кими дүздүн дилимә
Өйрәтдин дүшүнүб чүмлә гурмағы»¹.

Азәрбайчан мұәллимләринин бу габагчылары, дөврүн бөйүк чәтинликләринә бахмаяраг, ени совет педагожи кадрлары һазырлығында бөйүк фәдакарлығыла чалышырдылар.

В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институтунун ийирми беш иллийи мұнасибәтилә яздығы хатиратында бу институтун илк көркәмли хадимләриндән бири, инди әмәкдар әлим хадими олан риязийят профессору М. Р. Әфәндиев о заман мұәллимләр һазырамагда гаршыя чыхан чәтинликләрдән бәһс әдәрәк языр: «1921-чи ил, ноябр айында фәалийәтә башлаян Азәрбайчан дилиндә илк али мәктәб олан Али педагожи институтунун илк үч шө'бәсиндән бири физика-риязийят шө'бәси (факултәси) иди. Бир нечә тәләбәси олан бу шө'бәдә биринчи ил тәкчә мән дәрә верирдим. Икинчи дәрә илиндән физика мұәллими мәрһум Рәһим Мәликов вә тәчрүбә мәшғәләринин апармаг үчүн Н. В. Берг ишләмәйә башладылар. Беләликлә бу кичик факултә республикамызда физика-риязийят тәһсилинин бинөврәсини гоймуш олду. Факултә гүввәтләндикчә, онун мұәллимләри вә габагчыл тәләбәләри, Азәрбайчан дилиндә риязийят вә физика истилаһлары вә дәрә китаблары яратмаг, гыса мүддәтли курсларда ишләйәрәк мұәллимләри һазырламаг вә с. кими йолларла халг маарифи органларына әлләриндән кәлән көмәйи әдирдиләр».

Бунун кими дә проф. Х. Кәләнтәрли (1956-чы илдә әмүшдүр) өз хатиратында тәбиййәт вә кими мұәллимләри һазырлығынын о илк илләриндә раст кәлдикләри чәтинликләрлә мұбаризәдән, Совет дөвләтинин гайғысы вә мүтәхәссисләрин фәалийәти нәтичәсиндә ишләрин кетдикчә низама дүшмәсиндән, о чүмләдән тәбиййәт факултәси нәздиндә мұхтәлиф лабораториялар яратмагла һазырланан кәнч мұәллимләрин кейфијәтини яхшылашдырмаг үчүн көтүрүлән тәдбирләрдән языр.

Проф. А. Ю. Сейидов АПИ-нин 25 иллийи мұнасибәтилә һаглы олараг язырды ки, «өз ишини 1921-чи илин ноябрында 6 тәләбә вә бир нечә мұәллимлә башлаян АПИ, партия вә һөкүмәтин күндәлик гайғысы сайәсиндә өз инкишаф йолундакы бүтүн чәтинликләри мұвәффәггийәтлә арадан галдырыб вә республика-

нын көркәмли али мәктәбләриндән бири олмушдур». Мәһз Совет дөвләтинин һәртәрәфили гайғысы вә габагчыл мұәллимин вә алимләрин чәһдләри нәтичәсиндә мұәллимин һазырлығы, педагожи тәһсил республикада илдән-илә инкишаф әдир вә низама дүшүрдү. Педагожи мәктәбләрин дә мә'зунлары кет-кәдә һәм чоһалыр, һәм дә кейфијәтчә яхшылашырды.

Республиканын мұәллимләр семинариялары 1923-чү илдән мә'зун бурахмаға башлайыр вә 1927-чи илә кими ибтидаи мәктәбләр үчүн 760 орта педагожи тәһсилли кәнч мұәллимләр һазырлайыр ки, буларын да 131 нәфәри азәрбайчанлы гызлар иди.

Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институту 1924-чү илдән мә'зун бурахмаға башлайыр вә 1927-чи илә кими мұхтәлиф фәһләр үзрә 198 нәфәр али тәһсилли кәнч мұәллимин һазырлайыр ки, булар да ана дилиндә дәрә апармаг үчүн гәзә икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләринә кәндәридиләр.

Азәрбайчан Дөвләт Университети дә һәмни дөвр әрзиндә 389 нәфәр фәһн мұәллими һазырлайыр; булар да әсас әтибарилә Бақы шөһәриндә олан икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләриндә ишә кирирләр. Булардан башга, икинчи дәрәчәли мәктәбләри битирәнләрин дә бир гисми мұәллиминийәти кедирди. Бүтүн бу мұһүм дөвләт тәдбирләринин нәтичәсиндә республикада мұәллимләрин миғдары, хусусән там али вә орта педагожи тәһсилли олан мұәллимләрин сайы кетдикчә артырды.

Буну ашағыдакы чәдвәл даһа ачыг көстәрир:

Илләр	Мұәллимләр ичәрисиндә али вә орта тәһсилли мұәллимләрин фәһн	Мұәллимләрин миғдары
1920/21	3	2 621
1923 24	9	3 787
1924 25	23,8	4 785
1925 26	31,7	5 232
1926/27	43,6 ¹	5 467

Республикада мұәллимләрин үмуми миғдары 1914/15-чи дәрә илинә инсәботон тәхминән ики дөфә артмыш вә 5 миң нәфәрдән юхары чыхмышды ки, бу да дөврүн ән мұһүм мәдәни нанлий-йәтләриндән бири һесаб олунурду.

Лакин гаршыда дуран вәзифә мұәллимин кадрларыны тәкчә сайча артырмаг дейил, һәм дә мәфкурә чәһәтдән сағлам олан кәнч мұәллимләр кими етишдирмәкдән ибарәт иди.

Азәрб. К(б)П VII гурултайы тәкидлә көстәрирди ки, «Кәнч нәсли тәрбийә әдәчәк мұрәббиләр һазырлаан дарүлмұәллимин вә педагожи институтларын бөйүк әһәмийәти вардыр. Бурадан чыхачаг мұрәббиләр, һәр шөйдән әввәл, коммунизм нөгтейи-нәзәрини өйрәнмәли вә мәннимсәмәлидирләр. Бунун үчүн дә онлары лазым олан мұәллимләрлә тә'мин әтмәлидир»².

¹ «Азәрбайчанда халг маарифи (1920—1927)», сәһ. 24.

² АҚ(б)П VII гурултайынын гәрар вә готнамәләри, сәһ. 24.

¹ «Азәрбайчан мұәллими» гәзети № 10, 8 март 1956.

Мәһз бу мәгсәд үчүн орта вә али педагожи мәктәпләр ярарлы мұәллим һей'әтилә тә'мин әдилир, бу мәктәпләрдә партия вә комсомол тошкилатларынын нүфузу күндән-күнә күчләнирди.

Вәзифә һәм дө көһнә мәктәпләрдән галан, һәмчинин педагожи курслар вәситәсилә һазырланмыш олан мұәллимләрнин элми педагожи һазырлыгларыны вә сияси-идеоложи тәрбийәләринни тә'мин этмәкдән, бүтүн мұәллим күтләләринин мадди вә мәдәни һәят шәраитини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмагдан ибарәт иди.

«Хатират дәфтәриндән сәһифәчикләр» адлы мөгаләсиндә (1923) В. И. Ленин халг маарифи сәһәсиндә апарылан ишләрнин кенишләндинини, көһнә мұәллимләри һәрәкәтә кәтирмәк, онлары ени вәзифәләрә чәлб этмәк, педагожи мәсәләләрин ени гайдада гоюлушу илә марагландырмаг үчүн хейли иш көрүлдүйүнү гейд этмәклә барабәр, кәстәрирди ки, биз һәлә башлыча иши ерина етирмирик. «Биз чалышмырыг вә я әсла кифайәт гәдәр чалышмырыг ки, халг мұәллими лазыми йүксәклийә галдырылсын, һалбуки бунсуз һеч бир мәдәнийәтдән... данышыг да ола билмәз».

Өлкәдә халг маарифини яймаг, халгын савадлылығыны инкишаф етдирмәк вәзифәләриндән вә мұәллимләрнин бу ишдә ролундан бәһс этмәклә, В. И. Ленин: «Биздә халг мұәллими буржуа чәмийәтиндә һеч бир заман дурмамыш олдуғу, дурмадығы вә дура билмәйчәйи бир йүксәклийә галдырылмалыдыр» дейирди. В. И. Ленин кәстәрирди ки: «Бу вәзийәтә биз, мұәллимин һәм мә'нәви чәһәтдән йүксәлмәси үзәриндә, һәм ону һәгигәтән йүксәк вәзифәси үчүн һәртәрәфли һазырламаг үзәриндә, башлычасы вә енә башлычасы исә онун мадди вәзийәтинни йүксәлтмәк үзәриндә мүнтәзәм сурәтдә, дөнмәдән вә тә'кидлә ишләмәк вәситәсилә наил олмалийыг»¹.

Мәһз бу әсасларә көрә РКП-нин XII гурултайы тәләб әдирди ки: «Мұәллимләрнин мадди вәзийәтинни яхшылашдырмаг, онларын арасында сияси иши вә маариф ишини күчләндиригәк, совет-партия ичтиманийәти илә онларын идея вә тәшкилат әлағәләрини мөһкәмләтмәк сәһәсиндә башланмагда олан иш дөнмәдән давам етдирилмәли вә күчләндирилмәлидир»².

Халг мұәллимләринә һәртәрәфли гайғы кәстәрмәк зәуруийәтинни ирәли сүрән бу мүнүм партия вә дөвләт кәстәришләри, Азәрбайчан Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәти тәрәфиндән мүнтәзәм еринә етирилди.

Тәсәррүфат чәһәтдән ән ағыр олан 1921—1923-чү илләрдә мұәллимләрнин мадди вә мәдәни әһтиячларыны тә'мин этмәк үчүн онларә дөвләт тәрәфиндән әрзаг вә сәнәә маллары бурахылырды. Хүсусән 1923-чү илдән ә'тибарән мұәллимләрнин мадди-мәдәни шәраитләри хейли яхшылашмаға башлады, онлар вахтында әмәк

һагларыны алыр вә алдыглары әмәк һаггы илә аиләләринин мәшәтинни, мәдәни тәләбатларыны гәнаәтбәхш бир сурәтдә тә'мин әдә билирдиләр, чүнки ени игтисади сиясәт нәтичәсиндә бунун үчүн, артыг, мадди имканлар яранмышды.

Мұәллимләрнин мадди вәзийәтләринин яхшылашдырылмасы, онларын арасында сияси-тәрбийә ишләринни кенишләндиригәк, һәмчинин мұәллимләрнин элми-педагожи һазырлыгларыны йүксәлтмәкә имкан верирди.

Гейд әтмәлийик ки, о заманлар мұәллимләр һей'әти сияси вә идеоложи көрүшләри ә'тибарилә һәлә ваһид бир коллектив тәшкил әтирди.

Шүбһәсиз, мұәллимләр һей'әтинин башлыча гисмини совет мәктәпләринни битирмиш кәчч мұәллимләр, һәмчинин гыса мүддәтли курсларда һазырланмыш мұәллимләрнин габагчыл һиссәси вә көһнә мұәллимләр ичәрәсиндән үрәкдән Совет һөкүмәти тәрәфинә кечәндәр тәшкил әдирди. Мұәллимләрнин бу гисми орта вә али педагожи мәктәпләрнин һесабына илдән-илә артырды вә Совет һөкүмәтинин маариф сәһәсиндә әсас дагыны тәшкил әдирди. Лакин о заманлар мұәллимләрнин арасында, әсасән, көһнә мәктәпләрдән галмыш эләләри дә варды ки, онлар совет гурулушуна гаршы мүнәсибәтләринни һәлә дүрүстләшдирә билмәмишдиләр, кәһ керийә бахырдылар, кәһ ирәлийә, нә көһнә мәфкурәдән тамамилә әл чәкмишдиләр, нә ени совет мәфкурәсилә истәнилән гәдәр силаһлана билмишдиләр; мәһз она көрә дә Совет һөкүмәтинин мәктәпләр әлһында вердийи директивләри дә пассив бир сурәтдә гәбул әдирдиләр. Бу чүр мұәллимләр сияси-идеоложи чәһәтдән даһа чох тәрбийә олунмаға мөһтач идиләр.

Мұәллимләр күтләси арасында тәк-тәк дә олса, башга «мүнәсиб» вәзифә тапа билмәдикләриндән совет гурулушунун биринчи илләриндә мұәллимлийә сохулмуш ябанчы үнсүрләр дә вар иди. Бу ябанчы үнсүрләр арасында дагыдылмыш әксингилабчы партияларын төр-төкүнтүсүнә, Түркийәдән кәлмиш «мүтәхәссисләрә», һәтта либасыны дөйнишмиш молаларә дә тәсадуф этмәк оларды.

Бунлар, ифша олунмамаг үчүн, Совет һөкүмәтинин директивләринә заһирән дәрһал тәрәфлар олдуғларыны кәстәрсәләр дә, синфи мәнсубийәтләринин вә әл чәкмәк истәмәдикләри дүшмән идеология вә сияси көрүшләринин тә'сири алтында совет гурулушуна яд идиләр, һәтта имкан тапдыгда мүгавимәт дә кәстәрирдиләр. Әләвә әтмәлийик ки, бунларын да узагкөрәндәри, совет гурулушунун гәт'и гәләбә чалдығыны йә'гин әтдикчә, һәмчинин пролетар диктатурасынын тәзийин вә мүсбәт тәрбийәви тә'сири алтында, ябанчы нийәтләриндән вә совет мәктәпләриннә гаршы зидд һәрәкәтләриндән тәдричән әл чәкир, халга аз-чох хейирли олмаға чалышырдылар. Зәһмәткеш халгын сияси ә'тимадыны сәмини әмәйнлә газанмаг истәмәйәнләр исә дәйәрли кәчч мұәллимләрлә әвәз олунурдулар.

1920—1922-чи илләрдә мұәллимләрә олан әһтияч нәтичәсиндә мұәллимлик ишинә билик вә савад дәрәчәси чох ашағы олан

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 477, 478.

² Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 832.

шәхсләр дә кирмишди. Онлар өз вәзифәләринин өһдәсиндән әсла кәлә билмирдиләр.

Беләләрини дә кәнч вә һазырлыгы мүәллим гүвәсилә әвәз әтмәк күндәлик мәсәләләрдән иди. Мәһз мүәллимләрин бу чүр чох мүрәккәб олан тәркибини, әлми-педагожи һазырлығарыны яхшылашдырмаг, онлары сийәси-идеоложи чәһәтдән тәрбийә әтмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүлүрдү.

Һәр ил йә айларында республиканын мүнасиб ерләриндә гыса мүддәтли педагожи курслар ачылыр вә бурая тәһсилләри ярымчыг олан мүәллимләр чәлб олунурду. Тәкчә ону кәстәрмәк кифайәт әдәр ки, 1923-чү илдән 1927-чи илә кими гыса мүддәтли курслар 7 күндән артыг мүәллим давам әтмишди. Бу курсларда мүәллимләрин һәм әлми-педагожи, һәм дә сийәси һазырлығлары тәкмилләшдирилди.

Мүәллимләр арасында күтләви-методи, һәм дә сийәси иш апармаг, онлары гаршыда дуран маариф вәзифәләринин еринә етирилмәси ишинә даһа кениш чәлб әтмәк мәгсәдилә һәр ил гәзә вә шәһәр миғясында мүәллимләр конфранслары чағырылды; 1925-чи ил май айынын ахырларында исә биринчи Азәрбайчан мүәллимләр гурултайы кечирилди.

Республиканын о заманкы рәһбәр ишчиләри вә о чүмләдән С. М. Киров, Н. Нәриманов, Г. Мусабәйов, Д. Бүнядзаде, Л. Мирзоян, П. Гасымов, Н. Н. Колесникова вә башгалары мүәллимләри сийәси чәһәтдән тәрбийә әтмәк үчүн мүәллимләр гурултайы вә конфрансларында тез-тез мәрүзәләр әдирдиләр. 3 январ 1925-чи илдә маариф ишчиләринин үмүм Бақы конфрансында ССРИ-нин бейнәлхалг вәзийәти һаггында мәрүзә әдән С. М. Киров халг маарифи сәһәсиндә мүәллимләрин бәйүк ролундан, Коммунист партиясынын мүәллимләр бәйүк гиймәт вермәсиндән бәһс әдәрәк, онлары «мүвәггәти чәтинликләрә бахмайраг, фәһлә-кәндли иттифагына үрәкдән хидмәт әтмәйә чағырыр»¹ды.

Биринчи Азәрбайчан мүәллимләр гурултайында енә дә бейнәлхалг вәзийәт һаггында сөйләдийин мәрүзәдә С. М. Киров мүәллимләрин гаршысында дуран маариф вәзифәләриндән бәһс әдәрәк демишди: «Бүтүн кечмишләр, бүтүн көһнәликләр, бүтүн зүлм артыг керидә галмышдыр. Ирәлидә исә маариф, ени һәятин нуру, дүһаларын арзу әтмиш олдуғлары һагиги инсан сәадәтгинин нуру көрүнүр. Мән сизни... бу чәтин ишә, бәшәрийәтин һеч бир заман унутмаячагы ән бәйүк ишә чағырырам»².

Бүтүн Азәрбайчан мүәллимләринин фикир вә арзуларыны ифадә әдән Биринчи мүәллимләр гурултайы өз гәтнамәсиндә язырды: «Азәрбайчан мүәллимләри бу күн бүтүн гүвәләринин сәясиәт Азәрбайчанынын инкишафына сәрф әдәчәкләр. Совет һөкүмәти вә Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында... Азәрбайчан мүәллимләри Азәрбайчанда кениш зәһмәткеш күт-

ләләрин маариф ишиндә фәдакарчасына чалышаглар, Совет һөкүмәтинә... актив бир сурәтдә ярдым әдәчәкләр»³.

Мүәллимләрин сийәси тәрбийәси онларын кәнд вә шәһәр зәһмәткешләри арасында ичтимаи ишләрә чәлб олунмалары хәттилә дә апарылдырды. Бу мәсәләнни әһамийәтини гейд әдәрәк, Халг Маариф Комиссарлығы хүсуси мәктубунда кәстәрди ки: «Мүәллим өзүнүн ичтимаи ишләри вәситәсилә мәктәби зәһмәткешләрә яхынлашдырмалыдыр... Көнд ерләриндә мүәллимин ичтимаи иши, зәһмәткешләр арасында маарифин йәйылмәсына вә тәлимин кәйфиятиәни яхшылашдырмаға хидмәт әтмәлидир»⁴.

Миңләрлә мүәллимләр кәнд вә шәһәр советләриндә вә зәһмәткешләрин башга күтләви тәшкилатларында актив бир сурәтдә ичтимаи иш апарылдылар. Мүәллимләр һәм дә яшлылар арасында савадсызлыға мүбаризәдә, сийәси-маариф ишләрини, хүсусән кәнд ерләриндә йямагдә, дини мевһумат вә хүрәфатла мүбаризәдә әлләриндән кәләнни әсиркәмирдиләр. Онлар КСММУнист партиясынын вә Совет дөвләтинин мөһкәм даягына чеврилмишдиләр. Бүтүн буларын нәтижәсиндә республикада халг мүәллимләринин нүфузу кетдикчә даһа дә артырды.

Азәрбайчан мүәллимләри өз дөгма халгына сәадәт вә сәмиийәтлә хидмәт әдирди. Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары М. Гүлиев Азәрбайчан мүәллимләринин фәдакар әмәкләрини вә намуслә чалышдығларыны гейд әдәрәк язырды: «Чәтинликләрә бахмайраг, кәнд мүәллимләри һагигәтән ән агыр ишләр көрүр вә наилийәтләр газанырдылар»⁵.

Республиканын гәзаларындан көндәрилән мәктублардан дә көрүнүр ки, гурулушмузун илк илләриндә бәйүк чәтинликләр чәкмәсинә бахмайраг, мүәллимләр «ишләрини атыб кетмирдиләр вә вәзифәләринә вичданла янашдырдылар»⁶.

20 октябр 1927-чи илдә ССРИ Ичрайийә Комитәсинин 2-чи сессиясы, ССРИ-дә мәдәни гуручулуғун он иллик екуну һаггында гәбул әтлийин хүсуси гәрарда Вәтәнимизин халғлары арасында әлдә әдилән бәйүк мәдәни наилийәтләри гейд әдәрәк, ләзым билди ки: «Өлкәнин бүтүн зәһмәткеш күтләләри гаршысында маариф вә мәдәнийәт ишчиләринә разылығны билдирсин, чүнки силәр ән агыр илләрдә өз вәзифәләриндә салиг галдылар» вә кечмишин галығлары илә мүбаризәдә «пролетариатла бирликдә вә мөһрибан ишләмәйә йол тапдылар»⁷.

Бу бәйүк мүкафат ССРИ маарифчиләри аиләсиндә өзүнә мөһкәм ер тутан Совет Азәрбайчаны мүәллимләринә дә аид иди.

¹ Азәрбайчан ССР ХМК бүлләтени, № 10, сәһ. 8, 1926.

² «Маариф ишчысы» журналы, 1925, иш 2—3, сәһ. 169.

³ М. Гулиев в. «Маариф мәсәләләри», «Вакиский Рабочий» № 34, 1924.

⁴ Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, 1923, иш 27, в. 94.

⁵ Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг. М. 1947, стр. 65.

¹ «Вакиский рабочий» № 2, 5 январ 1925.

² Енә орада, № 119, 31 май 1925.

Бүтүн бунлар республика мұаллимләрини гаршыдакы мұһүм мәсәләләрин һәллиһә ени гүввә илә сөвг эдирди. Гаршыда мәктәб гуручулуғу ишләрини даһа бөйүк сүр'әтлә инкишаф этдирмәк вәзифәси дурурду. Бу исә халг маарифи органларындан ени-ени кәнч мұаллимләр дәстәси һазырламағы, халг мұаллимләринин сияси тәрбийәсини, мадди вә мәдәни йүксәлишини даһа да күчлән-дирмәйи, мұаллимә Ленин гайғысы кәстәрмәйи тәләб эдирди.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙҠАН СОВЕТ МӘҚТӘБИ ХАЛГ ТӘСӘРРУФАТЫНЫН ЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫ ДӨВРҮНДӘ (1927—1931)

1. Мәктәбин ени вәзифәләри. 1926-чы илә кими халг тәсәрруфатынын бәрпасы әсас ә'тибарилә бүтүн ССРИ-дә баша чатдырылды, йә'ни истәһсалатын сәвиййәси биринчи чаһан мұһарибәсиндән әввәлки дәрәчәсинә етишди. Лакин өлкәмиз әлдә эдилән наилийәтләрлә кифайәтләнмәйиб халг тәсәрруфаты инкишафынын ени дөврүнә — даһа йүксәк техника әсасында халг тәсәрруфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы дөврүнә кечди. Бу ени дөврдә гаршыда дуран мұһүм вәзифәләри кәстәрмәклә УИК(б)П XV гурултайы (1927-чи ил) бир тәрәфдән, «... артыг өз биринчи мүсбәт нәтичәләрини вермиш олан сосялист сәнаеләшдирилмәси сиясәтини зәифләдилмәз бир сурәтдә давам» этдирмәйи, о бири тәрәфдән, «кәндлиләрин даһа артыг кооперативләшдирилмәси әсасында дағыныг кәндли тәсәрруфатларынын тәдричлә ири истәһсал йолуна»¹ кечирилмәсини биринчи дәрәчәли мәсәләләр кими ирәли сүрдү. XV гурултайын директивләринә әсасән 1928-чи илдән ә'тибарән сосялизм гуручулуғунун биринчи бешиллик планы әмәли олараг тәтбиғ эдилмәйә башланды.

Бу нәһәнк тәсәрруфат мәсәләләринин һәлли халг маарифини сосялизм гуручулуғунун тәләбатына уйғунлашдырмағы, зәһмәткеш күтләләрин мәдәни сәвиййәсини сүр'әтлә йүксәлтмәйи бир тарихи зәрурийәт кими ирәли сүрдү. Мәһз она кәрә дә XV гурултай кәстәрди ки: «Сосялизм гуручулуғу вәзифәләрилә әлағәдар олараг, бешиллик планда шәһәр вә кәнд әһалисинин мәдәни сәвиййәсинин гәт'и сурәтдә йүксәлдилмәси зәрурәти, ССРИ халгларынын милли мәдәнийәтләринин инкишаф этдирилмәси нәзәрдә тутулмалы вә ССРИ-нин сосялизм гуручулуғуна даир үмуми планын айрылмәз бир һиссәси олан мәдәни гуручулуғу планы өлкәнин сәнаеләшдирилмәси илә әлағәләндирилмәлидир». XV гурултай мәдәни гуручулуғу планы үчүн халг маарифи вәзифәләри сырасында кениш зәһмәткеш күтләләрин

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конҗранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 482, 483, 484.

мәдәни йүксәлишини тә'мин эдән вәзифәләри вә о чүмләдән үмуми тәһсил, савадсызлыгы ләвә этмәк вә мütәхәссисләр һазырламаг кими вәзифәләри әсас кәтүрмәйи лазым билди. XV гурултай: Үмуми ичбари ибтидан тәһсили гәтийәтлә һаята кечирмәк һаггында директив вермиш вә тәләб әтмишди ки, йохсул ушагларын, хүсусилә дә муздла ишләйән аз яшлыларын, өвләдлыга кәтүрүләнләрин вә с. «Мәктәбләрдә һәнгигәтән тәһсил ала билмәсини тә'мин әтмәк үчүн һәр чүр тәдбир кәрүлсүн»¹.

УИЛККИ VIII гурултайында И. В. Сталин кәнчләрин гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһс эдәрәк В. И. Ленинни кәнчләрә вердийи вәсийәти хатырладыр вә кәстәрирди ки, өлкәмиздә сүр'әтлә сосялизм гурмаг үчүн «Инди вәзифә элли дәриндән бирәнмәк, бүтүн билик сәһәләриндә ени болшевик-мүтәхәссис кадрлары һазырламаг, охумаг, охумаг вә бөйүк инадла охумагдыр»².

Коммунист партиясынын бу тарихи кәстәришләри бүтүн гардаш республикаларда, о чүмләдән дә Азәрбайчанда халг маарифини, онун әсас һалгасы олан үмуми тәһсил мәктәбләрини әмәли вәзифәләрини мүйәйәнләшдирди. Айдын иди ки, вахтилә В. И. Ленинни ирәли сүрмүш олдуғу мәдәни ингилаб идеясыны еринә етирмәк үчүн Азәрбайчанда да артыг шәрәит әмәлә кәлмишди, «Там сосялизм өлкәси ола билмәк үчүн инди бизә бу мәдәни ингилабы»³ һаята кечирмәк тарихи бир зәрурийәт олмушдур.

Республикада халг маарифи мәсәләләрини әтрафлы бир сүрәтдә мұзакирә әтмәклә Азәрб. КП VIII гурултайы (1927-чи ил) халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы илә әләгәдар олараг ашағыдакы вәзифәләри гаршыя гойду:

1) он ил мүддәтиндә еринә етирмәклә, 1927/28-чи дәрәс илиндән әтибарән әмәли олараг үмуми ибтидан ичбари тәһсилини һаята кечирилмәсинә аид һазырлыг ишләринә башламаг;

2) халг маарифини вә мәктәбләр шәбәкәсинин кәләчәкдә кенишләндирилмәси ишини өлкәнин халг тәсәррүфатынын тәләбләрилә там уйғун бир сүрәтдә гурмаг;

3) тә'лим ишләри кейфийәтинин яхшылашдырылмасына чидди диггәт етирмәк;

4) кечид дөврүнүн мүрәккәблийини нәзәрә алараг халг маарифи сәһәсиндә ичтимаи, милли вә идеоложи мәсәләләрә чидди фикир вермәк⁴.

Беләликлә, халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы илә әләгәдар олараг үмуми ичбари ибтидан тәһсилә башламаг, мәктәб системини енидән гурмаг, мәктәбин мәзмунуну вә әләчә дә тә'лим-

тәрбийә ишләрини дөврүн тәләбләринә уйғун бир сүрәтдә яхшылашдырмаг — мәктәбләр гаршысында дуран башлыча вәзифәләр олду.

2. Мәктәб системини енидән гурулмасы. Халг тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы, халг маарифи системиндә әсаслы дәйишикликләр апармаг зәрурийәтини дә дөврүн вачиб тәләби кими ирәли сүрүрдү. О заманкы халг маарифи системи, о чүмләдән үмуми тәһсил мәктәбләри системи, дөврүн сүр'әтлә инкишаф әтмәкдә олан халг тәсәррүфаты үчүн йүксәк темплә кадрлар һазырламаг вәзифәсини һәлл әтмәйә уйғун дейил иди.

ССРИ-йә дахил олан Иттифаг республикаларынын халг маарифи системләри арасында бөйүк фәргләр олмагла бәрабәр, мөвчуд олан ибтидан мәктәбләрини мәзунлары кенишләймәкдә олан орта ихтисас мәктәбләрини тә'мин әтмирди, көһнә кимназиялары хатырладан икинчи дәрәчәли мәктәбләр исә дөврүн кадрлар һазырлыгы тәләбинә чаваб вермәкдән чох узагда дурдү. Мәһз она көрә дә халг маарифи системини вә о чүмләдән мәктәбләр системини енидән гурмаг, дөврүн ән вачиб мәсәләләри кими, чидди бир сүрәтдә мұзакирә әдиләмәйә башламышды. Бу мәсәлә мұнасибәтилә редакция мәғаләсиндә «Бакнинский рабочий» гәзети мәсәләнин әһәмийәтиндән бәһс эдәрәк язырды ки, халг маарифи сәһәсиндә «биз чох иш көрмүшүк, ләкин ирәлидә даһа чох ишләр көрмәк лазымдыр. Бүтүн Иттифаг үчүн ваһид халг маарифи системи һәлә ярадылмамышдыр, һәлә мәктәблә халг тәсәррүфаты тәләбләри арасында сых вә мөһкәм әләгә ярадылмамышдыр»¹. Халг маарифи системиндә әсаслы дәйишикликләр 1930-чу илин апрел айында кечирилмиш «Халг маарифи үзрә икинчи Үмум Иттифаг партия мұшавирәсинин» гәрарларына әсасән апарылды. Ләкин бу мұшавирәдән әввәл, мәсәлә ерләрлә, о чүмләдән дә Зағафғазия республикаларында әтрафлы бир сүрәтдә мұзакирә әдилиб мүйәйән тәклифләр ирәли сүрүлдү. Мұзакирә гисмән дә үмуми тәһсил мәктәбләрини системинә, бу мәктәбләрини типни вә һәр типни тәдрис мүддәтинә, хүсусилә биринчи дәрәчәли мәктәбләрини бешиллик вә я дөрдиллик олмасына, икинчи дәрәчәли мәктәбләрини вәзийәтинә чох тохунурду.

Икинчи дәрәчәли мәктәбләр һәнгигәтән дөврүн тәләбләрини өдәйә билмирди, мәһз она көрә дә бу мәктәбләрини вәзийәт вә мүғәддәратлары тәкчә педагожи ичтимаийәти дейил, кениш зәһмәткеш күтләләринин дә диггәтинин өзүнә чәлб эдирди.

Һәлә 1927-чи илдә Азәрб. КП VIII гурултайы икинчи дәрәчәли мәктәбләрини шакирдләри әмәли олараг һаята һазырламадыгларыны кәскин бир сүрәтдә тәнгид эдәрәк, кәстәрирди ки, бу мәктәбләрә гәзаларын итгисәди вә мәдәни мәншәт тәләбләриндән асылы олараг тамайүлләр вериләсин. Икинчи дәрәчәли мәктәбләрини енидән гурулмасы мәсәләси о илләрлә о гәдәр ақтуал бир мәсәлә һесаб олунурду ки, һәм мүәллиләрини конфрансла-

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумдарынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ. сәһ. 513, 537.

² И. В. Сталин, Әсәрләри, ч. II, сәһ. 85, Азәрнәшр.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 489.

⁴ Бах: Азәрбайжан Коммунист (б) партиясы VIII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 64, 1928, Бақы.

¹ «Бакнинский рабочий» гәзети, № 6, 8 январ, 1929.

рында, комсомолун гурултайларында, һәм дә фәһлә районларынын ерли партия тәшкилатларынын йығынчагларында музакирә олуноурду. Мәсәлә, Бақы шәһәри Сураханы (индики Орчоникидзе) нефть районунун партия өзәккләри, 1928-чи илин әввәлләриңдә бөйүк бир диггәтлә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин вәзийәтинин музакирә әдиб өз гәрарларында халг маарифи органларындан бу мәктәбләри элә енидән гурмагы тәләб әдирдиләр ки, тәлимлә бирликдә шакирдләрә минимум әмәк вәрдишләри дә верилсин.

Айдын мәсәләдир ки, халг маарифи органлары бу һаггы тәләбләрә көз юма билмәздн. Халг маариф комиссары Мустафа Гулиев йолдаш «Маариф системи һаггында» адлы мөгәләсиндә язырды ки: «Системимиздәки әсас нөгсан — икинчи дәрәчәли мәктәбләримизин тамамилә һәятә кәрәкисизлийн вә уйгунсузлуғудур. Көһнә орта мәктәбин бүтүн мәнфи хассәләри, демәк олар ки, индики икинчи дәрәчәли мәктәбләрә кечмишдир... Буналарын һазырладығы шәхсләр дә әсас әтибарилә али мәктәбләримизә кирмәк истәйән тәләбәләрдән ибарәтдир. Икинчи дәрәчәли мәктәбләримизин һалы маариф органларыны һәмишә дүшүндүрүр... Бу мәктәбләри енидән тәшкил әтмәк, демәк олар ки, 1924-чү илдән башлаяраг индийә кими халг маариф комиссарлығынын күндәлик чари мәсәләләри сырасында дурмагда вә давам әтмәкдәдир».

М. Гулиев икинчи дәрәчәли мәктәбләрин енидән гурулмасынын зәрурийәти сәбәбләрини шәрһ әдәрәк, язырды ки, икинчи дәрәчәли мәктәби битирәнләрин һамысыны али мәктәбләрә гәбул эдә билмәдийимиздән бу мәктәбләри гуртаранлара мүйәйән бир ихтисас вермәк, онлары һәятә һазырламаг лазым кәлир. М. Гулиев һәм дә республиканын инзибати, игтисади вә тәсәруфат органларынын бу чүр кадрлара бөйүк әһтиячы олдуғуну гөйд әдирди. Мәһз «буналары нәзәрә алараг II дәрәчәли мәктәбләрә мүйәйән бир тәмайүл вермәк мәсәләси һәмишә маариф органларынын гаршысында»¹ дурурду.

Чох музакирәдән сонра халг маарифи органлары 1927/28-чи тәдريس илиндән әтибарән икинчи дәрәчәли мәктәбләрә мүйәйән ихтисас тәмайүлү вермәк ишинә әмәли олараг башламышды. Бу мәсәд үчүн икинчи дәрәчәли мәктәбләри Бақы шәһәриндә электротехник, тичарәт, игтисади, сәнае, педагожи, Кәнчә шәһәриндә кәнд тәсәруфаты, Гарякиндә вә Ағдамда педагожи вә с. тәмайүлләр верилмишди. Лакин әлағәдәр мүйәллим кадрларынын, һәмчинин лазымы мадди базанын, кабинә вә лабораторияларын йохлуғу үздүндән бу мүйәллим тәдбир чох ердә кағыз үзәриндә галырды. Она көрә дә рәсмән тәмайүлләр верилмәсинә бахмаяраг, икинчи дәрәчәли мәктәбләрин енидән гурулмасы проблемы һәлл әдилмәмиш галырды.

Үмуми тәһсил мәктәбләринин системини музакирә әдәркән бөйүк мубаһисәйә сәбәб олан мәсәләләрдән бири дә биринчи дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил мүддәти мәсәләси иди. О заман РСФСР маариф системиндән фәргли олараг, бир чох милли республикаларда, о чүмләдән дә Азәрбайчан ССР-дә биринчи дәрәчәли мәктәбләр дәрдилик йох, бешиллик иди. Бу мубаһисәләрдә бә'зиләри ваһид маариф системи яратмағы әсас тутараг, биринчи дәрәчәли мәктәбләрин дәрдилик олмаларыны тәләб әдирдиләр. Лакин бә'зиләри дә әсәслы дәлилләр кәтирәрәк, биринчи дәрәчәли мәктәбләри бешилликдә сахламағы лазым билирдиләр.

Ибтидаи мәктәбләрдә тәһсил мүддәтинин бешиллик олмасы фикрини һәмишә мудафиә эдән Мустафа Гулиев юхарыда кәстәрилән мөгәләсиндә бу мәсәләйә тохунараг, язырды: «Һазырки биринчи дәрәчәли мәктәбләрин вәзийәтинин көз габагына кәтирдикчә көрүрүк ки, мәктәбләрдән бир чохунун хүсуси вә әлверишли биһасы йохдур, бу мәктәбләрдә дәрә лейән мүйәллимләрдән ләягәтдиләринин сайы анчаг 50 фаиз ола биләр; мәктәбин мадди базасы һәлә дә зәифдир. Она көрә дә биз буиларын һамысыны нәзәрә вә һесаба алдыгда белә вәзийәтдә олан мәктәбләрдән чох шей ума билмәрик вә онлара чох тәләбат да верә билмәрик. Бундан башга, мәктәбләримиздә өйрәдилән дил чохлуғу да (Азәрбайчан мәктәбиндә рус дили, эрмәни мәктәбиндә исә, һәм Азәрбайчан, һәм дә рус дили вә с.) күтләви мәктәбләримизин вәзийәтинин ағырлашдырыр»¹.

Бүтүн бу дәлилләрә әсәсән М. Гулиев биринчи дәрәчәли мәктәбләрин бешиллик тәһсил мүддәтинин сахламағы мәсәдә мувафиг һесаб әдирди. О, һәм дә дейирди ки, бешиллик олмасына бахмаяраг ибтидаи мәктәбләримиз «ГУС програмынын өһдәсиндән кәлә билмир, она көрә дә... ибтидан савад мәктәби шәклини алыр»².

Әлбәттә бу барәдә М. Гулиевин кәтирдийн дәлилләр, хүсусән Азәрбайчан ССР ибтидаи мәктәбләриндә өйрәдилән дилләрин чохлуғу дәлили, мүйәйән мәнәда, әсәслы иди. Лакин әсас мәсәлә биринчи дәрәчәли мәктәбләрин нә мүйәллим тәркибиндән, нә дә мадди базасынын зәифлийиндән ибарәт иди. Әсас мәсәлә онда иди ки, РСФСР-дән фәргли олараг Азәрбайчанда һәм икинчи дәрәчәли, һәм дә еддилик мәктәбләрин шәбәкәси кенишләнмәмишди, хүсусән кәнд ерләриндә үмуми тәһсил мәктәби, әсәсән, ибтидаи мәктәбләрдән ибарәт иди. Мәһз она көрә дә о дөврдә биринчи дәрәчәли мәктәбләр бир мәдәни зәрурийәт кими бешилликдә сахланырды.

Халг маарифи үзрә Үмум Иттифаг Икинчи партия мушаивәсини бүтүн бу мубаһисәләрә ехун вурду вә халг маарифи системинин енидән гурулмасына, Иттифаг үчүн ваһид маариф системи ярадылмасына даир өз гә'ни гәрарыны гәбул әтди. Икинчи пар-

¹ Бах: «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 5, 1929.

¹ Бах: «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 3, 1929.

² Енә орада.

тия мүшавирәсинин «Халг маарифи системи һаггында» гәбул этдиин гәрарда язылды: «Пролетар дөвләтинин халг маарифи системи пролетар вә йохсул-ортабаб күтләләрин сосялизм гуручулуғу әтрафында сәфәрбәр әдилмәләри аләти олмалыдыр». Мөвчуд халг маарифи системинин нөгсанларыны кестәрәрәк мүшавирә гейд әдирди ки, «сосялизм гуручулуғунун кадрлар проблеми, реконструкция дөврүнүн һәлләдичи проблеми олмала барабәр, һәлә индийә гәдәр бүтүн халг маарифи системинин мәркәзи мәсәләсинә чеврилмәмишидир». Мүшавирә Иттифаг республикаларында мүхтәлиф халг маарифи системләринин олмасыны инкишафымызын ени дөврүндә мөгсәдуйгун һесаб этмәйәрәк, ССРИ үзрә ваһид маариф системи ярадылмасы тәләбинни ирәли сүрүрдү. Гәрарда хүсуси гейд әдиллирди ки: «Милли мәдәнийәтин хүсусийәтләри вә ерли шәраит исә Совет Сосялист Иттифагынын ваһид халг маарифи системиндә вә мәдәни ишләрин ваһид планында нәзәрә алынмалыдыр»¹.

Умуми тәһсил мәктәб типләринә кәлинчә, мүшавирә техникум вә фабрик- завод мәктәпләринә һазырлыгы шакирд һей'әти вермәк, һәмчинин биләваситә истәһсалата кедән ениетмәләрә үмуми тәһсил вә политехник һазырлыг вермәк үчүн еддииллик мәктәпләри даһа әлверишли һесаб әтди вә бунларын үмуми тәһсил мәктәпләри системиндә әсас һалга олмасыны гәрара алды.

Еддииллик мәктәпләрин шәбәкәси Азәрбайчанда кенишләнмәйә башлады вә бу мәктәпләр шәһәр ерләриндә вә фабрик- завод районларында «Фабрик- завод еддииллик мәктәпләри», кәнд ерләриндә исә «Колхозчу-кәнчләр мәктәби» адланды. 1927—1930-чу илләрдә кәндли-кәнчләр мәктәпләри, хүсусән колхоз гурулушунун инкишафы илә әлағәдәр олараг, кәнд ерләриндә чох мәшһурлашмышды. Лакин партия мүшавирәсиндән сонра кәнд тәсәррүфат тәмайүллү кәнд еддииллик мәктәпләринин сүр'әтлә чохалмасы кәндли-кәнчләр мәктәпләринин әһәмийәтини азалтды, она көрә дә кәндли-кәнчләр мәктәпләри дә еддииллик мәктәпләрә чеврилди.

II дәрәчәли мәктәпләрә кәлинчә, партия мүшавирәсинин гәрарларына әсасән, бунларын тәмайүл верилмиш сон концертләри, орта ихтисаслы кадрлар һазырлыгыны сүр'әтләндирмәк мөгсәдилә, мүхтәлиф техникумларә чеврилди. Милли мәктәпләрдә ән азы ики дил өйрәдилдиини нәзәрә алараг, Икинчи партия мүшавирәси бә'зи милли республикаларда, о чүмләдән Азәрбайчанда ибтидаи мәктәпләрин бешилик тәһсил һәмчиндә сахланмасыны ләзым билди.

Беләликлә, Икинчи партия мүшавирәсинин гәрарына әсасән ушаг вә ениетмәләр үчүн үмуми тәһсил мәктәпләри системиндә бешилик тәһсил мүддәти олан ибтидаи мәктәпләр вә еддииллик мәктәпләр сахланды.

¹ Второе Всесоюзное партийное совещание по народному образованию, Учпедгиз, М. 1931. стр. 290.

Биринчи партия мүшавирәсинин гәрарларында олдуғу кими, бурада да еддииллик мәктәпләр әсас үмуми тәһсил мәктәби типин ә'лан әдилмәклә ихтисаслашма яшы, маһийәт ә'тибарилә енә дә 17-дән 15-ә әндирилди.

Һәтигәтән, икинчи дәрәчәли мәктәпләр һәятдан айры дүшдүкләри вә көһнә мәктәпләрин бу мәһри сифәтләрини ифадә әтдикләриндән, маариф системиндә өзләрини доғрулда билмирдиләр. Буна көрә о дөврдә онларын техникумларә чеврилмәси, һәм дә кадрлар һазырлыгыны сүр'әтләндирмәк үчүн файдалы тәдбир иди. Лакин: политехник орта тәһсил верән мәктәпләрин олмамасыны мөгсәдә мүвәфиғ саймага әсас йох иди.

Партия мүшавирәси белә һесаб әдирди ки, еддииллик политехник мәктәб үзәриндә гурулан техникумлар вә фабрик- завод шакирдлийи мәктәпләри орта үмуми вә политехник тәһсил, али мәктәпләр үчүн тәләбә һей'әти һазырламаг кими вәзифәләри дә еринә етирәчәкдир. Лакин маариф системиндә орта мәктәпләрин олмамасы өз мәһри нәтижәсини дәрһал кестәрди. Республиканын али мәктәпләри гәбул планларынын хейли артмасы илә әлағәдәр олараг, гәбул ишләриндә чәтинлик чәкмәйә башлады. Фәһлә факултәләри, һәмчинин али мәктәпләр нәздиндә о илләрдә тәшкил әдилмиш олан һазырлыг курслары али мәктәпләрин гәбул ишләриндә мүййән рол ойнасалар да, континент чәтинликләрини һәллә этмәк үчүн кифайәт дейилди. Мәһз она көрә дә мәктәб системинин бу нөгсаныны йох этмәк зәрурийәти доғду ки, бу да ибтидаи вә орта мәктәпләрин програмлары вә режими һаггында УИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрары илә һәята кечирилди.

3. Умуми ичбәри ибтидаи тәһсил һаггында верилән ганун вә буну еринә етирмәк чәһдләри. Умуми ибтидаи тәһсилин тәтбиғи, партиямызын програмына әсасән, Совет дөвләти гурулан күндән гаршыда дурурду. Лакин халг тәсәррүфатынын өлкәмиздә бәрпәсы дөврүндә үмуми тәһсилә кечмәк мүмкүн дейилди, чүнки о заманлар бунун үчүн ләзыми шәраит һазырланыб баша чәдырылмамышы.

Халг тәсәррүфатынын, бүтүн гарлаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да мүвәффәгийәтлә бәрпа әдилмәси, ана дилиндә тәшкил әдилмиш олан мәктәпләрин мүййән дәрәчәдә мөһкәмләндирилмәси, республикада мәдәни гүвәләрин артмасы вә зәһмәткешләрин мәдәни сөвийәләринин нисбәтән йүксәлмәси үмуми ибтидаи ичбәри тәһсилин тәтбиғи үчүн ләзым олан мадди база һазырламыш олду.

Һәлә 1925-чи илдә И. В. Сталин йолдаш мәдәни гуручулук ишинә даир Коммунист партиясынын әсас хәттиндән бәһс әдәрәк, дейирди ки: «Бу әсас хәтт, өлкәдә, бүтүн Иттифагда мәчбури ибтидаи тәһсилин кечирилмәси үчүн ләзым олан шәранти һазырламагдан ибарәтдир». Бу тәдбирин бөйүк әһәмийәтини гейд әтмәклә, И. В. Сталин кестәрди ки: «Онун һәята кечирилмәси

ялныз мэдэнийэт чэбһэсиндэ дейил, снясэт вэ тэсэррүфат чэбһэ-лэриндэ дэ чох бөйүк бир гэлэбэ олачагдыр». Умуни ичбари ибтидан тэһсил ислаһатыны кечирмэк үчүн күлли мигдарда вэсант сэрф этмэк вэ тэхминэн ярым миллиона гэдэр мүэллим кадрлары һазырламаг лазым кэлдийини гейд этмөклэ, И. В. Сталин дейирди ки: «Лакни биз һэгигэтэн өлкөмизид мэдэнийэттин эн йүксөк пилләсинэ галдырмаг истэйириксэ, һеч бир шейэ бахмайраг, бу ислаһатын эн яхын дөврдэ кечирилмэсини тэ'мин этмэлийик вэ тэ'мин эдэчөйик»¹.

Һэгигэтэн, Коммунист партиясы вэ Совет дәвләти бу ислаһаты кечирмэк үчүн бәрпа дөврүндэ лазымы шэраит һазырламышды. Мәһз она көрө дэ УИК(6)П XV гурултайынын тарихи кестэришлэринэ, һәмчинин Азәрб. КП VIII гурултайынын гэтнамэсинэ эсасэн, Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийэ Комитэсинин үчүнчү сессиясы 1928-чи илин май айында үмуни ичбари ибтидан тэһсил мәсэлэсини музакирэ эдиб, бу барэдэ хүсуси ганун гәбул этди. Һәмнин ганунда сосялизм гуручулуғунун тэлэбатына уйғун оларак күтлөлэрин мэдэни сөвиййәсини йүксәлтмэк мәсәдилэ халг маарифи органлары гаршысына «1928/29-чу дәрс илиндән э'тибарән он ил мүддәтиндэ үмуни ичбари ибтидан тэһсили һәята кечирмэк вәзифәсини гоймаг»² тэлэб олунурду. 8—12 яшы бүтүн ушағлары ибтидан мәктәбләрә чәлб этмәйи эсас вәзифә гоян бу ганун, ениетмәләри дэ охутмаг үчүн ғыса мүддәтли мәктәбләр ачмаг һагғында кестэришләр верди. Бүтүн бу ишләрин көрүлмәси үчүн лазым олан малиййә вәсанит айырмаг, мүэллим кадрлары һазырламағы сур'әтләндримэк, мәктәб биналары иншаатыны күчләндримэк, кәнд вэ шәһәр йохсуллары ушағларынын мәктәбләрә кирмәси үчүн әлвәришли шэраит яратмаг, һәмчинин азылгада галан милләтләрнин ушағларыны ана дилиндэ мәктәбләрә чәлб этмәкдән өтрү гәт'и тәдбирләр көрмэк үчүн әлағәдәр тапшырығлар верилди.

Умуни ичбари ибтидан тэһсилин тәтбиги республиканын партия, совет вэ комсомол тәшкилатларынын халг маарифи сәһәсиндәки эсас вәзифәләриндән бири олду. Бу гануна эсасән халг маарифи органлары нәздиндэ тәшкил эдилмиш шәбәкә комиссиялары һәр бир газода вэ бүтүнлүклә республикада олан 8—12 яшы ушағларын мигдарыны, лазым олан мүэллим гүввәсинин һазырланмасы планыны, мәктәб аваданлығы, мәктәб иншааты планыны вэ с. тәртиб этди.

Республиканын бә'зи ерлэри үмуни тэһсил ганунуну тә'хирә салмадан һәята кечирмәйә башлады. Бакы шәһәри вэ онун районлары, Сәлян шәһәри вэ Сәлян газасынын дөрд бөйүк району 1928/29-чу дәрс илиндән үмуни ичбари ибтидан тэһсилә кечидләр. Бакы вэ Сәлян газаларынын ичракомлары биринчи бешиллийин сонунадәк үмуни тэһсили тамамламағы гәрәра алдылар.

¹ И. В. Сталин, Әсәрләри, ч. 7, сәһ. 177, Азәрнәшр.

² Азәрбайчан ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вэ әмрләр күллийаты, 1928, Бакы, сәһ. 314, Бүлләтен № 9.

Нахчыван МССР, Мухтар Дағлыг Гарабағ Виләйәти, Кәчә, Нуха газаларында вэ с. ерләрдә дэ бу сәһәдә хейли әмәли ишләр көрүлдүрү. Бир тәрәфдән, илдән-илә тәдричән ибтидан вэ еддилик мәктәбләрин шәбәкәси кенишләндриллир, о бири тәрәфдән, йохсул ушағларыны мәктәбләрә чәлб этмәк, эсасән йохсулларын ушағлары һесабына олан мәктәбдән яйынма вэ икинчи илә галма һаллары илә мүбаризә күчләндриллирди. Бу мәгсәд үчүн дәвләт хәрчинә хейли мигдарда йохсул ушағлар аяггабы, палтар, дәрс китаблары вэ тә'лим лөвәзиматы илә тә'мин эдиллирди, бир чох шәһәр мәктәбләриндә шакирдләр үчүн исти емәк тәшкил олунурду; бу ишләр үчүн дәвләт тәрәфиндән бурахылан вәсанит илбәли артырды. Тәкчә ону кестәрмәк кифәйәт эдәр ки, мәктәбләрә чәлб этмәк мәгсәдилә, йохсул ушағларә мадди ярдым кестәрмәк үчүн 1930/31-чи дәрс илиндә 742 миң манат сэрф эдилмишди, бундан алава, 40 миңдән артыг ушаға пулсуз олараг аяггабы верилмишди; йохсул ушағларә республикада әл ярдым комитәләри, башга ичтимаи вә кооператив тәшкилатлары да көмәк кестәрирди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары Аға Султанов (1936-чы илдә өлмүшдүр) Азәрбайчанда Совет һакимийәтинин онилдийи мүнәсибәтилә яздығы китабчада мэдэни гуручулуғ сәһәсиндә, о чүмләдән мәктәб сәһәсиндә республиканын әлдә этмиш олдуғу бөйүк наилийәтләри мәнһус кечмишин ағыр вәзиййәтилә мүгайисә эдәрәк, әтрафы бир сурәтдә ишығландырырды. А. Султанов һағлы олараг язырды ки, бу наилийәтләрин сәбәби, һәр шейдән әввәл, Совет дәвләтинин халг маарифинә кестәрдийи гайғы, мэдэни гуручулуғ, о чүмләдән үмуни тәһсилин еринә етирилмәси вә савадсызлығын ләғви үчүн бурахылан дәвләт вәсанитинин илдән-илә чоһалдылмасыдыр¹.

Һэгигәтән, үмуни ибтидан тәһсилин тәтбиги эдилмәйә башламасы илә әлағәдәр олараг халг маарифи үзрә дәвләт бүдчәси илдән-илә хейли артырылды. Мәс. 1927/28-чи дәрс илиндә халг маарифи бүдчәси 22 938 миң манат олдуғу һалда, 1929/30-чу дәрс илиндә 42 000 миң маната чатмышды ки, бу да бүдчәнин икни ил ичәриндә әз гала икни дэфә артығыны кестәрирди. Нәтичәдә мәктәбләр шәбәкәси илдән-илә кенишләнир, шакирдләрин мигдары исә кет-кәдә чоһалырды. Ашағыдакы чәдвәлләрдән бу ачыг көрүнүр:

Мәктәбләр шәбәкәси

Илләр	Мәктәбләрини чәми	Онлардан			Еддилик вә кәндли мәктәбләр
		I дәрәчәли мәктәбләр	II дәрәчәли вә 9 иллик мәктәбләр	Еддилик вә кәндли мәктәбләр	
1927/28	1 478	1 382	43	53	
1928/29	1 584	1 433	34	117	
1929/30	1 687	1 480	35	172	
1930/31	2 067	1 789	19	259	

¹ Бах: Аға Султанов «X лет культурного строительства Азербайджана». 1930 г. Азәрнәшр.

Шакирдләрнин миғдары

Илләр	Ҡами	О чүмләдән		
		I—IV снн.	V—VII снн.	VIII—IX снн.
1927/28	170 869	139 670	26 596	4 603
1928/29	189 681	152 151	33 533	3 997
1929/30	211 139	165 638	40 272	5 229
1930/31	276 686	231 897	42 024	2 765 ¹

Инкишафымызын о заманқы мәрһаләси үчүн үмуми тәһсил сәһәсиндә әлдә әдилән биринчи наилийәтләр бөйүк иди. Республиканын рус вә әрмәни мәктәпләри үзрә мүүәллим гүввәси кифайәт миғдарда олдуғу үчүн үмуми ичбари тәһсили даһа яхшы кечирилди. 8—12 яшлы ушағларын мәктәпләрә чәлби 1929/30-чу дәрс илиндә республика үзрә 64 фанз тәшкил әтдийи һалда, рус вә әрмәни дилләриндә охуясы ушағларын, аз гала, һамысы ибтидаи мәктәпләрә чәлб әдилмишди.

Халғ маарифинин үмуми йүксәлишилә әлағәдар оларағ, азлығда галан милләтләр арасында да хейли ирәлиләмә нәзәрә чарпырды.

Лакин бунлара баһмаярағ, 1930-чу иләдәк ибтидаи тәһсилни кечирилмәси сүрәтини гәнаәтбәхш һесаб әтмәк олмазды. Хүсусән кәнд ерләриндә азербайҗанлы ғызларын мәктәпләрә чәлб әдилмәси вә әләчә дә ләзкиләр, күрдләр, талышлар кими азлығда галан милләтләрнин мәктәплә тәмин әдилмәси мәсәләси яхшы дейилди. Мәһз она көрә дә Азербайҗан ССР VI Советләр гурултайы (1929-чу ил) халғ маарифи органларындан тәләб әдирди ки, мәктәб ишләринин мазмунуну яхшылашдырмағ, мәктәпләри тәһниз әтмәк, мүүәллим кадрлары һазырламағ, идеоложи чәһәтдән сағлам дәрс китаблары яратмағ вә с. йолларга «әғәлийәтдә галан милләтләр арасында халғ маарифинин вәзийәтнинә кәләчәкдә дә диггәт версин»².

Айдын көрүнүрдү ки, үмумийәтлә, мәдәни инкишафымызын вә о чүмләдән 10 ил мүддәтинә планлашдырылмыш үмуми тәһсилни һәятә кечирилмәси сүрәти халғ тәсәррүфатынын сосялизм әсасында енидән гурулмасы сүрәтиндән чоғ керийә галырды. Мәһз бу керилийи арадан галдырмағ үчүн УИК(6)П XVI гурултайынын директивләринә әсасән, ирәлдә көрәчәйимиз кими, бир сыра ени мүһүм тәдбирләр гәбул әдилди вә үмуми тәһсил ишләри 1930/31-чи дәрс илиндән әтибарән хейли кенишләнмәйә башлады (юхарыдакы чөдвәлә бах).

4. Мәктәпләрнин ени програмы вә дәрс китаблары. Бу дөврдә мәктәб ишләринин мазмунуну ениләшдирмәкдә мүһүм бир вә-

әйфә кими гаршыда дурурду. Көһнә мәктәпләрнин галығлары әлейһинә мүбаризәни күчләндирмәк, мәктәби антипролетар идеоложи тәһрифләрдән тәмизләмәк, ана дилиндә мәктәб терминләри яратмағ ишини давам әтдирмәк, тәлим ишиндә әрәб әлифбасындан тамамилә әл чәкмәк вә с. мәктәбин тәһирәсалынмаз мәсәләләриндән иди.

Азербайҗан Мәркәзи Ичрайийә Комитәсинин үчүнчү сессиясы (1928-чи ил) өз гәтнамәсиндә көстәрирди ки, мәктәпләрнин сайча артмасы кейфийәтчә яхшылашмасы илә бирликдә апарылмалыдыр. Сессия мәктәб ишләри мазмунунун тәдричән яхшылашдығыны гәйд әтмәклә бәрәбәр Халғ Маариф Комиссарлығындан тәләб әдирди ки, «Мәктәб програмлары вә тәлим үсулларына дәғигләшдигмәк, онлара практик тәмайүлләр вермәк, һәмчинин ени әлифба үзрә дәрс китаблары яратмағ ишини күчләндирсин...»¹.

Бу дөврдә икинчи дәрәчәли мәктәпләрнин тәдрис планлары вә програмларында әсаслы дәйишикликләр апарылмады, ялныз икинчи дәрәчәли мәктәпләрә верилән тәмайүлләрлә әлағәдар оларағ, III грундан тәдрис планларына бәзи ихтисас фәйләри вә практик мәшғәләләр әләвә әдилди. Биринчи дәрәчәли мәктәпләрнин нәсә тәдрис планлары, һәм дә програмлары әсаслы сурәтдә дәйишидирилди. Бу дәйишиклик, башлыча оларағ, ибтидан мәктәпләрнин ГҮС програмларына, йәни комплекс програмларына кечмәсиндән ибарәт иди. ГҮС програмларына кечмәк үчүн 1925—1927-чи илләрдә чидди һазырлығлар апарылды: ғыса мүддәтли педагожи курслар ачылыр, педагожи журналларда ГҮС програмлары вә онларла иш апармағ гайдалары шәрһ әдилди, тәчрүбә үчүн бир нечә мәктәб ГҮС програмына кечирилмишди. ГҮС програмы тәрәфдарлары «көһнә» програмларла ишләйән «мәктәпләриниизи һәятдан кәнар», онларын өйрәтдикләри билликләри нәсә «мүчәррәд» һесаб әдәрәк, ибтидан мәктәпләри тәзликлә бу програмла кечирмәйә чалышырдылар. Лакин республиканын габачыл мүүәллимләри ГҮС програмы әлейһинә чыхыш әтмәсәләр дә (о заман бу чүр чыхышлар сияси сәһв кими гиймәтләндирилди), бу програмла кечмәкдә тәләсәмәк лазым олдуғуну, мәктәбләримизнин һеч дә һәятдан кәнар олмадығыны, орада өйрәнилән билликләрин һеч дә мүчәррәд олмадығыны исбат әдирдиләр. Мәсәләң, педагог Ә. һачызадә «ГҮС програмына кечмәк илдасы» адлы мәғаләсиндә комплексчиләрнин мәктәбләримиздә вердикләри гиймәтлә разы олмадығыны гәйд әдәрәк, язырды ки, мүхтәлиф йолларла совет гурулушу илә бағлы олан мәктәбләримизи ГҮС програмына кечмәмиш олдуғлары үчүн «һәятдан кәнар» адландырмағ доғру дейил, тәсәррүфатымызы әлм вә техника әсасында енидән гурдуғумуз, техника билликләрин әһәмийәтә миндийи бир дөврдә, мәктәбләримиздә әлми билликләрин өйрә-

¹ Културное строительство ССР, стр. 43, 52, 1940, Москва.

² Азербайҗан ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вә сәрәңнамлар күллийәты, Баки, 1929, сәһ. 551, Бүлләтен № 15.

¹ Азербайҗан ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вә сәрәңнамлар күллийәты, Баки, 1928, сәһ. 314, Бүлләтен № 9.

дилмәсини «Һәятымыздан узаг вә бизим үчүн ябанчы»¹ сайма доғру дейилдир. Лакин бу кими мулаһизәләр ГҮС програмларына кечмәк кәһдләрини ләнкидә билмирди. 1928-чи иләдәк олан мүддәти һазырлыг дөврү һесап әдән Баш Тәрбийә Идарәси язырды ки: «1928/29-чу дәрәс илиндән ә'тибарән күтләви мәктәпләримиз артыг комплекс формасында олан тәлимә кечә биләләр», йә'ни ГҮС програмы тәтбиг әтмәйә һазырдылар. 1929-чу илин әввәлләриндә республика мәктәпләринин бир вә икинчи групплары үчүн оржиннал ГҮС програмлары чапдан чыхды. Нәтичәдә, 1928/29-чу дәрәс илинин икинчи ярысында биринчи дәрәчәли вә еддинлик мәктәпләрин бир вә икинчи группларында ГҮС програмы тәтбиг әдилди. Бу тәдбирин нәдән ибарәт олмасы һаггында айдын тәсәввүр яратмаг мөгсәдилә биз бурадә ГҮС программын, фәнн програмларындан фәргли оларат, нә чүр тәртиб әдилдийн вә комплекс тәлим системини маһийәт ә'тибарилә нәдән ибарәт олдуғуну мүхтәсәр дә олса, шәрһ әтмәйи лазым билirik.

Әввәлән, ону көстәрмәк лазымдыр ки, ики (шәһәр вә кәнд) вариантда олан бу програмлар, тәлим материалны айры-айры фәнләр үзрә дейил, бир нечә «Һәяти» мөвзулар — «комплексләр» ичәрисиндә вермәйә чалышырды. Мәсәлән, юхарыда көстәрилән програмда бир вә икинчи групплар үчүн ашағыдакы «комплексләр» верилмишиди:

I групп (кәнд варианты):

- 1) мәктәбдә илк аддымлар;
- 2) сағламлыгы муһафизә;
- 3) пайыз;
- 4) ғыша һазырлыг вә ғыш;
- 5) язын кәлмәси вә яз ишләри.

II групп (шәһәр вә кәнд варианты):

- 1) ушағларын яйда һәят вә әмәкләри;
- 2) мәктәбдә пайыз ишләринин башланмасы;
- 3) сағламлыгы муһафизә;
- 4) шәһәр вә кәнддә пайыз ишләри;
- 5) ғышда шәһәр; кәнддә һәят вә әмәк;
- 6) яз вә яз ишләри².

Комплекс үзрә һәр мөвзу материалнын үч сүтунда — тәбиәт, әмәк вә чәмийәт нөгтейи-нәзәриндән — тәһлил әдилмәси тәләб олунурду. Комплексләр үзрә мөвзулар вә ярыммөвзуларә аид әксурсиялар, мүшаһидәләр вә тапшырығлар, әләчә дә мүсаһибә үчүн материаллар верилридә.

Комплекс тәлим системини маһийәтинә кәлинчә, һәмнин програм көстәрирди ки, «Әмәк фәалийәти, тәбини-әлми вә ичти-маи материал комплексләшдирилди. Әйни мәсәлә мүмкүн гәдәр мүхтәлиф йолларла өйрәнилик: мүстәгил мүшаһидә йолу илә,

мүәллимин һекайәси васитәсилә, әл әмәйиндә, бәдин образларла, рәсмдә, һесабламада, ана дилиндә (сөздә вә языда), кил ишләриндә, драмалашдырмада, әксурсияда вә с.ә.¹

Комплекс тәлим системинин бу баш принципни изаи әдәрәк Азәрбайчан комплексчиләри язырдылар ки, ГҮС програмы, әввәлләрдә олдуғу кими, оху, язы вә һесаблама вәрдишләринин мүхтәлиф фәнләр үзрә кечилмәсинә разы олмайыб комплекс илә әләғәдәр кечилмәсини тәләб әдир. Онларын фикринчә, мүхтәлиф фәнләр һәяти һадисәләри куя тәчрив әдилмиш һәлдә, комплексләр исә бу һадисәләри куя бир-бирилә әләғәдә өйрәдир. Мәсәлән, «Кәнддә пайыз иши» комплексини кечән заман, пайыз ишинә аид олан һекайәләр охутмағла, ону «оху дәрси», пайыз ишинә аид һесабламалар апармағла ону да «һесап дәрси» адландырыдылар.

Онлар ачыг язырдылар ки, «комплекс» һәяти һәгиги сурәтдә өйрәнмәкдир. Она кәрә дә өйрәнмә кәрәк һәят үзәриндә кәкрет, әрәни, актив олсун. «Кәнддә пайыз ишләри мөвзуу кечиләрсә, кәрки ушағлар, һамысы бир ердә вә яхуд дәстә-дәстә кәндә чыхсынлар, әкинләрә, бағларә бахсынлар, писини вә яхшысыны сечсинләр. Мәһсулуи мигдарыны һесабласынлар. Мәһсулуи нә чүр топландығыны, нә чүр һазырландығыны өйрәнсинләр. Бағ-бана, әкинчийә суал версинләр, ичракомун янына кетсинләр, ондан план, мәлумат алсынлар...»²

Беләликлә, комплексчиләрин методоложи сәһви, әввәлән ондан ибарәт иди ки, шакирдләрә әлми биликләр өйрәтмәк әвәзинә онларә айры-айры һадисәләри көстәрирдиләр вә унудурдулар ки, бу йолла һәятын мүрәккәблийини, тәбиәт вә ичтимаи һәятын инкишаф ганунауиғунлуғларыны ушағларә баша салмаг мүмкүн дейилдир. Комплексчиләрин сәһви һәм дә онда иди ки, һадисә вә шейләр арасында олан үмуми әләғә принципини янлыш баша дүшүрдүләр вә шакирдләрә бу әләғәни сүн'и йолларла айдынашдырмаға чалышырдылар. Онлар унудурдулар ки, һадисәләр вә шейләр арасында олан тәбини вә үзви әләғәни баша салмаг үчүн әсас вә ә'тибарлы йол, комплексләри кечәркән онларә лаир шәһәрләр вә һекайәләр охутмаг, мәсәләләр һәлдә әтмәк вә я шәкилләр чәкдирмәк дейил, шакирдләри һәмнин һадисә вә шейләри шәрһ әдән әлми биликләрлә силәһләндирмағдыр.

Комплексчиләр дидактиканын яхындан-узаға гайдасыны да тәһриф әдилмиш шәкилдә тәтбиг әдирдиләр. Бу гайданы ушағларә аичаг мәкан вә заман ә'тибарилә яхынлыг вә узағлыгдан ибарәт баша дүшүкләриндән ичтимаийәт дәрәсләриндә һадисәләри тәрә истигамәтдә (әввәлчә мүасир һәяты, сонра кечмиши) өйрәдирдиләр, чографиянын мәнтиги гурулушуну позурдулар.

¹ Бах: Ваһид әмәк мәктәпләринин програмлары вә методик гейдләр, сәһ. 4, 1929, Бақы.

² В. Мустафәев, ГҮС програмы вә комплекс системи һадир, вә бунарла тәдриси нә чүр апармалы, сәһ. 12, 1928, Бақы.

¹ «Ени мәктәб» журналы, № 9, 10, сәһ. 71, 1927.

² Бах: Ваһид әмәк мәктәпләринин програмлары вә методик гейдләр, сәһ. 6, 28, 1929, Бақы.

Комплекскчиләр һаяты һаятда «өйрәнмәк» мәгсәдилә шакирдләри мәктәбдә охутмаг дейил, багларда, бостанларда, истеһсалатда көздирмәклә мәшгул эдирдиләр. Мәктәбләрдә мөһкәм чәдвәллә вә режимлә иш апарылмырды.

«Комплекс системини» кеннш өлчүдә тәчрүбә эдән Нуха нүмунә мәктәбә мүүәллимләри «Азад тәрбийә» нәзәрийәсинин тә'сири алтында һәтта мөһкәм режим вә даһили иш гайдасыны мәктәбдә зәрәли һесаб эдирдиләр, мәшгәләләри шакирдләр үчүн сәрбәст әтмәк, ушаглары «дарыхдырмамаг» үчүн мәктәб ишләрини анлә шәрәитинә яһынлашдырмагы лазым билирдиләр.

Нуха нүмунә мәктәбинин 1926-чы илә аид һесабатында һәтта язылырды ки, «һәм мәктәбин мүдири, һәм дә мүүәллимләри мәктәби идарә әтмәк ишиндә, тә'лим ишиндә өзләрини рәһбәр кими йох, шакирдләрин көмәкчиләри кими көстәрирләр»¹.

Беләликлә, комплекс тә'лим системи элмин әсаclarыны системлә өйрәтмәйи гиймәтдән салырды, ана дили, һесаб кими фәнләр үзрә чалышмалар үчүн кифәйәт гәдәр вахт вермирди. Әслиндә комплекскчиләр шакирдләрә билик вермәйи һеч мәгсәд белә гоймурдулар, бәлкә дә ону зәрәрли, көһнә мәктәб галыгы һесаб эдирдиләр. Дедикләримиз ашагыдакы характерик фактдан чоһ ачыг көрүнүр.

Тәчрүбә үчүн комплекс тә'лим формасы кечмиш олан мәктәбләрин мүүәллимләри тә'лим кейфиһәтинин ашагы дүшдүйүнү ушагларын ени дәрә гайдалары илә марагланмадыгларыны көрдүкләриндәни комплекс системи үзрә «мүтәхәссис» сайылан Нуха нүмунә мәктәби мүүәллимләринә мәктүб языб бә'зи педагожи мәсәләләри изаһ әтмәләрини онлардан хаһиш әтмишдиләр. Онларын бир нечә суалыны вә алдыглары чаваблары әйнилә дәрч эдирик:

«Суал: Ушагларын өзкә шейләрдән (йә'ни комплексләрдән — М. М.) зиядә риязийәт, язы вә охуя һәвәсләри вар. Бунун габагыны нә чүр алаг?

Чаваб: Ушагларын ән доһ язы вә риязийәт һәвәсиндә олмасына муһит вә башга мәктәбләр вә олдуғунуз мәктәбин башга группларынын иш кедиши сәбәб олур. Анчаг ушаг бир шейи һәмишә истәйә билмәз, тез дәйишәр. Сиз онлара истәдикләрини мүтәмади бир мүддәт үчүн верин, бә'зән башга ишләр дә тәклиф эдин, онлар о заман сизин тәклифинизә тәрәф кәләчәкләр (йәни билик алмаг һәвәсиндән әл чәкәчәкләр — М. М.)

Суал: Ушагларын һүсни-хәттини дүзәлтмәйә чәрә нәдир?

Чаваб: Һүсни-хәтт үчүн ушаглары йормаг лазым дейил. Әкәр ушагларын язылары сизә пис көрүнүрсә... горхмайын, кет-кедә дүзәлчәкләр.

Суал: Ушаглары өйрәтмәк үчүн онлара нә чүр янашмалыдыр?

Чаваб: Ушаглары өйрәтмәк үчүн мүүәллимин ушаг дәрәчәсинә әнмәси лазымдыр...»².

¹ Азәрбайжан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, 1926, иш 32, в. 13.

² «Ени мәктәб» журналы, № 4, сәһ. 105—107. 1927.

Верилән суаллары вә алынған чаваблары шәрһ әтмәйә әһтияһ охдур. Комплекскчиләр ушагларын элми биликләр алмага олан һәвәсләрини белә гырмага чалышырдылар, нәтичәдә шакирдләрин һазырлығы, савадларынын сөвийәси ашагы дүшүрдү.

ХМҚ үчүнчү групплар үчүн комплекс програмлары вә әләгәдәр дәрә китаблары нәшр эдә билмәди, нәтичәдә мәктәбләр үчүнчү группдан енә дә көһнә програмлара гайытмалы олдулар. РСФСР биринчи дәрәчәли мәктәбләри үчүн тәртиб эдилән програм 1930-чу илдә Азәрбайжан дилинә тәрчүмә олунду. Бу ени програмда «сөһбәт» характери дашыян «комплексләр» истеһсалат характери дашыян «комплекс—проектләрлә» әвәз олунмушдулар. Булар фәнләрин системлә өйрәдилмәсини комплекс програмларындан даһа артыг позурдулар.

Бу програмлар шакирдләрин ичтимаи файдалы ишләринә, истеһсалат муһитини өйрәнмәләринә кеннш ер верирди вә беләликлә шакирдләрин ичтимаи-сияси тәрбийәләри үчүн муәййән файдалы тәдбирләр ирәли сүрүрдүләрсә дә, лакин шакирдләрә фәнләр үзрә биликләр вермәк мәсәләсини тамам позур, шакирдләрин ичтимаи файдалы ишләрини тә'лим просесинин мәркәзинә кечирирди.

Бу програмлар Азәрбайжан ССР мәктәбләриндә кеннш тәтбиғ әдилмәдиләр. Лакин буларын нәшри, бу програмлара кечмәк чәдләри фәнләр үзрә олан «көһнә» програмлары көздән салырды, онларын дүзүкүн тәтбиғинә мане олурду ки, бу да тә'лим ишләринин кейфиһәтинин ашагы салмагла нәтичәләнирди.

Биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин дәрә китабларынын кейфиһәтинин яһшылашдырмаг да диггәт мәркәзиндә дурурду. Биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн дәрә китаблары нәшр әтмәк әсас әтибарилә баша чатдырылмышды. Икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләринин дәрә китаблары илә тә'лимн әтмәк чидди бир сурәтдә нөвбәдә дурурду.

Ана дилиндә дәрә китабы нәшри илдән-илә кенншләнирди. Тәкчә 1929-чу илдә биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн Азәрнәшр 50 адда 534 мин нүсхә, 1930-чу илин 9 айында исә 49 адда 693 мин нүсхә дәрәлик чап әтмишди.

Бу барәдә дөврүн характерик хүсусийәтләриндән бири ондан ибарәт иди ки, дәрә китабларыны идеоложи чәһәтдән сағламлишдырмаг үчүн күчлү мубаризә апарылды.

Дәрә китабларыны буржуа зирәбилләриндән гәт'и слагаг тәмизләмәк мәсәләси, юхарыда дейилдийи кими, 1927-чи илин әввәлиндә XVI Умум Бақы партия конفرансында әтрафлы бир сурәтдә музакирә олунмушду. Һәмнин конفرансда Азәрб. К(б)П МК катиби Әли Һейдәр Гараев тәрбийә мәсәләләринин муһүм-лүйүнү гейд эдәрәк дейирди ки, «ким-ким» мәсәләсинин һәлли тәкчә тәсәрруфат саһәсиндәки наилиһәтләримиздән дейил, һәмдә тәрбийә эдәчөйимиз адамлардан асылыдыр; биз инди гызыл мүтәхәсссләрин етишмәсинә, кәләчәк сосялизм гуручуларынын тәрбийә әдилмәсинә гайгы көстәрмәлийик, бунун үчүн дә кәч

нәслин тәрбиһә ишини дүзкүн әсасларда апармаг лазымдыр; һалбуки бу саһәдә, хуһусилә дәрс китабларынн нәшр әдилмәсиндә бөйүк нөгсанлар вардыр. Ә. Һ. Гараев йолдаш дәрс китабларында, хуһусән ана дили вә әдәбийят үзрә олан дәрсликләрдә бурахылан әлми, идеоложи тәһрифләри кәскин бир сурәтдә тәнгид әдирди. Мәфкурә чәһәтдән сағлам олмаған дәрс китабларыны хуһусилә шиддәтли тәнгид элән Ә. Һ. Гараев әсас нөгсаны бу китабларын мүүллифләриндә дейил, о китаблары нәшр эдән Халг Маариф Комиссарлығында, Азәрнәшрдә вә китабларын редакторларында көрүрдү. О дейирди ки, китабын мүүллифләри һалә пролетар руһуну мәнмисәмәмини, бизим мәктәздә етишмәмәши көһнә, битәрәф педагоглардыр. Онлары әксингилабчы адландырмаг олмаз, лакин китаблары нәшр эдән Азәрнәшр, бизим партиялы йолдашлар, мүүллифләрә рәһбәрлик этмәли идиләр. Бизим йолдашлар мүүллифләрә демәли идиләр ки, сизин сәһвиниз бах бундадыр, дәрс китабыны бах бу чүр дүзәлдиз. Лакин мүүллифләрә белә кәстәришләр верилмәмәшидир. Әкәр бу олса иди, мән әминәм ки, мүүллифләр өз сәһвләрини дүзәлдәрдиләр.

Мүүллимләрин бөйүк әксәрийәтинин, хуһусән кәнд ерләриндә фәдакарлыгла мәктәпләрдә чалышдығларыны гейд эдәрәк Ә. Һ. Гараев онларын әлиһә белә ярамаз дәрс китаблары верилмәсини шиддәтли тәнгид әдирди: «Бәдбәхтлиһимиз ондадыр ки, мүүллимләримиз тәгдим этдиймиз силаһ о гәдәр күтдүр ки, ондан истифадә этмәк белә мүмкүн дейилдир. Мүүллимләримиз истәмәйәрәкдән элә мә'луматлардан дәрс демәйә мәчбур әдилрләр ки, онлар антисовет вә антипролетар маһийәтдәдиләр».

Өз мә'рузәсиндә Ә. Һ. Гараев дәрс китабларынын халг күтләриннә анлашылмаған бир диллә язылдығыны да кәскин тәнгид әдирди. О, дәрс китабларына долдурулан «шимди», «иштә», «шөйлә», «келйорым», «факат» кими сөзләрдән мисаллар кәтирәрәк, Азәрбайчан фәһлә-кәндлиләринин дилини ношрийят тәрәфиндән корландығыны кәстәриди. О, һағлы олараг дейирди ки, әдәбийяты османлы түркләринин дилиндә нәшр этмәклә биз, әдәбийят вә билликләри фәһлә вә кәндли күтләләриндән узаглашдырыр; иш о ерә чатмышдыр ки, «бизим китабларымызы, әдәбийятымызы, шакирдләримизин дилини күтлә баша дүшмүр. Биз фәһлә вә кәндлиләрдән йүз минләрлә шикайәт мәктублары алырыг, бу мәктубларда онлар китабларымызы баша дүшмәдикләриндән шикайәтләнирләр. О, мүүллим ки, о тәрчүмәчи ки... бизим ана дилини мәктәпләрдә еритмәкдән боюн гачырыр, бизим достумуз ола билмәз, Азәрбайчанн фәһлә-кәндли күтләләриннә хейир верән адам ола билмәз. Бүтүн бунларла мүүйһән мүбаризә апармаг лазымдыр. Әдәбийяты күтләләрин дилинә яхышлашдырмаг, ону фәһлә-кәндли күтләләринин кениш тәбәгәләринин малы этмәк лазымдыр»¹.

Һәмәин конфранс дәрс китабларыны буржуа зирзибилләриндән тәмизмәк, онларын дилини сәдәләшдирмәк, пролетар руһунда дәрс китаблары яратмаг мәсәләсини мүһүм бир вәзифә кими Халг Маариф Комиссарлығы гаршысында гойду.

Мүбаризәсин демәк олар ки, XVI Умум Бақы партия конфрансы дәрс китабларынын кейфийәтчә, хуһусилә идея-сияси вә дил чәһәтләрдән яхшылашмасында мүһүм рол ойнады. Мәһз бу конфрансын кәстәришләринә әсәсән, 1927-чи илдә дәрсликләр, хуһусән ана дили вә әдәбийят үзрә олан дәрс китаблары чидди бир сурәтдә көздән кечирилди вә енидән нәшр олунду.

Азәрб. КП VIII гурултайы бу мәсәләйә айрыча фикир верәрәк кәстәрирди ки, сон заманлар «һәм мәктәбләрин дәрс китаблары илә тәһһиз әдилмәси, һәм дә китабларын кейфийәти (идеоложи чәһәтдән) яхшылашмағадыр»¹.

Дәрс китаблары илдән-илә дил чәһәтдән сәдәләшдирлир, идеоложи чәһәтдән сағламлашдырылырды. Бу саһәдә апарылан мүбаризә кетдикчә кәскинләширди. Лакин дәрс китабларынын тәртибиндә о заманлар ер этмиш чидди методик нөгсанын да олдугуну гейд этмәлийик. 1927-28-чи дәрс илиндән ә'тибарән ХМК дәрс китаблары нәшриндә янлыш хәттү һәрәкәтә кечәрәк, ГУС програмынын вә лаборатор бригада үсүлүнүн тәтбиғи илә алағадар «Иш китабы» ады алтында тә'лим вәсәити нәшр этмәйә башлады ки, бунлар да фәннә анд олан билликләри мүүйһән системлә вермирдиләр, анчаг фәнн үзрә мүүйһән ишләр көрмәклән өтрү бир гәдәр тә'лим материалы верирдиләр ки, бу да програм вә тәдрис планларында олан нөгсанларла бирликдә мәктәбләрин үмуми тәһһиз сәвийәсини ашағы салырды.

5. Мәктәпләрдә тә'лим-тәрбиһә ишләри. Мәктәбләрин тә'лим-тәрбиһә ишләри, республиканын бүтүн партия вә совет ичтимаийятынын диггәт мәркәзиндә дурурду. Белә бир зәрурийәт тәкчә үмуми ичбари ибтидан тәһһиз вә кадрлар һазырламаг ишини сүр'әтләндирмәк вәзифәләриндән дейил, һәм дә халг тәсәрууфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы нәтичәсиндә синфи мүбаризәннин кәскинләшмәсиндән ирәли кәлирди.

Истисмарчы синфиләрин төр-төкүнтүләри, көнүлү олараг тәслим олмүр, вар гүввәләрилә мүгавимәт кәстәрирдиләр. Әдликлә коллективләшдирмә әсәсында голчомағларын бир синиф кими ләғв әдилмәси, совет вә кооператив тичарәтинин, һәмчинин сосялист сәнаәләшдирилмәсинин кенишләндирилмәси нәтичәсиндә мөһтәкирләрин ләғв әдилмәси, гурулушумүзун мүхтәлиф саһәләриндә, о чүмләдән идеоложи саһәдә, синфи дүшмәнни мүгавимәтини артырырды.

Мәһз она көрә дә Коммунист партиясы республиканын халг маарифи вә комсомол органларында даһа чоһ сайыг олмағы,

¹ Азәрбайчан Коммунист (6) партиясынын VIII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 73, 1928, Бақы.

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети № 3, 5 январ 1927.

көнч нәсли синфи дүшмөннән ябанчы тә'сириндән даһа чидди мү-
һафизә этмәй тәләб эдирди.

А. Мәктәб ишләринин идея-сияси сәвий-
йәсини йүксәлтмәк чәһдләри. Азәрб. КП-нин
IX гурултайы (1929-чу ил) кәстәрди ки, чоһмилләтли Загаф-
газия шәраитиндә синфи мүбаризәнни көскинләшмәси, һәм дә
милләтчилик үнсүрләринин артмасында ифадә олунур. Гурул-
тай милләтчилийн бүтүн тәзаһүрләри әлейһинә апарылан мүба-
ризәни көскинләшдирмәйи, мәктәбләрдә, али мәктәбләрдә, тех-
никумларда милләтчилик тә'сирләринә гаршы гәт'и мүбаризә
апармағы «күтләрин бейнәлмиләт тәрбийәси уғрунда» апарылан
мүбаризәни дәрнләшдирмәйи тәләб эдирди¹.

Азәрбайжан ССР VI Шуралар гурултайы, Халг Маариф Комис-
сарлығынын мәдәни гуручулуғ һаггында мә'рузәси үзрә гәбул
әтдийи гәһнамәдә язырды ки, сосялизм гуручулуғунун зафәрлә
инкишафы нәтижәсиндә, Совет дәвләтинин мүсаватчы вә итти-
һадчылар кими дүшмәнләри баш галдырыр, өз тә'сирләрини мә-
дәни мүссәсәләрдә йаймаға чан атырлар.

Гурултай «Зәһмәткешләр арасында бейнәлмиләтчилик тәр-
бийәси... коллективчилик вәрдишләри вә материалист дүня-
көрүшү йаймағы» мүнүм бир вәзифә кими ирәли сүрәрәк, диң
әлейһинә тәблиғаты кенишләндирмәк мәгсәдилә бүтүн мәктәб
програмында бу мәсәләйә чидди фикир верилмәсини вә хү-
сүсән мәктәбләрдә «гәт'и олараг бейнәлмиләтчилик тәрбийәси
апармағы, милләтчилик мейлләринә гаршы мүбаризә апармағы»²
тәләб эдирди.

Бу мәгсәд үчүн гурултай, бүтүн мәктәб ишләринин бейнәл-
миләтчилик әсасында гурулмасыны, һәмчинин мүхтәлиф милләт-
ләрин мәктәбләри арасында мөһкәм әләг ярадылмасыны, пионер
тәшкилати ишләринин һәятлә бағланмасыны, програмында бей-
нәлмиләтчилик идеясынын кениш йайылмасыны, мүхтәлиф совет
халғларынын гардашылыг иттифагынын ифадәси олан ЗСФСР вә
ССРИ-нин әһәмийәт вә ролунун әтрафлы кәстәрилмәсини лазым
билирди.

Азәрбайжан Коммунист партиясы Бақы Комитәсинин 1929-чу
илдә Бақы шәһәри мәктәбләриндә апардығы йохламалар кәстәр-
ди ки, синфи дүшмән шакирдләр арасында милләтчилик, диндар-
лыг кими антипролетар мәфкурә йаймаға чан атыр³. Бунун да
әсас мәнбәи антисовет үнсүрләрин ииләси вә күчә иди. Она көрә
дә ушағларын нәзарәтсиз галмасы һаллары илә дә мүбаризә
апармаг лазым кәлирди, чүнки өзбашына бураһылан ушағ, кү-
чәннән ябанчы идеолокиясынын тә'сири алтына дүшүрдү. Бақы
мәктәбләринин йохланмасы кәстәрирди ки, тәрбийә ишләриндә

олан нөгсанлар бир тәрәфдән дә мәктәбләрин ярытмаз ишләр
илә әләгәдардыр. Она көрә дә мәктәбдә тәлим фәһләринини, о
чүмләдән тәбийәт, ана дили, ичтимаийәтын тәдрисини әлә апар-
маг тәләб олунурду ки, ушағлар «мүгәддәсләрә», «али гүввәйә»
инанмасынлар, милләтчилийи нифрәт этсинләр, мөһүматын чә-
фәһкыйятдан ибарәт олдугуну баша дүшүрләр.

Республика мәтбуаты дүшмән идеолокиясынын мәктәб шакирд-
ләри арасында йайылмасынын бир мәнбәинин дә мүәллимләр
арасына сохулмуш бә'зи дүшмән вә сияси ә'тимада лайиг олмаян
үнсүрләрдә көрүр вә бунларын көнч совет мүәллимләри илә
әвәз әдилмәсини тәләб эдирди.

Тә'лим-тәрбийә мәсәләләри мүәллимләрин мүшавирә вә кон-
франсында дөврүн ени тәләбләри нөгтейи-нәзәриндән кениш
мүзакирә әдилирди, бу мәгсәд үчүн ени-ени тәдбирләр тәклиф
олунурду.

16 сентябр 1928-чи илдә Бақы шәһәри мүәллимләринин кон-
франсында шәһәр мәктәбләриндә тәрбийә ишләринин вәзийәти
һаггында мә'рузә әдән Бақы халг маариф шә'бәси мүдир В. А.
Стригунов (1956-чы илдә өлмүшдүр) мүәллимләрин диггәтини
«дин әлейһинә тәрбийәни, бейнәлмиләтчилик тәрбийәсини, гыз-
ларла оғланлар арасында дүзкүн мүнәсибәтләр тәрбийәсини
күчәндирмәк» мәсәләләринә чәлб эдирди. Мүәллимләр конфран-
сы ата-аналары шакирдләрин тәрбийә ишиндә мәктәбләрә көмәк
әтмәйә чагырырды, комсомол вә пионер тәшкилатларындан бу
ишдә максимал дәрәжәдә истифада әтмәйи, мәктәбләрдә шәһәрн
ичтимаи-истеһсал һәяты арасында яранмагда олан әләгәни мөһ-
кәмләндирмәйи ирәли сүрүрдү.

Конфрансда чыхыш әдән мүәллимләр кәстәрирдиләр ки, ша-
кирдләри мәфкурә чәһәтдән зәрәрли китабларын, керидә галмыш
аиләләрин, дүшмән тәблиғатнын вә күчәннән позучу тә'сирлә-
риндән горумаг үчүн «көнүгүлү әсас үзрә сияси дәрәккләр, ку-
шәләр тәшкил әдиб, мәнфәәтли әдәбийәты, гәзетләри, китаблары
вә с. шакирдләрә яхышлашдырмалыдыр. Үмумийәтлә, мәктәб-
ләрдә ичтимаи ишләри яхышлашдырмалыдыр»¹.

Көнч нәслин тә'лим-тәрбийә ишләри мүәллимләр арасында,
мәтбуат сәһифәләриндә кетдикчә даһа кениш мүзакирә олунурду.
1929-чу ил апрел нөмрәләриндән бириндә «Коммунист» гәзети
«мәктәбләримиз нә етишдирир вә етишдирмәлидир» мәсәләсинә
мүәллимләрин диггәтини чәлб әдәрәк онлары бу барәдә фикир-
ләрини сөйләмәйә чагырырды.

Шүбһәсиз, мәктәбләримиз гаршысында дуран вәзифәләр мә'-
лум иди. Ләкин белә бир мәсәләйә мүәллимләрин диггәтини чәлб
әтмәкдә «Коммунист» гәзети, бу вәзифәләрин еринә етирилмәсини
ени шәраитдә даһа дә күчләндирмәк, мәктәбләрин ишләрини
яхышлашдырмаг үчүн мүәллимләри даһа кениш сәфәрбәрлийә
алмағы өзүнә мәгсәд гоюрду.

¹ Бах: «Коммунист» гәзети, № 220, 20 сентябр 1928.

¹ Бах: АК(6)П IX гурултайынын гәрарлары, сәһ. № 21, 1929, Бақы.

² Азәрбайжан ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вә сәрәнчәм-
лар күллийәти, сәһ. 551, 1929, Бақы.

³ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 43, 55, 68, 1929.

Мүәллимләр «Коммунист»-н бу чагырышына тезликлә чаваб вердиләр. О заманлар Азәрбайчан зиялылары арасында һөрмәт газанмыш, габагчыл маариф хадими олан тарихчи-коммунист мүәллим Зейнал Гайыблы (1933-чи илдә өлмүшдүр) «Һәрәкәтә кәлмәли» башлығы алтындакы мәғаләсиндә мөктәбләримизни шакирдләрә кениш һәчмдә билек вә әмәк вәрдишләри верә билмәдийини, тәрбийә ишиндә мүнүм нөгсанлар бурахдығыны гейд әдәрәк язырды.

«Мөктәбләримиз әлә адамлар һазырламалыдыр ки, әлми мәлумата малик олмагла бәрәбәр, пролетар синфинин мәфкурәсинә дә малик ола билсинләр. Бизим тәләбләримиз синфи дүшүнчәйә малик олмагла бәрәбәр, дүшмәнләримизлә мубаризә йолларыны да билмәдидирләр. Мөктәбләримиз ленинизм руһунда, пролетар мәфкурәли, яхшы тәчрүбә вә кениш мәлумата малик, актив, ичтимаи бир адам яратмағы бу күнүн биринчи вә мәс'ул бир вәзифәси саймалыдыр».

Бу мүнүм мәсәләләри һәлл этмәк йолларына кәлинчә З. Гайыблы һаглы оларәг мөктәб тәшкилатларына өзләринчә сағламышдырмаг, вәзифәләрини айдынлашдырмаг, вар гүввәсилә милләтчилик, ерлипәрәстлик, көһнә мәншәт галгылары олан мәнһу-мат, сәрхошлуг, пассивлик, дәстәбазлыг, сәһләнкарлыг, бөшбө-ғазлыг вә с. әлейһинә гәт'и мубаризә апармағы лазым билирди. Гайыблы һәм дә мүәллимләрдән мөктәбдә шакирд тәшкилатларына яхынлашмағы, о тәшкилатлара ярдим этмәйн тәләб әдирди.

Лакин гейд этмәлийик ки, бу һаглы тәләбләринлә бәрәбәр, Гайыблы янлыш тәләбләр дә ирәли сүрүрдү. Мөктәбләрин шакирдләрә кифайәт дәрәчәдә билек верә билмәмәсинин сәбәбләрини әсәссыз оларәг о, мүнәзирә үсулунда көрүр вә нөгсанлары йох этмәк үчүн тә'лим ишләрини «ени» үсуллар — хүсусән, «актив план», башга сөзлә, «Далтон-планла» апармағы мәсләһәт көрүрдү¹.

Бүтүн булар тә'лим-тәрбийә ишләринә совет ичтимаийәтинин кетдикчә даһа чох диггәт вердийини, мөктәбләр гаршысына даһа чидди тәләбләр гойдуғуну көстәрирди.

Б. Тә'лим и ш л ә р и. Тә'лим үсуллары мәсәләсинин мүзакирәси о заманлар нәшр әдилән педагожи мәтбуатда давам әдирди. «Далтон-план», «Тәдгигат» кими «ени» үсуллардан чох-чох язылыр, һәтта бә'зи мөктәбләрдә бу үсуллары вә я онларын айры-айры үнсүрләрини тәтбиг этмәк тәшәббүсләри дә олурду. Мәсәлән, белә янлыш тәчрүбә, һәмин китабын мүәллифинин ишти-ракы илә 1928—1930-чу илләрдә Гарякиндә II дәрәчәли мөктәбдә дә апарылырды.

Орада «актив план» ады алтында «Далтон-план» бә'зи үнсүрләри тәтбиг әдилирди. Бүтүн группларда шакирдләр 5—6 нәфәрлик коллективләрә бөлүнүр, һәр мүәллим кәләчәк ени дәрә һаггында шакирдләрә тапшырыг верирди, чәдвәл үзрә апары-

лан дәрсләрдән сонра коллективләр мөктәбин бинасына топланыр вә гаршыдакы дәрә даир верилән тапшырыглары һазырлайырдылар. Мүәллимин изаһы олмадан өйрәндикләри ени материал һаггында нөвбәти дәрәдә һесабат верирдиләр¹.

Белә бир гайда илә апарылан дәрсләрдә, шакирдләрин заһирән фәаллашдыглары көрүнсә дә, яхшы тә'лим нәтичәсин әлдә этмәк мүмкүн олмурду вә ола да билмәздә, чүнки, шакирдләрин әсәс гүввәси мүәллимин изаһы олмадан ени дәрсләри (материалы) баша дүшмәйә сәрф олунурду, лакин ени материалы өйрәнмәк вә мөйкәмләндирмәк унутулурду. Мәһз она көрә дә бу үсуллар кениш мүәллимләр күтләсинин рәғбәтини газанмурды. Мүәллимләр күтләси тәчрүбәдә сынанмыш үсуллардан әл чәкмирдиләр. Көнчә гәзәсы мөктәбләринин 1928 29-чу дәрә илинин әввәлләриндә апарылымыш йохланмасына һәср әдилән һесабатда гейд олунурду ки: «Бүтүн мөктәбләрдә даһа чох әвристик вә мүнәзирә үсуллары тәтбиг әдилир. Әмәк мөктәбләринин ени үсуллары бизим мүәллимләр күтләсинин рәғбәтини газанмамышдыр, актив әмәк үсулу һеч бир мөктәбдә ишләдилмир. Лаборатор үсулунун маһийиәтини баша дүшмәмишләр. Әкәр дил үзрә бу вә я башга бир материал тәһлил әдилирсә, буну лаборатор үсулу һесаба әдиләр».

Дәмир йолу ичтимаи тәрбийә идарәсинин 1927 28-чи дәрә илинә анд олан һесабатында язылырды ки: «Мөктәбләрдә мүсаһибә, әкскурсия, иллүстрация, демонстрация, әвристик, гисмән дә тәдгигат вә лаборатор үсуллары тәтбиг олунур»².

Көйчай гәзәсынын да 1927/28-чи илә анд һесабатында оху-юрүг ки: «Тә'лим ишләринин вәзийиәти бир чох мөктәбләрдә гәнәтәбхәшдир вә програмлары тамамилә еринә етирилмәсини күман этмәк олар. Кечән илә мугайисә әдиләрсә, тә'лим иши бир гәдәр яхшылашмыш, савад дәрәчәси йүксәлмишдир. Тәбئيийәт, ичтимаийәт, чоғрафия кими бә'зи фәнләр әяни оларәг өйрәдилир. Кеңилмиш дәрсләр мүхтәлиф диаграмлар, сәркиләр, коллексиялар, рәсмхәттләр вә с. вәситәсилә еқунлашдырылыр. Бә'зи мөктәбләр чанлы кушәләр дүзәлтмиш вә онлардан әяни вәситә кими истифадә әдиләр. Әкскурсия ишләри дә тәдрис планы илә әлагәдә апарылыр...»³.

Бүтүн бу архив материаллары көстәрир ки, «ени» үсуллар һаггында нә гәдәр тәлиғат апарылса да, мүәллимләр күтләси онлара яхын кетмирди. Лакин педагожи мәтбуат тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» дәйә ики ерә бөлүрдү.

О заманлар республиканын педагожи мәтбуатында актив иштирак әнән педагог Ә. Һачызадә «Мөктәб ишләринин методлары» ады мәғаләсиндә тәдрис үсулларынын тәснифинә даир

¹ Бах: «Ени мөктәб» журналы, № 3, сәһ. 64—67, 1930.

² Азәрбайчан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 152, вәр. 3, 1928.

³ Еңә орада иш 33, вәр. 4, 1928

¹ «Коммунист» гәзети № 89, 18 апрел, 1929.

мүлаһизэләри, о чүмләдән совет педагоглары Б. В. Всесвятски вә А. П. Пинкевичин бу барәдә олан фикирләрини шәрһ эдир вә бүтүн үсулларын «пассив», «актив» дейә ики ерә бөлүнмәси тәклифинә тәрәфдар олдуғуну билдирди. Һачыев мүһазирәни, мүәллимин чанлы сөзүнү, китаб үзәриндә иши, иллүстрасия үсулларыны «пассив» һесаб эдир вә язырды ки, бу үсуллар тәтбиғ эдилән ердә «шакирдләр динләйир, мүәллим сөйләйир, бурада һәрәктә мүәллимдә, ядда сахламағ исе шакирддәдир. Енилик варса, о да мүәллимин данышығындадыр...». «Актив» үсулларыны нүмайәндәси оларағ о, лаборатор вә зәһмәт үсулларыны, хүсүсән ярадычы вә мүстәгил метод нүмайәндәси кими «лаборатор-тәдғигат» методуну гейд эдирди.

Гейд этмәлийик ки, тәлим үсулларынын бу чүр тәсниф эдилмәси вә үмумийәтлә, үсуллар һаггындакы бу чүр мүлаһизәләр о заман мүейән мүсбәт мә'на дашыйрды, чүнки бу мүлаһизәләр көһнә мәктәпләрин схолестик, әзбәрчилик үсулларына гаршы чеврилмиш вә шакирдләрин тәлим процесиндә фәаллығыны тәмин этмәйи өзләринә мәгсәд гоюрдулар. Лакин тәлим үсулларыны «актив» вә «пассив» дейә группара бөләркән мүәллимин чанлы сөзүнү, билликләр мәнбәи олан китаб үзәриндә ишләмәйи, әянилик принципини еринә етирән иллүстрасияны гиймәтдән салмағ, онлары пассив адландырмаға һеч бир һагг газандырмағ олмазды. Һәттә Ә. Һачызадә өзү дә тәрәфдар олдуғу тәснифатларда һәлә мүейәнлик олмадығыны әтираф эдир — «билик вә мә'лумат газандырмағ үчүн тәк бир методдан истифадә эдилмәмәлдир, методларын синтези лазымдыр»¹ дейирди. Тәәсүфлә гейд олунмалыдыр ки, мүхтәлиф үсуллардан истифадә этмәйә даир, мүәллимә бу чүр фикирләр изаә эдилмирди, мүәллимләрдә сынагдан чыхмыш үсуллара шүбһә доғурурдулар вә нәтичәдә мәктәпләрдә шакирдләрә биллик вермәк иши зәрәр көүрүдү.

Халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы дөүрүндә, хүсүсилә мәктәпләрдә Азәрбайчан дилинин тәдрисиндә бөйүк дөйишикликләр баш верди. Әлифба ислаһаты, йүзләрлә дәрә китаблары вә тәлим васитәләринин, ушағ вә бәдни әдәбийятын ана дилиндә нәшр эдилмәси Азәрбайчан дили вә әдәбийяты саһәсиндә әрбчилик, фарсчылығ, османлы түркләри дилинин галығларына гаршы мүбаризәнин күчләнмәси, ана дили сәасында айдын баша дүшүлән терминләр һазырланмаға давам әтирилмәси вә с. үчүн әлверишли зәмин ярадырды. Азәрбайчан дилинин тәдрисини яхшылашдыран бу тәдбирләр сырасында әлифба ислаһатыны, йә'ни Азәрбайчан халгынын мәдәнийәти үчүн тарихән бөйүк бир әнқәл олан әрәб әлифбасындан тамамилә әл чәкиб латын әлифбасы үзәриндә гурулмуш олан ени языя кечмәйин әһәмийәтини айрыча гейд этмәлийик.

Тарихдән мә'лумдур ки, һәлә кечән әсрин орталарында Азәрбайчан халгынын бөйүк мүтәфәккири М. Ф. Ахундов әрәб әлиф-

басы әлейһинә чыхыш эдир вә ону мүнәсиб бир йүнкүл әлифба илә әвәз этмәк фикрини ирәли сүрүрдү. Ахундовун ағылақәлмәз чәһдләринә бахмайрағ, о заманлар бу бөйүк мәдәнийәт мәсәлеси мүртәчә гүввәләрини мүғавимәтләринә раст кәлдийи үчүн һәят кечмәмишди. Лакин совет гурулушу бу тәрәггинәрвәр фикрин дә еринә етирилмәсинә зәмин ярады. әрәб әлифбасындан әл чәкмәк үчүн зәмин һазырлады. Әрәб әлифбасында Азәрбайчан дилинин бир чох сантләринә мүғабил һәрфләрин олмәмәси, бә'зи сәсләрин бир нечә һәрфлә ифадә эдилмәси, һәмчинин бә'зи һәрфләрин бир нечә сәсә мүғабил олмәси, бир чох һәрфләрин (сөзүн әввәлиндә, ахырында, ортасында вә айры һәлдә) мүхтәлиф шәкилләрдә язылмәси ана дили тәлиминдә олдуғча бөйүк чәтинликләр әмәлә кәтирди. Бундан башға, Азәрбайчан дилинин мөһкәм орфографик гайдалары да йох иди, бу гайдалары дүзәлтмәк дә имкан харичиндә иди, чүнки әрәб әлифбасы Азәрбайчан дилинин фонетик хүсүсийәтләринә дүз кәлмирди. Мәһз она көрә дә шакирдләрә мөһкәм савад ашыламағ мүәллимләр гаршысында дуран ән чәтин бир мәсәлә иди. Бүтүн булар зәһмәткешләр арасында савадын яйылмәсына үмумийәтлә, мәдәнийәтимизин инкишафына әнқәл тәрәдирди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти галиб кәлдиңдән сонра Азәрбайчан Коммунист партиясынын тәшәббүсү илә вә онуң рәһбәрлийи алтында әрәб әлифбасы әлейһинә вә ени әлифбая кечмәк уғрунда республика зәһмәткешләринин бөйүк бир һәрәкәти башланды. Бу һәрәкәт В. И. Ленин тәрәфиндән 1922-чи илә тәсвиб олунмушду. Бу һәрәкәтын көркәмлә мұдафиачиләриндән бири дә Азәрбайчан МИК-нин сәдри Ағамалы оғлу иди (1931-чи илә өлмүшдүр). Әлифба ислаһатынын әһәмийәтини кеңиш зәһмәткешләр күтләсинә айдынлашдырмағ үчүн республикада «Ени йол» ады хүсүси гәзет нәшр эдилди. Мүшавирәләр, конфранслар чағырылыр, мә'рузәләр, диспутлар вә с. тәшкил олунурду.

Ағамалы оғлу һәлә 1922-чи илә язырды ки, әлифба вә язы тез мәнмисәннәмәлдир ки, аз вахт сөрф этмәклә даһа чох файда әлдә эдилсин; бәлә бир зәрурийәт ондан ирәли кәлир ки, исгәһсалатын индики тәшкили вә кәндли тәсәррүфатынын индики формәси охумағ үчүн зәһмәткешләрин «ушағ вә енигмәләринин узун мүддәтә ишдән айрылмаларына имкан вермир». Әрәб әлифбасынын чәтинликләриндән, мәктәпләрдә ана дилинин тәдриси гаршысында бөйүк бир әнқәл олмәсындан, халг күтләләринин мәдәни инкишафыны ләңкәтдийиндән бәһс эдәрәк, Ағамалы оғлу ени әлифбая кечмәнин мөдәни бир зәрурийәт олдуғундан язырды. Ағамалы оғлу гейд эдирди ки, ени вә камыл бир әлифба Азәрбайчан фәһлә вә кәндләринин тез бир заманда савадланмәсына көмәк эдәчәк, онлара ана дилиндә тәкчә Шәрғин фәлсәфә вә поэзиясыны дейил, һәм дә гәрбин әлминин, онлара ән яхын, ән әзиз, ән зәрури олан ингилаб марксизм адланан бөйүк һәрәкәтын тарихинин тәғдим этмәйә ярдым кәстәрәчәкдир; республиканын зәһмәткешләрә тәкчә Шәрғ әдәбийяты дейил, һәм дә В. И. Ленинин әсәрләрини, мә'нә-

¹ Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 8—9, сәһ. 10—17, 1929.

вийтай зэнкинлэшдирэн эсэрлэри охуянда «о заман вэ ялныз о заман Азербайчан өзүнүн кечмиш тарихинин, индики сәәдәтинин... саһиби олачагдыр»¹.

Мәһз бу чүр эәсарлы нәзәрә алан IV Азербайчан Шуралар гурултайы (1925-чи ил) мәктәпләрдә ана дилинин тәдрисини яхшылашдырмаг мәгсәдилә халг маарифи органларына бир вәзифә олараг тапшырды ки, «1925/26-чы дәрә илиндән э'тибарән бүтүн биринчи дәрәчәли мәктәпләрдә тәдрис ени түрк әлифбасы илә апарылмалы, бу сурәтлә ки, 1932/33-чү дәрә илинин ахырынадәк бүтүн биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәпләрдә тәдрис ени түрк әлифбасы илә апарылсын»².

Һәмин гәрара эәсәән ибтидаи мәктәпләрдә тәдрисчән ени әлифба тәтбиғ олунамаға башлады. Тәчрүбә көстәрди ки, мәктәпләрин тамамилә ени әлифбая кечмәси үчүн тә'йин әдилән мүддәти хейли ихтисар этмәк мүмкүндүр. Азәрб. КП VIII гурултайынын гәтнамәси, һәмчинин ени әлифбая кечмәк һаггында верилән һөкүмәт гәрарына эәсәән, бүтүн мәктәпләр 1929/30-чу дәрә илиндән э'тибарән, ени әлифбая кечмәклә әрәб әлифбасындан тамамилә әл чәкдиләр ки, бу мүһүм тәдбир Азербайчан дилинин сафлашараг күтләйә яхынлашмасыны, ана дили үзрә биликләрин ушаглар тәрәфиндән яхшы мәннимсәнилмәсинә көмәк этди.

Гейд этмәлийик ки, о заманлар ана дилинин тәдрисини эәсарлы бир сурәтдә яхшылашдырмаға бөйүк әһтиәч һисс олунурду, чүнки шакирдләрин савадлары чох ашағы сәвиййәдә иди. Мәсәлән, 1928/29-чу дәрә илиндә Кәнчә гәзасында апарылән йохламалар көстәрмишди ки, «мәктәб програмларынын әһәмиййәтли һиссәсини тәшкил эдән вәрдишләр шакирдләр тәрәфиндән зәиф мәннимсәнилмишдир». Енә һәмин дәрә илинин еқунларына һәср әдилән республика мүшавирәсиндә фәдәкар вә гочаман мүәллим, Азәрбайчанда халг маарифинин инкишафы уғрунда мүәййән хидмәтләр көстәрән Халг Маариф Комиссары мүәвини Һүсейн Мүсәев (1936-чы илдә өлмүшдүр) йолдашын мә'рузәсиндә гейд олунурду ки, «ана дили үзрә шакирдләрин савады йүксәк дейил, шакирдләр язы ишләриндә чох мигдарда орфография хәталары бурахырлар»³. Бу фикри мә'рузә үзрә чыхыш эдәнләр дә тәсдиғ эдирди.

Белә бир нөгсан тәкчә Азәрбайчан мәктәпләриндә дейил, һәм дә республиканын башга мәктәпләриндә, о чүмләдән рус вә әрмәни мәктәпләриндә дә өзүнү көстәрди. Әкәр бу бөйүк нөгсанын бүтүн республика мәктәпләриндә бир сәбаби ГУС програмы вә «иш китаблары» тәтбиғ этмәкдә идисә, икинчи сәбәби, савад уғрунда кәскин мүбаризә апарылмамагында иди ки, буна да енә комплекс тә'лим системинә кечмәк чәһдләри мане олурду.

1927-чи ил июн айында дәмир йолу мәктәпләри үзрә чағырылан мүшавирәдә «орфография вәрдишләрини өйрәдилмәсинә даир» мә'рузә эдән инспектор М. И. Исәев (инди республиканың әмәкдар мүәллимидир) көстәрди ки, мүәллимләр комплексләрин өйрәнилмәсилә әлағәдар олан язы ишләри просесиндә орфография вәрдишләри өйрәтмәнин чәтинлийиндән шикайәтләнирләр. Мә'рузәчи көһнә мәктәпләрин иш тәчрүбәләри илә совет мәктәпләриндә әмәлә кәлән вәзиййәти мүғайирә эдәрәк дейирди:

«Көһнә мәктәпләри гуртаранлар эәсә э'тибарилә савадлы язырдылар. Лакин бу нәтичә эйбәчәр йолларла газанылдырды. Кичик гурулларда вахтын тән ярысы орфография чалышмаларына — имла вә онларын тәсһий әдилмәсинә сәрф олунурду. Орфография вәрдишләри үзәриндә тәшкил әдилән бу кениш мәшғәләләр ушагларын үмуми инкишафлары һесабына апарылдырды, она көрә дә ушаглар әтраф мүһитдән әсла баш чыхара билмирдиләр. Ени совет мәктәпләриндә савадла үмуми инкишаф мәсәләси узлашдырылмадыгында, тәбини бир нәтичә кими, үмуми инкишаф һәддән артыг мейл көстәрилди, она көрә дә вәрдишләри мөһкәмләтмәк үчүн зәрури олан чалышмалар апарылмады, нәтичәдә савадсызлыг әмәлә кәлди». Бурада инспектор М. И. Исәев савадын мәктәпләрдә ашағы сәвиййәдә олмасынын әсл сәбәбинин мәһиййәт э'тибарилә комплекс тә'лим системиндә көрүрдү. Лакин ону ачыг дейә билмирди. О, савад сәвиййәсини мәктәпләрдә йүксәлтмәк үчүн языга чох фикир вермәк зәруриййәтиндән, язы чалышмаларынын мүхтәлиф нөвләрдә апарылмасынын, языларын эәсарлы тәсһий әдилмәсинин файдасындан бәһс эдирди. Лакин бу тәдбирләри һәйин һесабына вә нә чүр апармаг йолуну о, конкрет көстәрә билмирди, чүнки бу йол аңчаг комплекс тә'лим системинин вә ГУС програмларынын ләғви илә әлағәдар ола биләрди ки, бу тәклифи дә ирәли сүрмәк о заманлар, юхарыда дейилдәйи кими, бөйүк бир сәһв кими сәчиййәләндириләрди.

Тәәсүффә гейд олунмалыдыр ки, ана дили тәдрисинә диггәти артырмағы тәләб эдән бу вә бунун кими мүәллим конфрансларынын һаглы гәрарлары, һәмчинин айры-айры мүәллимләрин чыхышлары комплекс вә «ени» үсүл тәрәфдарларынын күчлү мүғавимәтләринә раст кәлирди вә куя көһнә мәктәби хатырлатдылары үчүн файдасыз һесаб олунур, еринә етирилмирди. ХМК бу мүһүм нөгсанын сәбәбләрини йохламаг үчүн хүсуси комиссия айырмышды вә бу комиссия шакирдләрин савад сәвиййәләрини ашағы дүшмәси һаггында мүәллимләрин юхарыда көстәрилән фикирләри илә разылашмаға мәчбур олмушду.

Хүсуси комиссиянын фәалийәти нәтичәсиндә «Имла мәләкәләри вермәк» адында һазырланан методик мәктүбдә язылдырды: «Нечә илдән бәри мәктәпләрдә вә мүәллимләр арасында ушаглар имла мәләкәси вермәк мәсәләсинин бөйүкчә ағырлыг төрәтдәйи мүзакирә әдилмәкәдидир. Ишин ичиндән чыхмаг үчүн чәрә ахгармаян, чох чәтинлик чәкиләр, демәйән мүәллим йох кимидир. Мүәллимләр конфрансларында да бу мәсәлә әһәмиййәтли ер

¹ «Бакинский рабочий» газети, № 27, 5 феврал 1922.

² Азәрбайчан ССР ХМК Бүлләтени, № 4, сәһ. 16, 1925.

³ Азәрбайчан ССР МН архиви, коллекция фонду, 1929, иш 73, вәр. 26.

тутду. Хүсусилә комплекслә ишә башлаядан сонра бу мәсәлә эһәмийәтини даһа зияда артырды. Чүнки көһнә мәктәбдә практик ишләр вә эһәмәт ишләри аз олдуғундан языя күлли мигларда саат айырмағ вә чох мәшгул этмәк васитәсилә ушағларә мәләкә (вәрднш) вермәк енә бир нөв мүмкүн олурду... дейирләр.

Әлбәттә, бу мәсәлә чох чанлы бир мәсәләдир. Савад (язы) ишләри йолуна гоюлуб яхшы нәтичә алынынчя гәдәр бу ағырлығ мәктәбләрдә, конфрансларда һәр заман ени вә эһәмийәтли бир мәсәлә кими музакирә олуначағ, мәләкә вермәк үчүн уйғун чарә вә йоллар ахтарылачағдыр. Бунун үчүн бу вахта гәдәр верилән мәгалә вә рәһбәрликләрин боллуғуна бахмаярағ (демәлийн ки, бу «боллуғ» педагогик мәтбуатдан көрүнмүр — М. М.), тәғднм олунан бу методик мәктубу истифадәдән хали олмағ фикри илә дәрч эдирик вә мәсәләйә мүәллимләрин диггәтини бир даһа чәлб әйләйрилик¹.

Хүсуси комиссия дәрч этдийи бу методик мәктубда шакирдләр арасындакы савадсызлығын сәбәбләрини әтрафлы бир сурәтдә шәрһ әтмәйә чалышырды. Ингилабдан әввәлки көһнә мәктәбләрдә шакирдләрин савадлы язмаларыны гейд этмәклә комиссия адыны юхарыда чәкдийимиз инспектор М. И. Исаев кими, бунун сәбәбини онда көрүрдү ки, көһнә мәктәбләрдә чалышмалара чох вахт верилди, мүтамади вә ағыр мәшғәләләр васитәсилә ушағын үмуми инкишафы һесабына она анчағ савадлы язмағ өйрәдилди. Совет мәктәбләриндә савад сәвийәсинин ашағы дүшмәсинин сәбәбини комиссия, һәр шейдән әввәл, онда көрүрдү ки, савад мәшғәләләрилә ушағын үмуми инкишафыны тәмин эдән тәдбирләр арасында мүвазинәт позулмуш, мәктәбләрин чоһунда имла ишнини мүнәтәзәм давам әтдиририләр. Бунун нәтичәсиндә ушағларын үмуми инкишафы аз-чох тәмин олунур, лакин савад вермәк ишн керн галыр, ушағлар да мәктәбләрдән кәмсавад оларағ чыхырдылар. М. И. Исаевдән фәрғли оларағ, хүсуси комиссия Азәрбайчан мәктәбләриндә савад сәвийәсинин ашағы дүшмәсинин бир сыра башға сәбәбләрини дә көстәриди, о чүмләдән гейд эдириди ки, көһнә әлифбадан ени әлифбая кечәнләр ени имла гайдаларына чәтинликлә алышырлар, көһнә имла гайдаларындан асанлығла әл чәкә билмирләр, Азәрбайчанын мүхтәлиф ерләриндә олан шивә фәрғләри, һәмчинин язы ишләриннә мәктәбләрдә чох аз ер верилмәси, бир сыра дәрс китабларынын имласында бура-хылан янлышлығлар вә с. савад сәвийәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Хүсуси комиссия методик мәктубда савад сәвийәсинин мәктәбләрдә йүксәлдилмәсинә даир эһәмийәтли көстәришләр версә дә, әсл сәбәби ашкара чыхара билмәмишди. Комиссия мүейән эдә билмәмишди ки, бунларын әсл сәбәби тәдрис планы вә програмларын комплекс тәлим системи үзрә янлыш тәртиб әдилмәсиндән ибарәтдир. Она көрә дә бу методик мәктуб үмумийәтлә

файдалы олмасына бахмаярағ, вәзыйәти дәйишдирмәкдән чох узағ иди.

Савадын вә үмумийәтлә тәлим кейфийәтинин Азәрбайчан мәктәбләриндә хейли ашағы сәвийәдә олмасынын спесифик бир сәбәби дә вар иди ки, о да тәлим китабларынын дили илә әлағадар иди.

Гейд әтмәлийн ки, әлдә эдилән бөйүк наилийәтләримизә бахмаярағ, һәлә бу дөврдә дә дәрс китабыны сада, баша дүшүләчәк бир дилдә тәртиб этмәк, рус дилиндән тәрчүмә олунан дәрс китабларыны кейфийәтли бир сурәтдә тәрчүмә этмәк мәсәләси һәлә ахыра гәдәр һәлл олунмамышды. «Мәктәбләримзин тәрәггисинә мане олан сәбәбләрдән бири» адлы мәгаләдә «Коммунист» гәзети икинчи дәрәчәли мәктәбләрин дәрс китабларында бура-хылан нөгсанлардан, хүсусилә бу китабларын бәрбад диллә язылдығларындан, алашылмаз диллә тәрчүмә әдилдикләриндән бәһс эдәрәк язырды ки, белә китаблар кәнчләримиздә мүталиә һәвәси оятмыр, онларын инкишафына мане, савадсызлығларына сәбәб олур. Она көрә дә «мәктәбләримзин истәннән мәһсулу верә билмәси үчүн китаб мәсәләсини лайиғ илә һәлл әтмәлийн»¹.

Айдын иди ки, бүтүн бунлар ана дилинин, үмумийәтлә мәктәб фәнләринин тәдрисини чәтинләшдирир, тәлим кейфийәтинин йүксәлдилмәсинә мане олур.

О заманлар республиканын геири-рус мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси мәсәләсинә дә верилән диггәт тәдричән күчләнириди.

Азәрбайчанын эһәмәткеш кәнчләринин рус дилини өйрәнмәси мүчәррәд дейил, Совет Иттифағы аиләсиндә республиканын фәһлә-кәндилләри гаршысында дуран сяси, иғтисади вә мәдәни вәзифәләрә әлағәләндирилди. Мәһз она көрә дә Азәрб. КП VIII гурултайы өз гәтнамәләриндә рус дилини өйрәнмәйә хүсуси фикир верилмәсини тәләб эдириди. Һәмнин гурултайда халғ маарифи һаггында мә'рузә эдән Азәрбайчанда халғ маарифинин инкишафы уғрунда бөйүк хидмәтләр кестәрмиш. Халғ Маариф комиссары Руһулла Ахундов (1897—1937) рус дилини өйрәнмәнин эһәмийәтинин Азәрбайчан эһәмәткешләри арасында тәблиғ әтмәйә чох бөйүк мә'на верир вә дейирди ки, рус дилини мүкәмәл өйрәнмәйинчә милли мәдәнийәтимизи инкишаф әтдирә билмәйәчәйимизи, мәсәлән, ана дилиндә яхшы орта мәктәбләр гура билмәйәчәйимизи, али тәһсил кенишләндирә билмәйәчәйимизи халғ күтләләринә шәрһ этмәк ләзимдыр. Азәрбайчан «күтләләриннә сосялизм гуручулуғунда керийә галмасыны истәмәйән һәр кәс рус дилини тәблиғ вә тәшвиғ әтмәлидир».

Рус дилинин Бөйүк Октябр ингилабынын дили. Бөйүк В. И. Ленинни дили олдуғуну гейд эдәрәк Ахундов көстәриди ки, рус дили Азәрбайчан фәһлә вә кәндиләринә һәр бир дилдән даһа яхшы ингилаби нәзәрийәни өйрәнмәкдә көмәк эдәчәкдир.

¹ Бах: «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 48, 1929.

¹ «Коммунист» гәзети, № 111, 16 мај 1929.

О заманлар рус дилини Азербайжанлы кәңчләр тәрәфиндән өйрәнмәсини кениш тәблиғ этмәнин бөйүк әһәмийәти вар иди. Чүнки синфи дүшмән антисовет тәблиғаты чүмләсиндә рус дилини өйрәнмәйә олан һәвәси дә сөндүрмәйә чан атырды. Мәһз бунунла алагәдар олараг Ахундов рус дилини өйрәнмәнин мәдәни вә сияси әһәмийәтини изаһ этмәнин зәрури олдугуну ирәли сүрүрдү¹. Лакин Маариф Комиссарлығы чох заман рус дилини өйрәнмәнин әһәмийәтини шәрһ этмәклә кифайәтләнир, мәктәбләримиздә бу фәннин тәдрисини әсаслы сурәтдә яхшылашдырмаға аз фикир верирди. Буна бахмаяраг үмуми инкешафымызын зәрури тәләби кими бу мүнүм мәктәб фәннинин тәдриси дә ирәлиләйрди.

Әкәр бундан әввәлки дөврдә рус дилинин тәдрисини әввәл орта мәктәбләрә, сонра ибтидаи мәктәбләрә дахил этмишдиләрсә, бу дөврдә рус дилинин тәдрисини низама салмаг мәгсәдилә програм тәртиб этмәк, дәрс китаблары яратмаг, әяни васитәләр һазырламаг, тәлим үсуллары сечмәк вә с. кими ени вәзифәләр гаршыя гоюлмушду. Азербайжан мәктәбләринин рус дили мүәллимләриндән А. Н. Макинская һалә 1926-чы илдә рус дилинин мәктәбләримиздә тәдрис әдилмәсинин гаршысында харичи дилләрин тәдрисинә нисбәтән даһа кениш вәзифәләр дурдугундан бәһс әдир вә язырды ки, рус дилини өйрәнмәклән мәгсәд бу дилдә күтләви китаблары анчаг охумаг дейил, мүкәммәл язмаг вә данышмаг, «шакирдләрин рус дили үзрә олан биликләрини ана дили үзрә олан биликләринә яхынлашдырмагдыр»². Белә бир тәләбин еринә етирилмәси нә гәдәр чәтин олса да мәгсәдәуйғун иди. Халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы, мувафиг йүксәк ихтисаслы кадрларә әһтиятчын даһа чох артыдығы бир дөврдә Азербайжан кәңчләринин рус дилиндә олан техники али мәктәбләрдә охумасы лазым иди, бунун үчүн дә онлар үчүн рус дилини билмәк зәрури һесаб олунурду. Мәһз она көрә дә Азәрб. КП VIII гурултайы гейд әдирди ки, азербайжанлы зәһмәткешләрин сәнае гуручулуғуна чәлб әдилмәси рус дилини билмәдикләри үчүн чәтинләшир, она көрә дә гурултай рус дилинин бүтүн Азербайжан мәктәбләриндә әсаслы бир сурәтдә өйрәнилмәсини тәләб әдирди. **■** Рус дили тәдрисини мәктәбләрдә низама салмаг мәгсәдилә 1927-чи илдә бу фәнн үзрә програм вә дәрс китаблары нәшр олунду. һәмнин програм мәктәбләрдә рус дили тәдрисинин һәм әмәли педагожи тәләбләрини, һәм дә тәлим үсулларыны мүәйәнләшдирмәк үчүн илк тәшәббүс иди. Програма гейд олунурду ки, еддилик бир мүддәт ичәрисиндә биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә шакирдләр рус дили дәрсләриндән бу дилдә өз фикирләрини дүзкүн изаһ әдә билмәк, охудуглары әдәби вә әлми-күтләви әсәрләрин мазмунуну баша дүшмәйи өйрәнмәлидирләр, «мәктәби гуртардыгдан сонра әмәли фәалийәтләриндә вә әлми

¹ Бах: VIII съезд Азербайджанской Коммунистической партии (болшевикова), 12—17 ноября 1927 г., стр. 17, Баку.

² «Путь школы» журналы № 1, сәһ. 71, 1926.

мәшғәләләрдә рус дилиндән истифадә этмәйи бачармагла, русчадан ана дилинә вә әксинә, тәрчүмә этмәйин дә өһдәсиндән кәлмәлидирләр»¹.

Тәлим үсулларына кәлинчә, програм бүтүн васитәләрдән истифадә әдиб рус дили тәлимини әяни этмәйи мәсләһәт көрүрдү, чүнки ялынз бу йолла башга дилин тәлиминдә өйрәнилән биликләрин мәнмисәнилмәсини даһа асан вә даһа мөһкәм этмәк мүмкүн иди.

Һәмни програма анд вердийи методик кәстәришләр чүмләсиндән, Маариф Комиссарлығы, рус дили тәлимини анчаг «таби» үсулла апармаг һаггында әввәлләрдә әтдийи мәсләһәтдән керя чәкилирди, бу ишдә ана дилиндән кениш истифадә этмәйи лакин «тәрчүмә» үсулу йолуну тутмамағы лазым билирди. Програм, шакирдләрин рус дилиндә кәлмә вә ифадәләр әһтиятчыны зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә лексик дәрсләрә хүсуси диггәт верилмәсини зәрури һесаб әдирди.

Бу дөврдә газанылан ән мүнүм наилийәтләрдән бири кәнд мәктәбләриндә дә рус дили тәдрисинин тәдричән кечилмәйә башламаньдан ибарәт иди. Мәсәлән, Көйчәй гәзәсынн 1927/28-чи дәрс или үзрә һесабатында кәстәрилирди ки, гәзәнын кәнд мәктәбләриндә дә рус дили охудулуру, мүәллимләр, һәмчинин әһали рус дилинин өйрәнилмәсинә бөйүк хүсн-рәғбәт бәсләйирләр, «тәкчә әһали дейил, ушаглар да рус дилини өйрәнмәйин зәрурийәтини баша дүшүрләр»².

1928/29-чу дәрс илинин екунуна һәср олунмуш һесабатда Баш ичтимаи тәрбийә идарәси гейд әдирди ки, мәктәбләрин вә мүәллимләрин әксәрийәти рус дили тәдрисини әһәмийәтини дәриндән баша дүшүмшләр «кәңчләр исә рус дилини Бөйүк Октябр дили кими гиймәтләндирләр»³.

Лакин бүтүн бу наилийәтләр анчаг илк аддымлар һесаб олуну биләрди, чүнки Азербайжан мәктәбләриндә рус дилинин һәм програм вә дәрс китабларыны, һәм дә тәлим әдилмәси методикасыны яратмаг, хүсусилә мәктәбләри рус дилини тәдрис әдә билән мүәллим кадрлары илә тәмин этмәк үчүн һалә чохлу әмәк сәрф этмәк вә чох бөйүк ишләр көрмәк лазым иди.

В. Әмәк вә политехник тәлими инкешаф әтдирмәк чәһдләри. Дөврүн актуал мәсәләләриндән бири дә әмәк тәрбийәси вә политехник тәлимин мәктәбләрдә кенишләндирилмәсиндән ибарәт иди. Шәһәр мәктәбләриндә әмәк тәрбийәси әввәлләр ГУС програмынын кәстәришләри әсасында экскурсиялар йолу илә шакирдләри истеһсалатла таныш этмәк вә онлары ичтимаи фәйдалы ишләрә чәлб этмәк шәклиндә апарылырды. Мәктәбләри мүәййән истеһсалатла тәһким этмәк мәсәләси ени бир тәклиф кими ирәли сүрүлмүшдүсә дә, һалә әмәли бир нәтичә вермир-

¹ Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин програмлары, сәһ. 1, 1927, Баку.

² Азербайжан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 33, вәр. 15, 1928.

³ Енә орада иш 32, вәр. 24, 1929.

ди. Мәктәпләрдә эл иши дәрсләри Маариф Комиссарлығының 1927-чи илдә тәсдиг этмиш олдуғу эмәк програмы асасында кечилрди. Мәселән, дәмир йолу ичтимаи тәрбийә мәктәпләриндә «ушаглар кил үзәриндә япма иши илә, оймаг вә моделләр гайырмагла, иплә һөрмәк, коллексиялар топламагла мәшғул идиләр. Биләчәри, Хачмаз, Агстафа, Гагыгабул мәктәпләриндә чилдчилик э'малатханалары тәшкил эдилмишди вә шакирдләр орада китаб чилдләмәк өйрәнирдиләр»¹.

Бир чох шәһәр мәктәпләри нәзиндә, хусусилә Бақыда бөйүк яшлы шакирдләр үчүн чилинкәрлик вә харратлыг э'малатханалары тәшкил эдилмишди вә орада мүәллимләрин тапшырыг вә көстәришләри асасында практик дәрсләр кечилрди. Шакирдләр стол, стул, язы тахтасы кими шейләр гайырырды ки, онлар да мәктәпләрин эһтиячына сәрф олунурду. Э'малатханаларда ишләйә билмәйән кичик яшлы шакирдләр үчүн бә'зи мәктәпләрдә иш отаглары тәшкил эдилмишди вә ушаглар сәбәт һөрмәк кими йүнкүл ишләрлә мәшғул олурдулар.

Бүтүн бу ишләр о заманлар эмәк тәрбийәси саһәсиндә бөйүк наилыйәт һесаб эдилсә дә, тәәссүф ки, көзләнилән нәтиҗәни вермирди. чүнки әввәлән, мәктәпләрин анчаг бир гисминдә апарылырды, о бири тәрәфдән, элмләрин өйрәнилмәсиндән тәһрид эдилмиш, пешәкарлыг характери дашыйырды.

Эмәк тәрбийәси саһәсиндә кәнд мәктәпләриндә нисбәтән чох иш көрүлүрдү. Кәнд тәсәррүфатының коллективләшмә асасында енидән гурулмасы, һәмчинин кәнд тәсәррүфаты истеһсалатының йүксәлмәси тәдбирләри кәнд ибтидан вә әддиниллик мәктәпләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү вермәк мәселәсини чиддийәтлә ирәли сүрүрдү.

УИК(б)П XV гурултайы гәг'и олараг көстәрирди ки, кәнд тәсәррүфатыны йүксәлтмәк үчүн «Пешә-техники мәктәпләрин, чүрбәчүр тәһсил э'малатханаларының инкишаф этдирилмәсинә вә кәнд тәсәррүфатына лазым олан пешәләрин мәктәпләр янында ушаглар өйрәдилмәсинә хусуси диггәт вермәк лазымдыр»².

Халг маарифи органлары вә истигамагтә мүйәйән тәдбирләр гәбул этди. 1929-чу илдә мәктәбяны саһәләр мәселәсинә даир конкрет тәклифләр ирәли сүрүлдү; мәктәбяны саһәләрин һәчми мүйәйәнләшдирилди (3 һектар). Мәктәпләр бу вә я башга кәнд тәсәррүфаты нөвү илә иш апармаг үчүн политехник асаслар истинад эдәрәк «кәнд тәсәррүфатының элә нөвү илә мәшғул олмалы идиләр ки, о нөв районун тәсәррүфат хусусийәттини өзүндә әкс эдә билсин». Бундан башга, мәктәпләрә кәнд тәсәррүфаты мәшғәләрини чөдвәлә дахил этмәк үчүн ичазә верилди; бу ишләрин ичрасында «шакирдләрин яш хусусийәтләрини нәзәрә алмаг вә онлары яшларына мұвафиг аләтләрлә ишләтмәк» тәләб олунурду.

¹ Азәрбайҗан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 152, вәр. 6, 1928.

² Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларының гәтнамә вә гарарлары, II һ., сәһ. 538.

Халг Маариф Комиссарлығы Азәрбайҗан Ленин Коммунист Кәңчләр Иттифагы Мәркәзи Комитәси илә бирликдә кәңч натуралистләр һәрәкатының республикада кенишләмәсини тә'мин этмәк үчүн көстәриш верди; яй вахты мәктәбяны саһәдә ишләри давам этдирмәк үчүн кәңч натуралистләри ишә чәлб этмәк вә башга тәдбирләр ирәли сүрүлүрдү вә с.

Баш ичтимаи тәрбийә идарәсинин 1928/29-чу дәрс илинә аид һесабатында гәйд олунурду ки, бүтүн кәнд мәктәпләри мәктәбяны торпагла тә'мин олунмушлар вә бу да «политехник тә'лимин асас үнсүрү олан эмәк үчүн әлверишлии шәраит ярадыр»¹. Нуха гәзасындан бир кәнд мүәллим иязрды ки, әлбәттә, мәктәпләримиздә шакирдләрә ялынз гуру билнк вермәклә мәшғул олсаг, дәрсләри әмәклә багламайыб һаятда фәннин тәтбигини көстәрмәсәк, көһнә мәктәблә бизим мәктәпләрин фәрғи олмаз. Нуха гәзасында бу мәселәйә чидди фикир верилдийини көстәрән мүәллим һәм дә язырды ки: «Бүтүн гәза мәктәпләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү верилмишдир, хусусән бүтүн кәнд мәктәпләриндә кәнд тәсәррүфаты ишләр кедир, өзүнү дә шакирдләр апарыр». Мүәллим әләвә эдир ки, «мәктәпләрдә кәнд тәсәррүфатының мухтәлиф нөвләри, о чүмләдән ипәк гуруду бечәрмәк дә тәчрүбә олунур, бүтүн бунлар шакирдләри чох марагландырыр, онун үчүн дә онлар кәнд тәсәррүфаты ишиндә «сон дәрәчә марагла ишләйирләр, лазыми мұвәфәғийәт дә әлдә этмәк олур»².

Республиканың башга гәза мәктәпләриндә дә бу чүр ишләр апарылырды. О чүмләдән Көйчай гәза халг маариф шә'бәсинин 1927/28-чи илә аид олан һесабатында көстәририлди ки, мәктәпләрә верилән кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү районун тәсәррүфат планы илә әлағәләндирилди вә ашағыдакы ишләри эһатә эдир:

1. Мәктәпләрин чохунда мәктәбяны саһәләрлә памбыг әкилмишдир; 2. 16 мәктәблә барамә гуруду бечәрилмиш; 3. Бир нечә мәктәб — Гарамәриялы, Гаҗылы вә с. — мейнәликләр әмәлә кәтирмәйә башламышлар; 4. Инчә, Бығыр, Ләк-Чыплаг, Күрд-Шабан, Гызыл-Гумлаг, Гаҗылы, Зала вә с. кәнд мәктәпләринин саһәләриндә бағ салынмагдәдыр; 5. Көйчай, Күрд-Шабан мәктәпләриндә тоюгчулуг ишинә башламыш; 6. Демәк олар ки, мәктәпләрин һамысында бостан әкилмишдир. «Бүтүн бу ишләри еринә етирмәк үчүн мәктәпләрдә зәрури шәраит ярадылмыш вә агрономлар да көмәйә чәлб» олунмушду³.

Бүтүн бунлар эмәк тәрбийәси вә политехник тә'лим нөгтейн-нәзәриндән бөйүк әһәмийәтә малик иди. чүнки ушагларда кәнд тәсәррүфаты әмәйинә мәнәббәт тәрбийә этмәклә бәрәбәр, онларә эмәк вәрдинләрни ашылайырды.

¹ Азәрбайҗан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 32, вәр. 75, 1929.

² «Ени мәктәб» журналы № 11, 12, сәһ. 28, 1928.

³ Азәрб. ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 33, вәр. 4—5.

Политехник тә'лим мәселәсинә даир фабрик- завод шакирдлийн вә кәндли-кәнчләр мәктәбләриндә даһа кениш тәдбирләр апарылды. Кәнд тәсәррүфатынын сосялиствәсинә енидән гурулмасы мүнәсибәтилә кәндли-кәнчләр мәктәбинин дә әһмийәти артырды.

Мәһз она көрә дә партиямызын XV гурултайы «Кәнддә иш һаггында» гәбул этдийн гәтнамәдә тәләб эдирди ки, «Кәндли-кәнчләр мәктәби шәбкәси кенишләндирилсин вә онларда муздур-йохсул кәнчләр өзәйинин мөһкәмләндирилмәси үчүн тәдбирләр жөрүлсүн...»¹. Кәндли-кәнчләр мәктәбинин (ККМ-нин) тәшәб-бүсчүсү вә тәшкилатчысы олан УИЛККИ бу мәктәбләрнин кет-дикчә яхшылашмасына чалышырды. УИЛККИ-нин МК бүросу «Кәндин сосялиствәсинә енидән гурулмасы вә ККМ-нин вәзифә-ләринә» даир гәбул этдийн гәрарда (1929-чу ил) ККМ-ни кәнд ерләриндә политехник мәктәб һесап этмәклә бәрәбәр, колхозлар үчүн мәдәни, сияси, техники вә тәшкилат вәһәтдән һазырлыгы олан кадәрлә етишдирән бир мәктәб кими сәцийәләндирилди. Һәмзин гәрарә әсасән ККМ шакирдләрә элә кениш истәһсал-тех-ники һазырлыг вермәли иди ки, онлар бүтүн ил бою колхозун мүхтәлиф ишләриндә иштирак эдә билсинләр. Шакирдләрин истәһсал-техники һазырлыглары кәнд тәсәррүфаты әмәйинин тех-ника әсасында инкишафыны тә'мин этмәли иди. Она көрә дә гәрарда тәләб олушурду ки, шакирдләрә садә вә мүрәккәб кәнд тәсәррүфаты машынлары һаггында мә'лумат верилсин, онлар мүһәррикләрә әмәли оларәг таныш эдилсин, онларә кимянын кәнд тәсәррүфатында тәтбиги өйрәдилсин, мәктәб ә'малатхана-ларынчын характерн кәнд тәсәррүфаты машынлары вә әләтләрини тә'миә этмәк истигамәтиндә дәйишдирилсин. Гәрарда дейилди ки, шакирдләрин «бу чүр истәһсал-техники һазырлыгы, бөйүк коллектив тәсәррүфатын тәшкили мәселәләрини өйрәнмәк, кениш үмуми тәһсил вә ичтимаи-сияси тәрбийә илә бирләшәрәк кәнд шәәзантиндә йүксәк типли мәктәбин политехникләшдирилмәси үчүн конкрет програм тәшкил эдәчәкдир»².

Кәмсәмәл тәшкилаты ККМ-ни кәнд ерләриндә ваһид йүксәк типли мәктәбә чевирмәк, йә'ни еддилик вә икинчи дәрәчәли кәнд мәктәбләрини дә ККМ-нә чевирмәклә техникумлар үчүн шакирд континкенти һазырламагы да онларын үзәринә гоймаг тәклифини ирәли сүрүрду.

ККМ-ни шакирдләрә истәһсал-техники вә кениш үмуми тәһ-сил вермәйә габил олан йүксәк типли политехник мәктәбләрә чевирмәйи тәләб эдән бу гәрарын ирәли сүрдүйү тәклиф о заман реал дейилди. Мәһз она көрә дә юхарыда дейилдийн кими, ККМ-ләри кәнд тәсәррүфаты тәмәйүллү колхоз еддилик мәктәблә-ринә чеврилди.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 538.

² Азәрбайҗан ССР ХМК бүдлетени, № 12, сәһ. 42, 1929.

ККМ-ләри аз мүддәт әрзиндә Азәрбайҗанда мүһүм рол ойна-раг, кәндли-колхозчуларын диггәтини өзләринә чәлб этмишди-ләр. Мәселән, Лачын ККМ-дә ики ил мүддәтиндә 250-йә гәдәр тут ағачы, 200-дән артыг мешә ағачы, ярым десятин мейвә багы әкилмишди. Бостанчылыг үзрә хейли иш кәрүләрәк 300 пуд кар-тоф, 10 пуд лобя вә с. мәһсул кәтүрүлмүшдү. Бундан башга, һәмзин «мәктәбдә апарылан мәдәни вә тәрбийә ишләринин кәнд-лиләрә артыг тә'сирн олмушдү. Кәндлиләр мәктәбин тәсәррүфат ишләрилә марагланьб бу бәрәдә мәктәбә мүрачиәт эдирдиләр. Беләликлә, мәктәб кәндли тәсәррүфатынын мәдәни үсуллар илә ирәлиләмәси йолунда бөйүк аддымлар» атырды. Лачын ККМ һәтта гәзә биринчи дәрәчәли мәктәбләринә дә кәнд тәсәррүфаты тәмәйүлү үзрә мәсләһәтләр верирди; биринчи дәрәчәли «мәктәб-ләр һасил этдикләри мәһсулат нүмунәләриндән ККМ-нә көндә-рир» диләр.

«Кәндли» имзасы бир башга мәгаләдә гейд эдилди ки, Ағсу ККМ апардыгы тәчрүбә ишләрилә аз мүддәт ичәрсиндә бүтүн кәндлиләр үчүн өрнәк олмуш вә «кәнд тәсәррүфатынын мәдәни үсулларла апарылмасындан нә кими парлаг нәтичәләр элдә эт-мәк мүмкүн олдуғуну кәндлиләрә айдын бир сурәтдә кәстәрмиш-дир». Ағсу мәктәби тарлачылыг вә бостанчылыг ишләриндә яхшы нәтичәләр элдә этмиш вә ики ил ичәрсиндә мәдәни үсулларла мәктәбин тәчрүбәләриндән истифадә эләрәк өз әкинләрини мәдәни үсулда бечәририләр. Һәмзин «мәктәб бүтүн Ағсу даирәсиндә бир мәдәнийәт очагы»²-на чеврилмишди. Нә Ағсу, нә дә Лачын ККМ мүстәсна тәшкил эдирди. Республиканын ККМ-ләри кәнд тәсәр-рүфаты компанияларында чох актив иштирак эдирди. Онлар памбыг саһәләрини күбрәләмәк, су архларыны тәмизләмәк, һәт-тә савадсызлыгы ләғв этмәк кими мәдәни ишләрә дә яхшы ярдым кәстәрдиләр. Нүкәли (Губа гәзасы), Көрәнбой, Әһмәдли (Кәнчә гәзасы), Хыллы (Сәлян гәзасы) кәндли-кәнчләр мәктәбләринин ичтимаи файдалы ишләри даһа мәзmunлу иди. Бүтүн булар колхозчуларын ККМ-нә һүснин рәғбәтини артырды.

ККМ шакирдләрин мәһсуллар әмәкләрилә тә'лим арасында әләгә яратмаға чалышырды. Тә'лим мүддәтинин тәхминән ярысы нәзәри фәнләрин (агрономия, тәбئيәт, физика, риязийәт, кимя, ана дили вә рус дили) тәдрисинә, икинчи ярысы исә шакирдләрин мәһсуллар әмәкләринә сәрф эдилди ки, бу да башлыча оларәг мәктәб тәсәррүфатында истәһсал практикасы, ә'малатханаларда апарылан иш вә ичтимаи-файдалы әмәк йолу илә кечирилди. ККМ-дә әсас мәсәлә кәнд тәсәррүфатыны өйрәнмәкдән, йә'ни онун коллективләшдирилмә вә механикләшдирилмә әсасында енидән гу-рулмасыны, керийә галмә сәбәбләрини вә инкишаф йолларыны,

¹ «Коммунист» гәзети, № 251, 28 октяб 1928.

² «Коммунист» гәзети, № 159, 11 июн 1929.

кәнд тәсәррүфаты эмайинин вә машинларынын нөвләрини вә с. өйрәнмәкдән ибарәт иди.

Бу дөврүн ахырларында бүтүн кәнд вә шәһәр мәктәпләринин политехникләшдирилмәси эмәли вәзифә кими гаршыя гоюлмушду. Бу мәгсәд үчүн мәктәпләрдә э'малатханаларын сайы кетдикчә артырды, шакирдләр кәнд вә шәһәр истеһсалатына кетдикчә даһа чох чәлб эдилирди, онларын ичтимаи файдалы эмәкләри даһа мәзmunлу характер дашыырды. Бүтүн буллар шакирдләрдә эмәк вәрдидишләри яратмаг, онларда эмәйә севки тәрбийә этмәк нөгтейи-нәзәриндән чох файдалы иди вә В. И. Ленинин һәлә 1920-чи илдә «...һамыны кәнч яшандан шүүрү вә интисамлы эмәклә тәрбийә»¹ этмәк һаггындакы тәләбнин еринә етирмәкдә көркәмли рол ойнайырды.

Н. К. Крупская «Политехник тәһсил һаггында» адлы мәгаләсиндә В. И. Ленинин политехник тә'лим һаггында олан фикирләрини шәрһ эдир вә көстәрирди ки, Ленин бу фикри ялынз «фәһлә» вә «фәһлә гүввәси» һазырламаг гайгысы чәкдлий үчүн дейил, һәм дә она көрә ирәли сүрүрдү ки, о, «ени техники база гура билән шүүрүлү ярадычылар тәрбийә этмәк истәйирди, чүнки белә база үзәриндә дуран бир өлкә һеч вәхт йыхылмаз, һәмишә тох вә һәр заманда да элмли вә мәдәни олар»².

Гейд этмәлийик ки, халг маарифи үзрә икинчи Умум Иттифаг партия мушавирәси мәктәпләрин политехникләшдирилмәси ишини сүр'әтләндирмәйә даир чидди көстәришләр вермишди, бу мүһүм мәсәләйә ерли партия вә совет, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатларынын, һәмчинин тәсәррүфат органларынын вә истеһсалат мүәссисәләринин диггәтини чәлб этмишди.

«Халг маарифи системи һаггында» гәбул этдийи гәрарда һәмнин мушавирә, халг тәсәррүфатынын сосялиствәсинә енидән гурулмасы илә элағәдар олараг, мәктәпләрин политехникләшдирилмәсинин эһәмийәтини гейд эдирди. Мушавирә мәктәпләрин политехникләшдирилмәсинә зидд олан тәмайүлләрә гаршы кәскин мүбаризә апармаг зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Бу мейләрнин бири, үмуми вә политехник тәһсилә э'тинасызлыг көстәриб мәктәпләрдә мәһдуд «пешәкарлыг» тәһсили яймаг вә беләликлә фәһләни машинын садәчә һиссәсинә чевирмәк чәһдләриндән ибарәт иди. Икинчиси исә, политехник тәһсили эмәк вә истеһсалатдан айры дүшүмүш эзбәрчилик мәктәбилә әвәз этмәйә чалышырды.

Бу чүр мейләрнин коммунист тәрбийәсинин әсасларыны поздуғуну гейд этмәклә мушавирә көстәрирди ки: «Мәһз гәт'и вә ардычыл бир сурәтдә һәр ики чәбһәйә гаршы мүбаризә апармаг йолу илә сосялиствә тәһсил системи яратмаг уғрундакы еканә вә дүзкүн һәрәкәт хәттини тә'мин этмәк мүмкүндүр»³.

Мушавирә өз гәрарында һәм дә көстәрирди ки, политехник тәһсил коммунист тәрбийәсинин айрылмаз бир һиссәдир. Она көрә дә орта мәктәбин бүтүн енидән гурулмасы иши, һәмчинин онун сосялиствә реконструкциясына хидмәт этмәси тамамилә политехник тә'лим вәзифәсинә табе эдилмәлидир. Мушавирә тәләб эдирди ки, мәктәбин тәдрис планы вә програмлары, дәрс китаблары вә бұдчәси, мүәллим һазырлығы вә бүтүн мәктәб ишләринин тәшкили политехник тә'лим тәләбләринә хидмәт этмәк нөгтейи-нәзәриндән гурулмалыдыр. Мушавирә бундан сонра, һәр бир мәктәбин фәалийәтинә, һәр шейдән әввәл, политехник тә'лими һәзәтә кечирмәк саһәсинә газанмыш олдуғу наиллийәтләр нөгтейи-нәзәриндән гиймәт вермәйи тәләб эдирди. Бүтүн буллар политехник тә'лим мәсәләләринә верилән диггәти кетдикчә күчләндирди.

Гейд этмәлийик ки, о илләрдә мәктәпләрин политехникләшдирилмәси мәсәләсиндә «мәктәбин өлмәси» нәзәрийәсиндән доған тәһрифләр дә өзүнә ер тапмышды. Бу тәһрифләрнин маһийәти ондан ибарәт иди ки, мәктәбин политехникләшдирилмәси үмуми тәһсил фәнләринин өйрәнилмәсиндән айрылыр, фәнләрин системлә өйрәдилмәси үмумийәтлә гиймәтләндирилмирди. Бу чүр тәһрифләр мәктәпләрин симасыны итирир, онлары истеһсалат ичәрисиндә «әридирди» вә беләликлә дә политехник тә'лим идеясыны тәһриф эдирди. Тәәсүф ки, бу саһәдә бә'зи янлыш көстәришләр һәтә Халг Маариф Комиссарлығынын бә'зи расми сәһәдләриндә дә ер тутурду. Мәсәлән, яз әкин компаниясы мүнәсибәтилә, бу ишә эмәли вә файдалы ярым тәшкил этмәк әвәзинә, сәһв олараг кәнд мәктәпләриндән тәләб эдилирди ки, өзләринин бүтүн чари фәалийәтләрини яз кәнд тәсәррүфаты компаниясынын мүвәффәгийәтлә апарылмасына табе этсинләр. Мәктәпләрдән тәләб олуурду ки, тәдрис планларыны, шакирдләрнин ичтимаи файдалы ишләрини, шакирдләр тәшкилатынын, мәктәб шураларынын вә с. планларыны мәктәби әһәтә эдән истеһсалатын планларына әсасән көздән кечирсинләр.

Республика мәктәпләринин политехникләшдирилмәси мәсәләләрини кешиш миғясда музакирә этмәк мәгсәдилә 1931-чи ил январ айында Биринчи Азәрбайжан политехнизм гурултайы ачылды. Бу мүнәсибәтлә Халг Маариф комиссары муәвини Айна Султанова (1937-чи илдә өлмүшдүр) һаглы олараг язырды ки, маарифчиләр күтләси һәлә политехник тә'лимнин тәтбиғи йолларыны айдын тәсәвүр эдә билмир, она көрә дә «Гурултай мәктәпләрин политехникләшдирилмәси үчүн дәгиг йоллар көстәрмәси вә бу саһәдә олан янлыш фикирләри рәдд этмәлидир»⁴.

Лакин политехнизм гурултайы истеһсалатын мәктәпләрә ярдымыны күчләндирмәк, мәктәпләрдә э'малатханаларын сайыны артырмаг, истеһсалат-техники гүввәләрин диггәтини политехнизмә чәлб этмәк кими мүһүм нәтичәләр вермәклә бәрәбәр, өз

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 300.

² «Ени мәктәб» журналы, № 7, сәһ. 7, 1929.

³ Бах: Второе Всесоюзное партийное совещание по народному образованию, Учпедгиз, М. 1931, стр. 297, 298, 299.

⁴ «Бакинский рабочий» гәзәти № 24, 28 январ 1931.

гәрапларында принцинал сәһвләрә дә йол вермиш олду. Мәктәбләрин тәдричән «өлмәси» нәзәрийәсиндән доған бу сәһвләр—мәктәбләрнә политехникләшдирмәнин әсас шәртини истеһсалат мүәссисәләринни планыны еринә етирмәк уғрунда мүбаризәдә көрмәкдән, кәнд ерләриндә ушағлары тамамилә истеһсалат әмәйилә йүкләмәк «әсасында педагожи просеси енидән гурмағыз» тәклиф әтмәкдән вә с. ибарәт иди¹.

Гурултайын сәһви мәһсулдар әмәйә доғру бөйүк мейл кәстәрмәсиндә дейилди. Әксинә, бәрпа дөврүндә олдуғуна нисбәтән, мәһсулдар әмәйин тәлим просесинә дахил әдилмәси, кәнчләрин тәлим вә тәрбийәсиндә бу әмәкдән кениш истифалә олунмасы ирәлийә доғру атылан мүһүм бир аддым иди. Гурултайын сәһви мәһсулдар әмәклә тәлим арасында дүзкүн мүнасибәт яратмама-сында, политехникләшдирмә тәдбирләрини ялынз мәһсулдар әмәклә көрмәсиндә иди. Белә бир янлыш фикир гурултайдан габағ нәшр олунмуш «политехник әмәк» програмында да габарығ бир сурәтдә өзүнә ер тутмушду.

Һәмнин програм үмуми тәһсил фәнләринин тәдрисини нәзәрә алмадан дүзүлмүшдү. Програма политехник әмәйә дәир әлә тәлим материалы верилди ки, буналарын элми әсасларыны шакирдләр һалә билмирдиләр. Мәсәлән, VII синифләрдә бир чох мүһәррикләрин, һәтта электротехникая анд бә'зи чиһазларын өйрәнилмәси тәләб олунурду, һалбуки шакирдләрин бу әләти баша дүшмәси үчүн мүвафиг биликләри йох иди.

Беләликлә мәктәбләрин политехникләшдирилмәси проблемәи мүәййән ирәлиләмәләрә бахмаярағ, бу дөврдә дә һәлл әдилмәмиш галды, чүнки политехник тәлим элми биликләри мәһсулдар әмәклә әлағәдәр өйрәнмәк әсасында дейил, тәлимнин позулмасы һесабына шакирдләрин истеһсалатда ишләмәси әсасында тәтбиғ әтмәйә чалышырдылар ки, бу да политехник тәлим идеясыны тәһриф әдирди.

Г. Тәрбийә ишләри. Республиканын педагожи ичтимайяты шакирдләрин идеоложи-сиyasi тәрбийәсинә кетдикчә чох фикир верилди. Шакирдләрин ичтимай-сиyasi тәрбийәсинин конкрет вәзифәләри, мәсәлән, бейнәлмиләлчилик тәрбийәси, дин әлейһинә тәрбийә вә с. габағчыл мәктәбләрин ишиндә көркәмли ер тутурду. Бир чох архив сәнәдләри бу сәһәдә мүәййән налийәтләрин әлдә әдилдийини кәстәрир. Мәсәлән Нахчыван МССР үзрә верилән һесабатда дейилди: «Мәктәбләримиздә бейнәлмиләлчилик тәрбийәси апарылыр... Бир чох мәктәбләрдә әзәрбайчанлыларла эрмәннләр бирликдә охуюрлар. Онлар арасында индийә гәдәр бейнәлмиләлчилик әлейһинә һеч бир һадисә баш вермәмишдир. Шакирдләр вә мүәллимләр бир-биринә яхшы мүнасибәт кәстәрирләр. Биркә ичласлар, һәмчинин әзәрбайчанлы вә эрмән шакирдләринин иштиракы илә тез-тез ушағ сәһәрчикләри тәшкил

әдилди». Бунун кими дә дәмир йолу мәктәбләри үзрә верилән һесабатда дейилди: «Ичтимай-сиyasi тәрбийә бүтүн мүнасиб һалларда, бүтүн дәрсләрдә, әләлхүсус ичтимайят дәрсләриндә апарылыр. Тәрбийә ишләринин нәтиҗәсиндә шакирдләр ингилаби руһда етиширләр, сиyasi савад газанырлар, гүссәли кечмишлә мүғайисә әдәрәк мүасир һаятдан баш чыхарырлар».

Республика мәктәбләриндә шакирдләрин өзфәаллийәти хейли кенишләнирди. Хүсусән орта мәктәбләрдә ичтимайят, чари сиясәт, драм, хор, бәдән тәрбийәси, кәнч натуралистләр вә с. дәрнәкләрин ярадылмасы вә инкишафы шакирдләрин хейли фәаллашдығыны кәстәрирди¹.

Кәскинләшмиш синфи мүбаризә шәраитиндә мәктәбләримиз дини мөвһумат вә хурафат әлейһинә тәрбийә ишләрини дә кенишләндирди. Истисмарчы синифләрин галығлары, биринчи нөвбәдә голчомағлар, руһаниләр кетдикчә зәифләмәкдә олан ислам динини мүдафиә әдир, ону күтләләр вә хүсусән кәнчләр арасында яймаға чан атырдылар. Республиканын бир сыра ерләриндә чүр'әтлонән моллалар голчомағларла бирликдә һалә-күй галырыр, һәтта кәһнә моллаханалары белә, бәрпа әт-мәйә чалышырдылар². Дүшмәнин бу чүр гара нийәтләри артығ баш тута билмәзди. Дүшмәнин бу чүр гара фикирләринә гаршы Әзәрбайчан мүәллимләри, биринчи нөвбәдә габағчыла маарифчиләр партиямызын рәһбәрлийи алтында әл-әлә верир, чилди вә сәмими фәалийәтләрилә һәгги совет мәктәбләринин мөһкәмләндирдириләр. Дөврүн ән мүһүм тәләбләриндән бири бүтүн мүәллимләр күтләсини яағә галдырмағ, онларын фәалийәтини кәһнә мәркурәнин әлейһинә, милләтчилиғә, мүсәлманчылыға вә с. кими галығларла гаршы йөнәлмәкдән ибарәт иди.

О заманлар педагожи мәтбуатда фәал иштирак әдән мүәллим Сейфулла Шамилов «Мәктәбин вә мүәллимләрин күтләви иши» адлы мәғаләсиндә дин әлейһинә мүбаризәнин күчләндирилмәси зәрурийәтини гәйд әдәрәк, азырды ки, биз кәрәк дин илә олан мүбаризәни элмин күчү илә апарағ, чүнки, «пролетар һакимийәти дөврүндә динлә схоластик үсүллә мүбаризә апармағ олмаз. Буна көрә мүәллимләримиз вәк мәктәбләримиз күтлә ичәрсинә кирмәли, онлары марағландырмалы, мүмкүн гәдәр күтләни өз тәсири алтына алмалыдыр». Сиyasi сөвийәси ашағы олан бә'зи мүәллимләри, вәзифәләрини үнүдүб руһаниләрлә үлфәт әтдикләри үчүн тәғнид әдәрәк, С. Шамилов онларын нәзәрләринә чарпдырырды ки, «мүәллим о дүнянын чин, шейтан вә мәләкләр тәрәфиндән идарә олунмасына гаил олмадығы үчүн мүәллимдир»³.

С. Шамилов бүтүн мүәллимләри вәр гүвәләрилә мәктәб тәрәфында топланыб һәр чүр дини фанатизмә мүғабил дуран элм

¹ «Политехнизм вә Әзәрбайжан ССР мәктәбләриндә онун тәтбиғи йоллары», сәһ. 8—9, 1931, Бақы.

¹ Әзәрб. ССР МН архиви, Баш ичтимай тәрбийә идарәси фонду, иш 152, сәһ. 4—7.

² Бах: «Ени мәктәб» журналы № 7—8, сәһ. 10, 1927.

³ «Ени мәктәб» журналы № 10, сәһ. 7, 1929.

очағыны — мектеби әһали арасында яймаға, динлә марксизм асасында мүбаризә этмәйә чағырды.

Һәгигәтән муәллимләрнин бир гисминин сияси һазырлығынын хейли әәиф олмасы, бәзиләринин һәлә чох тәчрүбәсиз вә нашы олмасы нәтижәсиндә тәрбийә ишләри, о чүмләдән дини-мөвһумат әлейһинә тәрбийә, бир сыра мектебләрдә чох пис апарылырды.

Һазырлыгсыз вә нашы одан кәнч муәллимләр дин әлейһинә тәрбийә ишиндә чох заман күтләләрин һиссийәтәна тохунур вә онларын инчимәсинә сәбәб олурдулар. Мектебләрдә олан бәлә вәзийәти тәнгид эдән Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы инспектору Мәммәд Әләкбәров йолдаш һаглы олараг язырды ки: «Бу кими тәрбийәнин әкс тә'сир эдәчәйи айдындыр. Тәбин һадисәнин элми көрүнүшүнү ушагларә кәстәрмәк вә һәр бир һадисәнин һәгиги сәбәбләрини айдын этмәк йолу илә тәрбийә ишләри апарылмалдыр»¹.

Бүтүн бу нөгсанларә бахмаяраг, мектебләрин дини-мөвһумат әлейһинә апардыгы тәдбирләр өз мүсбәт нәтижәсини вермәйә башламышды. «1928 29-чу дәрә илиндә дини байрамлардә мектебләрнин нормал ишләмәләрин күтләләрин әһвали-руһийәсиндә баш верән тәрәггини кәстәрирди»².

Лакин гейд этмәлийк ки, о заман синифдән һарич долгун тәрбийәви тәдбирләр анчаг габагчыл мектебләрдә, хүсусән шәһәрләриндә апарылырды. Бир чох мектебләрдә бейнәлмиләтчилик тәрбийәси анчаг мүхтәлиф милләтләрин мектебләрин арасында язышма, бирликдә йыгынчаглар тәшкил этмәк кими йолларла апарылырды, муәллимләрнин бөйүк бир гисми фәнләрини мәзмунундан тәрбийә мөгсәди үчүн истифадә этмәйә һәлә алышмамышдылар.

Мектебләрдә комсомол, пионер вә шакирд тәшкилатларынын фәалийәти чәтинликләрдә раст кәлсә дә, кетдикчә күчләнир, тәдричән яхшылашырды.

Мектебләрдә ушаг вә кәнчләр һәрәкәти кетдикчә кенишләнирди ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр. (157-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Пионер тәшкилатынын бәлә бир йүксәк сүр'әтлә артмасы инкишаф чәтинликләринә раст кәлмишди.

«Пионер һәрәкәтинын вәзийәти вә гаршысындакы вәзифәләр» һаггында 25 июн 1928-чи ил тарихли гәрарында УИК(б)П МК пионер тәшкилатынын чошгун инкишафыны гейд этмәклә бәрәбәр кәстәрирди ки, пионер һәрәкәти бу инкишафында хейли чәтинликләрдә үз-үзә кәлмишир. Бу чәтинликләрин әсәс сәбәбини МК онда көрүрдү ки, пионер һәрәкәтинын биринчи иләриндә муәйянләшдирилмиш олан иш мәзмуну тәшкилатын ени тәләбләриндән керийә галырды. Гәрарда һәм дә, бир нөгсан кими, кәстәрирди ки, пионер тәшкилаты мүхтәлиф яшда олан пионерләр үчүн фәргли иш үсуллары вә формалары тәтбиг этмир,

¹ Бах: «Ени мектеб» журналы, № 1—2, сәһ. 78, 1930.

² Азәрбайчан ССР һөкүмәтинин 1927 вә 1928-чи илләрдәки фәалийәти һаггында һесабат, сәһ. 344, 1929.

Ииләр	Һараа	Шакир-ларин чәми	О чүм-ләдән, гыз-лар	Булардан коммунист ушаг һәрәкәти илә әһәтә олуналар			
				чәми	о чүм-ләдән, гыз-лар	әһәтә олу-наларин үмуми фәнзи	әһәтә олу-наларин гызла-рын фәнзи
1927/28	шәһәр кәнд	72 250	29 284	25 591	7 130	31,1	23,3
	чәми	93 610	19 482	42 407	7946	45,3	40,8
1929/30	шәһәр кәнд	165 860	48 766	67 998	15 076	39,8	36,9
	чәми	83 703	98 592	40 326	14 056	48,2	41,8
	шәһәр кәнд	127 379	32 981	76 636	19 556	60,2	59,3
	чәми	211 082	131 573	116 962	33 612	55,4	50,5 ¹

ичтимаи-тәрбийә вәзифәләрини пионерләрини билаваситә сияси ишләрдә чәлб олунмасы илә әвәз эдир, пионерләрини марагларыны нәзәрә алмыр, һәмчинин пионер ишләрини мектеб үсуллары илә апармаға чәһд эдир вә с. МК өз гәрарында пионер һәрәкәтинын ишләрини яхшылашдырмаг үчүн әтрафлы кәстәришләр верди, о чүмләдән лазым билди ки, пионер тәшкилатынын иши енидән элә гурулсун ки, пионерләр УИК(б)П-нин, УИЖККИ-нин үмуми мөгсәдләрини баша дүшсүнләр, ушагларда бейнәлхалг һәмрә'й-лик дуйгулары инкишаф этдирилсин, милли әдавәт тәзаһүрләри гәт'и олараг йох эдилсин. Гәрарда һәм дә тәләб олунурду ки, пионер тәшкилаты бүтүн мектеб һәятында вә ишләриндә актив иштирак этмәлидир. Мектебни ичтимаи һәята чәлб олунмасына чалышмалдыр, гаршылыгы ярдым йолу илә пионер вә мектеббиләрини мүвәфәггийәтләрини йүксәлтмәйә, мектебдә клуб вә ичтимаи ишләрини инкишафына көмәк этмәлидир»².

МК-нын бу гәрары республика Халг Маариф Комиссарлығыларындан вә комсомол тәшкилатларындан пионер тәшкилатынын ишләрилә даһа чидди мәшғул олмағы тәләб эдирди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы 1928-чи илин сонунда мектебләрдә пионер форпостлары үчүн әсаснамә гәбул этди вә пионер ишләрини низама салмаг үчүн гәзаларә методик мектеб көндәрди. һәмнин әсаснамәдә пионер тәшкилатынын мектебләрдә ашағыдакы вәзифәләр гейд олунурду:

- 1) кәнч пионерләрин ишләрини конкретләшдирмәклә бу ишә әмәли тәмайүл вермәк;
- 2) әмәк тә'лимини мектебдә яхшылашдырмаг вә һәгиги әмәк мектеби уғрунда мүбаризә этмәк;
- 3) шакирдләрин ичтимаи-сияси тәрбийәсини (бейнәлмиләтчилик, антидин тәрбийәси, ичтимаи иш вә с.) яхшылашдырмагдә мектебә ярдым этмәк;
- 4) мектебин дахили һәятыны тәшкил этмәк;

¹ Бах: «Ени мектеб» журналы, № 4, сәһ. 36, 1930.

² Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг., вып. 1, стр. 279, М. 1947.

5) мәктәбдә тә'лим ишләринин тәшкили ишиндә фәал иштирак этмәк вә көһнә зәһнийәт әлеийһнә мүбаризә апармаг;

6) шакирдләрдә мәдәни вәрдишләри мөһкәмләндирмәк вә онларын истираһәтнин тәшкил этмәк уғрунда мүбаризә апармаг;

7) һәрби-бәдән тәрбийәси үзрә иш апармаг¹.

Һәм пионер форпостлары әсаснамәсиндә, һәм дә методик мәктүбдә пионер тәшкилатынын иш системи вә педагогларын вәзифәләри һагғында әтрафлы мәсләһәтләр вериллирди. Һәмин методик мәктүбдә мәктәбдә охумаан ушаглар арасында мүыйән ишләр апармаг, әтиҗачы олан ушагларын палтар, аяггабы, тә'лим ләвазиматы вә с. илә тә'мин олунмаларына чалышмаг, етим ушагларын мәктәбдә чәлб әдилмәсинә көмәк этмәк кими мәсләһәтләр вериллир, клуб ишләрини гайдая салмаг, кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләри үзрә практик мәшғәләләр тәшкил этмәк һагғында кәстәришләр вериллирди.

Пионер ишләринин мәзмуну, АЛККИ VIII гурултайынын (1929-чу ил) гейд әтдийи кими, кәнд тәсәррүфаты мәшғәләләри шәһәр мәктәбләриндә техники дәрнәкләрдә апарылан ишләр һесабына хейли зәнкинләшди.

Методик мәктүбдә пионерләр арасында һәрби-бәдән тәрбийә ишләрини кенишләндирмәклә онлары вәтәнин мүдафиәси кими шәрәфли вәзифәйә һазырлашдырмага хусуси фикир верилмишди. Мәктүбдә дейиллирди ки: «Мәктәбдә һәрби иш әсас ә'тибарилә кенишләндирилмиш бәдән тәрбийәси мәшғәләләри әсасында апарылмалыдыр; мәһз она көрә дә пионерләрә «Һәр мәктәбди бәдән тәрбийәси илә мәшғул олмалыдыр» шүарыны ирәли сүрмәк мәсләһәт көрүлүр. Бунунла әлагәдар оларга, мәктәбләрдә: а) шакирдләрин күтләви йүрүшләри вә һәрби оюнлары, б) сигнал верәнләр вә атычылар (бөйүк яшлылар үчүн) групу вә с. тәшкил әдилмәлидир»².

Бүтүн бу тәдбирләр аз-чоһ республика мәктәбләриндә, хусусән шәһәрләрдә апарылып, пионер тәшкилаты ишләринин чагланмасына, ушаг вә кәңчләр һәрәкатынын кетдикчә күчләнмәсинә ярдам әдирди. Лакин һәлә кифайәт миғдарда һазырлыгы пионер дәстә рәһбәрләринин олмамасы, бир чоһ мүәллимләрин дә һәлә бу ишдә яхындан иштирак этмәмәләри пионер тәшкилаты ишләринин мәзмун, үсул вә форма чәһәттән Коммунист партиясынын тәләбләри сөвийәсинә чатдырылмасына мане олурду.

О заманлар пионер тәшкилатынын ән бөйүк нөгсанларындан бири оидан ибарәт иди ки, вахтынын чоһ һиссәсини оюнлара, маршировкалара, ичтиман ишләрә сәрф әдирди, тә'лимин йүксәк кейфийәти вә шакирдләр арасында шүүрлу интизамын мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәни нәзәрән гачырырды. Әләвә әтмәлийик ки, бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн юхарыда гейд олунан форпостун әсаснамәсиндә вә методик мәктүбдә һеч бир

кәстәриш верилмирди. Нәтичәдә бир чоһ мәктәбләрдә форпостлар өз һүгүуларыны һәддән артыг кенишләндирир, шакирдләр комитәсинә һәддән артыг гөйюмлуг әдир вә онларын тәшәббүсләрини мәһдудлашдырырдылар. Һәтта әлә һаллар да олурду ки, пионер форпостлары педагожи коллективләрдән тәләб әдирдиләр ки, муздур вә йохсул ушагларыны, дәрсләриндән мүвәффәг олмасалар да, юхары группара кечирсинләр. (Көйҗаида, Күрдәмирдә вә с.)³ Бүтүн бунлар пионер тәшкилаты ишләринин о заманлар зәиф тәрәфләри иди.

Мәктәбләрдә тәрбийә ишләринин кенишләндирилмәсиндә шакирд тәшкилатынын ролу да кетдикчә артырды. ХМҚ 1929-чу илин әввәлләриндә шакирд тәшкилатынын ишләрини яхшылашдырмаг мәгсәдилә ени әсаснамә гәбул әтди вә бу хусусда мәктәбләрдә хусуси методик мәктүб кәндәрди. Методик мәктүбдә кәстәриллирди ки, шакирд тәшкилаты мәктәб ишләринин әсас амилләриндән бири олмага бәрәбәр «кәңчләрә коммунист әхлагы вә коллективчилик дүнякөрүшү ашыламағы»⁴ әсас вәзифә кими гаршысына гоюр.

Шакирд тәшкилаты мәктәбилләри мүхтәлиф күтләви тәдбирләрә вә ичтиман ишләрә чәлб этмәклә, онлары фәал, мүстәгил олмага алышдырырды, мәктәбдә ушаг коллективләри ярадыр вә мөһкәмләндирлирди, онлара коллективчилик тәрбийә этмәйә чәһд әдирди.

Лакин шакирд тәшкилатынын ишләриндә о заманлар нөгсанлар да мүшаһидә олунурду. Мәслән, шакирд тәшкилатында инзибатчылыг өзүнү кәстәрирди, шакирдләрин яш хусусийәтләринә фикир верилмирди, тәшкилат ишинин мәзмуну чоһ мәһдуд иди, бир чоһ мәктәбләрдә мүәллимләр тәшкилатын ишиндә иштирак әтмирдиләр. Мүәллимләр, өз вәзифәләрини дүзкүн айдын әтмәдикләриндән бу тәшкилата анчаг «йолдашлыг ярдымы» кәстәрмәклә кифайәтләндирдиләр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә шакирд тәшкилатынын ишиндә дүзкүн олмаан мейлләр баш верилди ки, бу да, һәр шейдән әввәл, өзүнү педагожи коллективә гаршы гоймагда ифадә олунурду. Белә нөгсанлары кәскин тәнгид әдәрәк «Коммунист» гәзети язырды ки: «Өзү өзүнү идәрә шүарындан әксинә истифадә әдәнләр, ичтиман ишләри бәһанә кәтирәрәк, дәрсә бахмаянлар, вердийи дәрси тәләб әдән мүәллимә «ә'лани-һәрб» әдәнләр вардыр»⁵.

Гәзәт белә һаллара нәһайәт вермәйин, артыг вахты чатдығыны гейд этмәклә, шакирд тәшкилатынын ишләрини низама салмағы вә бу тәшкилатдан мәктәб интизамыны тәләб әдирди. ХМҚ-нын шакирд тәшкилаты һагғында гәбул әтдийи ени әсаснамә бу чүр нөгсанлары йох әтмәйи нәзәрдә тутурду. Әввәлки әсаснамә-

¹ Бах: Азәрб. ССР МН архиви, Баш ичтиман тәрбийә идәрәси фонду, иш 29, вәр. 73, 1929.

² Азәрбайчан ССР ХМҚ бүлләтени, № 3—4, сәһ. 60, 1929.

³ «Коммунист» гәзети, № 230, 1 октябр 1929.

¹ Азәрбайчан ССР ХМҚ бүлләтени, № 1—2, сәһ. 36, 37, 1929.

² Енә орада, сәһ. 37, 1929.

дөн фэргли олараг, бу ени эсаснама, шакирдлэрин яш хусусийа йэтлэрини нээрэ алмага чэнд эдирди ки, бу да шакирд тэшкилатынын биринчи дэрэчэли вэ еддилик мэктаблэрдэ керэчөйи ишлэрин сада олмагы вэ һэчм э'тибарилэ фэрглэнмэсиндэ ифада олунурду. Ени эсаснамайэ керэ, икинчи дэрэчэли мэктаблэрдэ шакирдлэрин үмуи йығынчағында бир ил мүддэтинэ шакирд комитэси сечилди. Комитэдэ үч нэфэрдэн ибарэт (сэдр, муавин, катиб) һей'эти-рэясэт айрылды, комитэ нээдиндэ исэ тэсэррү-фат, мэдэни-маариф, сөһийя вэ тэ'лим һесабаг комиссионлары тэшкил олунурду ки, бунлара да шакирд комитэсинин үзвлэри башчылыг эдирди. Белэ бир тэшкилати гурулушдан фэргли олараг, биринчи дэрэчэли вэ еддилик мэктаблэрин илк үч группунда анчаг нөвбэтчилэр айрылды. Үчүнчү группдан юхары группларын шакирдлэри исэ шакирд комитэси сечкисиндэ иштирак эдирдилэр. Орта мэктаблэрдэки шакирд комитэси нээдиндэ олан даими комиссионлар әвэзинэ бурада «артеллэр» тэшкил олунурду.

Бу ени эсаснама шакирд тэшкилатларынын ишлэрини гайдая салмагда мүййөн рол ойнады. Лакин бу эсаснаменин дэ бэ'зи янлыш эсаслары шакирд тэшкилатларынын дүзкүн инкишафына мане олурду. Белэ ки, эсаснама мэктаб шурасы үзвлэринин үчдэ бириндэн чох олмамаг шэртила, шакирд комитэсинин һалләдичи сэслэ мэктаб шурасына дахил олмасыны нээрдэ турду. Бундан башга, эсаснама комитэнин тэ'лим-һесабаг комиссионуну ихтияр верирди ки, педагожи просесин күндэлийини, йә'ни мүүллимлэрин апардыгы тэ'лим ишлэрини һесаба алсын, тэдрис ишлэриндэ мүбаһисэли мөсэлэлэри музакирэ үчүн һазырласын. Шакирдлэрин тэ'лим мөшгэлэлэрини, тэ'лим вэ билийини һесаба алмаг методларына даир язылды ки, «шакирдлэрин рә'йлэри өз ишини вэ үмуи мэктаб ишини һесаба алмагда мүүллим үчүн әһәмийәт-лидир»¹.

Шүбһэсиз, шакирдлэрин тэшбүскарлығыны инкишаф этдирмәйэ чалышмаг лазым иди. Лакин мүүллимлэрин ишлэрин даир шакирдлэрин рә'йлэрини топламаг вэ музакирэ этмәк шакирд комитэсинэ билаваситэ мүүллим коллективинин ишлэринә гарышмага рәсми олараг ичазэ вермәкдэн башга бир шей дейил иди ки, бу да анчаг мәнфи нәтичэ верэ билэрдэ.

Бунлардан әлава, ени эсаснама шакирдлэрин ичтиман ишлэ йүкләнмэлэрини ирәли сүрүрдү ки, бунун да нәтичәсиндэ, бир тәрәфдэн шакирдлэр дәрслэрэ аз диггәт верирдилэр, о бири тәрәфдән, өз гүввэлэрини һәддән артыг гиймәтләндиридилэр.

Беләликлә, ени эсаснама шакирд тэшкилатынын ишиндэ олан нөгсанлары, хусусән, мүүллимләрлэ шакирдлэр арасындакы янлыш мүнәсибәтлэри йох эдэ билмәди. Бу нөгсанлары йох этмәк вэ мүүллимлэри шакирд комитэси вэ пионер тэшкилати ишлэринә кениш бир сурәтдэ чәлб этмәк зәрурийәти кетдикчә даһа чох һисс олунурду.

Айдын иди ки, мүүллимлэри яхындан ишэ чәлб этмәйинчә, мэктабдә шакирд комитэсинин вэ пионер тэшкилатынын ишлэрини низама салмаг мүмкүн олмаячдагы. Лакин бу тэшкилатларын ишлэринә мүүллимлэри һансы эсаслар вэ нә кими йолларла чәлб этмәк мөсәләси айдын дейил иди. Бу мөсәлә о заманлар дүзкүн һәлл олунмурду. Бир тәрәфдән, шакирдлэрин вэ шакирд тэшкилатларынын күчү һәддән артыг гиймәтләндирилирди, о бири тәрәфдән, һалә көһнә мөфкурэнин тә'сириндән тамамилә азад ола билмәйән бир чох мүүллимлэр шакирд комитэси вэ пионер тэшкилатларына көмәк этмәйә яхын дурмурдулар. Мәһз она керә дэ ХМК мүүллимлэри мүййөн шэртләрлэ пионер тэшкилатына көмәк этмәйә чәлб этмәйи лазым билирди. ХМК мөсәләһәт көрүрдү ки, «мүүллимлэр тәрбийә ишлэринә даир тәдбирлэрини пионер дәстэ рәһбәрилэ разылашдырсынлар, ушагларын ишлэринә нү-фузлу бир адам кими дейил... бөйүк бир йолдаш кими янашсынлар», ушагларын бейнәмлиләчлик вэ антидин тәрбийәсинә даир олан тәдбирләрдэ инсанни мәншәи, милләтлэр арасына әдавәтин зәрәри, дини байрамларын мәншән вэ с. кими мөвзуларда сөһбәт апармаг йолу илә иштирак этсинләр¹. Әлбәттә, һәм шакирд комитэлэри, һәм дэ пионер тэшкилатлары ярадычы характерли, мүстәгил олмалы идилэр вэ бу тэшкилатларын фәал йәтигдә мәркәзи ери һеч дэ мүүллимә вермәк олмәзди. Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг, мүүллимлэрин бу тэшкилатларын ишлэринә мөһдуд шәкилдә чәлб эдилмэлэрини дэ мөгсәдә мувафиг һесаба этмәк олмәзди, чүнки белә вәзийәт мүййөн дэрәчәдә шакирдләрлэ мүүллимлэр арасында янлыш мүнәсибәтлэрини әмәлә кәлмәсинә сәбәб олурду. Белә бир вәзийәт мүүллимлэри чох нараһат этдийиндән мөсәләнин әлверишли бир сурәтдә һәлл эдилмәси үчүн йоллар ахтарылды.

О заманлар педагожи мөтбуатда чох фәал иштирак эдән мүүллим Хәзәм (Хәлфәзадә М.) бир чох мэктабләрдә, хусусән Бакы шәһәриндә мүүллимләрлэ шакирдлэр арасында әмәлә кәлән янлыш мүнәсибәтләрә даир тутарлар мисаллар кестәрмәклә «Мүүллимләрлэ шакирдлэрин мүнәсибәтлэри һаггында бир нечә сөз» адлы мәгаләсиндә бу нөгсанларын сәбәблэрини изаһ этмәйә чалышырды. Хәзәм һаглы олараг кестәриди ки, көһнә мүүллимлэр унудурлар ки, ени совет шәранти мэктаб кәнчлэринә әлверишли сныя тә'сир кестәри вэ нәтичәдә — онлар ингилабадан әввәлки мэктаб кәнчлэринә нисбәтән фәал олулар, «вәзифләрә көтүрмәк, һагг-һесаба вермәк, һагг-һесаба алмаг кими ишләрдә иштирак эдирләр». Лакин о, дүз мүлаһизәсиндән янлыш нәтичә чыхарырды. Хәзәм бүтүн бу нөгсанларын сәбәблэрини эсәссы олараг, тэ'лим үсулларында, тәдрис системиндә ахтарырды: «мүүллимин охутмасы», «шакирдлэрин исэ охутмасы» гайдасынын артыг ишә ярамадығыны илдәя эдәрәк о язырды: «Бизим мүүллимләримиз синфә кириб ушаг коллективни ичиндә әримәлиди. Ушагларә

¹ Азәрб. ССР ХМК бүлләтени, № 3, 4, сәһ. 52, 53, 1929.

¹ Азәрб. ССР ХМК бүлләтени № 3—4, сәһ. 63, 64, 1929.

өзүнү тэнгид этдирмөли, ушаглардан рәһбәрлик ала билмөлидир. Мүәллимин шакирдләрә өзүнү тэнгид этдирмәси педагожи чәһәтдән әлverişли сайылмалыдыр. Ушаглар мүәллимләрә аз өйрәтмәзләр...» Янлыш фикринә давам әдәрәк, Хәзәм ләзым билирди ки, мәктәбин нөгсанларыны йох әтмәк, һәмчинин шакирдләрә мүәллимләрнин мүнәсибәтләрини яхшылашдырмаг үчүн «биз тәһсил вә тәрбийә ишләрини шакирдләр коллективинә һавалә әдиб мүәллимләрни дә о коллективләрдә квалификациясы аз артыг олан бир үзв һалына кәтирмәлийик»¹.

Шакирдләрнин фәалдыгларына артырмаг, оларын тәшәббүсләрини инкишаф әтдирмәк тәләби һәгигәтән мүнүм бир тәләб иди, ләкин мүәллимләрни шакирдләр коллективиндә «әритмәк», тәһлим ишләрини шакирдләр коллективинә тапшырмаг тәләби тәһрифдән башга бир шей дейилди ки, бу да о заманлар «Ени мәктәб» журналында чох тәһлиг әдилән «сәрбәст тәрбийә» вә «мәктәбин өлмәси» нәзәрийәсиндән доғурду. Бу чүр янлыш мұлаһизәләр, һәмчинин шакирд тәшкилаты әсаснамәсинин янлыш мүддәаларынын нәтижәси иди. Бүтүн булар онуңла нәтижәләринишди ки, бә'зи мәктәбләрдә шакирдләрнин мүййән һисми өзләрнин мүәллим коллективинә гаршы гоюрду, ичласларында мүәллимләрнин мәсәләсини мұзақирә әдир, оңларә тәләбләр верирди, биләваситә педагожи ишләрә гаршырды. Мәсәлән, Балаханы биринчи дәрәжәли мәктәбинин дөрдүнчү груп шакирдләрни өз ичласларында гәрәра алмышдылар ки:

«1. Мүәллим синифдә дәрә верәркән бир ердә дурмалыдыр, кәзәркән шакирдләр чашырлар.

2. Тахта я шакирд чыхарыркән, өзкә шакирдләрә ачыглан-мамалыдыр. Тахта язан горхур.

3. Кеч кәләни дәрә гоималыдыр, чүнки енә нә гәдәр олса, чөлдә дурмагданса, дәрәдән чох хейир олар»².

Бу чүр мисаллары «сәрбәст тәрбийә» вә «мәктәбин өлмәси» нәзәрийәсин тәрәфдарлары мүсбәт бир һал һесаб әдир вә шакирдләрнин өз мүәллимләрнин өйрәтмәйи бачардыгларынын ифадәси кими гәләмә верирдиләр.

Гейд әтмәлийик ки, «сәрбәст тәрбийәни» Азәрбајчанда яймаг чәһдләринә гаршы о заманлар гәт'и әтиразлар да олурду. ХМК инспекторларындан бири гәзә мәктәбләриндә (әһтимал ки, Нуха нумунә мәктәбиндә) мұшаһидә әтдийн «сәрбәст тәрбийә» һаллары илә әлағадар олараг яздыгы «Мүнһит вә сәрбәст тәрбийә» адлы мәғаләсиндә бә'зи янлыш мұлаһизәләр ирәли сүрмәсинә бахмаяраг «сәрбәст тәрбийә» тәчрүбәсини һағлы олараг кәскин тәнгид әдирди. Мүәллифин мұшаһидәсинә кәрә, «сәрбәст тәрбийә» системи тәтбиғ әдилән мәктәбдә шакирдләрә истәдикләри һәрәкәти кестәрмәйә ичазә верилмиш: мәсәлән, ушаглар дәрсин ортасында, ойнамаг истәсәләр, мүәллим дә гәбул әдиб оңа башлар-

мышлар. Апарылачаг мәшғәләдә ушагларын истәдийини аш кара чыхармаг мәғсәдилә «ойнасаг яхшы дейилми вә я дәрәсә башлаятмы» кими суалларла ушаглардан рә'й алармышлар вә с.

Белә бир «тәчрүбәйә» гәт'и әтираз әдән мүәллиф һағлы олараг «сәрбәст тәрбийә ола билмәз... айры-айры хәсә вә табилийәтләрә малик олан бир йығын ушағын истәйилә иш кәрмәк бизи аңчаг мәһфи нәтижәләрә апарар», ушағы башлы-башына бурамагла «тәтиб әтдийимиз мәғсәдә һағла ола билмәрик» — дейирди. Ушаглары һөвәсә ишә чәкмәнин мәғсәдәуйгүн олмасыны гейд әтмәклә о, тәһлимнә элә формасын тәтбиғ әтмәйи ләзым билирди ки, орада «ушаг мәктәбин мәғсәдәуйгүн олараг әввәлдән гәрәрлашдырылмыш бүтүн гурулушуна вә иһтизамына табә олсун»¹.

Бүтүн бу сәһвләрә бахмаяраг, совет мәктәбләрни ирәлийә доғру һәрәкәт әдирди: о чүмләдән шакирдләр вә пионерләр тәшкилаты, комсомол вә мүәллим коллективинин кәмәйилә, күтләви ишләр, һәмчинин «мәктәбләрдә клуб күнү» адланә синифдән кәһәр мүййән тәдбирләр көрүлдүр.

Бу мәсәләйә даир ХМК-нын методик мәктүбунда дейилди ки, мәктәбләрдә клуб күнү, шакирдләрнин беш вахтларында һиймәтли вә марағлы әйләнчәләр тәшкил әтмәк йәсу илә оңларын ярадычылыг вә өзфәалийәтләрнин инкишаф әтдирмәйи мәғсәд гоюр. Габагчыл совет мәктәбләрнинин тәчрүбәләрини истинад әдәрәк методик мәктүб ашағыдакы мәшғәлә ивләрини мәсләһәт көрүрдү: мұхтәлиф мөвзуларда, хүсусән ингилаби байрамларә һәср әдилмиш, ушаг сәһәрчикләри, әләби мұһакимәләр, мұсаһибә вә мә'рузәләр, экранда кестәрилән шәкилләрә аид һекайәләр, кино вә кинодан сонра онун мұзақирәсин, күтләви скуллар вә бәдән тәрбийәсин чыхышлары, суал-чаваб кечәләрни, өзфәалийәт сәһәрчикләри, китабхана ишләрә, әкскурсиялар, кәзитиләр, күтләви ичтимай ишләр вә с.

Дәрнәк ишләриндән исә мәктәбләрдә ән чох яйылмыш олан әмәк, кәнд тәсәррүфаты, техники, кәчч натуралистләр, һәрби-идман, шаһмат-шашки вә с. үзрә олан дәрнәкләрнин тәшкили мәсләһәт көрүлдүрү.

Бунлардан башга физика-ризиийәт, кимя вә с. фәһн дәрнәкләрнин күчләндирилмәси ләзым көрүлдүрү.

Архив сәнәдләри кестәрйи ки, о заманлар республика мәктәбләриндә синифдән канар мәшғәләр чох кенишләнирди. Мәсәлән, Артйом району, 51 №-ли мәктәбинин 1929/30-чу дәрә или еқунларына аид һесабатында язылдырды ки:

«Мәктәбдә кооператив, әл иши, китабханачылыг, драм вә V—VII синиф шакирдләрни үчүн әдәбийәт дәрнәкләри вардыр. Дәрнәкләр үзәриндә рәһбәрлик әтмәк мүәллимләрә тапшырылмышдыр. Шакирдләрнин 20 фаһзи дәрнәкләрдә фәал иштирак әдирләр. Ашағы груп шакирдләрни бу дәрнәкләрдә бу вә я башга ишлә

¹ «Ени мәктәб» журналы, № 8, 9, сәһ. 68, 1929.

² Бах: Енә орада.

¹ Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 3, сәһ. 35—37, 1930.

эмәли оларак таныш олурду. Эдәбият дәрнәйинин йығынчагларында исә шакирдләри эдәби, ичтимаи вә сияси нөгтейи нәзәрдән марагландыран әсәрләр охунур вә тәһлил олунур».

Һәмнин һесабатда шакирдләр арасында мөвһумат әлейһинә тәрбийәнин дә гәнаәтбәхш олдуғу кәстәрилер вә дейилерди ки, бу мөгсәд үчүн мәктәб тә'лим фәнләриндән истифадә эдир, динни маһийәти вә мәншәи һаггында мүсаһибәләр апарыр вә с; нәтичәдә дини байрамларда шакирдләр 100 фәиз дәрсләрини давам эдилрләр. Һесабатда бейнәлмиләлчилик тәрбийәси саһәсиндә дә мәктәбин наилийәтләри гәйд эдилерди: «Мәктәбдә Азәрбайчан, рус вә татар дилиндә дәрәс кечмәсинә баһмаяраг шакирдләр арасында һеч бир чәкншмә һаллары олмамышдыр»¹ — дейилерди.

Шүбһәсиз, белә мүсбәт тәчрүбә республиканын әсасән бүтүн шәһәр мәктәбләриндә вә бир чох бөйүк кәнд мәктәбләриндә дә әлдә эдилмишиди.

Совет Азәрбайчанынын он иллийи юбилейи мүнәсибәтилә (1930-чу ил) дәрч эдилән вә республикада халг маарифинин инкишафыны кәстәрән материаллар арасында «10 илдә ушагларыны сияси тәрбийәси» ады алгында верилән мәгаләдә бу саһәдә көрүлән ишләрә екуи вурулмуш вә кәстәрилмишиди ки: гаршыда дуран сияси вә игтисади вәзифәләрлә әлағәдар олараг, «мөвһуматла мубаризә вә бейнәлмиләлчилик тәрбийәсини даһа тез һәятә кечирмәк мөгсәдилә, мәктәбин програмында һәмнин мәсәләләрә кифайәт гәдәр ер верилмишидир. Мәктәбләрдә алаһсызлар, МОПР дәрнәкләри тәшкил эдилмишидир. Мүхтәлиф милләтләрин мәктәбләри арасында әлағә ярадылмышдыр».

Мәгаләдә һәм дә кәстәрилерди ки, мәктәбләримиз «ичтимаи фәйдалы иш чүмләсиндән олараг шураларын сечки компанияларында, сән әсәләшдирмә истигразларынын яйылмасында, яз әкин вә коллективләшдирмә компанияларында, бешиллик план хүсусунда, сосянагимз ярышы, шәхси тәнгид вә с. кими мәсәләләрдә актив рол ойнамагдәдырлар... Бу да мәктәбләримизин синфи симасыны, пролетариатын органы вә мүәссисәси олдуғуну ачыгдан-ачыға исбат эдир».

Мәгаләдә тәрбийә фактору кими, шакирд тәшкيلاتынын да мөһкәмләnmәси гәйд эдилерди: «Йлк илләрдә бир чох мүәллимләр өз-өзүнү идарә ишинә мәнфи бир нәзәрлә бахыб, онун әмәли нәтичәсинин нә олдуғуну шүбһә эдилрләр. Лакин бир нечә иллик тәчрүбә бизә сүбүт этди ки, өз-өзүнү идарә реал вә мүсбәт бир фактордур. Педагоглар ахырда көрдүләр ки, өз-өзүнү идарә принципи мәктәб һәятында ушаглары чәмийәтчи, тәшкيلاتчы вә коллективизм әсасында етишдирир, онлара бир чох мүсбәт бачарыг верир».

Мәгаләдә пионер вә комсомол тәшкيلاتларынын да мәктәбләрдә әлдә этмиш олдуғлары наилийәтләр гәйд олунурду».

Бүтүн булар Азәрбайчан ССР мәктәбләринин тәрбийә саһәсиндә дә һәгигәтән ирәлиләмиш олдуғларыны, бүтүн совет мәктәбләри аиләсиндә «...ушаглары инглабадан габагы буржуа мәктәбилә мугайисә эдилмәйчәк бир дәрәчәдә даһа кениш ичтимаи-сияси көрүш даирәси вә даһа кениш үмуми биллик»¹ вердийини кәстәрирди.

Лакин о заманлар бу мүнүм наилийәтилә бәрәбәр республика мәктәбләринин ән бөйүк нөгсаны шакирдләрин үмуми тәһсил фәнләри үзрә һазырлығларынын ярымтаз олмасындан вә күнүн тәләбнә чаваб верә билмәмәсиндән ибарәт иди.

Халг Маариф Комиссарлығы Баш ичтимаи тәрбийә идарәси 1928/29-чу илии екунлары илә әлағәдар олараг язырды ки, шакирдләрин һазырлығларынын ярымтаз олмасы сәбәбиндән биринчи дәрәчәли мәктәб мә'зуналары педагожи техникумлара дахил олмаг үчүн имтаһан верә билмирләр, «Икинчи дәрәчәли мәктәб мә'зуналары да әлава олараг һазырлашмасалар, али мәктәбләрә кирә билмирләр»².

1929-чу илии әввәлләриндә Халг Маариф Комиссарлығы коллекиясы республика мәктәбләринин вәзийәтини әтрафы бир сурәтдә мұзакирә эдәрәк мәктәбләрин үмуми тәһсил фәнләринин тәдриси вә шакирдләрин савад сәвийәси саһәсиндә чох керийә галдығны, бөйүк нөгсанлар ичиндә олдуғуну гәйд эдилди. Лакин һәм Баш ичтимаи тәрбийә идарәси, һәм дә коллекия бу әсаслы нөгсанын әсл сәбәбләрини мугәйәнләшдирә билмирди. Онлар бу нөгсанын сәбәбләрини ени «актив» тә'лим үсуларына, комплекс вә я комплекс-проект програмларына кечмәкә ахтарырдылар.

Онлар көрә билмирдиләр ки, мәһз янлыш принципләр әсасында гурулан комплекс вә комплекс-проект програмларына, бу «актив» планлара вә лаһийәбазлығлары уймаг мәктәбләри учурума доғру апарыр, шакирдләрин савад дәрәчәләрн вә үмуми тәһсил сәвийәләринин ашағы олмасына сәбәб олур.

6. Мүәллим кадрларынын инкишафы. Республикада үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин тәтбигилә әлағәдар олараг мәктәбләрин мүәллимләрлә тә'мин эдилмәси чох чәтинләширди. Ени мүәллимләр һей'әти һазырламаг вә мөвчуд мүәллим кадрларынын сияси вә педагожи һазырлығны тәкмиләшдирмәк кетдикчә даһа чидди бир тәләб кими гаршыда дурурду.

Азәрб. КП VIII гурултайы өз гәтнамәсиндә язырды ки, үмуми тәһсилин тәтбиги ХМК гаршысында, бир тәрәфдән ени педтехникумлар ачыб орая, әсас әтибарилә, фәһлә, муздур вә йохсул кәндли кәчләрени чәлб әтмәк йолу илә ени мүәллимләр кадрлары һазырламаг, икинчи тәрәфдән, мүәллимләрнин, хүсусән

¹ УИК (6) П МК-нын «Ибтидан в орта мәктәб һаггында» 1931-чи ил 5 сентябр тарихли гарарында. Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ 3. 1940, Азәрнәшр.

² Азәрб. ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фон ду, 1929, иш 32, вәр. 76.

¹ Азәрбайчан ССР МДОИА, ф. 1501, с. 1, иш 1, вәр. 19.

² Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 4, сәһ. 29—36. 1930.

кәнд мұәллимләринин һазырлығларыны йүксәлтмәк йолу илә онларын тәһсилни баша чатдырмағ вәзифәләрини гоор. Үмуми ибтидан тәһсилә кәчмәк үчүн ганун верән Азәрбайчан МИК-нин үчүнчү сессиясы исә биринчи дәрәчәли мәктәпләр үчүн мұәллим һазырлығы мәсәләләринә диггәти күчләндирмәйи тәләб әдирди.

О илләрдә педагожи техникумларын мә'зунлары кетдикә чоһалырды. Педагожи тәмайүл верилән икинчи дәрәчәли мәктәпләрин дә бир чоһ мә'зунлары мұәллимлией көндәрилди. Лакин бүтүн бунарл кенишләнемәкдә олан ибтидан мәктәб шәбәкәсини мұәллимлә тә'мин әтмәнин өһдәсиндән кәлә билмирди. Мәһз она көрә дә ХМК чыхыш йолу олмағ үзрә, гыса мүддәтлин педагожи курслар васитәсилә орта мәктәб мә'зунларыдан ибтидан мәктәб мұәллимләри һазырламағ йолундан истифадә әдирди.

Мұәллим кадрлары һазырлығыны сүр'әтләндирмәк, һәмчинин мөвчүдә мұәллимлә һей'әтинин һазырлығыны яхшылашдырмағ мәгсәдилә бир сыра мұһүм дөвләт тәдбирләри гәбул олунду. Мәсәлән, мұәллимләрин ихтисасыны йүксәлтмәк мәгсәдилә 1926-27-чи дәрә илиндә гияби педагожи техникум, 1928/29-чу дәрә илиндә халғ маарифи ишчиләринин ихтисасыны йүксәлтмәк үчүн хусуси институт тәшкил әдилди.

Әддилик мәктәпләрә мұәллимләр һазырламағ үчүн 1928/29-чу дәрә илиндә икнилик педагожи курсу тәшкил әдилди. 1927/28-чи дәрә илиндә Азәрбайчан педагожи институту Азәрбайчан Дөвләт Университетинин педагожи факултәсилә бирләшдирилди. 1929/30-чу дәрә илинин әввәлиндә исә әддилик вә орта мәктәпләр үчүн мұәллим кадрлары һазырламағы сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә икнилик педагожи институт ачылды. 1930/31-чи дәрә илинин әввәлиндә бу институт университетин¹ педагожи факултәсилә бирләшдириләрәк В. И. Ленин адыны дашыны индики Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институту ярадылды. Бүтүн бу дөвләт тәдбирләринин нәтичәсиндә республика мұәллимләринин сайы илдән-илә артырды ки, бу да ашағыдакы мә'луматдан көрүнүр:

Мұәллимләрин артмасы	
Илләр	Мұәллимләрин миғдары
1927/28-чи дәрә или	5617
1928/29-чу дәрә или	6098
1929/30-чу дәрә или	6593
1930/31-чи дәрә или	8014 ²

Мұәллимләрин педагожи һазырлығы да илдән-илә яхшылашдырды. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт әдәр ки, 1928/29-чу дәрә илиндә мұәллимләрин 51 фаизини там тәһсилли мұәллимләр тәшкил әдирди.

¹ Кадрлар һазырлығыны сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә 1930-чу илдә Азәрбайчан Дөвләт Университетинин мұхтәлиф факултәләри әсасында мұстәғил институтлар тәшкил әдилди (мұәлиф).

² Культурное строительство ССР, стр. 43, 1940.

Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин күндәлик гайғысы сайәсндә республика мұәллимләринин идея-сияси һазырлығы хейли яхшылашдырды. Мұәллимләр өз педагожи вә ичтимаи вәзифәләрини шәрәфлә ерниә етирмәйә чалышырдылар.

Мұәлиғәсиз демәк олар ки, бүтүн кәнд вә шәһәр мұәллимләри эһимәткешләр арасында ичтимаи ишләрә чәлб олунмушдулар. Мәсәлән, Нуһа гәзәсындан язырдылар ки: «Кәнд мұәллимләриниз кәндләрдә (кәнд советләри нәздидә — М. М.) олан бөлмәләрин рәһбәрлик вәзифәсини даһымагла кооператив, кәнчләр, фиргә вә дикрә тәшкилатларда бүтүн варлығлары илә ишләйирләр. Шәһәр мұәллимләри исә шәһәрдә олан тәшкилатларда иштирак әтмәклә бәрәбәр маариф вә мәдәнийәт эвиндә олан дәр-нәкләрдә мунтәзәм иштирак әдирләр»¹. Көйчай гәзәсындан мұәллимләрин һамысынын ичтимаи ишләрә чәлб олундуғуну язырдылар: онлардан 84 нәфәри кәнд совети үзвдүйүндә, 120 нәфәри кәндли комитәсиндә, 25 нәфәри кооперасия идарәләриндә вә с. ишләйирдиләр².

Доғрудур, мұәллимләрин арасында өзүнү ичтимаи иш сәһәсиндә пассив көстәрәнләр дә вар иди, лакин мұхтәлиф материаллардан, һәмчинин рәсми сәһәләрдән көрүнүр ки, мұәллимләрин әксәрийәти, Совет һөкүмәтинин сиясәтини еритмәкдә актив иштирак әдирдиләр³.

Халғ тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы ишиндә, кечмишин мәншәтдә олан ярамаз галығлары әлейһинә мұбаризәдә, мөһтәкирләр вә голчомағлара гаршы, онларын мәфкурәси әлейһинә мұбаризәдә Азәрбайчан мұәллимләри илк сәфләрдә кедирдиләр.

Мұәллимләр һәнки үмуми ичбарни тәһсилли һәятә кечирмәк вә яшлылар арасында савадсызлығы ләғв әтмәк үғрунда, әлчә дә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәсн үғрунда, эһимәткешләр арасында тәблиғат-тәшвиғат ишләрини кенишләндирмәкдә вар гүввәләрилә чалышырдылар. Бүтүн бу ишләрә екуи вурмағ, һәмчинин мәдәни гуручулуғ сәһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләри мұзакирә әтмәк вә мұәллимләр күтләсинин диггәтини бу вәзифәләрә чәлб әтмәк мәгсәдилә 1931-чи ил январ айында Азәрбайчан мұәллимләринин икинчи гурултайы кечирилди. Бу гурултайын чағырылмасы һагғында гәбул әдилән һөкүмәт гәрарында дейилирди ки, Совет Азәрбайчанынын кәнд мұәллимләри, кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасы вә мәдәни ичкишәфә ишиндә Совет һөкүмәтинин тәдбирләрини ерниә етирмәкдә бөйүк хидмәтләр көстәрәрәк, бүтүн совет ичтимаийәти гаршысында синфи мұбаризәнин өн чәбләсиндә өз гәһрәмәһлиғины нумайиш әдирмишдир. Мәһз она көрә дә сосялизмн һүчүмуна гаршы

¹ «Ени мәктәб» журналы, № 11—12, сәһ. 30, 1928.

² Азәрб. ССР МН архиви. Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, 1928, иш 33, вәр. 12.

³ Енә орада, иш 32, вәр. 22, 1929.

чыкышларында голчوماглар өз «зэрбэлэрини сосялизм гуручулуғунун фәал иштиракчылары, мәдәни ингилабы һаята кеңир, зәһмәткешләрин садиғ силаһдашлары олан кәнд мүәллимләринә тәрәф чевириләр»¹.

Һәғигәтән онларла фәал кәнд мүәллимләри 1929 вә 1930-чу илләрдә Нуха, Зағатала, Гах, Балакән вә башга районларда голчوماглар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүләр.

Синфи дүшмәнин һаясыз вә вәһши һәрәкәти кәндин итгисади вә мәдәни йүксәлиши уғрунда, сосялистчәсинә енидән гурулмасы уғрунда Азәрбайчан мүәллимләринин чошгун фәалийәтләринин гаршысыны ала билмәзди. Азәрбайчан мүәллимләринин ени, сосялизм һаяты уғрунда апардығлары бу кәскин мүбаризә о заманлар һәтта бәдһи әдәбийәттә өз парлағ әксини тапырды. Бунун чанлы мисалыны, талантлы драматурғ Чәфәр Чаббарлынын (1899—1934) «Алмас» п'есиндә көрмәк олур. Проф. Мәммәд Ариф языр ки: «Чаббарлы Алмас симасындә сосялизм чәмийәти үчүн характерик олан бир совет кәнчинин (даһа доғрусу, кәнч совет мүәллиминин) сурәтини яратмышдыр. Оунун вәтәндашлығ шүүру башга хасийәтләринә үстүндүр. О, шәхси һаятыны, истираһәтини, нишанлысыны, бир сөзлә, шәхси мәнәфеини үмуми, ичтимаи мәнәфеә гурбан әтмәйә һазырдыр. Әйни заманда, о һеч вахт өзүнү унутмур, өзүнү бир әсет һесаб әтмир. Чүнки ичтимаи иш, дөвләт иши, халғ иши оун шүүрунда өз шәхси иши илә бир вәһдәт тәшкил әтмишдир»². 1927—1929-чу илләрдә Азәрбайчан кәндиндә мүәллимлик эдән кәнч гыз Алмас тәкчә ени совет мәктәби гурмаг дейил, һәм дә кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасы үчүн голчوماглар вә һәр чүр көһнәликләр әлейһинә, һәтта көһнәлик тәсириндән һәлә яхасыны гуртармамыш олан Мирзә Сәмәндәр кими мүәллимләрә гаршы кәскин мүбаризәйә киришир. Алмас кәнчләри дә, мәктәбилләри дә көһнәликлә мүбаризәйә чәлб эдир. «Онлар Алмасы бир енилик тәрәфлары кими севири, ону мүдафиә эдир, тәрәфини сахлайырлар». Буну көрән голчوماглар «Алмасын яратдығы ени мәктәби ләкәләйиб дағытмаға чалышыр, ушағлары күчлә мәктәбдән говур, комсомолчу Баратын үстүнә бәһтан атыб долашдырмағ истәйирләр»³. Голчوماгларын бу кими чиркин һәрәкәтләри Алмасы тутдуғу шәрәфлә йолдан чыхара билмир.

Кәнд мүәллимләринин көһнәлик әлейһинә вә енилик уғрунда апардығлары мүбаризә Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында һаята кеңирилди. Һәр ердә габагчыл совет мүәллимләри Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында, оун кәстәришләринә әсасән һәрәкәт эдирдиләр, оун ирәли сүрдүйү мәдәни, сияси вә итгисади тәдбирләрин еринә етирилмәсинә чани-

¹ «Бакинский рабочий» газети, № 4, 5 январ 1931.

² М. Ариф, Чәфәр Чаббарлынын ярадычылығ йолу, сәһ. 163, 1956. Бақы.

³ Енә орада, сәһ. 163—171.

дилдән чалышырдылар. Мәһз она көрә дә синфи дүшмән кәнд мүәллимләринә гаршы вәһшичәсинә һүчүм әтмәкдән чәкинмирди.

Мүәллимләр гурултайында Азәрбайчан МИК-нин сәдри Гәзәнфәр Мусабәйов, (1886—1937) вә Азәрбайчан Комиссарлар Шурасы сәдри Д. Бүнядзәдә мәрузә әтдиләр. Г. Мусабәйов йолдаш мүәллимләрин гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһә эдәрәк, онлары Ленин милли сиясәтини республикамызда дүзкүн һаята кеңирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышмаға чағырырды. Г. Мусабәйов дейрди: биз бүтүн дүния милли мәсәләни һәлә әтмәк нүмунәси вермишик; «биз, Азәрбайчанын нүмунәсиндә, Зағағзия Федерасиясы нүмунәсиндә Совет һөкүмәтинин милли мәсәләни нечә һәлә әтдийини кәнч нәслә кәстәрмәлийик, биз, кәнч нәслә бейһәммәләхчлик тәрбийәси, коммунист тәрбийәси вермәлийик, һәр чүр миллиәтчилик чәһдләрини гызғын дәмирлә яндырыб йох әтмәлийик»¹.

Азәрбайчан мүәллимләринин II гурултайы өз гәрарында язырды ки: «Кәндләримизин әсаслы сурәтдә енидән гурулмасы уғрунда мүбаризә эдән габагчыл мүәллимләрә гаршы синфи дүшмәнин азғын һүчүмлары, сырамыздан бәзи гурбанлар вермәйә бизи мәчбур эдән дүшмәнчәсинә чыхышлары, сосялизм чәмийәти уғрунда инәдла апарылан гәт'и мүбаризәдә мүәллимләри даяндыра билмәйәчәкдир. Мүәллимләриниз, мөвһумат әлейһинә, гадынларын азадлығы, йохсуллар тәшкилаты, кәндин коллективләшдирилмәси уғрунда мүбаризәни даһа чоғ кәнишләндирәчәкләр»².

Совет һөкүмәти мүәллимләрин мадди вә мәдәни вәзийәтләрини яхшылашдырмағ үчүн мүнүм тәдбирләр гәбул эдирди. Азәрбайчан ССР һөкүмәти гурултай ачылан күнү «Кәнд мүәллимләри үчүн әләвә күзәшләр һағгында» хүсуси гәрар гәбул әтди. Һәмн гәрара әсасән, арасы кәснлмәдән 5 ил кәнд мәктәбләриндә ишләмиш вә 20 иллик педагожи стажы олан кәнд мүәллимләринә пенсия верилмәси, 25 иллик стажы олан кәнд мүәллимләринә әләвә пенсия верилмәси мүәййәнләшдирилмишиди. Үч илдән аз олмамағ шәртилә кәнд мәктәбләриндә ишләмиш олан мүәллимләрә ХМК-нын разылығы илә али мәктәбләрә кирмәк вә фәһләләрлә бәрәбәр һүгүгда али мәктәб тәгаүдү алмағ һүгүгу верилди. Һәмн гәрара мүәллимләрин һазырлығыны артырмағ, истираһәт вә сағламлығларыны тәмин әтмәк, мүәллим ушағларынын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә дөвләт тәгаүдү алаға охумалары үчүн дә кәстәришләр верилмишиди. Бүтүн бу һөкүмәт тәдбирләри кәнд мүәллимләринин мадди вә мәдәни һаят шәрәнтини хейли яхшылашдырмыш олду.

Совет һөкүмәти кәнд мүәллимләрини синфи дүшмәнин һүчүмләрындан муһафизә әтмәк үчүн дә гәт'и тәдбирләр көрдү. Юхарыда гейд олунан һөкүмәт гәрарында бу мәсәлә һағгында дейи-

¹ «Бакинский рабочий» газети, № 23, 28 январ, 1931.

² Азәрбайчан ССР МДОИА, ф. 816, 6, иш 988, вәр. 9.

ларди ки, мәдәни ингилаб вә кәндии сосялиствәсинә енидән гу-
рулмасынын фәал мүбаризләри олан кәнд мүәллимләринии гол-
чомаглар вә башга антисовет үнсүрләр тәрәфиндән тә'гиб олу-
малары «синфи дүшмәнини һүчүмү кими гиймәтләндирилсин,
Совет дәвләтинин нүмайәндәләри әлейһинә чеврилмиш һәрәкәт
кими адландырылсын... вә әсингилаби чинайәт кими мәһкәмә
йолу илә чәзаландырылсын»¹.

Бүтүн бу мүһүм дәвләт тәдбирләри республика мүәллимлә-
ринин олдугча руһландырыр вә кәркни педагожи вә ичтиман
фәаллийәтә сөвг әдирди.

Азәрбайчан мүәллимләринини II гурултайы бүтүн республика
мүәллимләри адындан партия вә һөкүмәти әмин әдирди ки, мү-
әллимләр «Азәрбайчан кәндләринини сосялиствәсинә енидән гу-
рулмасы уғрунда, сосялизмин Бөйүк Совет Сосялист Республи-
калары Иттифагында гәт'и гәләбәси уғрунда...» вар гүввәләрилә
чалышааглар.

Бүтүн булар Азәрбайчан мүәллимләринини һәм педагожи,
һәм дә сияси чәһәтдән хейли инкишаф әтмиш олдугуну көстәрир-
ди. Лакин әлдә әдилмиш бу бөйүк наплийәтләрә бахмаяраг,
ени-ени мүәллимләр дәстәси һазырламаг, сүр'әтлә кенишлән-
мәкдә олан мәктәпләр шәбәкәсини дәйәрли мүәллимләр гүввәсилә
тә'мин әтмәк, һәмчинин мүәллимләрә көстәрилән гайғыны кениш-
ләндирмәк халг маарифи органлары гаршысында ән мүһүм вә
ән актуал вәзифәләр сырасында дурурду.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБЛӘРИ ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫ- НЫН ЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫНЫН БАША ЧАТДЫРЫЛМАСЫ ВӘ СОСЯЛИЗМИН МӨҢКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИ ДӨВРҮНДӘ (1931—1941)

1. Мәктәбин вәзифәләри. Үмуми тәһсил мәктәпләри системи.
Биринчи бешиллийини мүвәффәгийәтлә еринә етирilmәси нәти-
чәсиндә өлкәмиз әзәмәтли наплийәтләр газанды: ағыр сәнаемиз
мөһкәм сурәтдә аяға галдырылды, сосялист при сәнае базасы
ярадылды. Кәнд тәсәррүфаты сәһәсиндә Совет Иттифагы коллек-
тивләшмә, һәмчинин совхозларын инкишафы вә техниканын
кениш тәтбиғ әдилмәси әсасында дүняда ән бөйүк әкинчилик
өлкәсинә чеврилди¹. Икинчи бешиликдә (1933—1937-чи илләр)
ССРИ ени инкишаф мәрһаләсинә кирди. ҮИК(б)П XVII конфран-
сынын (1932-чи ил) мүәййән әтдийи кими, икинчи бешиллийин
әсас сияси вәзифәси, капиталист үнсүрләринини вә үмумийәтлә
...«синифләрин гәт'и ләғв әдилмәсиндән, синфи фәргләр вә истис-
мар доғуран сәбәбләрини тамамилә мәһв әдилмәсиндән, иттиса-
дийәтдә вә инсанларын шүүрунда капитализм галығларыны йох
әтмәкдән, өлкәнин бүтүн зәһмәткеш әһалисини синифсиз сося-
лизм чәмийәтгинини шүүрлу вә фәал гуручуларына чевирмәкдән
ибарәтдир». XVII конфранс һәмчинин һесаб әдирди ки, «икинчи
бешиллийин әсас вә һәлләдичи тәсәррүфат вәзифәси бүтүн халг
тәсәррүфатынын енидән гурулмасыны баша чатдырмагдан, халг
тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләри үчүн ән ени техника тәмәли
яратмагдан ибарәтдир»².

Коммунист партиясынын мүдрик рәһбәрлийини сайәсиндә, со-
вет халғларынын фәдакар бир сурәтдә чалышмасы нәтичәсиндә
икинчи бешилик план да еринә етирилди. ССРИ-дә бүтүн истис-
марчы синифләр гәт'и ләғв әдилдиләр. Кәнд тәсәррүфатынын
әлликлә коллективләшдирилмәси тамамланды, халг тәсәррүфаты-
нын техники чәһәтдән енидән гурулмасы әсас ә'тибарилә баша

¹ Бах: Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын
гәтнама вә гәрарлары, III һ., сәһ. 168.

² Енә орада, сәһ. 169, 170.

чатдырылды, ССРИ-дә чох гүвәтлi сосялист сәнаеи яранды; совет адамларынын мәдәни вә варлы һәят сүрмәләри үчүн әлвәришли шәраит яранды. Сосялизм чәмийәтинин бу гәләбәләри 1936-чы илдә гәбул әдилмиш олан ССРИ Конституциясында (һәмчинин Азәрбайчан ССР-нин ени Конституциясында) гәйд әдилди.

Нәһәнк аддымларла ирәлиләйән өлкәмиз 1938-чи илдән башламыш олан «... үчүнчү бешиликдә ени бир инкишаф дөврүнә, синифсиз сосялизм чәмийәти гуручулуғуну баша чатдырмаг вә тәдричлә сосялизмдән коммунизмә кечмәк дөврүнә гәдәм»¹ гойду.

Бу әзәмәтли сияси, итгисади вә мәдәни вәзифәләрин еринә етирилмасилә әлағадар олараг совет мәктәбләринин ролу кетдикчә артырды. Коммунист партиясынын гурултай вә конгресслары совет мәктәбләринин о дөврдә кетдикчә артан ролуну, гаршысында дуран мүнүм вәзифәләри айдын кәстәрдири.

Һәлә 1930-чу илдә УИК(б)П XVI гурултайы өз гәтнамәсиндә өлкәнин сосялистчасинә енидән гурулмасы илә әлағадар олараг фәһлә күтләләринин мәдәни-сияси совийәсинин йүксәлтмәк мөгсәдилә кәстәрдири ки, «мәдәни ингилабын һәлләдичи илк шәртләриндән бири савадсызлығын ләғв әдилмәсиндән, үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин тәтбиг әдилмәсиндән, һабелә мәктәбләрин ислаһ олунуб политехники тәһсилин һәята кечирилмәсиндән ибарәтдир»².

Бунун кими дә Коммунист партиясынын XVII гурултайы (1934-чү ил) еддилик үмуми тәһсил вәзифәсини, XVIII гурултайы (1939-чу ил) исә бүтүн милли республикаларда еддилик тәһсили «... һәята кечириб гуртармаг, онилик тәһсиллә ушағлары даһа кениш әһатә этмәк»³ вәзифәсини ирәли сүрдү. Коммунист партиясы ени, сосялизм дөврүнүн тәләбләринә уйғун олараг үмуми тәһсилин тәкчә кәмийәтчә артмасыны дейил, һәм дә онун әсаслы бир сурәтдә кейфийәтчә инкишаф этмәсини, яхшылашмасыны тәләб әдирди. Партиянын Мәркәзи Комитәси вә ССРИ ХКС-нин о илләрдә совет мәктәбләри һагғында гәбул этмиш олдуғлары тарихи гәрарларында тәлим-тәрбийә ишләринин мәктәбләрдә әсаслы бир сурәтдә енидән гурулмасы, мәктәбләримизин кәмийәт вә кейфийәтчә сүр'әтлә инкишаф этмәси үчүн һәртәрәfli кәстәришләр верилмишди. Бүтүн бу кәстәришләрә әсасән Совет Иттифағынын башга республикаларында олдуғу кими, Азәрбайчан ССР-дә мәктәбләр ени инкишаф мәрһәләсинә кирмиш вә гаршысына ашағыдакы әмәли вәзифәләри гоймушду:

1) үмуми ибтидаи ичбари тәһсили, һәмчинин үмуми еддилик тәһсили һәята кечирмәклә онилик тәһсили кенишләтмәк;

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конгресслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, III һ., сәһ. 380.

² Енә орада сәһ. 79.

³ Енә орада, сәһ. 404.

2) техникум вә али мәктәбләр үчүн там савадлы вә әлләрин әсасларыны билән адамлар һазырламаг мөгсәдилә шакирдләрин үмуми тәһсил һазырлығыны әсаслы сурәтдә яхшылашдырмаг;

3) шакирдләрин идея-сияси тәрбийәләрини гәт'и олараг яхшылашдырмагла ушағларла антипролетар идеологи үнсүрләр ашыламаг чәһдләринә гаршы амансыз мүбаризә апармаг;

4) коммунист тәрбийәсинин үзү һиссәси олан политехник тәһлими әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмаг.

Бүтүн бу вәзифәләри еринә етирмәк үчүн, партия вә һөкүмәтин мәктәбләр һагғыдакы гәрарларына әсасән совет мәктәбләринин тәлим-тәрбийә ишләри әсаслы бир сурәтдә енидән гурулду, тәһлимин мәзмуну хейли тәкмилләшдирилди, форма вә үсуллары әсаслы шакилдә яхшылашдырды, мәктәбләрдә режим вә дахили иш гайдалары хейли мөһкәмләндирилди вә с.

Бу вәзифәләри еринә етирмәк мөгсәдилә үмуми тәһсил мәктәбләринин системиндә дә ени дәйишикликләр ярадылды.

Әввәлән, 1932/33-чү дәрс илиндән 27-тибарән республиканын ибтидаи мәктәбләриндә тәһсил мүддәти 5 илдән 4 илә кечирилди. Мәктәб системиндә баш верән ән мүнүм дәйишиклик УИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Ибтидаи вә орта мәктәбләрин дәрс программалары вә режими һагғында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарына әсасән, 1932/33-чү дәрс илиндән еддилик мәктәбләр әсасында онилик орта мәктәбләрин тәшкил әдилмәсиндән ибарәт олду.

Бу тәдбирин бөйүк әһәмийәти ондан ибарәт иди ки, онилик мәктәбләрин тәшкили партия програмы тәләбләринин һәята кечирилмәсини, орта мәктәб шакирдләринин үмуми тәһсил вә политехник һазырлығ сөвийәсинин йүксәдилмәсини, али мәктәбләр үчүн даһа һазырлығ континент етишдирилмәсини, орта мәктәблә али мәктәб арасында әмәлә кәлмиш олан яш уйғунсузлуғунун арадан кәтүрүлмәсини тәмин әдирди.

ССРИ-дә ибтидаи вә орта мәктәбләрин структурасы һагғында ССРИ ХКС вә УИК (б)П МК-нын 16 май 1934-чү ил тарихли гәрары «Мәктәбдә айдын тәшкилат структурасы вә гайда тәмин этмәк мөгсәдилә бүтүн ССРИ үчүн үмуми олан» ашағыдакы үмуми тәһсил мәктәбләри типләрини мүййән әтди:

1) ибтидаи мәктәб (1-чи синифдән 4-чү синфә гәдәр);

2) еддилик мәктәб (1-чи синифдән 7-чи синфә гәдәр);

3) орта мәктәб (1-чи синифдән 10-чу синфә гәдәр)¹.

Үмуми тәһсил мәктәбләринин бу ени системи о заманлар халг маарифи системинин бөйүк наилийәтләриндән һесаб олунурду, чүнки һәм орта ихтисас мәктәбләри, һәм дә али мәктәбләр үчүн һазырлығлы шакирд һей'әти етишдирмәи тәмин әдирди; бундан башга, шакирдләрин ибтидаи мәктәби битирдикдә еддилик вә орта мәктәбләрин 5-чи синифләринә, еддилик мәктәби

¹ Мәктәб һагғында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 28, 29, 1940, Азәрнәшр.

битирликдә орта мәктәбин 8-чи сифинә имтаһансыз олараг гәбул эдилмәсини тәмин эдирди.

2. Үмуми ибтидаи ичбари тәһсил ганунунун еринә етирилмәси, үмуми еддилик тәһсилә кечилмәси вә орта тәһсилни кенишләндирилмәси. Халг тәсәррүфаты үзрә биринчи бешиллик планын мувафәғийәтлә еринә етирилмәси үмуми ибтидаи ичбари тәһсилни һәята кечирилмәси үчүн әлverişли мадди имканлар яратдығы кими, бу тәдбирин тәтбигини сүр'әтләндирмәйи дә зәрури эдирди.

Айдын көрүнүрдү ки, үмумийәтлә, мәдәни инкишафмызын темпи, гисмән дә 10 ил мүддәтиндә планлашдырылмыш үмуми тәһсилни һәята кечирилмәси сүр'әти, халг тәсәррүфатынын социалистчәсинә евидән гурулмасы сүр'әтиндән чох кери галыр. Бу керилийн арадан галдырмаг партия вә һөкүмәтимизин гаршысында дуран мүнүм вәзифәләрдән иди.

Партиямызын XVI гурултайы мәдәни инкишафмызын кери галдығыны гейд эдәрәк, кестәрди ки: «Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилни һәята кечирилмәси вә савадсызлығын ләғв эдилмәси ән яхын дөврдә партиянын мүбариз вәзифәси олмалыдыр»¹.

И. В. Сталин халг маарифи саһәсиндә партиянын әлдәтдийи наилийәтләр вә гаршысында дуран мүбариз вәзифәләрдән бәһс эдәрәк, XVI гурултайдакы мәрүзәсиндә дейирди:

«Инди башлыча чәһәт үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәкдир. Мән она көрә «башлыча чәһәт» дейирәм ки, һәмин кечид мәдәни ингилаб ишиндә һәлләдичи аддым оларды. Она кечмәйин вахты исә чохдан чатмышдыр, чүнки бизим инди ССРИ-нин бүтүн районларында үмуми ибтидаи тәһсил тәшкил этмәк үчүн бүтүн имканларымыз вардыр»².

XVI гурултайын кестәришләринә мувафиг олараг, үмуми ичбари ибтидаи тәһсил һаггында һәм УИК(б)П МК (25 июл 1930-чу иллә), һәм дә ССРИ ХҚС (14 август 1930-чу иллә) хүсуси гәрарлар гәбул этдиләр. Бу гәрарлар, ССРИ-дә үмуми ибтидаи тәһсилә 1931,32-чи дәрә илинәдәк баша чатдырмағы мүйәйән этмәклә, айры-айры милли республика вә вилайәтләрдә, зәрури көрүләрсә, бу мүддәтин 1—2 ил артырылмасына ичазә вердиләр.

Һәмин гәрарлар, 11—15 яшлы савадсыз ениетмәләрин 1—2 иллик гыса мүддәтли курс—мәктәбләрдә охумаларыны да мәчбури һесаб эдирди.

Бундан әлавә, һәмин гәрарлар, сәнае шәһәрләриндә, фабрик-завод районлары вә фәһлә гәсәбәләриндә ушагларын еддилик һәчмдә үмуми тәһсилләрини һәята кечирмәйи дә маариф органларына вә бүтүн ерли тәшкилатлара тапшырырды.

Һәмин гәрарлар үмуми ичбари ибтидаи тәһсилни баша чатдырылмасыны сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә бир сыра мүнүм тәд-

бирләрин еринә етирилмәсини нәзәрдә тутурду. О чүмләдән, үмуми тәһсилә күчләндирмәйи тәмин эдәрәк гәдәр малийә вә саити бурахмаг, мәктәб иншаатыны хейли кенишләндирмәк, мүйәллим кадрларынын һазырланмасыны сүр'әтләндирмәк, ләзими гәдәр дәрә китаблары чан этмәк, шәһәр вә кәнд йохсуларынның ушагларына палтар, аягтабы, дәрә ләвазиматы вә с. үзрә пулсуз ярдым кестәрмәк, бу мәгсәд үчүн тәсәррүфат идарәләрини һәмкарлар тәшкилатларынын вә с. көмәйини тәшкил этмәк вәчиб һесаб олуурду.

Партиямызын МК вә Иттифаг һөкүмәтинин һәмин гәрарларына әсасән һәм ЗСФСР вә һәм дә Азәрбайжан ССР һөкүмәти үмуми ичбари ибтидаи тәһсилни сүр'әтләнмәсән һаггында гәрарлар гәбул этди.

Азәрбайжан ССР-дә үмуми ичбари ибтидаи тәһсилни баша чатдырылмасы мүддәти 1932-33-чү дәрә или мүйәйән эдилди. Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәк үчүн республиканын шәһәр вә районлары мәктәб шәбәкәләрини кенишләндирә билмәк имканларына көрә үч нөвбәйә бөлүлдү.

Үмуми тәһсилни тәтбигини сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә республиканын партия вә совет органлары бир сыра чидли әмәли тәдбирләр көрдүләр. Ерли тәшкилатларын диггәтини үмуми тәһсилә чәлб этмәк вә онлары бу ишә сәфәрбәр этмәк мәгсәдилә Азәрбайжан ССР Халг Маариф комиссары Мәммәд Чуварлинскинин сәдәрәти алтында республика мушавирәси кечирилди (1931-чи ил), бүтүн районлара рәһбәр тәшкилатларын мәс'ул нүмайәндәләри көндәрилди. Азәрбайжан Ленин комсомолу үмуми тәһсилни һамиси олду, кениш ичтимаийәти фикрини үмуми тәһсилә чәлб этмәк үчүн ерли ичракомлар нәздиндә хүсуси комитәләр тәшкил эдилди вә с¹.

Көрүлән бу тәдбирләр тез бир заманда нәтичә вермәйә башлады. Мәсәлән, 1929-30-чу дәрә илиндә гыз шакирдләрини үмуми артмасы 9,1 фәиз олдуғу һалда, бу артым 1930-31-чи дәрә илиндә 31,4 фәизә чатды; иллик үмуми тәһсил планы 98,5 фәиз еринә етирилди; республиканын Агдаш, Әли Байрамлы, Загәтала вә с. кими 27 районунда үмуми тәһсил планы һәтә артыгламасы илә еринә етирилмиш олду.

Лакин бу мүнүм наилийәтләрә бахмаяраг, 1930-чу илнин мә'луматына көрә, республика үзрә үмуми тәһсил яшлы ушагларын анчаг 64 фәизи мәктәблә әһәтә эдилмиши. Белә бир вәзийәт халг маарифи органларыны үмуми тәһсил ганунуну мүйәйән эдилмиш олан ени мүддәт әрзиндә еринә етирмәк үчүн чидли тәдбирләр көрмәйә мәчбур эдирди. Хүсусән кәнд ерләриндә гызларын вә йохсул ушагларын мәктәбләрә чәлб эдилмәси саһәсиндә даһа чох ишләмәк ләзим кәлирди.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнәмә вә гәрарлары. III һ., сәһ. 21.

² И. В. Сталин, Әсәрләри, 12-чи ч., сәһ. 326—327.

¹ Бах: Азәрб. ССР МН архиви, Ибтидаи мәктәбләр идарәси фонду. әләгә 12, иш 193, в. 3, 1931.

Һәлә 1929-чу илдә кечирилән Азәрбайчан ССР-нин VI Совет-ләр гурултайы, Азәрбайчан Ленин Коммунист Кәңчләр Иттифагынын VII гурултайы бу бөйүк нөгсана гаршы чидди мубаризә апармагын вакиблийини көстәрмишдиләр. Һәмин илдә Азәрбай-чанда гадын тәһсилини вәзийәтини йохлаян Иттифаг һөку-мәти комиссиясы да гызларын мәктәпләрә пис чәлб эдилдийни республика тәшкилатларынын нәзәринә чатдырмыш вә нөг-санлары арадан галдырмаг үчүн көстәришләр вермишди. Бу чидди нөгсанлары ләғв әтмәк мәгсәдилә ата-аналар арасында изаһат ишләр апарылырды, ерли совет, комсомол, һәмкарлар тәшкилатларынын халг маарифи органларына көмәйи күчләндирилди вә с. Көрүлән тәдбирләр нәтижәсиндә мәктәпләрдә гызларын сайы кетдикчә чохалырды ки, бу да ашағыдакы чәд-вәлдән көрүнүр.

Гыз шакирдләрин артымы

Илләр	Шәһәр ерләриндә	Кәнд ерләриндә	Чәми	Артым фәиз
1928/29	24 133	23 722	47 855	100
1929/30	26 345	32 372	58 717	109,1
1930/31	34 443	55 242	89 685	131,4
1931/32	39 898	94 361	134 259	135,8 ¹

Чәдвәл, гызларын мәктәпләрдә илдән-илә артмасы илә бәрәбәр һәм дә ону көстәрир ки, артым әсас әтибарилә көнд ерләринин һесабына олурду, чүнки шәһәр ерләриндә гызларын мәктәпләрә чәлби, демәк олар ки, һәлә о заманлар артыг һәлл эдилмишди.

Йохсул ушаглары мәктәпләрә чәлб әтмәк үчүн онлара мадди ярдым көстәрмәк сәһәсиндә дә хейли иш көрүлүрду.

Бүтүн бунлара бахмаяраг, үмуми ичбари ибтидан тәһсилин һәята кечирилмәси мәсәләси кәркин вәзийәттә иди.

Загафгазия Мәркәзи Ичрайийә Комитәси Загафгазия респуб-ликаларында үмуми ичбари ибтидан тәһсилин кедишини муза-кирә эдәрәк 1931-чи ил январын 29-да чыхардыгы гәрарда көс-тәрмишди ки, кәмийәт әтибарилә әлдә эдилән наилийәтләрлә янашы оларәг «бу ишдә кейрийәт әтибарилә һәлә бәйүк нөгсан-лар вардыр» ки, о да мүәллим кадрлары һазырлыгынын, дәрс китаблары нәшринин, мәктәб биналары иншаатынын ярытмаз-лығындан ибарәтдир².

1931-чи илин феврал айында кечирилән Азәрбайчан ССР-нин VII Советләр гурултайы республикада халг маарифи ишләринин вәзийәтини музакирә әтди. Гурултай халг маарифи сәһәсиндә

¹ Азәрбайчан ССР һөкумәтинин 1929 вә 1930-чу илләрдәки фәзлийәти һаггында һесабат (русча), сәһ. 239, 1931, Баки.

² Бах: ЗСФСР һөкумәти ганунар вә сәрәнчәмлар күллийәти, сәһ. 36, 1931.

хейли наилийәтләр олдуғуну көстәрмәклә бәрәбәр, һәм дә гейд әтди ки, үмуми ичбари тәһсил һәлә «сосялизм гурулушунун темпләринә мувафиг кенишлик кәсб әдә билмәмишдир». Гурул-тай һәм дә үмуми ичбари тәһсилин кәскин синфи мубаризә шәра-итиндә апарылдығыны гейд әтди. Синфи дүшмән олан голчомаг-лар үмуми ичбари тәһсилин әлейһинә чыхыш эдир вә бу муһүм дөвләт тәдбирини позмаға чалышырдылар. Гурултай синфи дүш-мәнин үмуми тәһсилин тәтбигини ләнкитмәк, хүсүсән, азәрбай-чанлы гызларын мәктәпләрә чәлб эдилмәсинә мане олмаг чәһдлә-ринә гаршы мубаризәни күчләндирмәйи тәләб эдирди.

Азәрбайчанда үмуми ичбари ибтидан тәһсилин кечирилмәсинә о заман тәкчә мүәллим кадрларынын азлыгы дейил, һәм дә башга чәтинликләр манечилик көстәрирди. Бөйүк чәтинликләрдән бири орасында иди ки, республиканын бир чох кәндләри дағлыг ерләрдә олмагла мешәләр, учурумлар, чайлар васитәсилә бир-бириндән узаг мәсафәләрлә тәчрид эдилмиш һалда иди. Белә бир вәзийәт ушагларын азлыгы үзүндә мәктәб ачмаға имканы олмаян хырда кәндләрдән гоңшу кәнд мәктәбинә ушаг кәндәрмәк ишини чәтин-ләшдирди. Партиямызын гайғысы нәтижәсиндә хырда кәндлә-рин чохунда мәктәб ачмаг, мүәллим һазырлыгыны күчләндирмәк вә с. йолларла бу чүр чәтинликләр кет-кәдә арадан галдырылыр вә беләликлә, мәктәпләр шәбәкәси дурмадан кенишләндирилди. Ашағыдакы чәдвәл буну айдын көстәрир.

Мәктәб шәбәкәси

Илләр	Ибтидан мәктәпләр	Еднйлик мәктәпләр	Орта мәктәпләр	Гейри мәктәпләр	Чәми
1930/31	1 779	259	19	10	2 067
1931/32	1 712	743	—	10	2 465
1932/33	2 139	746	13	10	2 908
1933/34	2 383	822	35	9	3 249
1934/35	2 177	942	51	9	3 179

Мәктәб шәбәкәсинин сүр'әтлә кенишләnmәси вә бу кими баш-га тәдбирләрин нәтижәсиндә үмуми ичбари ибтидан тәһсил Азәр-байчанда 1933/34-чү дәрс илиндә әсас әтибарилә баша чатды-рылды.

Үмуми тәһсилә әһәтә олунасы 429 785 нәфәр ушагдан 387 107 нәфәри, йә'ни 90,8 фәиз һәмин 1933/34-чү дәрс илиндә мәктәб-ләрә чәлб олунмушду. Республиканын бир чох ерләриндә ушаг-ларын үмуми тәһсиллә әһәтә эдилмә фәизи даһа йүксәк иди. Мәсәлән, һәмин дәрс илиндә бу фәиз Баки шәһәри үзрә 91,8, Нахчыван МССР-дә 94,1, МДГВ-дә 96,3 тәшкил эдирди.

Шакирдләрнн мигдары

Илләр	I—IV сифф-ләр үзрә	V—VII сифф-ләр үзрә	VIII—X сифф-ләр үзрә	Җәм
1930/31	231 897	42 024	2 765	276 686
1931/32	325 027	43 640	—	368 667
1932/33	381 412	54 871	1 179	437 462
1933/34	387 107	61 064	2 612	450 783
1934/35	397 843	76 099	4 312	478 254 ¹

Шакирдләрнн мигдарыны көстәрән бу чәдвәлдән көрүндүү үзрә, наилыйәтләрннмиз тәкчә ибтидан мәктәбләр дейил, һәм дә еддилик мәктәбләр шәбәкәсинә аид иди. Белә бир әлверншли вәзийәт еддилик мәктәб һәчминдә үмүми тәһсилә кечмәк үчүн һәгиги зәмни ярадырды.

Үмүми ичбари ибтидан тәһсилнн әсәс ә'тибарилә баша чатдырылмасы Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында Азәрбайчан халгынын, республика маарифчиләрннн о заман газандылары ән бөйүк наилийәтләрнндән бири иди. Бу мәдәни гәләбәнин бир әһәмиийәти дә ондан ибарәт иди ки, тәкчә азәрбайчанлы ушаглар дейил, Азәрбайчанда гардашыгы достлуғу илә яшәян бүтүн халгларын ушаглары ана дилиндә ибтидан мәктәбләрлә әһәтә олунурду.

Ленин милли сиясәтинин парлаг тәнтәнәси олан бу гәләбә мәдәнийәтинизни ени сүр'әтлә инкишафы үчүн мөһкәм тәмәл ярадыр, әсрләр бою һөкм сүрән савадсызлыгыны көкүнү кәсирди.

Үмүми ичбари ибтидан тәһсил баша чатдырылдыгдан сонра, бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да үмүми еддилик тәһсилә кечмәк мәсәләси диггәт мәркәзиндә дурурду; чүнки бу тәдбир үчүн дә, юхарыда дейилдийи кими, лазымы шәраит яранмышды. Республиканын Бақы, Кировабәд, Нухә, Степанакерт вә Нахчыван кими шәһәрләриндә еддилик үмүми тәһсил әсәс ә'тибарилә 1933/34-чү дәрә илиндә ернә етирилмишди. Чүнки бу шәһәрләрдә еддилик үмүми тәһсил ССРИ ХКС 1930-чу ил 14 август тарихли гәрарына әсәсән 1930/31-чи дәрә илиндән башланмышды.

Республиканын бүтүн кәнд вә шәһәрләриндә исә еддилик үмүми тәһсилнн күтләви оларәг кечирилмәси, УИК(Б)P XVII гурултайынын гәрарларына әсәсән, 1934/35-чи дәрә илиндән башлады.

Икинчи бешилликдә ССРИ-дә «...еддилик мәктәб һәчминдә үмүми ичбари политехник тәһсилнн һәятә кечирмәк вәзифәсини ирәли сүрән XVII гурултай көстәрди ки, «бу, биринчи нөвбәдә кәнддә һәятә кечириләчәкдир, зира шәһәрдә бу вәзифә биринчи бешиллик әрзиндә әсәсән артыг еринә етирилмишдир»².

¹ Культурное строительство ССР, стр. 43, 53, 1940.

² Сов.ИКП гурултайлары, конгресслары вә МК пленумларынын гәтнәмә вә гәрарлары, III һ., сәһ. 244.

Азәрбайчан ССР VIII Советләр гурултайы (1935-чи ил) партиямызын XVII гурултайынын гәрарына әсәсән еддилик үмүми тәһсилә тәкчә шәһәрләрдә дейил, һәм дә кәнд ерләриндә икинчи бешиллийн сонуна кими тамамламағы гәрарә алды. VIII Советләр гурултайы орта мәктәбләр шәбәкәсинин дә кенишләндирилмәси үчүн көстәришләр верди.

Еддилик үмүми тәһсилә һәятә кечирмәк вә орта тәһсилә кенишләндирмәк вәзифәләри халг маарифи органларындан вә мөүәлимләрдән, әйни заманда, республиканын бүтүн тәшкилатларындан бөйүк әмәли тәдбирләр көрмәк, хусусән, дәрә китаблары нәшринә вә с. хусуси фикир вермәйи тәләб әдирди.

Партиямызын гайғысы сәһәсиндә бу сәһәдә слан четинликләр дә кет-кәдә арадан чыхырды. Бир тәрәфдән, мөүәлим кадрлары һазырлыгы, дәрә китаблары нәшри күчләндирилди, о бири тәрәфдән, мәктәб биналары инашааты сәһәсиндә кидди ишләр керүлурду. Әввәлләр, мәктәб биналары инашааты әсәс ә'тибарилә ибтидан мәктәбләрнн эһтиячыны тәмин этмәк үчүн апарылардыса, 1930-чу илдән ә'тибарән даһа чох еддилик вә орта мәктәб биналарынын инашаатына башланды. 1920-чи илдән 1937-чи илә гәдәр тикилмиш слан 735 мәктәб бинасынын 494-ү 1930-чу илдән сонра вә әсәсән йүксәк тибли мәктәбләр үчүн тикилмишди. Шәһәрләрдә, хусусән Бақыда да бөйүк орта мәктәб биналары тикилди.

Мәктәбләрдән яйыма илә мұбаризә, хусусән, гызларын мәктәбләрә чәлб әдилмәси мәсәләси енә дә диггәт мәркәзиндә дурурду. Гызларын ибтидан мәктәбләрә чәлб слунмасы бир гәдәр яхшылаандырылмышдыса да, еддилик вә орта мәктәбләрнн юхары сифиләрннә гызлар чох аз давам әдирдиләр. Бу бөйүк негәсан сәбәбләрнндән бири, әкәр мәктәб вә маариф органларынын ярым-гиз шләмәләри идисә, икинчиси, кәнд ерләриндә гызларын бир сифинин кичик яшларындан әрә верилмәси иди. Кәһәлиийн бу мөһнүс галығына гаршы мұбаризәни күчләндирмәк лазым иди. Бу чиркин галыға гаршы, артыг, сияси шүүр кәсб этмиш азәрбайчанлы гызларын өзләри дә гәт'и чыхыш әдирдиләр. Шамхор районунун Чүкәр кәндиндә VI сифил шакирди Күдинсә Гәмбәр гызынын 14 яшында әрә верилмәсинә гаршы гәт'и ә'тираз этмәси (1936-чы ил) вә бу сәбәбдән ени һәятн гәддәр дүшмәнләри тәрәфицән вәһшичәсинә елдүрүлмәси буна чанлы бир мисал иди.

1936-чы ил май айынын 26-да Азәрбайчан Мәркәзи Ичрайийә Комитәси гызларын мәктәбләрә ярымтәз чәлб слунмасыны мұзакирә әдәрәк, хусуси гәрар гәбул әтмишди. Мәркәзи Ичрайийә Комитәси гызларын кичик яшларындан тәһсилдән айрылыб әрә верилмәси фактларыны нисләйәрәк, бу һәрәкәтләри, Сәвет һөкүмәтинин үмүми тәһсил тәдбирини позмаға чалышан сифи дүшмән галыгларынын иш үсулу кими гиймәтләндирди вә белә һәлләра гаршы амансыз мұбаризә апармағы лазым билдири. Мәркәзи Ичрайийә Комитәси гызларын мәктәбләрә чәлби үчүн лазым

олан әлверишли шәраит яратмағы халқ маарифи органларында, ерли совет вә колхоз тәшкилатларында тәләб эдирди.

Азәрбайчан Ленин Комсомолунун XI гурултайы (1936-чы ил) өз гәрапларында гызларын мәктәпләрә яхшы чәлб әдилмәдикләрини гейд әдәрәк, комсомолун ерли тәшкилатларына бу нөгәсан ләғви үчүн чидди чалышмағы бир вәзифә олараг тапшырды.

Көрүүлән тәдбирләрин нәтичәсиндә мәктәпләрдә азәрбайчанлы гызларын сайы хейли артды. Тәкчә ону кәстәрмәк кифайәт әдәр ки, мәктәбдә охуян азәрбайчанлы гызларын сайы 1933/34-чү дәрә илиндә чәмиси 95 443 икән, 1937/38-чи дәрә илиндә 127 минәдәк артды.

Партиямызын XVIII гурултайы (1939-чу ил) үмуми тәһсилни үчүнчү бәшилликдә кенишләндирилмәси үчүн ени директивләр верди. Бу директивләр, юхарыда кәстәрилдийи кими, милли республикаларда вә о чүмләдән Азәрбайчан ССР-дә еддилик үмуми тәһсилни баша чатдырмаг вә орта тәһсили кенишләндирмәкдән ибарәт иди.

Өлкәмызин мадди имкәнларынын зәнкиллиийи, зәһмәткешләрин истәр шәһәрләрдә вә истәрсә дә кәнд ерләриндә мадди рифаһ палынын хейли яшылашдырылмасы үмуми тәһсил сәһәсиндә ирәли сүрүүлән бу тарихи кәстәрилшәрин еринә етирилмәси үчүн әлверишли шәраит ярадырды. Мәһз буна көрә дә, мүәллим кадрлары һазырламағы, мәктәб биналары иншааты вә мәктәб аваданлығы истәһсалы сәһәсиндәки бә'зи чәтинликләрә бахмаяраг, үмуми тәһсилни планы илбәил әсас ә'тибарилә еринә етирилди, мәктәб шәбәкәси кенишләнир, шакирдләрин мигдары исә кеткәдә артырды.

Лакин Азәрбайчанда яшаян ләзкиләр, күрдләр, удинләр кими хырда милләтләр арасында бу мүнүн вәзифәнин һәлли олдугча бөйүк чәтинликләрә раст кәлирди. Үмуми ичбари ибтидан тәһсил, юхарыда гейд олундуғу кими, һәмин халқлар арасында да баша чатдырылмышды. Лакин һәмин халқларын ана дилиндә еддилик вә орта мәктәпләри олмадығындан, онларын ушаглары еддилик вә орта тәһсиллә әһәтә олунмурдулар вә беләликлә дә орта ихтисас вә али тәһсил алмагдан мәһрум олурдулар.

Бунунла әләгәдәр олараг, һәмин милләтләрә мәнсуб олан әһалинин өз йығынчагларында ирәли сүрдүкләри тәклиф вә арзуларына әсасән, 1938/39-чу илдән ә'тибарән һәмин милләтләрин ушагларынын Азәрбайчан, рус вә я әрмәни мәктәбләриндә охумалары тә'мин әдилди. Бу тәдбир һәмин милләтләр арасында да еддилик вә орта тәһсилни кенишләnmәсиндә чох бөйүк рол ойнады.

Бүтүн бу тәдбирләрин нәтичәсиндә еддилик вә орта мәктәпләрин шәбәкәси кетдикчә кенишләнир, V—X синиф шакирдләринин мигдары артырды. Буну ашағыдакы чәдвәлдән көрмәк олар.

Мәктәб шәбәкәси

Илләр	Ибтидан мәктәпләр	Еддилик мәктәпләр	Орта мәктәпләр	Гейри мәктәпләр	Чәми
1935/36	2 097	981	109	6	3 193
1936/37	2 051	1 028	146	5	3 230
1937/38	1 983	1 105	237	5	3 330
1938/39	1 932	1 150	358	13	3 453
1939/40	1 777	1 218	534	13	3 542
1940/41	1 668	1 240	654	13	3 575

Шакирдләрин мигдары

Илләр	I—IV синифләр үзрә	V—VII синифләр үзрә	VIII—X синифләр үзрә	Чәми
1935/36	400 606	100 434	7 487	508 527
1936/37	416 035	121 075	11 434	548 544
1937/38	417 744	144 713	18 085	580 542
1938/39	431 638	164 353	29 123	625 114
1939/40	425 229	181 638	42 684	649 551
1940/41	406 153	192 825	54 093	653 071 ¹

Чәдвәлләрдән көрүндүүү үзрә, ибтидан мәктәпләрин бир гисми еддилик мәктәпләрә чевридийи үчүн онларын сайы гисмән азалырды, еддилик вә орта мәктәпләрин сайы исә дурмадан артырды. 1934/35-чи дәрә илинә нисбәтән 1940/41-чи дәрә илиндә еддилик мәктәпләрин мигдары 30,9 фәиз, V—VII синиф шакирдләринин сайы исә 2,5 дөфә; орта мәктәпләрин сайы 12 дөфәдән чох, VIII—X синиф шакирдләринин мигдары исә тәхминән 15 дөфә артмышды. I—IV синифләрдә охуян шакирдләрин сайы гисмән азалырды. Бунун әсл сәбәби үмуми ибтидан тәһсилни тамамилә баша чатдырылмасы, мәктәб ишләринин кетдикчә яхшылашмасы нәтичәсиндә ики ил бир синифдә галанларын хейли азалмасы иди. Бүтүн бунлар үмуми ичбари ибтидан тәһсил сәһәсиндә газанылмыш олан наилийәтләрин мөһкәмләндирилмәсини, еддилик үмуми тәһсилни һәятә кечирилмәсини вә орта тәһсилни хейли кенишләндирилмәсини кәстәрирди. Гызларын тәһсили сәһәсиндә чидди ирәлиләмәләр елдә әдилмишди. I—IV синифләрдән гызларын мигдары 1930/31-чи дәрә илиндә бүтүн шакирдләрин 33,9 фәизини тәшкил әтдийи һалда, 1933/34-чү дәрә илиндә 41,7 1939/40-чы дәрә илиндә 46,7 фәизә галхмышды; V—VII синифләрдә исә гызлар 1935/36-чы дәрә илиндәки бүтүн шакирдләрин 24,5 фәизинә мүгәбил 1939/40-чы дәрә илиндә 39,3 фәизини тәшкил эдирди. Буна бахмаяраг, кәнд ерләриндә мәктәпләрин юхары синифләринә гызларын тамамилә чәлби мәсәләси һәлә һәлл олунмамыш галырды.

¹ Культурное строительство СССР, Москва, 1940, стр. 43, 53.

Үмуми тәһсилин Азәрбайҗанда бу чүр кенишләнмәси Ленин милли сиясәтинин гәләбәсинә парлаг бир нүмунә олмагга формача милли, мәзмунча сосялист мэдәнийәтнимизин сүр'әтлә инкишафыны тә'мин эдирди. 1939-чу илин сияһисинә әсасән, Азәрбайҗанда әһалинин һәр 1000 нәфәриндән үмуми тәһсил мәктәбләриндә 1938/39-чу илдә 195 нәфәр, (Нахчыван МССР-дә исә 221 нәфәр, МДГВ-дә 263 нәфәр) охуяурду. Һалбуки 1914-чү илдә әһалинин һәр 1000 нәфәриндән мәктәбләрдә 31 нәфәр, 1928/29-чу илдә исә 91 нәфәр охуяурду.

Һәмни 1939-чу ил сияһисинә көрә, республикада әһалинин һәр 1000 нәфәриндән 73 нәфәри орта тәһсил, 7 нәфәрә гәдәри али тәһсил алмыш шәхсләр иди; орта тәһсиллиларин сайы 234 481, али тәһсиллиларин сайы исә 21 592 нәфәр иди; әһали арасындакы савадлыларын үмуми фаизи 1926-чы илдәки 25,2-дән 1939-чу илдә 73,3 галхмышды¹. Мәһз үмуми ибтидаи вә еддииллик тәһсилни тәтбиғи, орта тәһсилни кенишләнмәси нәтиҗәсиндә бу чүр әзәмәтли наилийәтләр газанмаг оларды. Совет дәвләти үмуми тәһсилни кенишләндирмәк үчүн һеч бир шей әсиркәмирди. Халг маарифи үзрә Дәвләт бәдҗәси илән-илә күлли миғдарда чоһалырды. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, Дәвләт бәдҗәси 1930/31-чи илдә 85 миллион манат олдуғу һалда, 1940/41-чи дәрә илиндә 486,92 млн. маната чатмышды, йә'ни адам башына маариф ишләринә хәрчләнән мәбләғ 1930/31-чи илдәки 28,33 манатдан 1940/41-чи илдә 162,3 маната чатдырылмышды.

Еддииллик үмуми тәһсилни тәтбиғини баша чатдырмаг, һәмчинин орта тәһсилни кенишләндирмәк үғрунда, о чүмләдән азәрбайҗанлы гызларын мәктәбләрә чәлбини яхшылашдырмаг, мәктәбләрдән йайырма илә мүбаризәни күчләндирмәк дөврүн сонунда да актуал бир вәзифә кими халг маарифи органлары гаршысында дурурду.

3. Тә'лим ишләри мәзмунунун әсаслы бир сурәтдә ениләшдирилмәси. ССРИ-дә сосялизм гуручулуғунун инкишафы, совет мәктәбләриндә апарылан тә'лим-тәрбиә ишләринин кейфийәтинин әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмағы тәләб эдирди. «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында партиямызын Мәркәзи Комитәси Совет дәвләтинин халг маарифи саһәсиндә газанмыш олдуғу наилийәтләри гейд әтмәклә барабәр, көстәрирди ки, совет мәктәби сосялизм гуручулуғунун индики мәрһәләси тәрәфиндән ирәли сүрүлән олдуғуча бәйкү «тәләбләрә үйғүн олмагдан һәлә узагдыр». Мәркәзи Комитә белә һесаб эдирди ки, мәктәбин әсас нөгсаны шакирдләрә кифайәт һәмчдә үмуми тәһсил билийи вермәмәк, «...техникумлар вә али мәктәбләр үчүн тамамилә савадлы вә әлмләрин (физика, химия, риязийят, ана дили, чография вә с.) әсасларыны яхшы

мәнимсәмиш адамлар һазырламаг вәзифәсини ярытмаз бир сурәтдә һәлл» әтмәкдән ибарәтдир¹.

Мәктәбин әсас нөгсаны илә гәт'и мүбаризә апармаг үчүн, һәр шейдән әввәл, тә'лимни мәзмунуну яхшылашдырмаг, тәдрис програмлары вә тәдрис планларыны, һәмчинин дәрә китабларыны әсаслы бир сурәтдә енидән тәртиб әтмәк лазым иди. МҚ тәләб эдирди ки, тәдрис програмларында системләшдирилмиш биликләрин дүрүст һәмчи мүййәнләшдирилсин. Коммунист партиясы МҚ-нын һәмни гәрарына әсасән Азәрбайҗан ССР ХМҚ 1931/32-чи дәрә илинин икинчи ярысында мәктәбләрдә истифадә олунмаг үчүн һәр тә'лим фәнини үзрә ени програм тәртиб әтди. Бүтүн ССРИ мәктәбләриндә вә әләчә дә Азәрбайҗан ССР мәктәбләриндә ени програмлар үзрә апарылан ярым иллик иш тәчрүбәси көстәрди ки, һәмни програмлар бир сыра мүсбәт нәтиҗәләрә барабәр, чидди нөгсанлардан һәлә тәминзләмәмишдир. «Ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәдрис програмлары вә режим һаггында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында УИҚ(б)П МҚ, бу програмларын, хусусән ибтидаи мәктәбләр үчүн тәртиб әдилмиш програмларын «хейли яхшылашмыш олдуғуну, кечән илләрин програмларына нисбәтән билик һәмчи нәтиҗәдән даһа йүксәк вә тәдрис материалларынын ерләшдирилмәси чәһәтдән даһа систематик олдуғуну» гейд эдәрәк онларда һәлә дә мүһүм нөгсанлар олдуғуну көстәрди вә енидән тәртиб әдилмәләрини лазым билди.

УИҚ(б) П МҚ ибтидаи вә орта мәктәбләрин програмларыны енидән әлә тәртиб әтмәйи лазым билирди ки, ушаглар әлмләрин әсасыны һәгиги, мөһкәм вә систематик сурәтдә мәнимсәсинләр, ушагларын әлми фактлары билмәси вә дүзкүн нитг, язы, риязийят вә с. вәрдишләр алмасы тә'мин олунсун. Республика мәктәбләри 1932/33-чү дәрә илинин ортасындан әтибарән ени програмларла иш апармаға башладылар.

1933-чү илин әввәлләриндә нәшр әдилән бу ени програмлар соғралар бир нечә дәфә көздән кечирилмиш олса да, МҚ-нин мәктәбләр һаггындакы гәрарларына әсасән тәртиб әдилдикләриндән дүзкүн олан гурулуш принципляринин индийә гәдәр сахламагдадырлар. Бу ени програмларын әсас гурулуш принципләриндән бири, буларда шакирдләри әлмләрин әсаслары илә сийләһландырмаг мәғсәдилә тәдрис әдилән һәр бир фәни үзрә системләшдирилмиш биликләрин дүрүст һәмчинин мүййән әдилмәсидир. Буандан башга, һәмни програмлар шакирдләрә верилмәси ваҗиб олан тәк билик йох, һәм дә бачарыг вә вәрдишләрин һәр бир фәни үчүн һәмчинин мүййәнләшдирирди.

Бу ени програмлар тә'лим материалларынын дәрә илләри арасында бәлүнмәсиндә вә дүзүлүшүндә зәрури олан кәнцентризм принципинә (ана дили, тарих, тәбiiйят, физика, әдәбиият фәнләриндә) мүййән ер версә дә, бир гайда оларат, әлмин систематиклик вә ардычылығыны әсас көтүрүрдү. Ени програмларын прин-

¹ Культурное строительство СССР, 1940, М. стр. 7, 13,24.

¹ Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 4.

сипләрindən бири дә тарих вә әдәбийят, риязыйят вә физика кими бир-биринә яхын олан фәнләрин тәдриси арасында зәури көрүлән әләғәни яратмасы, әдәбийят, чография кими фәнләрин тә'лим материалларыны тарихилик принципинә әсасән ерләшдирмәйә чалышмасында иди.

Ени програмларын мүнүм чәһәтләрindən бири дә ондан ибарәт иди ки, онлар ичтимаийят, әдәбийят, дилләр, чография вә тарих фәнләри үзрә ССРИ халгларынын милли мөдәнийәтинә, онларын әдәбийәтына, инчәсәнәтләринә, тарихи инкишафына аид мүнүм биликләри вә әләчә дә өлкөшүнаслыг үнсүрләрини өйрәтмәйи лазым билирди.

Ени програмларын һәлә тәкмилләшдирилмәйә әһтиячы олса да, онлар һәлә бир чох чәһәтдән шакирдләрин яш хүсүсийәтләринә уйгун кәлмәсә дә, үмумийәтлә дүзкүн әлми-педагожи принципләрә истинад этдикләрindən мөктәбләримиздә 1931-чи иләдәк тәтбиг әдилән програмлардан мугайисә әдилмәйәчәк дәрәчәдә йүксәк сөвийәдә иди.

ҮИК(6)П МК-нын мөктәбләр һаггында гәбул әтдийи гәрарларында ирәли сүрүлмүш мүнүм әлми-педагожи кәстәришләр тәкчә тәдрис програмларынын дейил, һәм дә мөктәбләр үчүн тәдрис планларынын дәйишдирилмәсини нәзәрдә тутурду.

Республика мөктәбләриндә ени тәдрис планлары 1931/32-чи дәрс илиндән тәтбиг әдилмәйә башлады. Ибтидан мөктәбләр, шөһәр вә кәнд еддиликләри үчүн айрыча тәртиб әдилмиш олан бу ени тәдрис планлары һәлә чох фәнчилик, шакирдләрин яш хүсүсийәтинә уйгун олмамаг кими чидди нөгсанлардан азад олмаса да, тарих вә чографиянын¹ ени програмлар үзрә тәдрисини бәрпа әтдикләри үчүн ирәлийә доғру атылан бир аддым иди. Лакин мөктәбин әсас нөгсаныны йох әтмәк үчүн бу ени тәдрис планлары, вә әләчә дә, ени програмлар кифайәт дейилди.

Бу мөгсәд үчүн чох вачиб һесаб олунан мәсәләләрдән бири дә фәнләр системи үзрә тәртиб олунмуш ени дәрс китаблары чап әтмәк иди.

1931-чи илин ахыры вә 1932-чи илин әввәлиндә мөктәбдә тә'лим ишләринин тамамилә енидән гурулмасы, йә'ни комплекс системинин фәнләр системилә әвәз әдилмәси, тәдрис китабларынын тамамилә енидән вә ени әсаслар үзәриндә гурулмасы мәсәләсини ирәли сүрдү. 1932/33-чү дәрс илинин китаблары язылмаға башланаркән «гаршыда үмумийәтлә кечән илки тәдрис китабларынын бир гәдәр дәйишдириләрә енидән чап әдилмәси мәсәләси дурурду, лакин тә'лим системинин дәйишилмәси бүтүн

¹ «Тарих» фәнни әвәзинә мөктәбләрдә «ичтимаийят» кечилди. Комплекс вә комплекс-проект програмларынын тәтбигилә әләғадар олараг «чография» фәнни ибтидан вә еддилик мөктәбләрин тәдрис планындан чыхарылмышды.

көһнә дәрс китабларынын да ләғв әдилмәсини вә фәнләр системи үзрә енидән тәртиб әдилмәсини лазым көрмүшдү¹.

Ени дәрс китаблары һәм биликләрин мугайисә һәчминн вермәйә, һәм дә коммунист мафкурәсини ифадә әтмәкдә өзүндән әвәләки дәрс китабларына нисбәтән хейли яхшылашдырылмыш олсалар да, башга гарлаш республикаларда олдуғу кими, мөктәбләр гаршысында гоюлмуш ени вә йүксәк тәләбләрә чаваб верәчәк сөвийәдә дейилди.

Мәһз она көрә дә партиямызын МК-сы 12 феврал 1933-чү илдә «Ибтидан вә орта мөктәб үчүн дәрс китаблары һаггында» ени бир гәрар гәбул әтмәйи лазым билди. Һәмин гәрарында МК, мөктәбин әсас нөгсаныны ләғв әтмәк үчүн һәлләдичи шәртләрдән бирини бүтүн фәнләр үзрә сабит дәрс китабларынын нәшр олмасында көрүрдү. 1928/31-чи илләрдә һәгиги дәрс китаблары әвәзинә нәшр әдилән вә мөхтәлиф фәнләр үзрә шакирдләрә системләшдирилмиш билик өйрәтмәйә ярамайн «иш китабларынын», «сәпәли дәрс китабларынын» пислөйәрәк, МК халг маариф комиссарлыгларындан вә нәшрийят органларындан бир чох илләр әрзиндә ишләдилә билән сабит дәрс китаблары нәшрини ишдә тә'мин әтмәйи тәләб әдирди².

Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлыгы тәрәфиндән тәртиб әдилән програм вә дәрс китаблары РСФСР Халг Маариф Комиссарлыгы тәрәфиндән һазырланан програм вә дәрс китабларындан кейфиийәт әтибарилә кери галырды. Она көрә дә ибтидан вә орта мөктәб програм вә дәрс китабларынын үмумиләшдирилмәси һаггында Азәрбайчан Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәси 20 май 1933-чү илдә хүсүси гәрар гәбул әтди.

Бу гәрарә әсасән республика мөктәбләринин риязыйят, физика, кимия, тәбийят, тарих, ичтимаийят, чография, әмәк вә рәсм хәтт үзрә програм вә дәрс китаблары РСФСР ХМК тәрәфиндән һазырланан програм вә сабит дәрс китаблары илә бирләшдирилди. Лакин Азәрбайчан мөктәбләри үчүн ана дили вә әдәбийят, республиканын геҗри-рус мөктәбләри үчүн рус дили вә әдәбийят, геҗри Азәрбайчан мөктәбләри үчүн Азәрбайчан дили үзрә програм вә дәрс китабларынын республикада оржинал тәртиби үчүн кәстәришләр верилди. Бундан олава, Азәрбайчан ССР чографиясы вә тарихи үзрә дә дәрс китабларынын республикада нәшр әдилмәсинә даир гәрар верилди³.

Програм вә дәрс китабларынын үмумиләшдирилмәсилә әләғадар олараг ХМК 1933/34-чү дәрс или үчүн республика мөктәбләринин ени тәдрис планларыны гәбул әтди.

Геҗд әтмәдийик ки, бу ени тәдрис планлары да чох фәнчилик вә шакирдләрн һәддән артыг йүкләмәк кими нөгсанлардә тәмизләнә билмәмишди. Тәкчә ону кәстәрмәк кифайәтдир ки,

¹ М. Мурадханов. «Ени тәдрис китаблары һаггында», «Мәдәлимә кәмәк» журналы, № 6—7, сәһ. 20, 1932.

² Мөктәб һаггында партия вә һөкуматин гәрарлары, сәһ. 26.

³ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 124, 1-июн 1933.

алтыкүнлүк həфтə үзрə тəртиб эдилмиш шəһэр мəkтəблэринин тəдрис планларында V—X синифлэрин һэр биринə беш иш күнү үчүн 32 саат дəрс гоюлмушду. Бундан башга, тəдрис планларына орта мəkтəб үчүн характерик олмаян снясис игтисад, игтисади снясат, Коммунист партиясы тарихи, технолокия кими фəнлэр дə дахил эдилмишди.

1934-чү илдə партия вə һөкүмəтин мəkтəб һаггында гəбул этдиклери ени гəрарлары тəдрис планларынын хейли тəкмиллэш-мэсини тəмин этди. УИК(б)П МК-сы вə ССРИ ХКС-нин 16 май 1934-чү ил тарихли гəрарлары мəkтəблэримиздə мүлки тарих вə чография дəрслэрини низама салмаг үчүн гəг'и кəстəришлэр верди. «ССРИ мəkтəблэриндə мүлки тарихин тəдриси һаггында» олан гəрарда тарих дəрслэринин абстракт сосооложи схемлэр үзрə апарылмасы пислэннir вə кəстəрилирди ки, тарих курсунун шакирдлэр тəрəфиндэн мəһкəм сурəтдə мəнимсəнилмэси үчүн һəллəдичи шəрт тарихи һадисэлэрин тарихи хроноложи ардычыллыгыны кəзлэмəkдэн, эн мүһүн тарихи һадисэлэри, тарихи хадимлэри вə хроноложи даталары шакирдлэрин һафизэсиндə мəһкəмлэтмəkдэн ибарəтдир. Гəрарда азылмышды: «Анчаг белə бир тарих курсу тарихи материалын шакирдлэр үчүн лазым олан асанлыгыны, айдынлыгыны вə конкретлийини тəмин' эдə билэр; шакирдлэрин тарихи марксистчэсинə анламага янашдыран тарихи һадисэлэрин дүзкүн тəһлил эдилмэси вə дүзкүн үмумилэшдирилмэси анчаг бу эсасда мүмкүндүр»¹.

ССРИ ибтидаи вə орта мəkтəблэриндə чографиянын тəдриси һаггында олан гəрар чография дəрслэриндə бурахылан нөгсанлары пислэйир вə бу дəрслэрин кейфийэтини яхшылашдырмаг үчүн чография үзрə програм вə дəрс китабларыны эсаслы сурəтдə енидэн тəртиб этмək үчүн конкрет кəстəришлэр верирди. Бундан башга, МК-нын хүсүси гəрарына эсасэн (1934-чү ил) ибтидаи мəkтəблэрдə ССРИ тарихинин ибтидаи курсуну тəдрис этмək дə лазым кəрүлдү.

Шакирдлэрин мəkтəбдə тарихи биликлэр системи илə, чография вə тарихдэн фактик биликлэрлə силаһландырмагдə вə үмумийэтлэ, мəkтəблэрдə тарих вə чографиянын тəдрисини гайдая салмагдə бу гəрарларын олдугча бəйүк ролу олмушдур.

Бу гəрарлар эсасында ССРИ тарихи үзрə, үмуми тарихин мүхтəлиф дөврлэр үзрə, һəмчинин физики вə игтисади чография үзрə ени дəрс китаблары нəшр олунду вə белəликлэ бу фəнлэрин тəдриси нисбэтэн низама дүшмүш олду.

Бу гəрарларын ирəли сүрдүйү ени тəклифлэрлə элагəдар олараг ХМК 1934/35-чи дəрс или үчүн ени тəдрис планлары гəбул этди.

Ени тəдрис планлары о илə гэдэр тəтбиг эдилэн тəдрис планларына нисбэтэн хейли яхшылашдырылмышды ки, бу да, о за-

манлар алтыкүнлүк həфтə илə ишлэйэн шəһэр мəkтəблэриндэн фəргли олараг, едиккүнлүк həфтə үзрə ишлэйэн кəнд орта мəkтəблэринин ашагьда дəрч эдилэн тəдрис планындан ачыг кəрүнүр.

Азербайчан кəнд орта мəkтəблэринин 1934/35-чи дəрс или үчүн тəдрис планы¹

Фəнлэр	I синиф	II синиф	III синиф	IV синиф	V синиф	VI синиф	VII синиф	VIII синиф	IX синиф	X синиф
1 Ана дили вə эдəбийят	12(11)	11(10)	9	9	9	6	5	5	3	5
2 Рязийят	6	6	6	7	7(6)	6	6	6(5)	6	6
3 Тəбийийат	1(2)	2(3)	2(3)	3(4)	3	3	2(3)	3(4)	3(4)	—
4 Кеолокия вə мисералокия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
5 Чография	—	—	3(2)	4(3)	3(2)	3(2)	3(2)	3(2)	3(2)	—
6 Тарих	—	—	—	—	2(3)	2(3)	3(2)	4(5)	4(5)	—
7 УИК(б)П тарихи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
8 Ичтимаийят	—	—	1	2(1)	1	1	1	—	—	—
9 Физика	—	—	—	—	—	4	4(3)	4	3	4
10 Астраномия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
11 Кимья	—	—	—	—	—	—	2(3)	3(2)	2(3)	4
12 Икинчи дил	—	—	4	4	5	4(3)	3(4)	4	5(4)	5(4)
13 Эмək, рəсм вə моделгайырма	3	3	1	1(2)	—	—	—	—	—	—
14 Эмək	—	—	—	—	3(4)	3(4)	3(4)	3(4)	4(3)	3(4)
15 Рəсм	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—
16 Рəсмхəтт	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
17 Бəдэн тəрбийəsi	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
18 Нəгмə вə мусиги	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—
Чəми	24	24	27	32	37	36	36	36	35	35

Гейд: мө'тəризэдə тəдрис илинин икинчи ярысында кечилчək дəрслэрин миғдары кəстəрилмишдир (мүəллиф).

Ибтидаи вə еддилик мəkтəблэрин дə тəдрис планлары бу тəдрис планынын I—IV вə V—VII синифлэриндэкинин эйни иди.

Кəнд мəkтəблэринин тəдрис планларында шəһэр орта мəkтəблэринин тəдрис планларындан фəргли олараг, мүəллимлэр кадросу йохлуғундан, харичи дилин тəдриси нəзəрдə тутулмамышды.

Бу тəдрис планы республиканын Азербайчан вə рус диллэриндə олан орта мəkтəблэриндэн башга, Азербайчан дилинин тəдри-

¹ Мəkтəб һаггында партия вə һөкүмəтин гəрарлары, сəһ. 30.

¹ «Коммунист маарифи» гəзети, № 1, 2 сентябр 1934.

снини əлава этмәклә эрмәни вә күрчү орта мәктәпләриндә дә тәт-
биг эдилрди.

Бу ени тәдрис планлары бир сыра мүнүм педагожи тәләбләр-
рә чаваб вердийиндән хейли яхшылашдырылмышды. Бурада рус
дили, ана дили, риязийят үзрә бачарыг вә вәрдишләрә мөһкәм-
ләндримәк мөгсәдилә бу фәнләрин һәфтәлик саатларынын мигда-
ры хейли артырылмышды; тәдрис планында тәдриси орта мәктәб-
ләрдә характерик слаян бә'зи фәнләр ихтисар эдилмишди; фәнләрин
тәдриси арасында əлағә яратмаг үчүн онлар илләр үзрә даһа дүзкүн
бөлүнүшүдүләр вә с. Лакин 1934,35-чи дәрс илинин тәдрис планлары
да нөгсанлардан һәлә тамамилә тәмизләнә билмәмишди. Чох фәнлилик
бурада да һәлә вәвам эдирди.

Мәсәлән, ССРИ тарихи, ичтимайийт вә партия тарихи дәрсләри
мүейән дәрәчәдә бир-бирини тәкрар эдирдиләр. Бу тәдрис планлары
да шакирдләрә һәддән артыг йүкләйрди: VI синифдә һәфтәдә 37 саат
дәрс нәзәрдә тутулурду. Даһа сонра, әмәк вә рәсм дәрсләринин
бирләшдирилмәси көзләнилән педагожи нәтиҷәни вәрә билмәзди.

Мәһз она көрә дә бир сыра үстүнлүкләринә бахмаяраг, бу тәдрис
планларыны да тәкмилләшдирмәк әсас вәзифә кими гаршыда дурурду.

1934,35-чи дәрс илиндә ени тәдрис планларынын нәшри илә
әлағадар олараг, тәдрис програмларында да бә'зи дәйишикликләр
апарылды ки, бу да башлыча олараг, програм материалларынын
тәфәрруатлар вә əлава материаллар һесабына бир гәдәр ихтисар
эдилмәсиндә ифадә олурду.

Мәсәлән, риязийят үзрә X синфин програмларындан али риязийят
үнсүрләрә ихтисар эдилди вә она көрә дә V—IX синифләрдә кечилмәси
нәзәрдә тутулан риязийят материаллары V—X синифләринин програмлары
арасында енидән пайланды ки, бу да шакирдләрин йүкүнү хейли йүкүл-
ләшдирди. Бу чүр дәйишикликләр физика, кимя, тәбийят програмлары
үзрә дә апарылды. Тарих вә чография үзрә слан програмлар исә, юхарыда
дәйилдйи кими, әсаслы бир сурәтдә енидән тәртиб эдилди.

Азәрбайчан мәктәпләринин Азәрбайчан дили вә әдәбийят програмларында
да мүнүм дәйишикликләр эдилди.

1933-чү илдә нәшр эдилән әдәбийят програмы өзүндән әввәлки пантүр-
кист характерли тәрифләрлә дәлу олан әдәбийят програмларына нисбәтән
элми-идеоложи чәһәтдән хейли яхшылашдырылмышды. Бу програм
Азәрбайчан әдәбийятыны олдуғу кими, йә'ни оржинал бир әдәбийят
кими шөрһ эдир, Азәрбайчан әдәбийяты классикләриндән башга рус,
ССРИ халглары вә дүня әдәбийятларынын бир чох көркәмли нүмай-
әндәләринин ярадычылыгы илә шакирдләрә таныш этмәйи нәзәрдә
тутурду. Бу, һәмин програмын тәһсил вә тәрбийә имканларыны зәңкин-
ләшдирди. Лакин бу програм вулгар сәссәлсәжи характерли сәһв-
ләрә йол верирди. Нәтиҷәдә, мәсәлән, көркәмли Азәрбайчан драматургу
М. Ф. Ахундов тичарәт буржуазиясы әдәбийяты-

нын, М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә хырда буржуа әдәбийятынын,
бәйүк рус шаирләрә А. С. Пушкин вә М. Ю. Лермонтов дворян әдәбийятынын
нүмайәндәләрә кими шакирдләрә тәғдим олунурдулар.

Бу програмда язычылар халгдан айры мүейән синифләрин «нүмайәндәси»
кими, онларын яратмыш олдуғлары әсәрләр исә дөврүн итисади һәятынын
мүчәррәд «мәһсулу» кими характеризә эдилрди вә с.

Програмда тарихилик принципи пәзулүшүдү: Азәрбайчан әдәбийятынын
гәдим дөврүнү өйрәтмәк унутулмушду, һәтта ени дөврә аид олан бир чох
көркәмли әдәбләрин өйрәдилмәси нәзәрдә тутулмушду. Програмын
изаһат вәрәгәсиндә ачыг язылырды ки, «Мирзә Фәтәли, Сибир вә
Молла Нәсрәддини нәзәрә алмамыш олсаг, Фүзулидән башламыш бу күнә
гәдәрки әдәбийятдан бүкүнкү гурулуша лазым олан гәдәр истифадә мүмкүн
дейилдир»¹. Классик әдәбийятымызын Низами, Фүзули, Вагиф, Ширвани
кими бәйүк вә мәшһур нүмайәндәләринин ярадычылығыны тарихдә
гәймәтләндирмәк пролеткултчылыг характерли сәһвин тәзаһүрүндән
башга бир шей дейилди.

Мәһз она көрә дә о заманлар әдәбийят програмында бурахылыш
олан бу вә бунлар кими чидди сәһвләр мөтбуатда тәғдим эдилрди².

Азәрбайчан вә рус дилләрә үзрә олан програмларда да чидди нөгсанлар
бурахылмышды. Азәрбайчан дили үзрә ибтидан мәктәб програмы савадлы
олмаг үчүн лазым олан билик вә вәрдишләр өзөзинә, ибтидан мәктәб
шакирдләрә үчүн мәнмәсәнилмәси мүмкүн олмаған нәзәрә билдикләрә
йүкләнмишди. Мәсәлән, бу програмда дилин синфилийи бәһсинә
кениш ер верилдйи һалда, аһәнк ганунунун тә'сирин алтында бә'зи
һәрфләрини дәйишилди йини көстәрмәк унутулмушду.

Орта мәктәбин грамматика курсу исә тамамилә янылыш бир системдә
дүзүлүшүдү. Бурада әввәлчә морфолокиа, сонра синтаксис вә даһа сонра
фонетика бәһсини өйрәтмәк тәклиф эдилрди. Һалбуки, грамматика
курсуну белә бир системдә өйрәтмәк һесаб курсуну бөлмәдән башлайыб
топламада битирмәк кимидир³. Буна бәһзәр нөгсанлар рус дили вә
башга фәнләр үзрә олан програмларда да ер тутурду.

1933,34-чү дәрс илиндә мәктәпләрин чохунда риязийят, физика,
чография вә тарих програмларынын еринә етирилмәси баша
чатдырылмамышды. Бунун әсас сәбәбләриндән бири дә «бу програмларын
материалларла һәддиндән артыг йүкләнмәси вә шакирдләрин яш
хүсүсийәтләринә уйғун олмамасы олмушду»⁴.

¹ Ибтидан вә орта мәктәб програмлары, 3-чү бурахылыш, сәһ. 8. 1933, Бака.

² Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 88, 16 апрел 1933, М. Рафили, «Средней школе — выдержанные программы по литературе».

³ Бах: «Коммунист маарифи» гәзети, № 11, 1 май 1935.

⁴ «Коммунист маарифи» гәзети, № 1, 2 сентябр 1934.

Ени тәдрис планларынын тәтбигилә әлағәдәр олараг, 1934-чү илдә програмлар енидән көздән кеңрилиб нәшр эдилди. Бу програмларда тәдрис материаллары гисмән азалдылды, синифләр арасында енидән даһа дүзкүн әсаclarда пайланды.

Сосялизмин баша чатдырылмасы вә тәдричән коммунизмә кечид дөврү мәктәб ишләринин кейфийәтини даһа да йүксәлтмәйи тәләб эдирди. Совет мәктәбләринин кейфийәтчә яхшылашдырылмасы онун нәһәнк бир сүр'әтлә кедән көмийәт артымындан керийә галырды. Бу керидийин бир сәбәби дә мәнз тәдрис планлары, програм вә дәрә китабларында, тәлим үсуллары вә мәктәб режиминдә галмыш олан нөгсанларла изаһ эдилдирди.

ССРИ ХКС вә УИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин 1935-чи ил 3 сентябрда гәбул этдикләри «Ибтидан, натамам орта вә орта мәктәбдә тәдрис ишинин тәшкили вә дахили гайда һаггында» гәрарда халг маариф комиссарлыгларынын мәктәб ишләри сәһәсиндәки ярытмаз ишләри гейд олунур вә кестәридилди ки: «тәдрис планлары вә програмлары һәр ил дәйишдирилур» вә беләликлә дә мәктәбдә элмәр әсаcынын өйрәдилмәсиндә сабитлик вә систематиклик позулур. Һәмнин гәрарда һәм дә тәдрис ишләри тәшкилиндә шакирдләрин синиф мәшғәләләрилә һәддиндән артыг йүкләнилдйин (күндә 6—7 дәрә) тәнгид эдилдирди.

Бу мүнүм нөгсанлары гейд әтмәклә бәрәбәр гәрар бүтүн ССРИ мәктәбләри үчүн ваһид тәдрис планы тәртиб әтмәйи мәсләһәт көрдү вә бунун үчүн лазыми кестәришләр верди.

Һәмнин гәрарә әсасән 1935/36-чы дәрә илнндән ә'тибарән ени тәдрис планларында дәрсләрин мигдары илк дәрә синифдә күндә 4 дәрә (4-чү синифләрдә һәфтәдә ики дәфә 5 дәрә йол верилди); бешдән она гәдәр олан синифләрдә исә күндә 5 дәрә (һәфтәдә ики күн 6 дәрә йол верилди) мүйәйән эдилдирди.

РСФСР-дән башга, муттәғиф республикаларда, мухтар республика вә вилайәтләрдә вә һабелә РСФСР-нин гейри-рус мәктәбләриндә 5-чи синифдән ә'тибарән, әләвә олараг, рус дили вә әдәбийятыны өйрәнмәк үчүн һәфтәдә бир дәфә алтынчы дәрә йол верилди.

Һәмнин гәрара әсасән ССРИ-нин бүтүн мәктәбләри үчүн ваһид олан тәдрис планлары тәсдиг эдилди. Бу тәдрис планы юхарыда кестәрилән нөгсанлардан хейли тәмизләнмишди.

Бундан башга, УИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин милли республика вә мухтар вилайәт мәктәбләриндә рус дилинин өйрәдилмәсинә данр 1938-чи ил 13 мартда гәбул этдикләри гәрар да тәдрис планларыны рус дили үзрә хейли тәкмилләшдирди.

1939/40-чы дәрә или үчүн едиккүнлүк һәфтә үзрә тәртиб эдилмиш кәнд орта мәктәбләринин ашағыдакы дәрч эдилән тәдрис планы дедикләримизи айдын кестәрир.

1934/35-чи дәрә илинин тәдрис планларына нисбәтән бу ени тәдрис планларындакы дәйишикликләр ондан ибарәт иди ки, күндәлик дәрсләрин мигдары алтыдан артыг дейилди, партия тарихи, ичтимайят вә әмәк фәнләри ихтисар эдилмишди, VII

синиф ССРИ Конституциясынын өйрәнилмәси дахил эдилмишдә. Бундан башга, ени тәдрис планларында ана дилинә, хүсусилә рус дилинә верилән дәрсләрин мигдары хейли артмышды.

Азәрбайчан кәнд орта мәктәбләринин 1939/40-чы дәрә или үчүн тәдрис планы

Фәнләрин адм	Синифләр										
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	
1 Азәрбайчан дили	14	9	6(4)	6	6	5	3(2)	1	—	—	
2 Әдәби гираәт	—	—	—	—	3	2	2	—	—	—	
3 Хүсн-хәтг	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	
4 Әдәбийят	—	—	—	—	—	—	—	2	3	3	
5 Рус дили вә әдәби гираәт (V—VII синиф)	—	3	5	5	6	6	6	3	3	3	
6 Рус әдәбийяты һесаб	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	
7 Чәр, һәндәсә вә тригонометрия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
8 Тәбийят	—	—	—	—	—	6	5(6)	6	6	6	
9 Тарих	—	—	2(1)	2	3	3	2	3	2(3)	1*	
10 ССРИ Конституциясы	—	—	—	0(3)	2(3)	3(2)	2(3)	4(5)	5	5(4)	
11 Чография	—	—	—	2	3(2)	2(3)	2	3	2(3)	—	
12 Физика	—	—	—	—	—	2(3)	4	3	3(2)	4	
13 Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
14 Княя	—	—	—	—	—	—	3(2)	3(2)	2(3)	3(4)	
15 Харичи дил	—	—	—	—	2	2(1)	1	1	2	2	
16 Рәсм	1	1	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—	—	
17 Нәгмә	1	1	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—	—	
18 Рәсмхәт	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1	
19 Бәдән тәрбийәси	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
<i>Чәми:</i>											
	24	24	24	26	33	33	33	33	32	32*	

* Кәолокия вә минералокия.

Гейд: 1—мә'тәризаләрдәки саатлар икинчи ярым илә андлар.

2—Кәср илә ифада олунанлар ярым саат һесаб эдилур.

Тәдрис планлары кими тәдрис програмлары вә дәрә китаблары да дөврүн икинчи ярысында тәкмилләшдирилмиш, әлми-педдагожи чәһәтдән яхшылашдырылмышды. Хүсусилә ана дили вә әдәбийят, һәмчинин рус дили вә әдәбийяты програмлары 1938/39-чу дәрә илнндә әсаcлы бир сурәтдә дәйишдирилмишди.

Бу дәйишикликләр нәтичәсиндә әдәбийят програмында совет әдәбийятына, һәмчинин гәдим әдәбийята верилән ер хейли кеңишләндирилди, Азәрбайчан халгынын даһи шаирн Низами Кәңчәвинин ярадычылығыны өйрәнмәк мүнүм бир бәһс кими програма дахил эдилди. Әдәбийят програмынын ени варианты пантуркист

тәһрифләрндән тамамилә вә вулгар сосиоложи сәһвләрдән әсас әтибарилә тәминләнди.

Програмларда апарылан бүтүн бу дәйнишкликләр, тәбиидир ки, дәрс китабларында да өз әксини тапырды вә беләликлә ана дили вә әдәбийят дәрсләринин мәзmunуну әһәмиyyətли дәрәчәдә тәкмилләшдирди, онун тәһсил вә тәрбийәви әһәмиyyətини кенишләндирди.

Лакин буларда бахмаяраг, програмлары вә дәрс китабларыны дөврүн ахырларында да һәлә тамамилә тәкмилләшмиш һесаба әтмәк олмазды. Бу мүнүм мәктәб сәнәдләри вә тәлим васитәләринин үзәриндә һәлә чох ишләмәк лазым кәлирди.

4. Мәктәбдә тәлим-тәрбийә ишләри. Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин тарихи гәрарлары мәктәбин әсас нөгсаныны гәт'и олараг ләғв әтмәк, тәлим-тәрбийә ишләринин нәзәри-сисяи сәвийәсини йүксәлтмәк мөгсәдилә тәлим ишләринин тәкчә мәзmunуну дейил, һәм дә тәшкилат формасыны, үсулларыны тәкмилләшдирмәйи, һәмчинин тәрбийә ишләрини дөврүн тәләбләринә уйғун олараг хейли яхшылашдырмағы ирәли сүрдү, бу һагда һәртәрәfli көстәришләр верди. Азәрбайчан мәктәбләри бу чәһәтдән дә ени инкишаф мәрһәләсинә кириб чәтинликләрдә мубаризәдә ирәлидирди.

А. Тәлим ишләри'нин енидән гурулмасы вә бу сәһәдә ки ирәлиләмәләр. Партиямызын Мәркәзи Комитәси өзүнүн мәктәб һаггында гәбул әтдийи 5 сентябр 1931-чи ил, 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарларында совет мәктәбләрини методик тәһрифләрдән тәмизләди, буржуа мәктәбләриндән тәнгидсиз олараг совет мәктәбләринә көчүрүлән вә универсал шәклә салынмыш олан «лайһәләр методу» вә «лаборатор бригада мөгдунун ярамазлыгыны ифша әтди. МҚ көстәрирди ки, ленинизм» зидд олан «мәктәбин өлмәси» нәзәрийәсиндән доған бу лайһәләр мөгдуну «бүтүн мәктәб ишләринин әсасына гоймаг чәһәдләри әслиндә мәктәбләри учурума доғру апарырды».

Һәгичәдә тәлим ишләриндә симасызлыг әмәлә кәлирди, мүәллимләрин ролу ашағы эндирилди, мәктәбләрдә «ағласығмаз гарышығлыг әмәлә кәлирди вә дәрсләр позулурду»¹, беләликлә дә «мәктәбин әсас нөгсаны» дәринләширди.

Мәһз она көрә дә МҚ, бу тәһрифләри ифша әтмәклә мәктәбдә әлә мүхтәлиф тәлим үсуллары вә формалары тәтбиғ әтмәйи тәләб әдирди ки, онлар совет мәктәбиндә сосялизм гуручулуғунун тәшәббүсчү вә фәал ишгиракчыларыны тәрбийә әтмәйә ярдым әдә билсин.

25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында МҚ, тәлим ишләри тәшкилинин һәм әсас формасына, һәм дә үсулларына даир гәт'и вә әмәли көстәришләр верди. Һәмин гәрарда көстәририлди ки, ибтидаи вә орта мәктәбдә тәлим ишләри тәшкилинин әсас форма-

сы чидди сурәтдә мүйәйән әдилән чәдвәллә вә шакирдләринин сайы мүйәйән әдилмиш олан синифлә апарылан дәрс олмалыдыр.

Тәлим үсулларына даир верилән көстәришдә язылырды ки, мүәллим дәрс вердийи фәнин систематик, ардычыл сурәтдә шәрһ әтмәйә борчлудур вә һәр чүр йолларла ушағлары дәрслик вә китаб үзәриндә ишләмәйә, мүхтәлиф нөв мүстәгил язы ишләринә, кабинетдә, лабораторияда, тәдрис әмәлатханасында ишләмәйә алышдырмалы вә бу әсас үсулларла бәрәбәр кениш сурәтдә мүхтәлиф нөв тәчрүбәләр нүмайиш әтдирмәли, заводларла, музейләрә вә с. әксурсиялар тәшкил әтмәлидир. МҚ көстәрирди ки, ушағлары, мүйәйән билик курсуна йийәләндикчә, мәсәлә вә мисаллар һәлли, моделләр һазырламаг, лабораторияларда ишләмәк, һәрбариләр топламаг, мәктәбяны торпагдан дәрс мөгсәдләри үчүн истифадә әтмәк вә с. тапшырығлар вермәклә «... тәкбашына ишләмәйә систематик сурәтдә алышдырмаг лазымдыр»¹.

Һәмин гәрарда МҚ, шакирдләрин мүвәффәгийәтини һесаба алмаг ишини низама салмаг үчүн дә лазыми көстәришләр верди. Мәктәб ишинин һесаба алынмасы әсасына һәр шакирдин билийини чари, фәрди вә систематик сурәтдә йохламаг тәдбирини гоймағы тәләб әтмәклә, МҚ лазым билирди ки, мүәллим тәдрис иши просесиндә һәр шакирди диггәтли бир сурәтдә өйрәнсин. Бунунла бәрәбәр, илин ахырында шакирдләр үчүн йохлама имтаһанлары кечирилмәси дә зәрури һесаба әдилди. Һөкүмәтин мәктәб һаггында 3 сентябр 1935-чи ил тарихли гәрары исә шакирдләрин мүвәффәгийәтләрини гиймәтләндирмәк үчүн беш гиймәт дәрәжәсини тә'йин әтди.

Партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггындакы директивләри мүәллимләрин фәаллығыны хейли артырды, онларын ишә олан мәсулийәтләрини йүксәлтди, мәктәб директорларынын (мүдирләринин) ваһид рәһбәрлик принсипини сәмәрәли тәтбиғ әтмәләри үчүн шәраит яратды. Бу гәрарларә әсасән мәктәбин комсомол вә пионер, һәмчинин шакирд тәшкилатларынын тәлим ишләринин кейфийәти вә шуурлу интизамы мөһкәмләндирмәк урунда апарылан мубаризәдә роллары йүксәлди. Мәктәб үзәриндә һәм дә методик рәһбәрлик чанланды; мүәллимләрә көстәрилән методик ярдым күчләнди. Мәктәб үзәриндә рәһбәрлик әтмәк иши Халг Маариф Комиссарлығынын мәктәбләр идаресиндә мәркәзләшдирилди. Халг маарифи органиларынын һәм мәркәзи вә һәм дә ерли идарәләриндә инспектор-методист вәзифәси мүйәйән әдилди вә бу вәзифәйә тәчрүбәли вә биликли мүәллимләр чәлб әдилди.

Мүәллимләрә методик ярдымы күчләндирмәк мөгсәдилә методик әдәбийят нәшри хейли кенишләнди; «Мүәллимә көмәк», «Коммунист тәрбийәси уғрунда» адлы педагожи журналларын нәшрләй бәрәбәр, 1934-чү илдән «Коммунист маарифи» адлы педагожи гәзет нәшр олунмаға башланды.

¹ Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарлары. сәһ. 22, 1940.

¹ Н. К. Крупская, Сечилиш педагожи әсәрләри, сәһ. 122, Баки.

Тә'лим-тәрбийә мәсәләләрини элми әсаслар үзәриндә тәдгиг өтмәк, һәмчинин габагчыл педагожи тәчрүбәни өйрәниб үмумиләшдирмәк мәгсәдилә 1931-чи илдә Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагогика Институту тәшкил эдилди.

Республиканын педагожи мәтбуаты партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггында гәрарларына әсасән мәктәбин чох мүнүм тә'лим-тәрбийә мәсәләләрини кениш бир сурәтдә мұзакирә эдирди.

Тә'лим ишләри тәшкилинин әсас формасы кими дәрсин вачиб мәсәләләри, тә'лим вә тәрбийә үсуллари, мәктәбдә режими мөһкәмләндирмәк мәсәләләри, мөһүд һәмдә дә олса, бә'зи педагожи тәчрүбә мұбадиләси республика педагожи мәтбуатынын әсас мазмунуну тәшкил эдирди, мұәллимләрин район мұшавирәләриндә, мәктәбләрин педагожи шураларында кениш мұзакирә олунурду.

Бүтүн бунлар ени инкишаф мәрһаләсинә кирмиш олан совет мәктәбиндә тә'лим-тәрбийә ишләринин яхшылашмасы үчүн әл-веришли шәраит ярадырды.

Республиканын бир чох мәктәбләри тә'лим-тәрбийә ишләрини партия вә һөкүмәтин мәктәбләр һаггындакы гәрарларына әсасән енидән гурмаг, мәктәбин әсас нөгсанына гаршы мұбаризәни күчләндирмәк, үмуми ичбари тәһсил уғрунда методик ишләри чанландырмаг, мәктәбин мадди-тә'лим базасыны зәнкинләшдирмәк уғрунда гәт'и мұбаризә апарырдылар.

Бу мәктәбләрдән бә'зиләри өз ишләриндә көзә чарпачаг дәрәчәдә дөнүш әмәлә кәтирмишдиләр ки, бу да тәк шакирдләрин биллик кейфийәтинин яхшылашмасында дейил, һәм дә мұәллим коллективинин тә'лим-тәрбийә ишиндә кәстәрдикләри ени фәаллыг вә сәй' дә мұшаһидә олунурду. Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакы шәһәри Ворошилов районунун Азәрбайчан вә рус бөлмәләриндән ибарәт олан 3 нөмрәли бейнәлмилләл орта мәктәбинин иши характерик мисал ола биләр.

Бу мәктәбин педагожи коллективи тә'лим ишләри тәшкилинин әсас формасынын дәрәс олдуғуну яхшы дәрк эдәрәк һәр фәнн үзрә вә һәр синифдә дәрсләрин дүзкүн вә йүксәк сөвийәдә тәшкил эдилмәсинә хүсуси фикир верирди. Мұәллимләрин һәр дәрәсә һазыр кәлмәләринә, дәрсләрин әяни васитләрлә тәчһиз эдилмәсинә, дәрсләрдә шакирдләрин фәал иштирак әтмәләринә, дәрәс вахтындан сәмәрәли истифадә эдилмәсинә айрыча әһәмийәт верилрди.

Мәктәбин рәһбәр ишчиләри мәктәб ишләринин дүзкүн планлашдырылмасына, һәр синфин вә һәр мұәллимин ишләрини нәзарәт алтында сахламаға, мұәллимләрә күндәлик әмәли ярдым кәстәрмәйә, сәһв эдәнләри доғру методик йола чөкмәйә чалышырдылар. Мәктәбин һәр мұәллими үчүн айрыча говлуг айрылмышды ки, бурая онун тәгвим планы, синфи һаггында мө'лумат, ишиндәки нөгсанларын тәсвири вә она верилән кәстәрәшләр топланырды. 1933/34-чү дәрәс илинин биринчи рүбүнүн сонуна яхын мәктәбин педагожи коллективи өз тәшәббүсү илә шакирдләрин ана дили үзрә савадларынын дәрәчәсини вә риязийәт үзрә

үмуми һазырлығларыны йохладылар. Йохлама нәтичәләринин тәһлили кәстәрди ки, һәмнин фәннләр үзрә шакирдләр хейли кери галмышлар. О чүмләдән, мә'лум олду ки, 7—8-чи синиф шакирдләри вахтилә онлуг кәсри яхшы өйрәнмәдикләриндән чәбр дәрсләрини өйрәнмәкдә чәтинлик чәкирләр; шакирдләрин савад дәрәчәләрин програм тәләбләринә чаваб вермир.

Шакирдләрин һазырлығында олан бу нөгсанлары йох әтмәк үчүн мәктәбдә мұвәггәти олараг ярдымчы групплар тәшкил эдилди. Дәрәсдән сонра мұәллимләр бу группларла әләвә мәшғәләләр апарыр, тә'лим материалларыны шакирдләрлә тәквәр эдирдиләр. Яхшы кечилмәмиш олан материаллары енидән айдынлашдырырдылар. Шакирдләрин йүкләнмәси һесабына олса да, бу тәдбирин мұвәггәти олараг кечирилмәси фәйдалы нәтичә верди. Бу тәдбирлә янашы олараг, 3 нөмрәли мәктәб шакирдләрин әв тапшырығларыны мүнтәзәм сурәтдә еринә етирмәләринә чидди диггәт верирди. Һәтта эвләриндә мұстәгил чалышмаг үчүн яхшы шәраити олмаған шакирдләр үчүн мәктәб нәздиндә хүсуси отаг айрылмышды. Мұәллимләр шакирдләрин язы ишләрини низама салмаг, мұхтәлиф язы нөвләри тәтбиг әтмәк, язы ишләрини дүзкүн тәһиз әтмәк вә с. илә яхшылашдырмаға чәһд эдирдиләр. Мәһз белә тәдбирләрлә 3 нөмрәли мәктәб, мұхтәлиф фәннләрин тәдрисини яхшылашдырмаға, шакирдләрин мұвәфәғийәтләрини тәдричән йүксәлтмәйә наил олурду¹.

3 нөмрәли мәктәб мұстәсаналыг тәшкил әтмирди. Кирсвабад шәһәриндә 1 нөмрәли орта мәктәб, Күрдәмир районунун Әлвәнд кәнд эддилик мәктәби, Хачмаз районунун Шәллар эддилик мәктәби, һәмчинин Степанакерт вә Гарякин шәһәрләринин орта мәктәбләриндә чалышан педагожи коллективләр дә өз ишләрини енидән гурмаг үчүн вар гүввәләрини сөрф эдирдиләр².

Халг маарифи органларынын һесабатларында әсас нөгсаны ләғв әтмәк ишиндә мәктәбләрин апардығлары мұбаризгнин илк нәтичәләри гейд слунурду. Мәсәлән, Мухтар Дағлыг Гарабағ Вилайәти халг маариф шө'бәсинин 1934 35-чи дәрәс илинин ехунларына һәср эдилмиш һесабатында кәстәрилрди ки, тә'лим ишләринин кейфийәтинин йүксәлтмәк бүтүн маариф органларынын диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Бу истигмәтлә маарифчиләр чидди вә инадла мұбаризә апарыр вә бә'зи наилийәтләр гәзанмышлар, ләкин әсас нөгсаны тамамилә ләғв әтмәк һәлә мүмкүн олмамышдыр. Бу мәгсәд үчүн мұхтәлиф тәдбирләр керүллүйү, о чүмләдән мәктәбдә мөһкәм режим вә тә'лим интизамынын тә'мин эдилдийи, мәктәбин политехник аваданлыг вә әяни вәсантлә тәдричән тәчһиз эдилмәси саһәсиндә мүйәйән ишләр керүллүйү гейд олунурду.

¹ «Коммунист тәрбийәси уғрунда» журналы, № 1—2, 1934, Бакы. «Тәһсил кейфийәти уғрунда конкрет мұбаризәдә» адлы мәғаләдән.

² Азәрбайжан ССР МН архиви, Орта мәктәбләр идарәси фонду, әләгә 1, иш 1, вәр. 30—38, 1934.

Һесабатда көстәрилерди ки, тә'лим кейфийәтинин яхшылаш-магда олмасы икинчи илә галан шакирдләрнн 1933/34-чү ил-дәки 18 фанздән 1934/35-чи илдә 10 фанзә энмәсиндән ачыг көрүнүр.

Нахчыван МССР-дән, республиканын бир чох районларындан да бу чүр мә'лумат кәлирдн. Бүтүн бунлар тә'лим ишләрннн сүр'әтлә енидән гурулдуғуну көстәрирди.

Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарларыны еринә етирмәк уғрунда апарылан мүбаризә вә әлдә әдилән илк нәтичә-ләрә екун вурмаг мәгсәдилә, 1935-чи ил апрел айынын ачыр-ларында халг маарифи органлары рәһбәр ишчиләрннн респуб-лика мүшавирәси кечирилди. ХМК-нын орта мәктәбләр рәиси Ю. Пачыев йолдашын мүшавирәдә этдийи мә'рузәдән, һәм дә мүхтәлиф район нүмайәндәләрннн чыхышларындан айдын олур-ду ки, тә'лим вә тәрбийә ишлери мәктәбләрнн бөйүк әксәрийә-тиндә һәдә ашағы сәвиййәдә иди.

Һәмнн мүшавирәдә республиканын 20 районунда апарылан йохлама материалларына әсәсән бүтүн мәктәб фәнләрннн тәд-рис вәзиййәти, һәр фәнннн тәдрисиндә олан нөгәсанлар вә бу нөгәсанлары төрәдән сәбәбләр әтрафына бир сурәтдә мүзакирә әдилди.

Мүшавирәдә Хыллы, Гутгашен, Пирәбәдил вә с. бир чох кәнд мәктәбләрнндән кәгирилән мисаллар көстәрирди ки, шакирдләр-рин ана дили үзрә савадлары, хусусән кәнд ерләрнндә гейри-гәнаәтбәхш вәзиййәтдәдир.

Мүшавирәдә һәм дә мә'лум олду ки, әдәбийят үзрә дә шакирд-ләрнн билийи сон дәрәчәдә зәифдир, онлар өз биликләрннн әдәби дилдә ифадә әдә билмирләр. Әдәби тәһлил әдәркән, онун сүжет вә идеясыны, язычынын тарихи мөвгенин көстәрә билмирләр, әдәбийятшүнәслыгдан исә әсла хәбәрләри йохдур. Башга мәктәб фәнләрннн дә тәдриси бу чүр гейри-гәнаәтбәхш вәзиййәтдә иди. Бүтүн бунлар узун мүддәт мәктәбләрннмиздә өзүнә ер тап-мыч «мәктәбнн тәдричән өлмәси» нәзәриййәсиннн тәтбиги нәти-чәсиндә әмәл кәлмиш «әсәс нөгәсанын» галыгларынын ифадәси иди. Мүшавирә материалларындан мә'лум олдуғу үзрә, бир чох мәктәбләр мәктәб һаггында гәбул әдилән мүһүм партия вә һөкү-мәт гәрарлары нәтичәсиндә ярадылмыш олан әлвәришли шәрәнт-дән яхшы истифадә этмирләрди, мүәллимләрнн бөйүк бир һис-сәсиннн һазырлығы чох ашағы сәвиййәдә олдуғундан ишин өһ-дәсиндән кәлә билмирди, мүәллимләрнн үзәрнндә олан нәзарәт вә онлара әдилән методик ярдым исә чох зәиф иди¹.

Айдын иди ки, мәктәб ишләрннн кейфийәтинн йүксәлтмәк үчүн яхшы тәдрис планы вә програмлар вә яхшы дәрәс китаблары ки фәйәт дейилдир. Бу вәзифәни еринә етирмәк үчүн һәм халг маарифи органлары ишчиләрннн, һәм дә бүтүн мүәллимләрнн ардычыл сурәтдә инадла вә сәбатла чалышмалары, мәктәб һаг-

гында верилмиш директивләри тәзликлә еринә етирмәләри ла-зымдыр. Лакин мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарлары һәр ердә лазымы бир сурәтдә еринә етирилмирди. Хусусилә тәдрис планлары, програм вә дәрәс китаблары тез-тез дәйишдирилди вә беләликлә дә мәктәбдә элмләр асасынын кечилмәсиндә сабитлик вә систематиклик позулурду. Бүтүн бу нөгәсанлары гейд этмәклә партиямызын Мәркәзи Комитәси вә Совет һөкүмәти, «Иттидаи, натамам орта вә орта мәктәбдә тәдрис ишиннн тәшкил вә дахили гайда һаггында» 1935-чи ил 3 сентябр тарихли гәрарда көстәрир-диләр ки, бу нөгәсанлар «...тәдрис ишиннн пәсулмасы илә нәтичәләнир, мүәллимләрнн чашдырыр, бунун нәтичәсиндә исә ша-кирдләрнн билийи һәлә дә ярыммаз һалда галыр, мәктәби гуртаранлар исә али мәктәбдә элмләрнн кечмәк үчүн лазымы гә-дәр һазырлығы олмурлар»¹.

Умуми тәһсил сәһәсиндә олан бу кими нөгәсанларын ләғв әдилмәси, һәм дә педагожи әлмин сәвиййәсинн йүксәлтмәйи тәләб әдирди. Совет педагожи әлмин инкишафына исә яланчы әлм пе-долокия мане олурду.

Педсложия педагожи элмләрнн инкишафына мане олмагла бәрәбәр, мәктәб ишләрннә дә олдуғча бөйүк зәрәр вурурду.

УИК(б)П МК-нын «Халг маариф комиссарлыглары систе-миндә педоложи тәһрифләр һаггында» 4 июл 1936-чы ил тарихли гәрарында педологларын мәктәбә вурдуғлары зиян ашкара чы-харылымшыды вә педоложи тәһрифләр ифша әдилмишиди.

Мәктәбдә педологлар керидә галмыш, интизамсызлыг әдән шакирдләрнн хусуси һесаба аларәг мүәллимләрнн белә шакирд-ләрлә ишләмәсинә мане олур, онлары һеч бир үмид вермәйән ушаглар кими, хусуси ярдымчы мәктәбләрә көндәрир, мүәллим-ләрнн тә'лим-тәрбийә ишинә мүдахилә әдир, онларын үзәрнндә нәзарәтчи кәсилдирдиләр. Бүтүн бунлар — мәктәбдә педагогун ролуну вә мәс'улиййәтинн азалдыр, онлары тә'лим вә тәрбийәнин кейфийәти уғрунда мүбаризәдән чәкиндирир, мәктәб үзәриндә рәһбәрлик ишиндә доғрудан-доғруя нәзарәтсизлик ярадырды, нәтичәдә исә совет мәктәбиннн бүтүн ишинә бөйүк зәрәр ети-рирди.

МК-нын һәмнн гәрары яланчы әлм педолокияны ләғв этмәк, педагогика вә педагоглары исә өз һүгүгларында бәрпа этмәклә, мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин чыхармыш олдуғлары баш-га гәрарларла бирликдә, педагогика элминнн ени инкишафы, тә'лим-тәрбийә ишләрнн тәчрүбәсиннн һәртәрәфли ишыгланды-рылмасы, һабәдә мәктәб ишләрннн ени йүксәлиши үчүн әлвә-ришли зәмин яратмыш олду.

Маариф ишчиләрннн мәктәб һаггында партия вә һөкүмәт гәрарларыны еринә етирмәк чәддләри кетдикчә кенишләнирди вә дөврүн икинчи ярысында хусусилә күчләнишиди. Мүхтәлиф мәктәб фәнләрнннн тәдрисиннн низама салмаг, шакирдләрнн

¹ Бах: «Коммунист маарифи» гәзети, № 11, 1 май 1935.

¹ Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 42.

тә'лим мұвәффәгийәтләрини йүксәлтмәк гайғысы дәрсдә керийә галманы йох этмәк вә ики ил бир синифдә галанларын сайыны азалтмаг, хүсүсэн шакирдләрин язы вә шифаһи дил мәдәнийәтини йүксәлтмәк чәһдләри мұәллимләри кетдикчә даһа чох мәшғул эдирди. Дөврүн биринчи ярысында көрүлән тәдбирләрин вә эләчә дә дөврүн икинчи ярысындаки ени чәһдләр нәтичәсиндә 30-чү илләрин ахырларында мәктәбин әсас нөгсананы ләғв этмәк сәһәсиндә бә'зи ирәлиләмәләр әлдә эдилди, тә'лим ишләринин кейфийәти хейли яхшылашды. Бу ирәлиләмәләри ана дили вә әдәбийят, рус дили вә әдәбийят фәнләринин тәдриси мисалында көздән кечирәк, чүнки бу фәнләрин тәдрисини яхшылашдырмаг үзрә апарылан мұбаризә, мүйәйән мә'нада, бүтүн тә'лим ишләринин кейфийәтини яхшылашдырмаг урунда кедән мұбаризәни сәчийәләндирир. Ана дили вә әдәбийяттын тәдрисиндә олан мұһүм дәйишиликләр вә ени чәһдләр әлифба тә'лиминдән башлады. Вахтыл, мәктәбләрдә комплекс вә комплекс-проект програмлары тә'лим системиндә йайылдыгы заман әлифба тә'лимини апармаг үчүн мәнһүс Америка «там кәлмә үсулу» да мәктәбләрдә йайылмышды, бунун да мәктәбләрдә тәтбиғи үчүн йол ачан, педолокия иди. Педолокия бу үсулу «нәзәри чәһәтдән» әсасландырмаға чәһд эдир, әлмин ени «наилыйәти» кими гәләмә верирди. Азәрбайчан дилинин фонетик хүсүсийәтләринә зидд олан «там кәлмә үсулу»нун зәрәри ондан ибарәт иди ки, ибтидаи мәктәб шакирдләри 2—3 айда әлифба савады газанмаға габил олдуғлары һалда, бу савады о үсулла илярымда да әлдә эдә билмирдиләр вә нәтичәдә һәм оху вә һәм дә язы вәрдишләриндән чох керн галырдылар ки, бу да онларын үмуми һазырлығларына мәнфи тә'сир көстәрмәйә билмәзди.

Педолокиянын ләғв эдилмәсә «там кәлмә үсулу»нун да нәзәри көкләрини гырды. Азәрбайчан мәктәбләри, башға гардаш республикаларын мәктәбләри кими, РСФСР мәктәбләринин тәшәббус вә тәчрүбәләриндән истифадә эдәрәк, 1936/37-чи дәрс илиндән ә'тибарән «там кәлмә үсулу»ндан гәт'и әл чәкди вә тәһлил-тәркиб сәс үсулуна кечди. Азәрбайчан дилинин хүсүсийәтләринә тамамилә уйғун олан вә он илләрдә мәктәб ишләриндә сынағдан чыхмыш олан сәс үсулунун тәтбиғи әлифба тә'лиминин сәвийәсини хейли йүксәлтди, әсас нөгсаны ләғв этмәк үчүн мұәллимләрә хейли көмәк этди. Бунунла әләгәдәр олараг «там кәлмә үсулу»на әсасән тәртиб эдилән әлифба китабы да ләғв олунду вә әвәзинә сәс үсулу үзрә тәртиб эдилән әлифба китабы нәшр эдилди ки, бу да әлифба тә'лиминин вәзийәтини хейли яхшылашдырырчү.

О заманлар шакирдләрин савадларыны яхшылашдырмаг мәсәләси кетдикчә даһа чидди сурәтдә мұзакирә эдилир вә буну һәлл этмәк үчүн мұхтәлиф чарәләр ахтарыр вә тәдбирләр тәтбиғ эдирдиләр.

1 Ана дили вә әдәбийят дәрсләри кетдикчә даһа чох диггәт чәлб эдирди. Бу фәнләрин тәдрисини яхшылашдырмаг үчүн мұәллим

вә методистләр сабит дәрс китабларыны тәкмилләшдирмәкдән, язы ишләрини низама салмагдан, бу сәһәдә газанылмыш яхшы тәчрүбә вә бурахылан нөгсанлардан язырдылар.

Шакирдләрин язы ишләрини низама салмаг һәгигәтән мұһүм бир мәсәлә иди. Үмумийәтлә, гейри-гәнаәтбәхш вәзийәтдә олан бир сәһәдә дә һәм шәһәр вә һәм дә бир чох кәнд мәктәбләриндә яхшы иш нүмунәләри йох дейилди. Мәсәлән, Ағдам району Зәнкишаллы едниллик мәктәбиндә язы ишләринин голушу о заманлар үчүн һәгигәтән нүмунәви иди. О мәктәбдә бүтүн язы дәф-тәрләринин тәмиз сахланмасы, шакирдләрин һүсни-хәттинә систематик сурәтдә риайәт эдилмәси, мұхтәлиф язы формаларынын тәтбиғи, вахтында язы апарылмасы вә онун тәсһиһ эдилиб шакирдләрә конкрет көстәришләр верилмәси һәр бир дәфтәри вәрәгләдикчә көзә чарпырды.

Гарякин орта мәктәбиндә дә вәзийәт бу чүр гәнаәтбәхш иди. Хүсүсилә бу мәктәбин икинчи синиф мұәллими Мәһәррәмова Гәмәрин фәәлийәти даһа сәмәрәли иди. Мәһәррәмова һәр шакирдн дәфтәрини диггәтлә йохлайыр, сәһв язылан һәрфләри, сөзләри сечир, коллиграфия янлышларыны тапыр, чалышма яһтиячы оланлара әләвә чалышмалар верирди. Мәһәррәмованын «икинчи синиф шакирдләри бир чох мәктәбләрин дөрдүнчү синиф шакирдләриндән яхшы язырдылар»¹.

Мұәллимләр күтләсинә кетдикчә айдын олурду ки, шакирдләрдә мөһкәм орфографик вәрдишләр әмәлә кәтирмәйинчә, онларын үмуми савад сәвийәсини йүксәлтмәйинчә башға фәнләр үзрә дә шакирдләрин үмуми мұвәффәгийәтләрини йүксәлтмәк мумкүн олмаячдыр.

Мұәллим Ағамәммәд Абдуллаев йолдаш «Орта мәктәбләрдә язы нөвләри» адлы мәғаләсиндә һағлы олараг көстәрирди ки, мәктәбдә шакирдләрин нигт мәдәнийәтини яхшылашдырмаг «бүтүн тәдрис-тәрбийә ишләринин сәвийәсини йүксәлтмәйә көмәк эдәчәкдир»².

Һалбуки, шакирдләрин нигт мәдәнийәти, хүсүсэн язы вәрдишләр һәлә чох ашағы сәвийәдә иди. ХМК методисти — мұәллим М. А. Гулиев «Ибтидаи мәктәбләрдә язы нөвләри вә язы дү-әлиши» адлы мәғаләсиндә республика мәктәбләринин бу сәһәдә вәзийәтини тәсвир эдәрәк, язырды ки, савад тә'лими ишләриндә әлдә этдийимиз бир чох мұвәффәгийәтләрә бахмаяраг, һәлә дә язы ишләринин кейфийәтини Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин тәләбләри сәвийәсинә галдыра билмәмишик. Нөгсанлара вә онлары төрәдән сәбәлләрә мұәллимләрн диггәтини чәлб этмәк мөгсәдилә М. А. Гулиев көстәрирди: «Мәктәбләримиздә айры-айры синифләрдә язы ишләринин дүзкүн гурулунамасы, язы дүзәлишинин сәмәрәли шәкилдә апарылмасы, язы дәфтәрләринин чиркли вә сәлигәсиз сахланмасы кими дөзүлмәз нөгсан-

¹ «Коммунист маарифи» гәзети, № 18, 17 апрел 1937.

² «Мұәллимә көмәк» журналы, № 10—12, сәһ. 90, 1937.»

лар һәлә дә давам этмәкдәдир. Мүхтәлиф язы нөвләрindən ерли-ериндә истифадә этмәк, сәрбәст язы вәрдишләрини мөһкәмләтмәк үчүн лазым олан тәдбирләрден истифадә этмәк кими ән мүһүм вәзифәләр лайигинчә еринә етирилмир»¹.

Дил програмында язы ишләринә аид тәләбләрин тәнзим эдил-мәси язы ишләрәи тәшкилинин үзәриндә чидди нәзарәт гоюлмә-сы вә эләчә дә 1936-чы илдән э'тибарән язы ишләрини тәсһиһ этмәк үчүн V—X синиф муәллимләринә айрыча эмәк һаггы тә'-йин эдилмәси, язы ишләринин вәзийәтнини, үмумийәтлә әна дили тә'лимнинин сәвийәсини кетдикчә йүксәлдир, шакирдләрин нитг мәдәнийәтини зәнкинләшдирди.

О заманлар бүтүн Азәрбайчан халгы мәдәнийәти вә о чүмлә-дән мөктәбләрнимиз үчүн мүһүм вә әләмәтдар һадисәләрдән бири дә латын әлифбасындан рус әлифбасы графика әсасында дүзүл-мүш ени әлифбая кечмәкдән ибарәт иди.

1939-чу илин әввәлләриндә Азәрбайчан зиялыларынын бө-йүк бир групу, ени әлифбая кечмәсини әһәмийәтини, һәмчинин бир чох ССРИ халгларынын бу сәһәдәки тәчрүбәләрини нәзәрә алараг, Азәрбайчан язысыны тәкмилләшдирмәк мөгсәдилә, рус әлифбасы графика үзәриндә тәртиб эдилмиш ени әлифбая кечмәк тәклифини ирәли сүрдүләр. Бу тәклиф рус әлифбасынын Азәр-байчан дилинин фонетик хүсүсийәтләринә даһа чох уйғун кәл-дининә, ени әлифбанын Азәрбайчан вә рус дилләринин өйрәнил-мәсинә, шакирдләрин даһа савадлы язмасы үчүн әлверилиш ол-масына, нәшрийәт базасыны зәнкинләшдирәчәйинә әсасланьырды.

Һәмин тәклиф халгын кениш күтләләри тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыландығындан 1939-чу ил июл айынын әввәлләриндә Азәр-байчан ССР Али Советинин II сессиясы, Халг Маариф комиссары Мирзә Мәммәдов йолдашын мәрүзәси үзәрә «1) 1940-чы ил 1 ян-вардан э'тибарән Азәрбайчан язысыны латын әлифбасындан рус әлифбасына кечирмәйи; 2) биринчи нөвбәдә кичик синифләрден башламаг шәртилә 1940-чы ил 2 сентябрдан э'тибарән күтләви мөктәбләрдә тәдрис вә тә'лими ени әлифбая кечирмәйи...»² гә-рара алды.

Азәрбайчан мөктәбләринин тәчрүбәси көстәрди ки, ени әлиф-ба рус дилинин өйрәнилмәсинә, рус дилиндән Азәрбайчан дилинә кечән рус вә бейнәлмиләл сөзләрин орфографиясыны өйрәнмәйә даһа чох әлверилишидир.

Шүбһәсиз, бу тәдбир дә шакирдләрин савад сәвийәсини йүксәлтмәйә хидмәт эдирди.

Әдәбийәт дәрсләринин вәзийәтиндә дә, хүсүсән дөврүн сон илләриндә, хейли ирәлиләмәләр көзә чарпырды. Әдәбийәт үзрә ени дәрс китабларынын, о чүмләдән бәдини гираәт вә мүнтяхабат-ларын нәшр эдилмәси, әдәбийәт програмынын тәкмилләшдирил-мәси, совет әдәбийәти вә гәдим дөвр әдәбийәтына кениш ер вә-

рилмәси, һәмчинин әдәбийәт үзрә язы ишләринин тәтбиғи вә бәдини әсәрләрини тәһлили әдәбийәт дәрсләринин сәвийәсини хейли йүксәлдирди.

«Бәдини әсәрин оху методикасы һаггында» адлы мөгәләсиндә ХМК методисти Ф. Гасымзадә язырды ки: «Мөктәбләрнимиздә апарылан әдәбийәт дәрсләриндә шүбһәсиз, бәдини әсәрләрин тәһлили әсас вә мәркәз бир ер тутмалыдыр. Бәдини әсәрләрәи тәһ-лил этмәдән айры-айры язычыларын истәр биография вә истәрсә ярадычылығы һаггында верилән мә'луматын һеч бир мә'на вә әһәмийәти йохдур. Шакирдләр ялынз бир язычынын әсәрилә яхшы таныш олдуғлары заман, онун өзү вә ярадычылығы һаг-гында дүзкүн вә дәрин билийә саһиб ола биләләр. Шакирдләр бәдини текст үзәриндә ишләйәрәк, ону дәриндән тәһлил этмәләри нәтиҗәсиндә классикләри вә бунунла әдәбийәт тарихини дәрин-дән вә систематик өйрәнә биләләр»¹. Ф. Гасымзадәнин ирәли сүрдүйү бу һаглы тәләбләр һәлә о заманлар әдәбийәт тәдриси саһәсиндә ер тутан мүчәррәд социологизм галығларыны тамам йох этмәк зәрурийәтиндән доғурду.

Әдәбийәт тарихини өйрәнәрәк классик язычыларын бәдини әсәрләрини өйрәнмәк, онларын поэтик хүсүсийәтләрини вә мә-дәнийәт хәзинәсинә вердикләри әдәби ирси айдынлашдырмаг кетдикчә даһа чох гиймәтләндирилди.

Кечмишин мәдәни ирсини марксизм-ленинизм нөгтейи-нәзәр-риндән диггәтлә өйрәнмәк вачиб бир мәсәлә кими гаршыда ду-рудур.

Гейд этмәлийик ки, партиямызын Мәркәзи Комитәсинин тә-шәббүсү үзрә бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвинин анад-дан олмасынын 800 иллик юбилейинә һазырлашмаг мүнәсибәтилә Азәрбайчан әдәбийәтынын гәдим дөврүнү, хүсүсилә Низами яра-дычылығыны өйрәнмәк 1939—1941-чи илләрдә чох кениш ер ту-турду.

Бу мөгсәд үчүн вә бу һадисә илә әләгәдар бир чох орта вә едди-иллик мөктәбләрдә Низамини өйрәнән дәрнәкләр тәшкил эдилди, әдәби мүсамирәләр кечирилир, әдәби журналлар вә гәзетләр нәшр эдилди. Низами әсәрләринә аид иллүстратив материаллар яра-дылыр, хүсүсән кушәләр вә с. тәшкил эдилди.

Бүтүн бу тәдбирләр, мүһүм әләвә кими, әдәбийәт дәрсләрини тамамлайыр, онлары зәнкинләшдирди вә беләкликлә әдәбийәт дәрсләринин тәһсил вә тәрбийәви әһәмийәтинин кетдикчә арты-рырды.

Мөктәб һаггында партия вә һөкүмәтин мә'лум гәрарларына әсасән, дөврүн биринчи ярысында рус дили үзрә дә нисбәтән яхшылашдырылмыш програмлар вә дәрс китаблары нәшр эдилди. Ләкин, башга фәнләрдә олдуғу кими, рус дилинин тәдриси дә һәлә ағыр вәзийәтдән чыха билмәмишди. 1934 35-чи дәрә илин-дә республиканын 26 районунун мөктәбләриндә апарылан йохла-

¹ Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, 1937, № 10—12, сәһ. 84.

² Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 162, 17 июл 1939.

¹ «Мүәллимә көмәк» журналы, № 4, сәһ. 55, 1938.

манын екунлары рус дили тәдрисинин, хүсусилә кәнд мәктәбләриндә, чох ағыр вәзийәттә олдуғуну көстәрирди. Рус дили мұәллимләринин чохусунун хүсуси һазырлығларынын олмамасы, онларын һәддән артығ «йүкләнмәси, ашағы синифләрин тәдрис китабларынын һөгсаны, орта вә юхары синифләр үчүн рус дили үзрә грамматиканын систематик курсу китабынын олмамасы, мұәллимләрин ихтисасыны мұтәшәккил бир сурәттә йүксәлтмәси, онлара систематик ярдым әдилмәмәси»¹ вә с. рус дилинин тәдриси саһәсиндәки чатышмамазлығлары даһа да дәринләшдирди. Йохламалар көстәрирди ки, район мәктәбләриндә, о чүмләдән Губа, Ләнкәран, Сәлян, Ағдам, Күрдәмир районларында бу саһәдә вәзийәт дөзүлмәздир.

ХМК методисти Б. П. Яблонко (1938-чи илдә өлмүшдүр) һағлы оларағ язырды ки, мәктәбләримиз енидән гурулуғ, бу саһәдә бә'зи ишләр көрүлмүш, сөздән ишә, педагожи просеси сәмәрәли тәшкил әтмәк арзуларындан, мүчәррәд мұһакимәләрдән әмәли тәдбирләр, тә'лим кейфиийәтини йүксәлдән әмәли һәрәкәтә кечмишк вә илк нәтичәләр дә газанмағдайығ. Ләкин буна баһмярағ, рус дили тәдрисинин вәзийәти чох ағырдыр, «һәлә индийәдәк шакирдләрдә бу фәнни өйрәнмәк үчүн чанлы марағ вә һәвәс оятмағ үчүн аз иш көрүлмүшдүр, нәтичәдә дәрсләр чох заман сөнүк, гуру бир шәкилдә апарылыр, рус дилини өйрәнмәнин әһәмийәти шакирдләрә айдынлашдырылмамышдыр»².

Рус дилинин тә'лими саһәсиндә бу бөйүк һөгсанлар, һәр шейдән әввәл, бу фәнни апармағ үчүн һазырлығлы мұәллим кадрынын азлығындан ирәли кәлирди. Мәһз о сәбәбә көрә кәнд ибтидан мәктәбләри бир тәрәфә дурсун, һәтта әксәр еддилик вә орта мәктәбләрдә дә рус дили өйрәдилмирди.

УИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин милли республика вә мухтар вилайәт мәктәбләриндә рус дилинин өйрәдилмәси һағгында 1938-чи ил 13 март тарихли гәрәри рус дили вә әдәбийяты саһәсиндә һәгигәтән бөйүк дәнүш әмәлә кәтирди.

Бу гәрар, һәр шейдән әввәл, милли мәктәбләрдә рус дили тә'лиминин әсәс әмәли вәзифәләрини мұәйәнләшдирди. Гәрардә көстәрилди ки, чохмилләтли дөвләт олан ССРИ-дә рус дилини билмәк, әввәлән, бөйүк Вәтәнимизин мұхтәлиф халғлары арасында мұһүм әләғә вәситәсидир, халғларын мөдәни вә ихтисади йүксәлиши вәситәсидир; икинчиси, әлм вә техника саһәсиндә милли кадрларын тәкмилләшдирилмәси вәситәсидир; үчүнчүсү, ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын һәрби хидмәтини мұвәффәгийәтлә апармасыны тә'мин әдир.

Һәмин гәрар рус дили тә'лиминин ибтидан, еддилик вә орта мәктәбләр үчүн програм тәләбләрини мұәйәнләшдирмәклә бәрәбәр, бу фәннин өйрәдилмәсини милли мәктәбләрдә гәт'и сурәттә яхшылашдырмағ үчүн лазыми көстәришләр ирәли сүрүр-

дү. Партия вә һөкүмәтин бу мұһүм гәрарыны республика мәктәбләриндә тәтбиғ әтмәк мәсәдилә Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-нын вә Азәрбайчан ССР ХКС-нин гәбул әтдикләри хүсуси гәрарда бир сыра мұһүм әмәли тәдбирләр ирәли сүрүлүрдү; о чүмләдән рус дили үзрә йүксәк кейфиийәтли дәрәс китаблары нәшр әтмәк вә програмлар тәртиб әтмәк, мәктәбләр үзәриндә методик рәһбәрлийн күчләндирмәк, мұәллим кадры һазырламағы кенишләндирмәк вә яхшылашдырмағ нәзәрдә тутулуғду¹.

1938 39-чу дәрәс илиндән ә'тибарән рус дили үзрә олан дәрәсләрин һәртәлик миғдары тәдрис планларында 5—6 саата галды, V—VII синифләрдә олан әдәби гираәтдән әләвә, VIII—X синифләрдә, айрыча бир курс кими, рус әдәбийяты өйрәдилмәйә башлады. Ени тәдрис планларына уйғун програмлар тәртиб әдилди, ени дәрәс китаблары чап олунду, гисмән дә әяни вәситәләр һазырланды, шакирдләр үчүн рус-Азәрбайчан лүғәти нәшр әдилди, мұәллимләр үчүн рус дилинин тәдрисинә ауд бир сыра методик әсәрләр нәшр әдилди.

Мәктәбләрин мұәллим кадрлары илә тә'мин әдилмәси үчүн, ирәлидә көрәчәйимиз үзрә, даһа чидди ишләр көрүлдү: тәкчә ону көстәрмәк кифайәтдир ки, көрүлән ишләрин нәтичәсиндә 1938/39-чу дәрәс илиндә республика мәктәбләринин 70 фәизи рус дили мұәллимләрилә тә'мин әдилмишдиләр.

Рус дилинин тәдриси чәһәттән мәктәбләр үзәриндә рәһбәрлий вә нәзәрәти күчләндирмәк үчүн ХМК нәздиндә хүсуси шө'бә тәшкил әдилди вә с.

Бүтүн бу тәдбирләр рус дили мұәллимләринин вә халғ маарифи органы ишчиләринин дигәтини бу мұһүм мәсәләйә чәлб әдирди, рус дили тәдрисинин сәвийәсини тәдричән йүксәлдирди.

Бакы халғ маариф шө'бәсинин 1938 39-чу дәрәс илинин екунларына һәср әдилмиш һесабатында көстәрилди ки, рус дилинин тәдриси һағгында партия вә һөкүмәт гәрарындан руһланарағ рус дили мұәллимләри актив методлар тәтбиғ әдир, дәрәс просесиндә вә дәрнәк мәшғәләләриндә шакирдләрдә рус дилинә һәвәс оядыр, шакирдләрин билийини артырмағ үчүн әлләриндән кәлони әсиркәмирләр. Мұәллимләрин сә'ийн нәтичәсиндә кәчән тәдрис илинә нисбәтән шакирдләрин рус дилини өйрәнмәйә даһа чох марағ көстәрдикләри гейд әдиләрәк һесабатда дейилирди ки, «гейри-рус мәктәбләринин шакирдләрин рус дили үзрә олан биликләрини дәринләшдирмәк үчүн даһа чох чәһдләр көстәрир, бөйүк рус классикләринин әсәрләриндән истифадә әдирләр»².

Кировабад шәһәр маариф шө'бәсинин һесабатында да рус дили тәдрисинин вәзийәтиндә хейли ирәлиләмәләр олдуғу гейд әдилди вә көстәрилди ки, бу мәсәлә инди тәкчә мұәллимләрин дейил, һәм дә шәһәрин партия тәшкилатынын диггәт мәркәзин-

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 74, 1 апрел 1938.

² Бах: Азәрб. ССР МН архиви, методкабинә фонду, әл. 1, иш 9, вәр. 170. 1939.

¹ Бах: «Коммунист маарифи» гәзети, № 11, 1 май 1935.

² Бах: «Мұәллима көмәк» журналы, № 10—11, сәһ 103, 1935.

дә дурмушдур. Рус дили мұәллимләри инди өз үзәрләриндә даһа чиддийәтлә чалышырлар, «Дәрсләрә даһа чох һазырлашырлар, програм тәләбләрини еринә етирмәк үчүн даһа чох сә'й кәстә-рирләр»¹.

Бу чүр мә'лумат республиканын башга ерләриндән дә кәлирди. Рус дили тәдрисинин шәһәр мәктәпләри чәрчивәсиндән чыхыб бөйүк бир вүс'әтлә кәнд мәктәбләринә дә кечмәсини хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Ени һазырланмыш кәч рус дили мұәллимләри МДГВ, Кәлбәчәр, Кәдәбәй, Исмайыллы вә с. дағ районларында һейвандарлыглә мәшғул олан колхозчуларын ушағларына, Гасым Исмайылов, Әли Байрамлы, Газак вә с. памбыг району колхозчуларынын ушағларына бөйүк бир һәвәслә рус дили өйрәт-мәйә башламышдылар.

Кәнд мұәллимләри мәктәб ишләринин бу мұһүм сәһәсиндә газанмыш олдуғлары илк наилийәтләрдән вә раст кәдикләри бөйүк чәтикликләрдән язарак, Азәрбайчанын колхоз кәчләринин дә рус дилини өйрәнмәйә марағ вә һәвәсләри олдуғуну гейд әдир-диләр.

Бүтүн булар рус дилини өйрәнмәк сәһәсиндә Азәрбайчан мәктәбләриндә мұәййән дөнүш әмәлә кәлдийини, хейли ирәлилә-мәләр олдуғуну кәстәрирди. Лакин бу мұһүм, шәфәрли вә әйни заманда чәтин мәсәләни лайигли бир сурәтдә һәлл этмәк үчүн һәлә чох вахт вә мәгсәдәуйғун кәркин фәалийәт кәстәрмәк ла-зым иди.

Тә'лим ишләри кейфийәтинин йүксәлмәсн башга тә'лим фән-ләри сәһәсиндә дә өзүнү кәстәрирди. Шакирдләрин үмуми савад сәвиййәси артыр, алдығлары үмуми тәһсил биликләринин һәчми кетдикчә кенишләнир, икинчи илә галанларын сайы азалырды. Тәкчә ону кәстәрмәк кифайәт әдәр ки, 1940/41-чи дәрс илиндә республика үзрә мәктәбләрдә үмуми мұвәффәгийәт фаизи 81-ә чатмышды, икинчи илә галанларын сайы исә дөврүн биринчи ярысына нисбәтән хейли азалмыш, 12 фаизә әндирилмишди. Республиканын бир чох шәһәр вә кәнд районларында вәзиййәт даһа бөйүк сүр'әтлә яхшылашырды. Мәсәлән, һәмин 1940/41-чи дәрс илиндә өзүндән әввәлки илә нисбәтән икинчи илә галанларын фаизи Газы Мәммәдли районунда 14,5-дән 10-а, Кировабадда 11,2-дән 9,3-ә, Ләнкәранда 8,2-дән 6,9-а әнмишди.

Дөврүн ахырларында мәктәбләрдә апарылан имтаһанлар кәстәрирди ки, Бакы вә Кировабад шәһәрләринин, МДГВ вә Нах-чыван МССР-нын вә әләчә дә республиканын бир сыра башга ер-ләриндә мәктәбләрин тә'лим ишләри нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә яхшылашырды. Али мәктәбләрә вә техникумларә гәбул имтаһанлары кәстәрирди ки, республиканын еддилилик вә орта мәктәбләрини битирән шакирдләрин һазырлығлары хейли йүк-сәлмишдир.

Бүтүн булар партия вә һөкүмәтин мәктәб һағгында гәрар-ларыны еринә етирмәк, мәктәбин әсас нөгсаныны арадан галдыр-мағ ургунда апарылан мұбаризәнин илк мұһүм нәтичәләри иди.

6. Политехник тә'лими кенишләндирмәк чәһдләри вә бу бәр-дә бурахылан ени сәһнләр. Дөврүн ән актуал мәсәләләриндән бири дә мәктәбләрдә политехник тә'лими кенишләндирмәк вә ону ени сәвиййәйә галдырмагдан ибарәт иди. Дөврүн әввәлиндә пар-тиямызын мәктәб һағгында чыхардығы тарихи гәрарлар поли-техник тә'лим сәһәсиндә әлдә олуан наилийәтләри гейд этмәклә бәрәбәр, бу сәһәдә бурахылан чидди нөгсанларын үстүнү ачды вә политехник тә'лимин совет мәктәбләриндә ени инкишаф йол-ларыны мұәййәнләшдирди.

УЙК(б)П МК «Ибтидаи вә орта мәктәб һағгында» кы 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында кәстәрирди ки, совет мәктәби «тә'лими мәнсулдар әмәк вә ичтимаи ишлә бирләшдирмәк йолун-да да хейли ирәлиләмишдир», бунун сәһәсиндә мәктәбин политех-низм әсасында енидән гурулмасы башланмышдыр. Техники чә-һәтдән һәлә зәиф тәһниз әдилмиш олсалар да, мәктәбләр нәздин-дәки ә'малатханаларын «сайча артырылмасы вә бунуна бәрәбәр мәктәбләрин заводлара, совхозлара, МТС-ләрә вә колхозлара тәһким әдилмәси мәктәбин политехникләшдирилмәсини даһа ке-ниш вә даһа сүр'әтлә инкишаф әтдирмәйә имкан» вериди.

О заманлар политехник тә'лим сәһәсиндә бурахылан принцип-ал сәһв, юхарыда кәстәрилдийи кими, бу мұһүм вәзифәнин һәл-лини әмләрин тәдрисиндән айырмағ, тә'лими шакирдләрин мән-сулдар әмәкләринә табе әтмәйә чалышмагдан ибарәт иди. Она кәрә дә МК гәт'и оларак кәстәрирди ки: «мәктәбин политехник-ләшдирилмәсини әмләрин, хүсусилә ...физика, кимя вә мате-матиканын систематик вә мөһкәм мәнмәсәнилмәсиндән айырмағ йолундакы һәр бир тәшәббүс политехник мәктәб идеясыны олду-ча кобуд сурәтдә тәһриф әтмәк демәкдир».

Политехник тә'лим идеясынын еринә етирилмәсиндә МК тәкчә үмуми тәһсил фәнләринин дәриндән өйрәнилмәсинә дейил, һәм дә әмәк тә'лиминә, әмәклә тә'лимин мөһкәм әләгәләндирилмәсинә хүсуси ер вериди.

В. И. Ленинни политехник принцип — «һәр шейи өйрәтмәйи тәләб әтмир, үмумийәтлә мұасир индустриянын әсасларыны өйрәтмәйи тәләб әдир» — дейә вердийи кәстәрини рәһбәр тута-рағ МК, мәктәбдә шакирдләрин әмәк тә'лимини әлә тәшкил әтмәйи лазым билирди ки, «тә'лимин мәнсулдар әмәклә һәгигә-тән бирләшмәси» вә «теория вә практикада истәһсалатын башлыча сәһәләринин» өйрәнилмәси тә'мин олунсун¹.

Мәркәзи Комитә тәклиф әдирди ки, мәктәбин бүтүн кәләчәк ишләри әсасына В. И. Ленинни һәлә 1920-чи илдә вердийи кәс-тәришләр гоюлсун. В. И. Ленин бу кәстәришләрдә тә'хирсиз оларак политехник тәһсилә кечмәк вә я бу йолда тә'хирсиз ола-

¹ Бах: Азәрб. ССР МН архиви, методкабина фонду, әл. 1, иш 9, вәр. 142, 1939.

¹ Мәктәб һағгында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 21 вә 4.

раг мүмкүн олан аддымлары атмагын зәурурийәтини ирәли сүрүрдү. Өлкәйә мүхтәлиф мүтәхәссисләр, о чүмләдән харратлар, чилинкәрләр лазым олдуғуну гөйд этмәклә, В. И. Ленин тәләб эдирди ки, бу чүр күтләви ихтисаслар да кәнчләрә кениш үмүми тәһсил вә политехник көрүш әсасында верилсин. Политехник көрүшүн мазмунуну исә В. И. Ленин «электрик һаггында әсас анлайышлар»дан, «электрикин механики сәнае», «кимя сәнаенә» тәтбигини билмәкдән, агрономиянын әсасларыны билмәкдән, 1—3 дәфәдән аз олмаяраг электрик станциялары, заводлар, совхозларә кетмәкдән, РСФСР-ин электрикләшдирилмәси планыны өйрәнмәкдән ибарәт һесаб эдирди.

МҚ халг маарифи органларындан политехник тә'лимин һәятә кечирилмәсини сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә мәктәпләр янындакы «малатханалар вә иш отаглары шәбәкәсини кенишләндирмәйи» вә бунунла бирликдә «мүгавиләләр әсасында, мәктәпләри мүсәссисәләрә, совхозларә, МТС-ләрә вә колхозларә тәһким» этмәйи тәләб эдирди.

Белә бир тәдбирин ирәли сүрүлмәси политехник тә'лимин әсас үнсүрләриндән бири олан шакирдләрин мәһсулдар әмәйини тәшкил этмәк үчүн әлверишли шәраит яратмағы нәзәрдә тутурду.

Шакирдләрин мәһсулдар әмәйинин мәнз тәдрис вә тәрбийә мәгсәдинә табә эдилмәси тәләб олуурду.

МҚ истеһсалат мүсәссисәләриндән, совхоз, колхоз вә МТС-ләрдән, мәктәб ә'малатханалары вә лабораториялары үчүн лазым олан аваданлыг вә әләтләр айырмағы, ихтисаслы фәһлеләр вә мүтәхәссисләр айырмаг йолу илә политехник тә'лим вәзифәсинин еринә етирилмәсиндә мәктәпләрә һәртәрәfli көмәк этмәләрини тәләб эдирди¹.

Беләликлә өз тарихи гәрарларында МҚ политехник тә'лимин мәктәпләрдә әсаслы бир сурәтдә енидән гурулмасы вә сүр'әтлә инкишаф этмәси үчүн кениш програм вермишди.

Әләвә этмәлийик ки, политехник тә'лимин Азәрбайчан мәктәпләриндә инкишаф этмәси үчүн мүәййән истеһсал-техники база артыг мөвчуд иди.

Бакы шәһәриндә нефт сәнаеинин дурмадан артмасы, Кировабад, Степанакерт, Нуха кими шәһәрләрдә ени истеһсалат оцагларынын ярадылмасы, онларла совхоз вә МТС-ләр, йүзләрлә бөйүк колхозлар, онларла электрик станциялары вә башга ени истеһсалат оцагларынын әмәлә кәтирилмәси мәктәпләри политехникләшдирмәк үчүн мүвафиг истеһсал-техники база тәшкил эдирди. Олдугча бөйүк чәтинликләрә вә бу сәһәдәки тәчрүбәсизлийә баһмаяраг политехник, тә'лимин бу ени мәрһәләсиндә бә'зи мүвәффәгийәтләр әлдә эдилмишди. Бу мүвәффәгийәтләр, һәр шейдән әввәл, политехнизм идеясынын мүәллимләр арасында кетдикчә даһа кениш йайылмасындан, политехник тәһсил мазмунуну әмәли оларәг тәдричән мүәййәнләшдирилмәсиндән, буну

һәятә кечирмәк үчүн тәдбирләр вә йолларын кетдикчә даһа да конкретләшдирилмәсиндән ибарәт иди. В. И. Ленин бу сәһәдә олан көстәришләри, МҚ-нын бу мәсәләйә даир вердийи директивләр политехник тә'лимин нәзәри әсасларыны тәшкил этмәклә бәрәбәр, бу ишин әмәли оларәг апарылмасыны да асанлашдырды.

1931/32-чи дәрәс илиндә бүтүн Бакы мәктәпләри вә кәнд районлары мәктәпләринин әксәрийәти мүсәссисәләрә, совхоз, колхоз вә МТС-ләрә тәһким эдиллиб, гаршылыглы мүгавиләләр бағламаға мүвәффәг олдулар. Бир чох мүсәссисәләр партиянын мәктәб һаггындакы гәрарындан дүзкүн нәтичәләр чыхарагаг, мәктәб ә'малатханаларыны тәһкиз этмәк, мәктәпләрә ихтисаслы фәһлә вә мүтәхәссисләр тәһким этмәк, шакирдләрин мәһсулдар әмәйи үчүн имкан яратмаг вә с. тәдбирләр көрүрдүләр. Бакы халг маариф шә'бәсинин материалларындан мә'лум олур ки, бу бәрәдә К. Маркс адына Бакы электрик станциясы, Ф. Дзержински адына завод, Л. Шмидт адына завод, И. Сталин адына завод вә 6 мәктәпләрин политехник базасыны зәнкилләшдирмәкдә вә мүәллимләрә бу сәһәдә әмәли ярдым көстәрмәкдә хүсуси фәалийәт көстәрирмишләр.

Һәлә 1931/32-чи дәрәс илиндә Бакы шәһәриндә олан мәктәпләрин 105-и (йә'ни 90%) мүхтәлиф сәнае мүсәссисәләринә тәһким эдилмишди. Политехник тә'лим ишиндә мәктәпләрә ярдым этмәк үчүн истеһсалат мүсәссисәләри 70 нәфәр мүһәндис вә 26 нәфәр техник вә ихтисаслы фәһлә айырымышдылар. V—VII синифләрдә охуан 15 221 нәфәр шакирддән 6 035 нәфәри истеһсалатда мәһсулдар әмәклә мәшгул иди, галан 9 186 нәфәри исә мәктәпләр нәздиндәки ә'малатханаларда чалышырдылар. Ашағы синиф шакирдләри әмәк мәшғәләләрини иш отагларында вә я синиф отагларында кечирдиләр. Истеһсалаты шакирдләрә өйрәтмәк мәгсәдилә мәктәбин тәһким олундуғу истеһсалат мүсәссисәсинә әксүрсиялар тәшкил эдиллирди. Һәр он күндә 7—8 саат олмаг үзрә шакирдләрин истеһсалат практикалары да һәмнин мүсәссисәләрә апарылды. Бакы мәктәпләриндә ә'малатхана вә иш отагларынын сайы илдән-илә артырды, онларын тәһкизатә яхшылашдырылды. Мәсәлән, 1931/32-чи дәрәс илиндә Бакы шәһәри мәктәпләриндә чәми 57 ә'малатхана вә 30 иш отағы олдуғу һалда, 1933/34-чү дәрәс илиндә иш отагларынын сайы 73, ә'малатханаларын сайы исә 127-йә галхмышды ки, бунларла вә 60 фаизи механикләшдирилмишди. Йүзләрлә мүәллимләр политехник тә'лими сәмәрәли тәшкил этмәк мәгсәдилә мәктәпләринин тәһким олдуғу истеһсалаты, һәмчинин истеһсалат әсасларыны диггәтлә өйрәнирдиләр. Бакы мәктәпләри, политехник тә'лим йолунда тәдричән ирәлиләйәрәк, мәнһуд һәчмдә дә олса, бу сәһәдә тәчрүбә газанырдылар¹.

¹ Бах: «Коммунист тәрбийәси уғрунда» журналы № 7—8, сәһ. 35, 1932.

¹ Бах: Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 4, 5 вә 6.

Мәктәбләрнин политехникләшдирилмәси саһәсиндә бу кими ишләр республиканын Кировабад, Степанакерт, Нахчыван, Ну-ха кими башга шәһәрләрнин мәктәбләриндә дә апарылдырды.

Мәсәлән, Кировабад шәһәриндә бир нөмрәли орта мәктәб, тә'лим-тәрбийә ишләрнин башга саһәсиндә олдуғу кими, политехник тә'лим саһәсиндә дә о заман үчүн гәнаәтбәхш ишләр илә фәргләнирди. Гәмин мәктәбдә э'малатхана ярадылмыш, электро-техника, авио-модел, радио, кино вә с. техника саһәләринә даир дәрнәкләр тәшкил әдилмишди. Мәктәб истеһсалатла әләгә сахлайыр вә шакирдләрнин мәһсулдар әмәйнини орада тәшкил әдирди. Бунун кими дә Күрдәмир дәмир йолу еддинлик мәктәбиндә мүйәйән ишләр апарылдырды. Гәмин мәктәб, дәмир-йолчуларын көмәйилә яратдығы э'малатханада шакирдләрнин мәһсулдар әмәйнини тәшкил этмиш вә орада мәктәбин әһтиячыны тә'мин этмәк үчүн бир чох стул, табуретка, стол, язы тахтасы һазырламышды. Бундан башга, мәктәбяны саһәдә һәм дәнли биткиләр, һәм дә тәрәвәз биткиләри етишдирилмишдиләр.

Әмәк тә'лими вә политехник тә'лим саһәсиндә республиканын кәнд мәктәбләри дә бә'зи ишләр көрмүшдү. Һәлә 1934-чү илдә район мәктәбләри нәздиндә 159 э'малатхананын политехник тә'лим мәгсәдинә хидмәт этмәси факты буну ачыг сүбүт әдир.

Кәнд мәктәбләрнин тәхминән ярысы мәктәбяны саһәләрлә тә'мин әдилмишди; бурада кәнд тәсәррүфаты биткиләри етишдирилди. Халг Торпаг Комиссарлығы илә бирликдә Халг Маариф Комиссарлығы бүтүн кәнд мәктәбләрнин торпаг саһәси илә тә'мин этмәйә чалышдырды. Мәктәбяны саһәләри чоһалтмаға чәһд этмәклә бәрәбәр, ХМК һәр районун тәсәррүфат хүсусийәтләрини нәзәрә алмағла мәктәбләр яһында олан саһәләрин ишләрнин планлашдырмаға даир дә мүйәйән тәшәббүсләр әтмишди. ХМК хүсуסי әмри васитәсилә мәктәбяны саһәләрин 1935-чи ил үчүн мүхтәлиф биткиләр үзрә һәчмини мүйәйәнләшдирилмишди:

дәнли биткиләр үчүн —	1 406 һа
техники биткиләр	476 һа
тәрәвәз биткиләр	376 һа. ¹

Бүтүн бу мисаллар көстәрир ки, МҚ-нын мәктәб һаггындакы гәрарларына әсасән, политехник тә'лим саһәсиндә республика мәктәбләриндә мүйәйән ишләр көрүлдмәйә башламышды. Габагчыл мәктәбләр әсас нөгсаны» ләғв этмәйә вә әлмләрин әсасларыны шакирдләрә мөһкәм өйрәтмәйә чәһд әтдикләри кими, шакирдләри истеһсалата экскурсия апармағ, э'малатханада, мәктәбяны саһәдә вә истеһсалатда онларын мәһсулдар әмәкләрнин тәшкил этмәк, техники дәрнәкләр дүзәлтмәк, мәктәбдән кәнар мүәссисәләрдә техниканы өйрәтмәк вә с. йолларла политехник тә'лим идеясыны, мәһдуд һәчмдә дә олса, һәятә кечирмәйә чалышдырды.

Лакин, бүтүн бунлар баһмаярағ, политехник тә'лим республика мәктәбләриндә һәлә гәнаәтбәхш инкишаф әтмирди. Һәтта республиканын башга мәктәбләринә нисбәтән бу саһәдә дә аз-чох ирәли кетмиш олан Бақы шәһәри мәктәбләриндә дә политехник тә'лимин сәвийәси чох ашағы иди. Шакирдләрнин әксәрийәти һәлә истеһсалатда мәһсулдар әмәйә чәлб әдилмәмишди, мәктәбләрнин чоһунда э'малатханалар тәшкил әдилмәмишди, мөвчуд олан э'малатханаларын материалла тәһһиз әдилмәси гайдағ дүшмәмишди, бир чох мәктәб э'малатханаларында апарылан ишләр әләгәдәр мүтәхәссисләрин йохлуғу сәбәбиндән әлми һазырлығы олмаян сәнәткарларла тапшырылдырды. Буна көрә дә э'малатханада апарылан тә'лим ишләри политехник характери дейил, пешәкарлык характери дашыырды, политехник тә'лим әдә алтында шакирдләрә табуретка гайырмағ, ғыфыл тә'мир эмәк кими пешәкар эмәк вәрдишләри өйрәдилдири. Ән бөйүк нөгсанлардан бири ондан ибарәт иди ки, э'малатхана вә истеһсалатда апарылан эмәк тә'лими әлмин әсаслары илә әләгәләндирилмирди, шакирдләрнин әмәйи әлми-педагожи тәләбләрә чаваб вермирди. Һәлә о заманлар мәтбуатда бүтүн бу нөгсанлар гейд олунурду вә көстәрилирди ки, шакирдләрә пешәкарлык эмәк вәрдишләри дейил, мүасир әлм вә техниканын инкишафы сәвийәсиндә олан эмәк вәрдишләри ашыланмалыдыр.

Политехник тә'лимин кенишләндирилмәсинә мане олан сәбәбләрдән бири дә шакирдләрнин истеһсалат практикасыны систематик сурәтдә апармаға мүәссисәләрин һазыр олмамасы иди. Нәтичәдә бир чох мүәссисәләр мәктәбләрә мугавилә бағламагдан боюн гачырылды, чох заман да бағланан мугавиләләрә әмәл әтмирди.

Бөйүк бир нөгсан да политехник тә'лими әмәкдән айырмағ вә ону анчағ «нәзәри» әсаслар үзәриндә апармаға чәһд әтмәкдән ибарәт иди. Һәлә о заманлар мәтбуатда гейд олунурду ки, «бә'зи мәктәбләрдә академизмә тәрәф чеврилмиш яһлыш мейлләр көрүнүр... Бу мәктәбләрнин рәһбәрләри вә мүәллимләри сырф нәзәрийә илә һәвәсләнәрәк, онун практика илә әләгәсини унудурлар, тә'лимин мәһсулдар әмәклә әләгәләндирилмәси зәрурийәтинин инкар әдилрә».

Гейд әтмәлийик ки, белә бир нөгсанын яйылмасына о заманлар тәртиб әдилән эмәк тә'лими програмларынын өзү дә шәрәит ярадырды. Әмәк програмы һәлә енидән тәртиб әдилмәсинә, «нәзәрийәләшдирилмә» нөгсанларыны бир гәдәр ләғв әтмәсинә баһмаярағ, әсас ери шакирдләрнин эмәк вәрдишләринә дейил, енә дә нәзәри мәсәләләрин өйрәнилмәсинә вериди. Мәсәлән, X синифдә практик ишләрә чәми 18, экскурсияларә 8 саат верилдний һалда, электротехниканын нәзәри әсасларыны өйрәнмәйә 60 саат вахт верилмәси буну ачыг көстәрирди. Беләликлә әмәк програмы физика програмыны сәдәчә тәкрар әдирди.

¹ Бах: «Коммунист маарифи» гәзети, № 7, 19 март 1935.

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, № 138, 12 июн 1932.

Беләликлә, әкәр МК-нын мәктәб һаггында юхарыда гейд этдйимиз гәрарлары чыхарылмаздан әввәл мәктәбләрдә политехник тә'лими эмләр әсасынын өйрәнилмәсиндән айырмаг характерик нөгсан һесаб эдилирдисә, бу гәрарлардан сонра политехник тә'лими әмәкдән айырмаг, ону «нәзәри» олараг кечмәйә чәнд этмәк, әмәк тә'лими кечирилән ерләрдә исә бу әмәйн пешәкарларг әмәйнә чевирмәк характерик бир нөгсан кими өзүнү көс-тәрирди.

Бүтүн бу нөгсанлар политехник тә'лимин инкишафына, о чүмләдән мәктәбә дахил эдилмиш олан мәнсуллар әмәйн тә'лимлә дүзкүн әлагәләндирилмәсинә мане олурду.

Халг Маариф Комиссарлығы 1937-чи илдә мәктәбләрин тәдрис планларындан әмәк тә'лимини тамамилә чыхарды вә мәктәб-ләр нәздиндә олан ә'малатханалары ләгв этди.

Политехник тә'лимин әсас элементләриндән бирини тәш-кил эдән әмәк тә'лимини яхшылашдырмаға чәнд этмәк әв-зинә, ону ләгв этмәк тәдбири һеч дә дүзкүн һесаб эдилә билмәзди. Халг маарифи органлары ишчиләри белә бир тәдбирин политех-ник тә'лим идеясыны һаята кечирмәкдән һеч дә әл чәкмәк демәк олмадығыны сүбүт этмәйә чалышырдыларса да, бүтүн диггәтин мәктәбдоки «әсас нөгсаны» ләгв этмәк тәдбирләринә верилмәси әслиндә политехник тә'лим ишләрини даяндырмыш олду.

Мәһз белә мәнфи һалын баш верә билмәси әһтималы олдуғуну нәзәрә алараг һәлә 1932-чи илдә Н. Қ. Крупская язырды ки: «Индики вахтда әсас диггәти тәһсилин кейфиётини йүксәлтмәйә вермәк, һеч дә мәктәбләри политехникләшдирмәкдән әл чәкмәк демәк дейилдир, — әксинә»¹. Лакин бу мүнүм хәбәрдарлыға ба-маяраг, политехник тә'лим мәсәләләринә верилән диггәт кетдикчә зәифләйрди ки, бу да о барәдә нәзәри мәсәләләрин тәдгиг эдил-мәмәсиндә, яхшы тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәмәсиндә, мөт-буатда ишыгландырылмаамасында вә с. көрүнүрдү.

УИК(б)П-нин XVIII гурултайындан сонра педагожи ичтима-ийәтин диггәти орта мәктәб шакирдләринә кәләчәк әмәк фә-ллийәтләри үчүн мүййән әмәли һазырлыг вермәк мәсәләсинә енидән чәлб олунду.

XVIII гурултайда ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир эдилән мәрзузәдә дейилрди ки: кәңч оғлан вә гызларын олдуғча бөйүк мигдары орта мәктәбләри битириб әксәрийәтлә практик ишләрә кетдикләри үчүн белә бир вәзифә мейдана чы-хыр ки, онлар мәктәби битирмәздән әввәл кәләчәк әмәли ишә даир һеч олмазса, бә'зи һазырлыг алсынлар.

Тәбиидир ки, белә бир мүнүм мәсәләнин һәлли халг маарифи органларындан ени тәдбирләр гәбул этмәк, о чүмләдән тәдрис планы, програм вә дәрс китабларында чидди дәйишикликләр

¹ Н. К. К р у п с к а я. Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 123, 1950, Баки.

апармағы тәләб әдирди. Бөйүк Вәтән мұһарибәсиндән әввәлки илләрдә бу тәдбирләр мүййәнләшдирилиб мәктәбләрә чатдырыл-маса да, габагчыл мәктәб вә мұәллимләр шакирдләрә кәләчәк әмәли ишә һазырланмаг саһәсиндә бә'зи әмәк бачарығы вә вәр-дешләри вермәйә чалышырдылар.

Бу нөгтейи-нәзәрән Баки шәһәри Ворошилов району I нөм-рәли орта мәктәбин физика мұәллими Н. Н. Шишкинин яратмыш олдуғу кәңч физикләр вә радиотехникләр дәрәйинини фәллийә-тини хүсуси гейд этмәлийик. Дәрнәк үзвләри өз мұәллимләринин рәһбәрлийи алтында бир чох садә аләтләрә ишләйә билмәк вәр-дешләри газаныр, йүзләрлә физика чинәзалары дүзәлдир, радио гәбуләдичиләр гурур мұхтәлиф өлчү аләтләриндән истифадә этмәйи өйрәнирдилар.

Мәһз бу чүр мөзмунлу ишләринә көрә һәмн дәрнәк, ушаг техники ярадычылығынын Умум Иттифаг бахышында биринчи дәрәчәли мұкафат алмышды, шакирдләрнин политехник көрүшү-нү зәңкинләшдирмәк мәсәдинә хидмәт этдйин үчүн УИЛҚКИ МК-сы тәрәфиндән хүсуси гейд олунмушду¹.

О заманлар бу саһәдә диггәтләйинг башга тәчрүбәләр дә вар иди. О чүмләдән Кировабәд шәһәринин кәңч тәдәтчиләри өз фәллийәтләри нәтичәсиндә тәчрүбә базасы яратмышдылар вә орада биткичилик, һейвандарлыг үзрә сәмәрәли ишләр апарыр-дылар.

Пионер вә шакирдләр мәктәбләрин һәйәтини вә әтрафларыны яшыллашдырмаг, мәктәбләры саһәдә мәдәни үсулала биткичилик ишләри апармагла мөшғул олурдулар. Мәсәлән, бу йилла 1939-40-чы дәрә илиндә Баки шәһәриндә 80 мәктәбяны мейданча яшыллашдырылмышды. Маштаға районунун мәктәбяны саһәләр-индә 600, Киров районунун мәктәбяны саһәләриндә 200 ағач әкилмишли, Ағдаш пионерләр әви 200 бәзәк, 800 мейвә ағачы етишдирмишдиләр.

Бу чәһәтдән Баки шәһәри Держински району 202 нөмрәли орта мәктәбин тәчрүбәси диггәтләйинг иди. Мұәллим Миная-нын рәһбәрлийи алтында шакирдләр 6000 м² саһәни өз әлләрилә тәмизләйәрәк орада энчир, әрик кими мейвә ағачлары, һәмчинин бәзәк ағачлары вә чичәкләр әкмишдиләр.

Республиканын әмәкдар мұәллими Муса Әфәндиевин рәһбәр-лийи алтында Ағдаш орта мәктәби шакирдләрнин етишдирмиш олдуғу мейвә бағы шакирдләрнин әмәли әмәк вәрдишләрилә сила-ланмаларына кениш имканлар яратмышды вә с.

Мүвәфғәгийәтлә охумаг ишини кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә апардылар тәчрүбә илә әлагәләндирилмәклә республиканын йү-зләрлә шакирдләри Умум Иттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисинин иштиракчысы олмаг һүгүгү газанмишдылар. Бурая бир һектар тәчрүбә саһәсиндән 35 сентнер пәмбыг мәнсулу топламыш олан Кировабәд кәңч натуралистләр стансиясы, узулуғу 50 см, ағыр-

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзәти, № 111, 17 май 1939.

лығы 2 кг 250 г олан бир хияр етишдирмиш Бәрдә мәктәбинин шакирди М. Маликов, 25 г барама гурду тохумундан 97,4 кг барама мәһсулу алан Тавус районунун кәңч ипәкчиси Ф. Бағыров, күндә 120 кг памбыг топлая билән Ширван мәктәби шакирди Г. Мәммәдов вә с. дахил иди. 1939-чу илдә республиканын 204, 1940-чы илдә исә 661 кәңч тәбиәтчиләри сәркидә иштирак этмишдиләр.

Бүтүн бунлар шакирдләрдә әмәйә, кәнд тәсәррүфаты ишләринә севки тәрбийә олунмасынын дәйәрли нәтижәләри иди. Бүтүн бунлар, әйни заманда, шакирдләрә, кәлчәк әмәк фәалийәтләри үчүн зәрури олан әмәли һазырлыг вермәк ишинин яхшы нүмунәләри иди.

Лакин бу тәдбирләр мәктәпләрдә, мәһдуд өлчүләрдә апарылдығындан, үмумийәтлә, политехник тәлим ишләринин зәифләмәсилә әлағадар олараг мейдана чыхмыш чидди нөгсанлары ләғв әтмәк, тәлимин кетдикчә даһа чох сөзчүлүк сәчийәси дашымаға башламасынын гаршысыны алмаг үчүн кифайәт дейилди.

В. Тәрбийә ишләриндәки ирәлиләмәләр вә чәтикликләр. Партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггындакы тарихи гәрарына әсасән республика мәктәпләриндә тәрбийә ишләри дә хейли кенишләнирди. Шакирдләрин бейнәлмиләчлик руһунда вә дин әлейһинә тәрбийә олунмаларына айрыча фикир верилди ки, бу да Азәрбайчан шәрантиндә мөһүмат вә милләтчилик галыгларына гаршы чидди мүбаризә апармаг тәләпләриндән ирәли кәлирди. Бу мөгсәдлә республиканын габагчыл мәктәпләриндә мүхтәлиф тәрбийә форма вә үсуллары көк салыр вә инкишаф әдирди. Габагчыл мүәллимләр шакирдләр арасында бейнәлмиләчлик тәрбийәсини кенишләндирмәк үчүн дәрсләрдән кениш истифадә әтмәйә чалышырдылар, республика вә ССРИ халгларынын мәктәпләри арасында әлағә бағламагдан, МОПР тәшкилатынын кәңч достлары дәрнәкләри яратмагдан, бейнәлхалг вә ингилаби байрам күнләрини гейд әтмәкдән, шакирдләрә систематик олараг сияси мәлуматлар вермәкдән вә с. истифадә әдирдиләр.

Н. К. Крупскаянын 1934-чү илдә яздығы кими, бурада әһәмийәтли чәһәт ондан ибарәт иди ки, «ушаглар һәлә кичик яшларындан әтибарән бүтүн дүня зәһмәткешләри илә йолдашлыг, достлуг әлағәси һисс этсинләр»¹.

Бу бәрәдә рус вә Азәрбайчан бөлмәләриндән ибарәт олан Хачмаз дәмйр йолу еддилик мәктәбинин тәчрүбәси диггәтәлайигдир. Бу мәктәб 1931/33-чү илләр ичәрисиндә 14 капиталист өлкәсинин пролетар кәңч вә ушаг тәшкилаты илә язышма йолилә әлағә ярадараг бу әлағәни давам әтдирирди.

Хачмаз мәктәбинин педагожи коллективи шакирдләрин харижи достларына мәктүб һазырлайыб көндөрмәсиндән, достла-

рындан мәктүблар алмасындан пионер вә мәктәблиләр арасында тәрбийә мөгсәди үчүн кениш бир сурәтдә истифадә әдирди. Мәктәбин пионер вә мәктәблиләри өз мәктүбларында харижи өлкәләрдә олан достларына совет һөкүмәтинин ССРИ-дә газанмыш олдуғу наилийәтләрдән, ушагларын тәһсил вә инкишафы үчүн яратмыш олдуғу шәрант вә имканлардан язырдылар. Достларындан алдыглары мәктүблар исә онлары зәһмәткеш кәңч вә ушагларын капиталист өлкәләриндәки ағыр яшайыш шәрантилә таныш әдирди.

Ашағыда көстәрилән мисаллар бу мәктүбларын мазмунуну көстәрир.

Алманиянын Залсбург шәһәри пролетар кәңчләри тәшкилатындан алынән бир мәктүбда дейилди ки, фашистләр тәрфиндән «гадаған олундуғумуза бахмаяраг, биз яшайырыг» вә «инди ичласларымызы мөшәләрдә кечирirik».

Ики ушаг атасы вә мадди дүшкүнлүк нәтижәсиндә хәстә олан ишсиз ягониялы бир фәһлә, тәшкүбулда язырды ки: «Дустагханадан чыхдыгдан сонра әвдә сизин мәктүбунузу тапдым. Индийә гәдәр сизә чаваб яза билмәдийимни сәбәби дә будур. Инди мәни күдүрләр, она кәрә дә сәрбәст яза билмирам».

Франсанын Сен-Пол гәсбәсиндә яшаян 10—14 яшлы мәктәблиләр Франса кәндлисинин ағыр әмәйини кестәрән өз ушаг рәсмләрини көндәрәрәк, хачмазлылардан ушаг журналында дәрч әтмәк үчүн Хачмаз мәктәбинин шәклини вә мәктәб һятынын тәсвирини көндәрмәйи хариш әдирдиләр. Бу мәктүбда башта бир мараглы әһвалатдан да хәбәр верирдиләр: Сен-Пол мәктәби шакирдләриндән биринин сумкасында, үзәриндә сәвет маркасы олан мәктүб тапылдығы үчүн мүәллими ишдән чыхармагга тәһдид әтмишләр. Буна бахмаяраг, мүәллими енә дә Сәвет Иттифагына һүсни-рәғбәт бәсләйир вә имкан дүшдүкчә, ушаглара совет гурулушунун наилийәтләриндән данышыр.

Һолландия мәктәблиләри ата-аналарынын ағыр күзәрәниндан, итгисади бөһран нәтижәсиндә яшайышын даһа кәркин олмасындан язырдылар. Даһа сонра онлар кестәрирдиләр ки: «Бизин мәктәбдә олан Авропа хәритәсиндә Ленинград сөзү әвәзинә Петроград язылмышдыр».

Йолдашлар! Нә үчүн Һолландия капиталистләри белә әдирләр? — Бу суала өзләри чаваб верәрәк дейирдиләр ки: «Бунун сәбәби, Һолландия капиталистләринин көһнә Русянын ериндә инди Совет Иттифагы яранмыш олдуғуну көрмәк истәмәмәләридир».

Хачмазлылар харижи өлкәләрдән капитализм әлейһинә чеврилмиш олан бу чүр чохла мәктүблар алыр вә дейилдийи кими, бу мәктүблардан шакирдләрин бейнәлмиләчлик руһунда, капиталистләрә гаршы нифрәт, зәһмәткешләрә һүсни-рәғбәт руһунда тәрбийә олунмалары мөгсәди үчүн истифадә әдирдиләр.

Хачмаз мәктәби, шакирдләрин биркә ичтиман ишләри, бирликдә апардыглары ичтиман фйдалы әмәкләриндән дә сәмәрәли

¹ Н. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 166, 1950, Баки.

истифад эдир вэ рус, азэрбайчанлы, күрчү, эрмэни вэ с. миллэт-лэрдэн олан шакирдлэрин арасында мөһкәм гардашлыг достлуугу яратмышды. О заманлар республика вэ Иттифагымьзын мүхтәлиф ерлэриндэн пионер вэ мәктәбдилэр Хачмаз мәктәбинә кәлир вэ онларын тәчрүбәсилә таныш олурдулар.

Хачмаз мәктәби о заман үчүн чох мүһүм сайылан бу тәрбийә ишлэринә көрә үч байрагла, о чүмлэдән УЙЛККИ байрагы илә тәлтиф олунмушду¹.

Һәмин илләрдә Бақы шәһәри Сталин районунда еничә тәшкил эдилмиш вэ «мәктәб — сарай» адланан мәктәбдә мүәллимләр коллективи вэ мәктәбин директору Е. И. Голубкованын тәшәббусу үзрә, тә'лим ишлэрилә бәрәбәр мусғи мәктәбин ачылмышды, кино-зал тәшкил эдилмишди, идман мейданчасы гурулуб тәһиз эдилмишди, мүхтәлиф дәрнәкләр ярадылмышды ки, бунлара мәктәбин әксәр шакирдлэри чәлб олунурду. Мүәллим коллективинин фәалийәти, һәмчинин ата-аналарын көмәйи нәтичәсиндә мәктәбин һәр үч (Азэрбайчан, рус вэ эрмәни) бөлмәсинин шакирдлэри арасында мөһкәм интизам ярадылмышды².

Тәрбийә ишлэрини кенишләндирмәкдә олан белә мәктәбләр аз дейилди.

О заманлар шакирдләр арасында бәдән тәрбийәси вэ идман ишлэринин, һәмчинин мәктәбдән кәнар тәдбирлэрин хейли кенишләндийини гейд этмәлийик.

1934-чү илин яйында Биринчи республика ушаг спартакиадасы кечирилди, шакирдләр арасында бәди эфәалийәт ишлэрини кенишләндирмәк мәгсәдилә 1934/35-чи дәрс илиндә бәдин тәрбийә эви тәшкил эдилди, Бақы шәһәри кәнч тамашачылар театры өз репертуарыны зәккиләшдирмәк йолу илә шакирдлэрин һүсни-рәғбәтини газанмаға баглады.

Партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггындақы гәрарларына әсасән мәктәбләрдә пионер вэ шакирдләр тәшкилатларынын ишлэри дә хейли кенишләнирди. Тәкчә ону гейд этмәк кифайәт эдәр ки, 1933 34-чү дәрс илиндә республика мәктәбләриндә охуян 447 мин шакирдлән 100 мини октябрят, 200 миндән чоху пионер тәшкилаты вэ 19 миндән чоху комсомол тәшкилаты тәрәфиндән әһәтә олунурду.

«Пионер тәшкилатынын иши һаггында» чыхардығы гәрарда (1932-чи ил 21 апрел) партиямьзын МК-сы көстәрирди ки, миллионларла ушаглар «пионер тәшкилаты васитәсилә ичтиман һәятә гошулмуш, өз ичтимаи-сияси көрүш даярлэрини кенишләндирмиш вэ сосялизмин фәал вә шүүрлу гуручулары сырларына кирмишләр».

• Бунунала бәрәбәр МК, пионер тәшкилатынын коммунист тәрбийәси үзрә ишлэрини кифайәт һесаб этмирди.

МК көстәрирди ки, пионер ишлэринин ән чох зәиф ери ондан ибарәтдир ки, тә'лимнә кейфийәти уғрунда, элмлэрин әсасына йийәләнимәк уғрунда, ушаглар арасында вә хүсусилә мәктәбдә шүүрлу интизамы мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризәйә кушагларын бөйүк фәаллығы кифайәт дәрәчәдә йөнәлмәмишдир».

АЛККИ-нин МК-сы, һәмчинин Азэрбайчан ССР ХМК һәмин гәрар әсасында мәктәбләрдә пионер тәшкилатынын ишлэрини яхшылашдырмаг вә гаршыдақы мүһүм тә'лим-тәрбийә мәсәләлэринин һәллиә йөнәлтмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрдүләр. О чүмлэдән ХМК-нын коллекиясы мүәллимлэрин пионер дәстә рәһбәрлэрин әмәли ярдым көстөрмәлэри, республика үчүн пионер кадрларынын һазырланмасы, ушаглар арасында сағламлыг ишлэринин, синифдән вэ мәктәбдән кәнар тәдбирлэрин кенишләндирилмәси вэ с. һаггында тәдбирләр мүәййән этди.

МК шакирдлэрин өзүнүидәрә тәшкилатларынын да мәктәбләрдә ишлэрини енидән гурмаға даир көстәришләр вермишди. МК бу ушаг тәшкилатларынын ишлэрини элә енидән гурмағы тәләб эдирди ки, «...о, башлыча олараг тәһсилнә кейфийәтинин йүксәлтмәйә вэ мәктәбдә шүүрлу интизамы мөһкәмләтмәйә доғру йөнәлмиш олсун»¹.

1933-чү илдә шакирдлэрин өзүнүидәрә тәшкилатлары үчүн гәбул эдилән әсаснама, әввалкиләрдән фәрғли олараг, бу тәшкилатын диггәтини даһа чох тә'лим вә шүүрлу интизамын яхшылашдырылмасы вәзифәлэринә чәлб эдирди.

Әсаснама өзүнүидәрә тәшкилатындан тәләб эдирди ки, шакирдләр арасында фикир бирлийи яратмаға, тә'лим ишинә шүүрлу мүнасибәт тәрбийәсинә, тапшырылмыш вәзифә үчүн мәс'улиййәт һисси тәрбийә этмәклә, шүүрлу интизамы мөһкәмләтмәйә, шакирдләр арасында коммунист рәфтары вәрдишлэринин етиширилмәсинә көмәк этсин.

Бүтүн бунлар шакирдләр арасында тәрбийә ишлэринин кенишләндирилмәсинә хидмәт эдирди.

Азэрбайчан ССР VIII Советләр гурултайы (1935-чи ил) халг маарифи органларындан тәләб эдирди ки, «коммунист тәрбийәси мәсәләлэринә (бейнәлмиләлчилик, дин әлейһинә, әмәйә сосялист мүнасибәт тәрбийәсинә, сағламлыг ишлэринә, ушагларын бәдин тәрбийәсинә вэ с.) хүсуси диггәт версинләр, халг маарифи ишчилэринин, мәктәблэрин, ата-аналарын... тәрбийә ишиндә мәс'улиййәтлэрини артырсынлар». Гурултай һәмчинин мәктәбдән кәнар тәдбирлэри яхшылашдырмаг мәгсәдилә пионер клублары, ушаг кинолары, ушаг турист стансиялары шәбәкәсини кенишләндирмәйи, синифдән кәнар охуну низама салмаг мәгсәдилә бүтүн орта вә еддиллик мәктәбләрдә китабханалар тәшкил

¹ Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, № 7, сәһ. 13—15, 1934.

² Азәрб. ССР МН архиви, Орта мәктәбләр идарәси фонду, әләгә 20, иш 230, в. 61, 1932.

этмәйи, һәмкарлар иттифагынын клуб вә мәдәнийәт әвләриндән күндүзләр истифада этмәйи бир вәзифә кими ирәли сүрүрдү¹.

Шәбәкәси хейли кенишләнмиш олан бу мәктәбдән кәнар мүәссисәләрин тәрбийә ишләриндә, хусусән дөврүн икинчи ярысында, әлдә әдилмиш мүййән ирәлиләмәләрдә ролу аз дейилди.

1939, 40-чы дәрәс илиндә республикада 81 пионерләр әви, 30 ушаг техники стансиясы, 14 ушаг паркы, 43 ушаг идман мейданчасы вә с. ярадылмыш, он минләрлә шакирдләр мәктәбдән кәнар тәрбийә мүәссисәләринә чәлб әдилмишдиләр. Тәкчә мәркәзи пионерләр әви нәздиндәки техники, бәдин, биткичилик вә с. дәрнәк вә кабинәләрә 2 000—2 500 шакирд чәлб олунмушду. Ушаг турист стансиясы илдә 50 000-дәк шакирди Москва, Ленинград, Тбилиси, Ереван, Бақы вә с. шәһәрләрә әккурсиялар кәндәрирди. Һәр ил республика үзәрә авиомоделчи шакирдләрин мүсабигәси тәшкил әдилирди ки, бу тәдбирдә дә илдә 20—30 район иштирак әдирди.

Комсомол вә пионер тәшкилатлары шакирдләр арасында синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләрин яхшылашмасында хусуси чәһдләр кәстәрирди. Мәсәлән, Бақы шәһәри Октябрь районунун 13 нәврәли мәктәбиндә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә тәшкил әдилмиш фото дәрнәйи өз гүвәләринин мүнәтәзәм вә сәмәрәли фәалийәти нәтижәсиндә фотомонтажлар, фотосәркиләр тәшкил әдир, мүхтәлиф мөвзуларда, о чүмләдән В. И. Ленинни, партия вә һөкүмәт башчыларынын фәалийәтини әкс әтидрән фотоалбомлар дүзәлдирдиләр. Бунун кими дә радио дәрнәйи, авиомодел дәрнәйи бөйүк бир шакирдләр групу илә мәшғул олурду. Мәктәбдә оғлан вә гызларә мәхсус ики волейбол командасы, бөйүк яшлы оғланларә мәхсус футбол командасы вә с. ярадылмышды².

Мүәллимләр вә комсомол тәшкилатларынын чәһдләри нәтижәсиндә Бақы шәһәринин башга мәктәбләриндә дә дәрнәк ишләр хейли кенишләнмишди. Мәсәлән, тәкчә Шаумян районунун мәктәбләриндә 1940-чы илдә 2 925 шакирди әһәтә әдән 112 дәрнәк ярадылмышды³.

Һәмнин дәрнәкләр арасында үмуми тәһсил дәрнәкләриндән башга, мусиги вә драм дәрнәкләринин, фото вә радио һәвәскарлары дәрнәкләринин, авио-моделчиләр, шаһмат вә шашки һәвәскарлары вә с. дәрнәкләрин олмасы шакирдләрдә әлм вә техниканын мүхтәлиф сәһәләринә гаршы һәвәс вә марагын артдығыны кәстәрирди.

Халг маарифи органлары шакирдләрин бәдин тәрбийәсиндә дә бә'зи наилийәтләр газанмаға мүвәффәг олмушду ки, бу да 1939-чу илдә кечирилән ушаг ярадычылығы олимпиадасынын әкун-

ларындан даһа ачыг көрүнүрдү. Азәрбайчанын көркәмли инчәсанәт хадимләри Бүлбүл, Ш. Мәммәдова, Алмасзаде, Бидайәтзаде, Сарабски, Г. Пиримов, Ниязи, Әфганлы вә с. фәал иштиракы илә кечирилмиш олан бу олимпиадада 2 957 мәктәб иштирак әтмишди; мәктәбләр дахилиндә 343 550 шакирд, районлардақы бахышларда 11 600 шакирд, республика бахышында исә 2 000 шакирд чыхыш әтмиш вә талантларыны нүмайиш әтидрмишдиләр.

Бүтүн булар ушаг маһны вә рәгсләри ансамблларынын, кәнч шаирләр, каманчачылар, пианистләр вә с.-нин етишмәсинә көмәк әтмәйә билмәзди.

Бунун кими дә шакирдләр арасында өлкә мүдафиәсинә һазырлыг вә бәдән тәрбийәси тәдбирләри дә кетдикчә гүвәтләнирди⁴.

Сосялизм гуручулуғунун нәһәнк аддымларла ирәлиләмәси, мәзmunча сосялист, формача милли мәдәнийәтимизин чичәкләнмәси кәнчләримизин габиллийәт вә талантларыны әмәк вә техникада, мусиги вә поэзияда вә с. инкишаф әтидрмәләри үчүн әлвәришли зәмин яратмышды. Совет мүәллимләри гаршысында мүнһәм вәзифәләр дурурду: бу, ярадылмыш олан бүтүн әлвәришли шәрайтән истифада әтмәк, партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггындақы гәрарлары әсасында мәктәб ишләринин, о чүмләдән тәрбийәви тәдбирләрин кейфийәтини чидди сурәтдә йүксәлтмәкдән ибарәт иди.

Әкәр 1931-чи илдәк, мәктәбләримизин кейфийәтчә инкишафына мане олан чәтинликләр мүййән дәрәчәдә тә'лим програмларынын вә дәрәс китабларынын янлыш тәртиби, тә'лим ишинин тәшкили формасы вә үсуллары сәһәсиндә бурахылан методик тәдрифләрә әлағәдәр идисә, 1930—1932-чи илләрдән сонра, мәктәбләримиздә еин характерли чәтинликләр әмәлә кәлди. Үмумийәтлә, сосялизм гуручулуғундақы чәтинликләрнә гейд әдәрәк партиямызын XVI гурултайы кәстәрирди ки: «Капиталист өлкәләриндән фәргли олараг, бу чәтинликләр тәнәззүл чәтинликләри дейли, йүксәлиш чәтинликләри иди»⁵.

Мәктәб гуручулуғу сәһәсиндәки йүксәлиш чәтинликләри ондан ибарәт иди ки, үмуми ичбар ибтидан тәһсилни, һәмчинин бөйүк шәһәр вә сонә мәркәзләриндә еддилик үмуми тәһсилни тәтбиг әдилмәси нәтижәсиндә хейли кенишләнмиш мәктәб шәбәкәсинин тамамилә тә'мин әдәчәк һазырлыгылы мүәллим гүввәси йох иди. Бундан башга, мүәллимләримизин сүр'әтлә чохалан шакирдләр күтәлисә ишләмәк тәчрүбәси йох иди. Бундан әлава, мәктәбләримиздә, бир гайда олараг, синиф рәһбәрләри вәзифәси йох иди. Мәһз она көрә дә чох заман мәктәбләрдә тәрбийә ишләрнә мәктәбин комсомол, пионер вә өзүнүидарә тәшкилатларынын үзәринә атылдырды. Бүтүн бу ишләр һәм дә ки, мүәллим күтләләри арасына

¹ Азәрб. ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вә сәрәнчәмлар күллийяты, 1935, Бүллетен № 11, сәһ. 21.

² Бах: «Бакский рабочий» гәзети. № 199, 28 август 1938.

³ Енә орада, № 10, 12 январ 1940.

⁴ Бах: Азәрб. ССР МН архиви, Орта мәктәбләр идарәси фонду, 1946-чы илә әдә ишләр, иш 23, вәр. 138—279.

⁵ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнәмә вә гәрарлары, 111 һ., сәһ. 16.

вәзифәләринә лайиғ олмаһан, ихтисас һазырлығы, идея-сияси һазырлығы чоһ ашағы сәвийәдә олан үнсүрләрин даһил олмасы илә мүрәккәбләширди. Бә'зи мәктәб рәһбәрләринин вә мүәллимләринин ишә лағейд янашмалары да гаршыдакы чәтинликләрлә мүбаризәни ләһкидир, ишә бөйүк зәрәр верирди. «Правда» гәзети өзүнүн «Мәктәбдә болшевик гайдалары яратмалы»¹ башлығы алтындакы баш мәғаләсиндә язырды: «синфи дүшмән кәңч һәсли дингәтлә изләйир, һәр бир илишникдән, һәр бир чатлагдан истифадә эдәрәк сәһләһкар вә лағейд мүәллим вә комсомол ишчиләринин көзләри гаршысында мәктәбә сохулуур вә ишләримизә мане олмаға чалышыр». Эһни мәнзәрә Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә дә өзүнү көстәрди. 1934 35-чи дәрә илиндә республиканын бир нечә район мәктәбиндә, һәтта Бақы шәһәринин бә'зи мәктәбләриндә тәрбийә ишләринин кобуд бир сурәтдә тәһриф эдилдийи ашқара чыхарылмышды. Мәсәлән, мә'лум олмушду ки, бә'зи мәктәбләрдә ушағлары дәймәк кими антипедагожи тәдбирә йол верилмиш, Ашағы 'Хачмаз мәктәби дини байрамларда бағланарыш, Балакән районунда 2-нөмрәли Катех кәнд мәктәбинин шакирдләри һәр күн бөйүк тәнәффүсдә эвләринә кедиб намаз ғылырмышлар, Бақы шәһәри Октябр районунун 16 нөмрәли мәктәбиндә ишә дүшмән үнсүрләр кәңчләрин әһлагыны позмағ мәғсәдилә антиичтимаи дәрнәк тәшкил этмәйә тәшәббүс этмишдиләр вә с.²

Партиямызын МК-сы «Ибтидан вә орта мәктәб һагғында» 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында көстәрди ки: «Совет мәктәбиндә мөһкәм коммунист тәрбийәси верилмәси вә совет мәктәби ушағларына антипролетар идеолокия элементләри ашыламағ үчүн эдилән һәр чүр тәшәббүсләрә гаршы мүбаризәнин күчләндирилмәси мүстәсна дәрәчәдә мүнүм бир әһмийәт алыр»³.

Мәһз она көрә дә юхарыда геид олуһан фактлар, күтләви характердә олмасалар да, республиканын партия вә комсомол, һәмчинин маариф органларынын нәзәрини чәлб эдирди вә онлардан шакирдләрин тәрбийә ишинә хүсүси фикир вермәк тәләб эдирди. Мүәллимләр күтләсинә кетдикчә йәгин олмушду ки, шакирдләр арасында тәрбийә ишләринин чаһландырылмасы тә'лимин дә сәвийәсини йүксәлтмәйә көмәк эдәчәкдир.

Мәһз она көрә дә мүәллимләр кетдикчә даһа кениш өлчүдә тәрбийә ишләрилә мөшгүл олуур вә бу сәһәдә мүййән наилийәтләр газанырдылар. Лакин бу ишдә дә онлар бөйүк чәтинликләр вә һөгсанларла үз-үзә кәлирдиләр, бунлары ләғв этмәк үчүн онларын көмәйә эһтиячлары варды.

Г. Мәктәбләрә көстәрилән көмәйин күчләндирилмәси. Үмуми еддилик тәһсилин тәтбиғи вә орта тәһсилин кенишләндирилмәси нәтичәси оларағ мәктәб шә-

бәкәсинин кенишләнмәси вә шакирдләрин чоһалмасы тәрбийә ишләринин дә хейли күчләндирилмәси зәрурийәтини ирәли сүрмүшдү.

Бу мәғсәдлә шакирдләри комсомол вә пионер тәшкилатлары тә'сири илә әһәтә этмәк мүнүм бир вәзифә кими гаршыда дурурду ки, бу сәһәдә дә мүййән наилийәтләр әлдә эдилмиши. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1939 40-чы дәрә илиндә республика мәктәбләриндә 1 506 илк комсомол тәшкилатларында 73 889 нәфәр комсомолчу-шакирд вә 10 427 дәстәдә 332 165 мәктәбли пионер әһәтә олуһмушду, бу да бирликдә мәктәбдиләрин 70 %-ни тәшкил эдирди.

Лакин мәктәбин тәрбийә ишләриндә чидди һөгсанлар да мүшәһидә олуһурду. Тәрбийә ишләри сәһәсиндә мүшәһидә олуһан мәнфи һадисәләрдән бири дә истеһсалатда олан сосяализм ярышынын механики сурәтдә мәктәбә көчүрүлмәси иди.

Бир чоһ мүәллимләр ярыш һай-күйләрилә башларыны гаршыдырарағ тәрбийә ишләрилә, тә'лим кейфийәтини һәгги сурәтдә йүксәлтмәк ишләрилә чидди оларағ мөшгүл олмурдулар, тә'лим фәнләриндән тәрбийә мәғсәдләри үчүн сәмәрәли истифадә эдә билмирдиләр. Бир чоһ мәктәбләрдә тә'лимин эһми вә методик сәвийәсини, шакирдләрин мүнәффәғийәтләрини йүксәлтмәк уғрунда чидди мүбаризә апармағ мүнәффәғийәт фанзин дүшкүнлүйү илә әвәз олуһурду.

Мәктәбләрин, демәк олар ки, чоһунда бәдән тәрбийә вә идман ишләри гейри-гәһәтбәхш вәзийәтдә иди. Шакирдләр арасында, хүсүсән шәһәр орта мәктәбләриндә интизам ашағы сәвийәдә иди. 1939 40-чы дәрә или мүддәтиндә 707 шакирдин — даһили интизам гайдаларыны кобуд бир сурәтдә поздуғлары үчүн, мәктәбләрдән харич эдилмәси тәрбийә ишләри сәһәсиндә һәгигәтән бөйүк һөгсанлар олдуғуну көстәрди.

Бүгүн бу кими һөгсанлар, бир тәрәфдән, бә'зи мүәллимләр коллективинин ярытмаз ишләриндән доғурдуса, о бири тәрәфдән, мәктәбләрдә мейдана чыхан ени артым чәтинликләрилә бағлы иди.

Партиямызын XVIII гурултайынын директивләринә әсасән орта вә еддилик мәктәбләрин бөйүк сүрәтлә кенишләнмәси һәгигәтән ени вәзийәт яратмышды.

Бу ени вәзийәт мүәллимләр күтләсиндән даһа бөйүк чәһдләр көстәрмәйи тәләб этмәклә бәрәбәр комсомол тәшкилатындан, совет ичтиманийәтиндән, биринчи нөвбәдә ата-аналардан, мәктәбләрә даһа кениш өлчүдә ярдым көстәрмәйи дөврүн ән зәрури мәсәләси кими ирәли сүрүрдү. Ени вәзийәт мүәллимләрә нәзәри педагогиканын да чидди әмәли көмәйини тәләб эдирди. Тәрбийә ишләринин, хүсүсән шүүрлу интизам тәрбийәсинин методикасыны яратмағ, шакирдләрин билийинә дүзкүн вә об'ектив гиймәт вермәк методикасыны дәгиләшдирмәк, керидә галан шакирдләрдә иш апармағ гайдаларыны дүрүстләшдирмәк вә с. кими мәктәб мәсәләләрини нәзәри сурәтдә ишығландырмағ ләзым иди.

¹ «Правда» гәзети, 28 феврал 1935.

² Бах: Ю. Гаджиев «Воспитательную работу на высшую ступень», «Бакинский рабочий» гәзети, 30 март 1935.

³ Мәктәб һагғында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 7.

1940-чы илин январ айында УИЛККИ МК-нын X пленуму комсомолун ибтидан вэ орта мөктөбдэ иши һаггында хусуси мәсәлә музакирә этди.

X пленум өз гәрарларында гейд эдирди ки, газанылан наилий-йәтләрлә бәрәбәр мөктәбләрдә һәлә бөйүк нөгсанлар да вардыр. О чүмләдән бир чох мөктәбләрдә шакирдләрин бир гисминин тә'лим мувафәгийәти, хусусән ана дили вә риязийят үзрә ашағы сәвийәдәдир. Икинчи илә галма һаллары һәлә мөктәбләрдә давам эдир. Мөктәбләрдә шакирдләрин дөзүлмәз интизамсызлыгы мушаһидә олунур, шакирдләрин бир гисми мүүәллимләрә гаршы ялынш мүнәсибәт, дәрсләрә, тә'лим тапшырыгларына диггәтсизлик кестәрирләр.

X пленум бу нөгсанларын бөйүк бир сәбәбини мөктәбләрдә олан комсомол тәшкилатларынын ярымтаз ишләри, мүүәллимләрә әмәли көмәк кестәрмәмәләрилә изаһ эдирди.

X пленум һәм дә пионер ишләриндә шаблон вә формализмин ер тутдуғуну гейд эдирди. Пленум кестәрирди ки, пионерләрин мухтәлиф мараг вә әтиятчлары, яш хусусийәтләри һесаба алынмыр. Пионер ишләри, бир гайда олараг, мәзмунсуз вә марагсыз топланышлар кечирмәкдән ибарәт олур ки, бу да ушагларын тәшәббүсләрини мөһдудлашдырыр, габилыйәтләрини инкишаф эдирмәкдә онлара мане олур.

Пленум тәләб эдирди ки, баш пионер дәстә рәһбәрләри, бир гайда олараг, комсомолчу мүүәллимләрән, үмумийәтлә педагожи һазырлыгы олан комсомолчулардан тә'йин эдилсн. Пленум мөктәб комсомол тәшкилатларынын ишләрини әсәсли сурәтдә енидән гурмагла, тә'лим кейфийәтини йүксәлтмәйә, шакирдләрин шүүрлу интизамыны мөһкәмләндирмәйә, бәдән тәрбийәси ишләрини кенишләндирмәйә, дәрнәк ишләрини яхшылашдырмаға айрыча фикир вермәйи тәләб эдирди.

Комсомолун мөктәбдә фәал ишини гиймәтләндирмәк һалларыны пәсләмәклә бәрәбәр, пленум, «мүүәллим вә шакирдләрин тәләбатына һәссаслыг вә диггәтлә янашмағы, бүтүн ишләриндә онлара ярдым кестәрмәйи» бир вәзифә олараг мөктәб комсомол тәшкилаты гаршысына гоюрдү¹.

X пленумун бу гәрары тәкчә комсомол тәшкилатынын дейил, бүтүн совет ичтимаийәтинин диггәтини кәнч нәслин коммунист тәрбийәси ишләринә, пионер тәшкилаты ишләринин енидән гурул-масына, мүүәллимләрә әмәли көмәк кестәрмәйә чәлб этмәклә бөйүк әһәмиийәт кәсб этмишди.

«Комсомол вә мөктәб» адлы баш мәгаләсиндә «Правда» гәзети бу гәрарын әһәмиийәтини гейд эдәрәк, язырды ки, комсомолун мөктәб һаггында актив фәалийәтини гиймәтләндирмәк шакирдләрин коммунист руһунда тәрбийә эдилмәсини ләнкидир, совет мөктәбинин инкишафына мане олур. Гәзет «интизамсызлыг, шакирдләрин бир гисми арасында олан позғунлуг әлейһинә һүчума

кечмәйин, бүтүн вәситәләрлә халг мүүәллиминин нүфузуну мөһкәмләндирмәйә чалышмағын бүтүн комсомол тәшкилатларынын вәзифәси олдуғуну» хусуси гейд эдирди¹.

Бүтүн совет ичтимаийәтинин мөктәб кестәрдийи диггәт вә көмәк кетдикчә артырды. Москва шәһәри «Серп и Молот» заводунун фәллә, гуллуғчу, мүүәндис вә техники һей'әти тәрәфиндән бу бәрәдә ССРИ-нин бүтүн зәймәткешләринә язылан (10 феврал 1940) мурачнәтнамәнин хусуси әһәмиийәтини гейд этмәлидир. Бу мурачнәтнамәдә һаглы олараг кестәрирди ки, кәнч нәслин дүзкүн коммунист тәрбийәси анчаг мөктәблә ата-аналарын әлбир ишләри нәтичәсиндә мүмкүн олачагдыр. Лакин тәәссүфлә гейд олунурду ки, «һәлә ушагларыны унудан, ушагларынын тә'лим вә тәрбийә эдилмәси зәрурийәтини хатырларындан гачыран ата-аналар вардыр». Мурачнәтнамә бүтүн совет халгыны, ата-аналары «мөктәбләрә тез-тез баш чәкмәйә, мүүәллимләрә көрүш-мәйә, онлара ярдым этмәйә»² чағырырды.

Азәрбайжан Коммунист партиясынын XIV гурултайы (1940) Халг Маариф Комиссарлыгындан, вилайәт, шәһәр вә район партия комитәләриндән, республиканын комсомол тәшкилатындан мөктәбдә тә'лим ишләрини, бейнәлмиләтчилик тәрбийәсини әсәслы бир сурәтдә яхшылашдырмағы тәләб эдирди. Гурултай тә'лим кейфийәтини йүксәлтмәйи, икинчи илә галма һаллары илә мубаризони күчләндирмәйи, мүүәллимләрин вә ата-аналарын ушагларын тәрбийәсиндә рол вә нүфузларыны йүксәлтмәйи, «ябанчы тә'сирләрин мөктәбә кәтирилмәси әлейһинә гәт'и мубаризә эдәрәк шакирдләр арасында сияси-тәрбийә ишләрини яхшылашдырмағы»³ тәләб эдирди.

Бүтүн халг күтләрәринин мөктәб ишләринә бөйүк диггәт вә гайгы илә янашдығыны гейд эдәрәк, «Правда» гәзи «Анлә вә мөктәб» адлы баш мәгаләсиндә язырды ки, әкәр әввәлләр бир чох ичтимаи тәшкилатлар мөктәб ишләринә лагейд бахырдыларса, инди «партия, комсомол, һәмкарлар тәшкилатлары мөктәб һәяты илә яхындан марагланмаға башламышлар... Комсомолун вә бүтүн совет ичтимаийәтинин мөктәб тәрәф дөңшү — бөйүк вә севиндиричи бир һадисәдир»⁴.

Кәнч нәслин коммунист тәрбийәси мәсәләләри һәгигәтән бүтүн партия вә совет ичтимаийәтинин диггәт мәркәзиндә дурурду. 1940-чы илин май айында һәм Азәрбайжан Коммунист партиясы МК-нын II пленуму, һәм дә Бақы Комитәси пленуму ушагларын тәрбийәсини хусуси музакирә мөвзуу этдиләр.

Бақы Комитәси пленумунун гәрарларында гейд олунурду ки, тә'лим вә тәрбийә ишләринин мөктәбләрдә гейри-гәнаәтбәхш ол-масы нәтичәси олараг, мөктәбдән яйынанларын вә икинчи илә

¹ «Правда» гәзети, 10 январ 1940.

² Енә орада.

³ «Бакинский рабочий» гәзети № 69, 24 март 1940.

⁴ «Правда» гәзети, 29 март 1940.

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети № 9, 11 январ 1940.

галан шакирдләрнин фанзи хусусән Ленин районунда (16 %) вә Сталин районунда (17,6 %) хейли артмышдыр, бә'зи мәктәпләрдә шакирдләрнин интизамы позулмагдадыр. Бу чидди нөгсанлары йох этмәк үчүн пленум мүәллимләрнин мәс'улиййәтнин йүксәлт-мәйн, синифдән вә мәктәбдән конар ишләри кенишләндирмәйн, мәктәбдә «пионер вә комсомол тәшкилатларынын ишини ҮЙЛККИ МҚ-нын X пленуму гәтнамәси әсасында енидән гурмағы»¹ тәләб эдирди.

1940-чы илдә «Учительская газета» талантлы совет педагога Антон Семёнович Макаренкоун (1888—1939) педагожи ирсиндән, кәңч нәслин тәрбийәси мәгсәдилә, нечә истифадә этмәк һаг-гында мүбаһисә ачмышды.

Азәрбайчан ССР ХМК коллекиясынын бу мүбаһисә мүнәсибә-тилә 1940-чы ил 10 сентябр тарихли «Мәктәбдә тәрбийә ишләринә даир» гәбул этдийн гәрарда дейилрди ки, бир сыра мәктәбләрдә тәрбийә ишиндә чидди нөгсанлар вардыр. Коллекия өз гәрарында кәстәрирди ки, һәлә бир чох мүәллимләр тәрбийә ишләринин методикасына йийәләнмәмишләр, тә'лим фәнләрини тәрбийә мәг-сәдинә истифадә эдә билмирләр, мүәллимләрнин комсомол вә пи-онер тәшкилатлары илә, һәмчинин ата-аналарла әлагәләри зәифдир.

А. С. Макаренкоун педагожи ирсинин бейүк нәзәри вә прак-тик әһәмиййәтнин гейд эдәрәк, коллекия халг маарифи органлары вә мәктәб рәһбәрләрини, һәмчинин мүәллимләри бу ирсдән, ху-хусән шакирдләр арасында тәрбийәви тәдбирләрнин кенишләнди-рилмәсиндә, шакирд коллективләринин тәшкили вә мөһкәмләнд-рилмәсиндә, шүүрлу интизамын мөһкәмләндирилмәсиндә, ата-аналар арасында педагожи пропагананын күчләндирилмәсиндә вә с. кениш истифадә этмәйә чагырырды².

Шүбһәсиз, бүтүн бу тәдбирләр тәкчә мүәллимләрнин дейил, һәм дә зәһмәткешләрнин кениш күтләләринин диггәтнин ушагла-рын тәрбийә ишләринә чәләб эдирди.

Һәм ҮЙЛККИ МҚ-сы X пленумунун гәрарлары, һәм дә «Серп и Молот» заводу коллективинин мәктубу республиканын мүхтә-лиф фабрик вә завод, колхоз вә совхоз коллективләри тәрәфин-дән музакирә эдилрди.

Фәһлә вә колхозчулар, мүнәндис, агроном вә башга мүтәхәс-сисләр бу сонәдләрнин музакирәси мүнәсибәтилә кәңч нәслин тәр-бийә ишләринә даһа чидди фикир вермәйн зәрурилийини гейд эдирдиләр. Мәсәлә, Бақы шәһәри Сталин адына нефть тәмизлә-йән заводун фәһлә вә мүнәндисләри өз йығынчагларында ата-аналарла мүәллимләрнин әлбир чалышмаларынын ролуну мисал-ларла кәстәрәрәк «өз ушагларынын тә'лим ишини чидди нәзәрәт алтына алачагларына, шакирдләрнин эв тапшырыгларыны еринә

етирмәләри үчүн әлверишли шәраит ярадачагларына вә с.ә» сөз вердиләр.

Бақы шәһәринин бир чох истеһсалат мүәссисәләри мәктәбләр үзәриндә һамилик эдир, онлара мадди ярдым кәстәрир, мүнәндис вә техникләр вәситәсилә мәктәбләрнин техники дәрәкәләринә рәһ-бәрлик эдирдиләр. Республиканын инчәсәнәт хадимләри мәктәб-ләрдә бәдн тәрбийәнин кенишләндирилмәсинә көмәк эдирдиләр вә с.

Ата-аналар арасында педагожи тәшвиғаты кенишләндирмәк мәгсәдилә 1939/40-чы дәрә илиндә биринчи дәфә олараг REPUB-ликанын бир чох ерләриндә, о чүмләдән Бақы шәһәринин бир сыра районларында, Кировабад, Ағдам вә Лачында ата-аналар университетләри ачылды ки, бу да зәһмәткешләр арасында пе-дагожи тәшвиғаты кенишләндирмәйә хидмәт эдирди.

X пленумун гәтнамәси, хусусән Азәрбайчан комсомол тәшки-латыны һәрәкәтә кәтирмиши. Республиканын шәһәр вә район комсомол комитәләри илк мәктәб комсомол тәшкилатларына даһа чидди фикир вермәйә башламышдылар, мәктәб мәсәләләри комсомол фәаллары йығынчагларында тез-тез музакирә эдилр, нөгсанлары йох этмәк үчүн мухтәлиф тәдбирләр ирәли сүрүлдү. Мәктәб комсомол тәшкилатлары мүәллим коллективни илә әлбир ишләмәйә, онлара әмәли ярдым кәстәрмәйә чалышды.

Пионер тәшкилатынын ишләрини енидән гурмаг үчүн һазыр-лығы олмаян баш пионер дәрә рәһбәрләри тәдричән педагожи тәһсилә олан комсомолчуларла әвәз эдилрди, пионер дәрә йығын-чаглары даһа яхшы һазырланыр вә мазмунуа кечирмәйә башла-шырды. Пионерләр арасында күтләви-бәдән тәрбийә тәдбирләр-ини кениш йаймаг, ССРҢ-нин мухтәлиф шәһәр пионерләрилә әлагә сахламаг саһәсиндә ени тәшәббүсләр кәстәрилди.

Бүтүн булар мәктәб ишләри саһәсиндә өз мүсәбәт тә'сирини кәстәрир, чәтиликләри тәдричлә арадан галдырар, совет мәк-тәбләрини адымбаадым ирәлийә дору апарырды.

5. Мүәллим кадрларынын артымы, сияси вә педагожи йүк-сәлиши. Дөврун мүнүм вәзифәләри — үмуми ичбәри ибтидаи тәһсилә баша чатдырмаг, үмуми еднчилиг тәһсилни тәтбиғинә башламаг вә ониллик тәһсилә кенишләндирмәк, һәмчинин кәңч нәсли элмәләрин әсәсләри илә мөһкәм сиаһләндирмаг, она саг-лам коммунист тәрбийәси вермәк вә совет ушагларына яд идеоло-жи тә'сирләр кәстәрмәк тәшәббүсләринә гаршы мубаризәни күч-ләндирмәк вәзифәләри мүәллим кадры һазырламаг ишләрини хейли кенишләндирмәйи, мүәллимләрнин сияси вә элми-педагожи һазырлыгларыны чидди сурәтдә яхшылашдырмағы тәләб эдирди.

Орта мәктәбләр үчүн мухтәлиф фәнләр үзәр мүәллим кадрлары һазырламаг әввәлләр тәкчә В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөв-ләт Педагожи Институтунун (АПИ-нин) үзәринә дүшүрдү.

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, 17 май 1940.

² Бах: «Мүәллим гәзети» № 34, 3 ноябр 1940.

¹ «Мүәллим гәзети» № 7, 1 март 1940.

Азербайжан мәктәпләрини мұәллим кадры илә тә'мин этмәкдә бөйүк хидмәтләри олан АПИ 1932-чи илдән ә'тибарән тәкчә Азербайжан дилиндә олан орта мәктәпләр үчүн дейил, республиканын рус вә әрмәни дилләриндә олан орта мәктәпләри үчүн дә мұәллим һазырламаға башлады.

ССРИ Мәркәзи Ичрайийә Комитәсинин гәрарына әсасән, 1932-чи илдә Азербайжан Дөвләт Университети Азербайжан вә рус бөлмәләриндән ибарәт олмаг үзрә бәрпа эдилди. С. М. Кировун адыны дашыян бу университет, тәркибиндә тарих, филологи, физика, риязийят, биоложи, кимя факултәләри олмаг үзрә, орта мәктәпләр үчүн йүксәк ихтисаслы мұәллим кадрлары һазырламағы өзүнә әсас вәзифә гойду.

Педагожи мәктәпләрин сайы да 1935-чи иләдәк чоһалараг 26-я чатды. Али вә орта педагожи мәктәпләрин тәләбә һей'әтинин мигдары һәлә дөврүн биринчи ярысында илдән-илә чоһалырды. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, В. И. Ленин адына АПИ-дә охуянларын сайы 1932,33-чү дәрә илиндә 1 049 олдуғу һалда, 1934,35-чи дәрә илиндә 1935 нәфәрә чатмышды, педагожи мәктәпләрдә охуянларын сайы исә һәмнин илләрдә 5 375-дән 8 559-а галхмышды.

Бу тәдбирләр нәтижәсиндә мұәллимләр һей'әти илдән-илә артырды ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән айдын көрүнүр:

Илләр	Мұәллимләрин сайы
1930/31	8 014
1931/32	8 905
1932/33	10 583
1933/34	11 648
1934/35	11 881
1935/36	12 270 ¹

Мұәллимләр һей'әтинин тәркиби тәһсилли мұәллимләр һесабына кетдикчә яхшылашырды. ХМК-нын һесабатындан көрүндүйү үзрә, мәсәлән, 1934,35-чи дәрә илиндә мұәллимләрин тәркибиндә али вә орта тәһсилли мұәллимләр 66,4 фаиз тәшкил эдирди. Орта тәһсилләри олмаян мұәллимләр 33,6 фаиз тәшкил этмәклә, башлыча олараг, район мәктәпләриндә чалышырдылар.

Мәнфи бир һал кими гейд олунмалыдыр ки, али тәһсилли мұәллимләрин чоһу Бақы шәһәри мәктәпләриндә мәркәзләшмишди. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, һәмнин 1934,35-чи дәрә илиндә республикада олан 952 нәфәр али тәһсилли мұәллимдән 637 нәфәри Бақы шәһәриндә чалышырды, һалбуки, республиканын кәнд районларында мұәллим кадрларына, хүсусән али тәһсилли мұәллимләрә олан әнтияч мугайисә эдилмәйчәк дәрәчәдә бөйүк иди. Һәмнин 1934,35-чи дәрә илиндә мұәллимләрин апардылары дәрсләрин мигдары орта һесаблиа Бақы шәһәриндә 1,2_ставка

тәшкил әтдийи һалда, Кировабалда 1,5, МДГВ-дә 1,6, Нахчыван МССР-дә 1,8, бир сыра кәнд районларында исә 2 вә 2,5 ставка чыхырды¹. Мәһз бу бөйүк әнтиячы арадан галдырмаг мәгәдәилә ХМК дөврүн әввәлләриндә педагожи мәктәпләрә янашы олараг гыса мүддәтли педагожи курслар васитәсилә дә мұәллим һазырламаға мөчбур олмушду.

Халг Маариф Комиссарлығынын инспектору Мәммәд Әләкбәров йолдаш «Мұәллимләрин сияси вә педагожи һазырлығыны яхшылашырмаг уғрунда» адлы мәгаләсиндә бу мүһүм мәсәләләри диггәтлә өйрәнәрәк, язырды ки, үмуми ибтидаи тәһсилли бөйүк сүр'әтлә һәртәлә кеңирилмәси сәбәбиндән «педагожи техникумларынын вердийи мұәллимләр тәләбаты гәт'ийән өдәйәчәк һалда дейилди... Бууну үчүн ваһид чарә, ингилабын илк илләриндә тәтбиғ олунан методу енидән ишә салмагда, курслар васитәсилә ени мұәллимләр һазырламагда көрүлдү». Мәгаләдә көстәрилди ки, бу йолла 6 000 нәфәрдән артыг һазырланан мұәллимләрин бөйүк әксәрийәти «Азербайжанда үмуми ичбәри ибтидаи тәһсилли баша чатдырмаг... уғрунда гәһрәмәнчасына чалышыр...»²

Лакин мәктәпләрдә чалышмаға түкәнмәз һавәси вә гүввәси олан бу кәңч мұәллимләрин ихтисасларыны йүксәлтмәйә, сияси вә педагожи һазырлыларыны артырмаға олдуғча бөйүк әнтиячлары вар иди. Мәһз она көрә дә мұәллимләрин һазырлығыны йүксәлтмәк вәзифәси халг маарифи органларынын тәхирәсәләнмәз вәзифәләриндән һесаб олунурду.

Бу мәгәсәд үчүн мұәллимләрин һәр ил мұәййән гисми яй айларында педагожи курслара чәлб эдилдириди, мұәллимләрин гияби али вә орта тәһсилә чәлб олунмалары кетдикчә кенишләнирди вә беләликлә дә тамамланмыш тәһсилли олмаян мұәллимләрин бөйүк бир гисми тәһсилләрини тамамламагда дәйәрли мұәллимләр сырасына кеңирди.

Мұәллимләрин педагожи вә ичтимаи ишләр үзрә фәаллийәтләрини артырмаг вә фәаллыгларыны күчләндирмәк мәгәдәилә онларын идея-сияси тәрбийәләрини яхшылашырмаг диггәт мәркәзиндә дурмагда давам эдирди.

Партиямызын Мәркәзи Комитәси, мәктәб һагғында чыхардығы гәрарларда совет мұәллиминин ролуну гиймәтдән салан антиленинчи нәзәрийәләри ифша эдәрәк «...ушагларә элмләр әсасынә өйрәтмәк, онлары шүүрлу интизама алышыдырмаг, тә'лим вә әмәйә коммунистчәсинә янашмаг руһунда тәрбийәләндирмәк ишиндә мұәллимин кетдикчә артамагда олан ролуну хүсуси гейд эдир»-ди. МК халг маарифи органларына, партия вә совет органларына бир вәзифә олараг тапшырырды ки, Совет Сосялист Республикалары Иттифагынын кәңч нәслини тә'лим вә тәрбийә этмәк кими мәс'улиййәтли вә фәхри вәзифәләрин мұвәфәғийәтлә

¹ Азәрб. МН архиви, орта мәктәпләр иларәси фонду, әл. 1, иш 10, в. 3, 1935.

² «Мұәллимә көмәк» журналы № 7, сәһ. 1, 1934.

¹ Бах: Культурное строительство ССР, М. 1940, стр. 43.

еринә етирилмәси үчүн апардыгы ишдә мұәллимә «һәр васитә илә лазыми шәраит тә'мин этсинләр».

МК, партия вә совет органларындан тәләб эдирди ки, мұәллимин идея-сияси сәвийәсини, элми һазырлығыны вә педагожи усталығыны йүксәлтмәк үзәриндә систематик сурәтдә ишләсинләр, мұәллимләрин әрзаг вә сәнае маллары илә тәһизини сәнае фәһләләринин тәһизи илә бәрәбәрләшдирмәк һаггында верилән көстәрши дүрүст еринә етирсинләр, мұәллимләрин әмәк һаггларынын вахтында верилмәсини тә'мин этсинләр, мұәллимләрин мәнзил, айләси вә истираһәти гайғысына галсынлар, онларын күндәлик әһтиячларына һәссас мүнәсибәт бәсләсинләр; бүтүн булар мұәллимә Ленинчәсинә мүнәсибәт көстәрмәк һаггында верилән партия вә һөкүмәт директивләринин «...һәгиги сурәтдә еринә етирилмәсини характеризә әтмәлидир»¹.

МК-нын көстәришләринә әсәсән республика мұәллимләринин арасында апарылан ишләр кетдикчә даһа чох кенишләнди. Мұәллимләрин, хусусән кәнд ерләриндә, мәдәни-яшайыш шәраитләрини яхшылашдырмаг, онларын идея-сияси сәвийәсини, һәмчинин ихтисас һазырлығыны артырмаг, мұәллими синфи дүшмәнин һүчумундан горумаг вә антисвет тә'сирләрдән мұһафизә әтмәк ән вәчиб бир вәзифә кими гаршыда дурурду.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын XI гурултайы (1932-чи ил) мұәллимләрин, хусусән кәнд мұәллимләринин, сияси тәрбийәсини күчләндирмәйи тәләб эдирди. Гурултай гәйд эдирди ки, кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасы кәнд зиялыларынын вә о чүмләдән мұәллимләрин ролуну йүксәлдир. Гурултай республиканын район партия комитәләриндән тәләб эдирди ки, «кәнд зиялылары арасында ичтимаи-сияси ишләри күчләндирсинләр».

Совет дәвләти дүшмәнләринин төр-төкүнтүләри сияси сәвийәси ашагы олан мұәллимләр арасында, өз тә'сирини йаймаға чалышырды. Бу барәдә ерли партия тәшкيلاتларыны хәбәрдар әдәрәк гурултай дүшмәнин фырылдагларыны вә позучу тә'сирини ифша әтмәк, кәнд зиялыларына «зәрури олан ярдам көстәрмәк, онларын нүфузуну йүксәлтмәк, ишләри үчүн онлар мадди шәраит дүзәлтмәк, онлары партиянын әтрафында топлаяраг Совет һөкүмәтинин даяғына вә кәнддә сосялизм гуручулуғунун фәал иштиракчыларына чевирмәйи»² тәләб эдирди. Бүтүн бу мүнүм вәзифәләри еринә етирмәк үчүн мұәллимләр арасында, хусусән кәнддә галан мұәллимләр арасында сияси тәрбийә вә методик ишләри күчләндирмәк, мұәллимләрин сяраларыны орая тәсадүфән дүшүшү үн-сүрләрдән тәмизләмәк лазым иди. Бу мәгсәд үчүн арасы кәсил-мәдән мұвафиг тәдбирләр кечирилирди. Мәһз мұәллимләри ичтимаи-күтләви ишләрә чәлб әтмәк, онлар арасында сияси-маариф ишләрини йаймаг, мұәллимләрин район мұшавирәләрини вә фәајлар йыгынчағыны кечирмәк, курслар вәситәсилә һазырлыгларыны

артырмаг вә с. тәдбирләрин нәтижәсиндә онларын сияси фәаллыглары хейли йүксәлмишиди. Бу нсә, бир тәрәфдән, сәһмәткәшләр арасында онларын нүфузуну артырды, о бири тәрәфдән, синфи дүшмәни гәзәбләндирирди. Әлликлә коллективләшдирмә әсасында ләғв әдилән голчмаг төр-төкүнтүләри кәнддә Совет һөкүмәтинин мүнүм даягларындан бири олан кәнд мұәллимләринә дөврүн әввәлләриндә суи-гәсәд әтмәклә давам эдирди.

Азәрбайчан Маариф Ишчиләри Иттифатынын Мәркәзи Комитәсинин мұәллимләрә мураһитлә яздыгы мөкәтубда дейилирди: «Совет Азәрбайчанынын кәнд мұәллимләри мәдәнийәт чәһәсиндә фәдакарлыгга чалышырлар, эйни заманда, партиянын апардыгы бүтүн игтисади-сияси тәдбирләрдә дә иштирак эдирләр. Мәһз она көрә дә, Совет һөкүмәтинин гәддлар дүшмәни олан голчмаглар террорчулуг һәрәкәтләри илә мұәллимин ишләрини позмаға чәлд эдирләр. Сон заманларда голчмаг-гатилләр бир нечә ән габагчыл маарифчиләри өлдүрмүшләр. Хачмаз райсну Галаган кәндиндә ичтимаийәтчи, колхоз тәшкилдинин фәал иштиракчысы, кәнд мұәллими Әбүлфәз Мәммәдөв йолдашын өлдүрүлмәси һаггында алынән хәбәр бүтүн мұәллимләрин гәзәбләрини доғурмушдур»¹.

Гатилләрә өлүм чәзасы тәләб әтмәклә дейилирди ки, синфи дүшмәнин әчләф һәрәкәтләринә гаршы биз маарифчиләр Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәтинин әтрафында даһа сых бирләшиб сөз веририк ки, бүтүн гүввә вә бачарығымызы мәдәни ингилаб ишинә, партиямызын үмуми тәһсил һаггында, мәктәб һаггында, пролетар диктатурасынын дүшмәнләри әлейһинә апарылан мубаризәдә кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасы һаггында вердийи көстәришләри еринә етирмәйә сәрф әдәчәйик.

Бүтүн булар Азәрбайчан совет мұәллимләринин сияси сәвийәсинин хейли йүксәлдиини көстәрирди.

Дөврүн икинчи ярысында һәм мұәллим һазырлығы ишиндә, һәм дә мұәллимләрин мадди-һүгүг вәзийәтләриндә хейли дәйишикликләр вә диггәтәлайиг ирәлиләмәләр олду.

Еддилик вә орта мәктәбләр шәбәкәсинин сүр'әтлә кенишләnmәси лазыми мұәллим кадрлары тәләб эдирди. Республикада о заманлар мөвчүд олан али педагожи мәктәбләр шәбәкәси (АДУ, АПИ) бу әһтиячы өдәмәкдән чох узаг иди. Азәрбайчан ССР VIII Советләр гурултайы (1935-чи ил) мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбийә ишләрини яхшылашдырмаг мәгсәдилә мұәллимләрин үмуми тәһсил һазырлыгларыны вә идея-сияси сәвийәләрини йүксәлтмәк, һәмчинин педагожи мәктәбләрин шәбәкәсини кенишләндирмәклә, ана дили вә рус дили мұәллимләри һазырламағы тә'мин әтмәйи, бу фәһләрин тәдрисинин яхшылашдырылмасына хусуси фикир вермәйи тәләб эдирди»².

¹ Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрәрлары, сәһ. 23, 24.

² «Бакинский рабочий» гәзети, № 28, 1 феврал 1932.

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, № 9, 10 январ 1932.

² Бах: Азәрбайчан ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вә сәрәчәмлар күллийяты, 1935, Бүлләт № 11, сәһ. 22.

Бу көстәришлә әлагәдәр олараг 1935/36-чы дәрәс илинин әввәлиндән АПИ-нин нәздиндә икнииллик мұәллимләр институту ачылды ки, бу да 1938-чи илдән ә'тибарән мұстәгил института чеврилди. Сонралар М. Ф. Ахундов адыны дашыян һәмнин мұәллимләр институту едниллик мәктәбләр үчүн, рус дили дә дахил олмагла, бүтүн фәнләр үзрә мұәллим һазырламаг вәзифәсини дашыйырды.

Республикада мұәллимләрнин сайы илбәил чохалса да, кетдикчә артан әһтиячә өдәйә билмирди. Тәкчә ону гейд әтмәк кифайәт әдәр ки, 1939/40-чы дәрәс илиндә һәр мұәллимә 1,5 ставка һесабындан 1 500 али тәһсилли мұәллим чатмырды.

Али тәһсилли мұәллимләрнин һәр биринә 1939/40-чы дәрәс илиндә орта һесабла 2 ставка, 1940/41-чи илдә исә даһа чох дәрә дүшүрдү¹.

Мәһз она кәрә дә бу ағыр әһтиячә өдәмәк мәгсәдилә 1939/40-чы илләрдә Кировабад вә Нуха шәһәрләриндә, сонралар ДГМВ-дә вә Нахчыван МССР-дә ени мұәллимләр институтлары тәшкил әдилди.

Бунунла бәрәбәр, ХМК гыса мүддәтли курслар васитәсилә дә фонн мұәллимләри (хүсүсән рус дили үзрә) һазырлайырды. Тәкчә 1938-чи илин йәй айларында бу йолла ики миңә гәдәр рус дили мұәллими һазырланыб республиканын кәнд ерләринә кәндәрилди. Азәрбайчан вә әрмәни мәктәбләри үчүн рус дили мұәллимләри һазырламаг мәгсәдилә 1939-чу илдә Бақы шәһәриндә хүсүси педагожи мәктәб тәшкил әдилди, АПИ нәздиндә үчиллик хүсүси шә'бә ярадылды. Бүтүн бу тәдбирләрин нәтичәсиндә республикада мұәллимләрнин мигдары кетдикчә артырды ки, бу да ашағыдакы чөдвәлдән көрүнүр.

Илләр	Мұәллимләрнин мигдары
1936/37	15 137
1937 38	16 392
1938 39	19 244
1939 40	21 393
1940/41	22 016

Мұәллимләрнин тәркиби, кейфийәт ә'тибарилә, илдән-илә тәдричән яхшылашса да, гәнаәтбәхш һесаб әдилмирди. Белә бир вәзийәтнин башлыча сәбәби бәйүк әһтияч нәтичәси олараг мұәллимләр сырасына лазыми әлми вә педагожи һазырлыгдан мәрүм олан бир чох үнсүрләрин дахил олмасы иди. Дәврүн орталарында бу нәгсән өзүнү даһа габарыг көстәрирди. Мұәллимләрнин тәркибини сағламлашдырмаг, һәмчинин онларын нүфузуну вә һазырлыгыны йүксәлтмәкдә «Ибтидаи вә орта мәктәб мұәллимләринин шәхси адлары һаггында» партия вә һөкүмәтин 1936-чы ил 10 апрел тарихли гәрары мүнүм рол ойнады.

Һәмнин гәрара әсасән мұәллимләр үчүн «Ибтидан мәктәб мұәллими», «Орта мәктәб мұәллими», «Әмәкдар мұәллими» — адлары мұәййән әдилмишди.

Мұәййән йохламалар әсасында мұәллимләрнин әсас һиссәси тәһсил вә әмәли ишләринә кәрә аттестасиядан кечирмәклә мұвафиг ад алды, икинчи гисминә тәһсилләрини тамамламаг үчүн мөһләт верилди, мұәллимләр сырасына тәсадүфән дахил оланлар исә мәктәбләрдән азад әдиләрәк башга ишә көчүрүлдүләр.

Мұәллимләрнин сияси тәрбийәси, һәмчинин онларын әлми-педагожи һазырлыгыны йүксәлтмәк вәзифәси дөврүн икинчи ярысында да өз актуаллыгыны сахлайырды. Ерли маариф шә'бәләриндән кәлән ма'луматлар мұәллимләрнин сияси-маариф ишләринә чәлб әдилдиһини, онларын нәзәри конфрансларда фәәл иштирак әтдикләрини, мәр'узәчи кими чыхыш әтдикләрини, УИК(6)П-нин XVIII гурултайынын материалларыны... әтрафлы өйрәндикләрини» кестәрирди.

Аттестасия нәтичәсиндә мөһләт алмыш мұәллимләрнин ихтисас тәһсилләрини тамамламаг мәгсәдилә гияби педагожи тәһсил йолна даһа кениш ишләр көрүлүрдү.

Совет һөкүмәти вә Коммунист партиясынын мұәллимләрә көстәрдикләри һәртәрәfli гайгы һәм дә мұәллимләрнин вә саир мәктәб ишчиләринин маашларыны артырмаг һаггында ССР Иттифагы ХКС вә УИК(6)П МК-нын 1936-чы ил 9 апрел тарихли гәрарында ифадә олунурду. Һәмнин гәрара әсасән мұәллимләрнин әмәк һаггы нәнки йүксәлдилмиш ставкаларла верилмәйә башлады, һәтта онлара синиф рәһбәрлийи вә язы ишләринин тәһсини үчүн дә әмәк һаггы тәййән әдилди.

Бүтүн бу мүнүм дөвләт тәдбирләри мұәллимләрнин мадди-һүгүр вәзийәтләрини яхшылашдырыр, онларын нүфузуну галдырыр вә мәс'улийәтләрини артырырды.

Мұәллимләрнин ичтимаи мөвгеләри дә республикада кетдикчә йүксәлирди. Йүзләрлә мұәллимләр зәһмәткешләрин ерли сәветләринә, бир чох мұәллимләр район, шәһәр, вилайәт советләринә, республика вә ССРИ Али Советләринә депутат сечилмишдиләр. Йүзә гәдәр мұәллимә республиканын әмәкдар мұәллими ады верилмишди. 1939-чу илдә республика мұәллимләринин бөйүк бир групу кәнч нәслин тәрбийәси ишиндә фәдакар әмәкләринә кәрә ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф әдилдиләр. Бүтүн булар совет мұәллимләриндә руһ йүксәклийи әмәлә кәтирир, онлары даһа мәс'улийәтлә ишләмәйә сөвг әдирди; республика мұәллимләринин сырасында олан габагчыларын сайы кетдикчә артырды.

Мәктәб һаггында партия вә һөкүмәтин гәрарларынын кетдикчә даһа кениш өлчүдә һәята кечирилмәси, бу гәрарларда ирәли сүрүлән мүнүм педагожи көстәришләрин мұәллимләр тәрәфин-

¹ Азәрб. ССР МН архиви, ОМИ фонду, 1945/46 илин ишләри, иш 48, вәр. 14—26.

¹ Азәрбайчан ССР МН архиви, ОМИ фонду, 1946-чы илин ишләри, иш 23, вәр. 112—216.

дэн кетдикчә даһа дәрһндән өйрәнһлмәси мүәлһм кадрларынын педагожи билһк вә усталыгларыны артырмаға хейли көмәк этди.

Ғабагчыл мүәлһмләр, о чүмләдән Исмайыл Ғаряҗы (1939-чу илдә өлмүшдүр), Алексей Спиридонович Локинов вә башгалары һәлә дөврүн биринчи ярысында актуал педагожи мәсәләләрә даир өз мәғаләләрилә мәтбуатда чыхыш эдир, педагожи фикрин зәнкиһләшмәсинә ярдым эдирдиләр. Хусусән тә'лимни әсас тәшкәләт формасы олан дәрсә даир даһа чох мәғаләләр нәшр эдилһрди.

Мәсәлән, дәрсә верһлән тәләбләрдән бәһс эдәрәк А. С. Локинов һағлы оларағ язырды ки, дәрсин «һәяты тәчүрбәләрлә» раби-тәләндирһлмәси, материалын дәрк этдирһлмәси, дәрсин¹ бәдһи чәһәтдән тәртиб эдилмәси, онун мүвәффәғийәт ачары олан сияси кәскиһлийи вә шакирдләрдә марагын тә'мин эдилмәси педагожи усталығын әсас үнсүрләридир¹.

Ләкин республиканын о заманкы педагожи мәтбуатында дәрч олунан мүәлһм мәғаләләринин нәзәри сәвийһәси һәлә ашағы иди. Бир чох педагожи мәсәләләр, о чүмләдән дәрсин типләри, мүәлһмин дәрсә һазырлығы, дәрсин идея-нәзәри сәвийһәсини йүксәлтмәк тәдбирләри, дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны тә'мин этмәк йоллары вә с. һәлә мүзакирә мөвзуу белә олмамышыды. Бу, гисән дә педагожи элмин өзүнүн һәлә о дөврдә ашағы сәвийһәдә олмасы илә изаһ эдилһрди. Педагожи элми дөврүн тәләбинә көрә сүр'әтлә инкишаф этдирмәк лазым иди. Бу нөгтейи-нәзәрдән МҚ-нын халғ маариф комиссарлығылары системиндә педоложи тәһрифләр һағгында 1936-чы ил 4 июл тарихли гәрарынын ролуну айрыча гейд этмәлийик.

Һәмһн гәрар илә МҚ, юхарыда дейһлдийи кими, педолокиянын элмә анд принципләр үзәриндә әсасландығыны, мәктәбин тәлим-тәрбийә ишләринә бәйүк зәрәрләр вердийини, мүәлһмләрин ролуну вә мәс'улийәтини азалтдығыны, педагожиканын инкишафына мане олдуғуну көстәрһрди. МҚ һесаб эдирди ки, педолокия адланан «әлмин» һәм нәзәрийһәси, һәм дә практикасы яланчы элми вә антмарксист әсаслара истиһад эдир: «Мүасир педолокиянын башлығыча «ғануну», йә'ни ушағларын тәләнин биоложи вә ичтимаи факторларла, ирсийәт вә намә'лум дәйишмәз мүһит тә'сири илә фаталистик шәртләниш олмасы «ғануну», һәр шейдән әввәл, бу әсаслардандыр. Бу дәрһн мүртәчә «ғанун» марксистмә вә инсанлары сосялизм руһунда мүвәффәғийәтлә енидән тәрбийәләндирән, итисадийәтдә вә инсанларын шуурунда капитализм һагыларыны мүвәффәғийәтлә арадан галдыран бүтүн сосялизм гурулушу практикасына ачыгдан-ачыға зиддир».

Педолокиянын яланчы элм олдуғуну ифша этмәклә МҚ, педагожиканын инкишафы үчүн йоллар көстәрһрди. МҚ һесаб эдирди ки, ушағлар һағгында марксист элм ярадылмасы аңач педолокия адланан «әлмин» «әлмә зидд принципләрини арадан

галдырмағ вә педагожиканы бир элм кими, педагоғлары исә о элһин дашыйычылары вә һәятә кечиричиләри кими тамамила бәрпа этмәк әсасында... мүмкүндүр¹.

Коммунист партиясынын бу мүһүм көстәришләри сәһәсиндә мүәлһмләрин элми-педагожи фәаллығылары хейли йүксәлди, Ғабагчыл мүәлһмләр мәктәб һәятынын вачиб педагожи мәсәләләринин мүзакиросиндә, педагожи тәчүрбәни өйрәнмәк, үмумиләшдирмәк вә нәзәри чәһәтдән ишығландырмағда фәал иштирак этмәйә башлады. Педагожиканын нәзәри вә әмәли әһәмийәти олан бир чох мәсәләләри бу дөврдә кеһиш мүзакирә эдилһрди. Көркәмли совет педагоғи Н. К. Крупскаянын, талантлы совет педагоғи А. С. Макаренко гун педагожи ирси республиканын педагожи мәтбуатында әтрафлы шәрһ эдилһрди, көркәмли дөвләт хадими М. И. Қалинин йолдашы кәнчләрин коммунист тәрбийһәсинә даир мәғалә вә мә'рузәләри ерли мәтбуатда дәрч эдилһрди.

Республиканын педагожи элмләр сәһәсиндә чалышан мүтәхәссисләри: проф. А. О. Маковелски, проф. Б. Б. Комаровски, дос. А. Ю. Сейидов, Г. Г. Карамян, М. Мурадханов, В. Л. Архарова вә бир чох башгалары өз ориһинал мәғаләләри вә мә'рузәләрә йүксәл ақтуал педагожи мәсәләләрә даир чыхыш эдирдиләр. Бу мүтәхәссисләрин мүөйһән хидмәтләри ондан ибарәт иди ки, мәктәб һағгында партия вә һөкүмәтин тарихи гәрарларыны, Н. К. Крупская, А. С. Макаренко гун педагожи көрүшләрини мүәлһмләр күтләләринә шәрһ эдирдиләр, мүәлһм кадрлары һазырлығында, мүәлһм кадрларынын педагожи һазырлығыны йүксәлтмәкдә, ата-аналар арасында педагожи пропаганда апармағда, Ғабагчыл мүәлһмләрин яхшы тәчүрбәләрини өйрәнмәкдә фәал иштирак эдирдиләр.

Мәсәлән, Совет Азәрбайҗаны халғ маарифинин инкишафында мүөйһән хидмәтләр көстәрән А. О. Маковелски мүәлһмләрә вә ата-аналара педагожи ярдым көстәрмәк үчүн тез-тез мә'рузәләр сөйләйир вә мәғаләләр язырды. О чүмләдән «Дәрс чәдвәли мөһкәм олмалыдыр» адлы мәғаләсиндә А. О. Маковелски тә'лим кей-фийһәтини йүксәлтмәкдә мәнкәм режимин вә дәрс чәдвәлинин әһәмийәтинин әтрафлы шәрһ эдәрәк язырды ки: «Ара-сыра дәйишилән вә я диггәтсиз тәртиб эдилән чәдвәл мәктәбин ишини позур вә ону гейри-мүтәшәккил эдир. Яхшы гурулмуш чәдвәл мүхтәлиф нөвлү ишләрин әмәк вә истираһәтин дүзкүн нөвбәләшдириләчәйини тә'мин эдиб, шакирдләрин гүввә вә сағламлығыларыны мүһафизә эдәрәк тәһсилни яхшы кейфийәтли олмасына ярдым эдир»².

Республиканын халғ маарифи сәһәсиндә узун илләрдән бәрһ чалышан проф. Б. Б. Комаровски ерли педагожи мәтбуатда дәрч этдирдийи бир сыра мәғаләләриндә А. С. Макаренко гун ушағ

¹ Мәктәб һағгында партия вә һөкүмәтин гәрарлары, сәһ. 68, 69.
² «Коммунист маарифи» газети, № 5. 29 феврал 1936.

¹ «Коммунист маарифи» газети, № 7, 2 ноябр 1934.

коллективнин тәшкили вә тәрбийә эдилмәсинә, шүүрлу интизама даир педагожи ирсини әтрафлы шәрһ эдирди.

Актуал педагожи мәсәләләрин мұәллимләр арасында вә мәтбуатда музакирәси дөврүн ахырына яхын даһа чох кенишләнди. 1941-чи ил март айында биринчи республика элми-педагожи конفرансын кечирилмәси дә буну ачыг көстәрди. А. С. Макаренконун педагожи ирсини өйрәнмәйә, шүүрлу интизам тәрбийәси вә ики ил бир синифдә галма илә мубаризәйә һәср эдилмиш олан бу конفرансда республиканын 600 нәфәрә гәдәр мұәллим вә элми ишчиләри иштирак эдирди. Бир чох габагчыл мұәллимләр һәмин конفرансда өз тәчрүбәләринә даир марағлы мәрүзәләр этдиләр.

Бу конفرанс, демәк олар ки, партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггындакы тарихи гәрарларыны еринә етирмәк уғрунда апарылан мубаризә нәтичәсиндә топланан педагожи тәчрүбәни үмумиләшдирмәк үчүн республикада атылан илк чидди аддымлардан бири иди.

А. С. Макаренконун ушаг коллективнин тәшкилине даир педагожи ирсини тәтбиг әтмәйә башламыш олан орденли кәнч мұәллим Фирузә һачызадә (Кировабад шәһәриндән) өзүнүн илк тәчрүбәләри һаггында конفرансда мәрүзә эдәрәк дейрди ки, коллективизм вәрдишләри нәсиһәтләр йолу илә әмәлә кәлмир, һәр шейдән әввәл «шакирдләрин биркә ишиндә, онларын коллектив формаларда чалышмаларында, йә'ни өзүнү мұәййән вәзифә ичрасында коллективин үзвү һисс әтмәк просесиндә ашыланыр. Шакирд өз йолдашлары илә билаваситә коллектив иши еринә етирәркән, о ишин мұәййән бир сәһәсиндә өзүнү коллектив гаршысында мәс'ул һисс эдәркән, шакирддә мәс'улийәт һисси инкишаф эдир, онда коллектив иш үчүн ифтихар һисси ояныр». Ф. һачызадә мәрүзәсиндә «коллектив ишин, оюнун, кәзинтинин вә үмумийәтлә һәр чүр коллектив педагожи тәдбирин коллективчиләр тәрбийәсиндә бөйүк әһәмийәтини» тәчрүбәдә ачыг көрдүйүнү хүсуси гейд эдирди.

Шүүрлу интизам тәрбийәсинә даир өз тәчрүбәләриндән данышан әмәкдар мұәллим Сәидә Иманова (Баки шәһәриндән) гейд эдирди ки, мәктәбә кәлән шакирд «һәртәрәфли мүсбәт тәрбийә тәс'ири илә әһәтә эдилмәлидир. Ушағларда дахили интизам гайдаларыны чатдырмаг аздыр, онларын бу гайдалара риәйәт әтмәләрини тә'мин әтмәк», онларда интизамлығы вәрдишләри яратмаг ләзымдыр.

Ики ил бир синифдә галма һаллары илә апардығы мубаризә тәчрүбәләриндән бәһс эдән габагчыл ибтидаи мәктәб мұәллими Мәммәд Газиев (Газах шәһәриндән) синфиндәки бүтүн шакирдләрин мүвәффәг олмаларынын сәбәбини өз үзәриндә систематик сурәтдә ишләмәсиндә, «дәрс ишини методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил» әтмәсиндә көрүрдү.

Газиев дейрди ки, чох вахт вә гүввә сәрф эдилмәсинә баһиәряг «ушағларда көрдүйүм һәр бир нөгсаны дүзәлтмәйинчә онлардан әл чәкмирәм»¹.

Конفرансда бу чүр чыхыш эдән габагчыл мұәллимләр чох олмушду.

Габагчыл мұәллимләр һәм дә мәтбуатда чыхыш эдәрәк тәчрүбә мұбадиләсини кенишләндирдиләр.

Баки шәһәри I нөмрәли интернасионал орта мәктәбин директору әмәкдар мұәллим А. П. Седова «Аилә, мәктәб, кәсмәсәл» адлы мәғаләсиндә мәктәбин ата-аналар вә кәсмәсәлла биркә апардығы иш тәчрүбәсиндән бәһс эдәрәк язырды ки, ушағы тәрбийә әтмәк, она мұәййән биликләр вермәклә битмир, яхшы мұәллим олмаг аздыр, һәм дә яхшы тәрбийәчи олмаг ләзымдыр. Мәктәб, аилә вә кәсмәсәл дүн биркә ишинин фәйдаларындан бәһс эдәрәк, А. П. Седова гейд эдирди: «Аилә, мәктәб, кәсмәсәл—сәвет кәнч нәслинин коммунист тәрбийәсиндә үч мүйүм һалга тәшкил эдирләр. Мәһз бу гүввәләрин биркә фәалийәти, мейкәм иттифакын вә ваһид программа һәрәкәт әтмәләрин шәраитиндә... тәрбийә ишиндә истадийимиз нәтичәләри гәдә эдә биләрик»².

Ағдаш интернасионал орта мәктәбин директору әмәкдар мұәллим Муса Әфәндиев һәмин мәктәбин тәчрүбәләринә даир язараг, гейд эдирди ки, мәктәбин педагожи коллективин, һәр шейдән әввәл, һәр мұәллимин элми-педагожи инкишафыны диггәт мәркәзиндә сахлайыр, чүнки бунсуз тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәк чәтиндир. Әфәндиев мәктәбин мадди тә'лим базасынын зәнкинләшдирилмәсинә вә беләликлә дәрсләрин әянилийини тә'мин әтмәйә, синифдән кәнар охуну йаймаға айрыча фикир вердикләрини көстәрди. Әфәндиевин билаваситә рәһбәрлийин алтында шакирдләрин мәктәбяны сәһәдә чалышараг бағ салмалары, мұәллим коллективинин кәсмәсәл тәшкилаты вә ата-аналарла әлбир ишләмәләри вә «бүтүн бунларын мәктәбдә тә'лим кейфийәтини йүксәлтмәйә, шакирдләр арасында тәрбийә ишләринин чанландырылмасына хидмәт әтдийин»³ мәғаләдә айрыча гейд олунурду. Әләвә әтмәлийик ки, республиканын габагчыл мұәллимләри тәкчә үмуми педагожи мәсәләләрин музакирәсиндә дейил, һәм дә мүхтәлиф мәктәб фәнләринин тәдриси методикасына аид мәсәләләрин музакирәсинә киришимидиләр.

Тә'лим кейфийәтини йүксәлтмәк үчүн башга мүйүм тәдбирләрлә бирликдә мұәллимләр үчүн методик рәһбәрликләр, айрыайры фәнләрин, хүсусән ана дили вә рус дилинин тәдриси методикасыны яратмаг да вачиб бир мәсәлә кими гаршыда дурурду. «Мұәллимә көмәк» журналында бу мәсәләләрә даир мүхтәлиф вә о заман үчүн мазмунлу мәғаләләр дәрч эдилдири. Мәсәлән, рус дилинин Азәрбайчан мәктәбләриндә тәдриси методикасынын

¹ Бах: «Мұәллим гәзети» № 12, 13, 1941.

² «Молодой рабочий» гәзети, № 18, 6 феврал 1940.

³ «Мұәллим гәзети» № 10, 13 март 1941.

мүһүм мәсәләләрини ишыгландырмәг мәгсәдилә гочаман мүәллим Ч. Чуварлински, Б. П. Яблонко кими ерли ишчиләрдән башга, Москва элми-тәдгигат институтлары эмәкдашларындан проф. Ф. Ф. Советкин, проф. В. М. Чистяковун да дәйәрли мәгаләләри дәрч эдилирди. Б. П. Яблонковун бу мәсәләйә даир о заманлар көстәрди кениш фәалийәти хүсуси гейд этмәлийик. Б. П. Яблонко өз китаб вә мәгаләләриндә рус дилинин Азәрбайчан мәктәбләриндә тәдрисинә аид олан бир сыра мүһүм педагожи мәсәләләри әтрафлы ишыгландырыр вә беләликлә мүәллимләрә әмәли ярдым кәстәрдири. Мәгаләләринин бириндә тәрчүмә үсүлунун вә тәбии үсүлун мәнфи вә мүсбәт чәһәтләрини кәстәрмәклә о, язырды: «Икинчи дилин тәдрисиндә ән яхшы тәдрис үсүлу ону һесаб этмәк ләзымдыр ки, онун васитәсилә шакирдләрин һәм актив вә һәм дә пассив нитг вәрдишләрини, һәмчинин онларда грамматикая даир билдик вә вәрдишләрин инкишафыны әйни мүвәффәгийәтлә тәмин этмәк мүмкүн олсун. Адәтән белә үсүл һәр ики үсүлун (тәрчүмә үсүлу вә тәбии үсүлун М. М.) сәмәрәли сурәтдә истифадә эдилмәсиндән, бунларын һәр биринин мүсбәт чәһәтләрини үзви сурәтдә бирләшдирилмәсиндән әмәлә кәлән үсүлдур. Беләликлә икинчи дилин тәдрисинә аид олан бу ики әсас үсүлдан сечмә йолу илә комбинасия эдилмиш үчүнчү үсүл әмәлә кәтиририр вә Азәрбайчан мәктәбләринә төвсийә эдилир».

Габагчыл рус педагожи элминин көстәришләринә, һәмчинин Азәрбайчанда олан ингилабдан әввәлки рус-мүсәлман мәктәбләринин бу сәһәдә әлдә әтмиш олдуглары файдалы тәчрүбәйә әсасланараг о, рус дилинин тәдрисиндә ана дилиндән истифадә эдилмәсинә хүсуси ер верилмәсинин файдалы олдугуну кәстәрдири. Б. П. Яблонко мәгаләләриндә рус дили тәдрисиндә тәкчә грамматика гайдаларынын өйрәнилмәсинә дейил, һәм дә шакирдләрин шифаһи вә язылы нитг мэдәнийәтләринин зәнкинләшмәсинә, онларын сөzlәри вә ифадәләри дүзкүн тәләффүз әтмәсинә. бунун үчүн дә онларда рус дилинә гаршы дәрин мараг оянмасына хүсуси фикир верилмәсини мәсләһәт көрүрдү¹.

Бу чүр, мәгаләләр башга фәнләрин дә тәдрис үсүлуна даир нәшр олунурду. Бунунла бәрәбәр, Элми-Тәдгигат Педагогика Институту тәрәфиндән дә айры-айры фәнләрин тәдрис үсүлуна даир, һәмчинин үмуми педагожи мәсәләләрә даир бир сыра китабчалар нәшр олунмушду. Бүтүн бу мәгалә, чыхышлар вә китаблар Азәрбайчан мүәллимләринин педагожи йүксәлишинә хидмәт әтмәклә бәрәбәр, онларын һәм дә педагожи һазырлыг чәһәтдән ени йүксәлиш мәрһәләсинә дахил олдугуну кәстәрдири.

Сайча бөйүк бир мэдәнийәт ордусуна чеврилмиш олан Азәрбайчан мүәллимлери элми, сияси, педагожи чәһәтдән дә хейли инкишаф этмишдиләр, мәктәбин бир чох мүһүм мәсәләләрини мүстәгил музакирә әтмәйә, онларын һәллинә тәшәббүс әтмәйә,

¹ «Мүәллимә көмәк» журналы, № 12, сәһ. 37, 1935.

² Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, № 7, сәһ. 64, 1938.

өз файдалы тәчрүбәләрини өйрәниб, үмумиләшдирмәйә башламышдылар.

Азәрбайчан мүәллимләринин ярадычы фәалийәтләри партия вә һөкүмәтин мәктәб һаггындакы тарихи гәрарлары әсасында, гардаш республикалары, хүсусән РСФСР мәктәбләринин габагчыл тәчрүбәләриндән истифадә әтмәк әсасында кетдикчә артырды.

Лакин һәлә о заманлар И. В. Сталинин шәхсийәтинә пәрәтиш әтмәнин кениш яйылмасы бүтүнлүклә мәктәб ишләринин инкишафына, о чүмләдән мүәллим кадрлары фәалийәтинин ярадычылыг характердә инкишафына өз мәнфи тәсирләрини кәстәрдири.

Совет Иттифагы сосялизмә тәрәф ирәлиләдикчә синифләр мүбаризәсинин куя кетдикчә даһа да кәскинләнчәһәй фикрини ирәли сүрән янлыш мүддәә вә әлчә дә ингилаби ганунийәтин позулмасы нәтижәсиндә о заманлар, хүсусилә 1937-38-чи илләрдә, маариф органлары рәһбәр ишчиләринин, талантлы вә бащарылы мүәллим кадрларынын бир гисминә, мәктәб вә маариф сәһәсиндә партия вә халга сәдагәтлә чалышмаларына бахмаяраг, ифтиралар әсасында, халг дүшмәни ады верилдә сырадан чыхарылды.

Халг маарифинин инкишафында мүәййән хидмәтләри олан Мустафа Гулиев, Пәнаһ Гасымов, Мүсейиб Шәһбазов, Мәммәд Чуварлински, Айна Султанова вә башгаларынын әсл халг дүшмәни М. Ч. Бағыров вә онун әлалтылары тәрәфиндән һәлак әдилмәләри етишкән маариф кадрларына вурулан бөйүк бир зәрбә иди.

Мәктәб гурулушу вә мүәллим кадрларынын инкишафы йолунда олан бу бөйүк маниәләр ишә һәр нә гәдәр мане олса да, марксизм-ленинизм байрағы алтында ирәлийә доғру һәрәкәтимизи даяндыра билмәздәи.

Республика мүәллимләринин педагожи фәалийәти вә сияси фәаллыгы дөврүн ахырларына доғру даһа күчәләндири. Азәрбайчан Коммунист партиясы Бақы Комитәси «Бақы шәһәри нбгидәи вә орта мәктәб мүәллимләри арасында апарылан сияси-тәрбийә ишләринин вәзийәти һаггында» гәбул әтмиш олдугу (май 1941-чи ил) гәрарында гейд эдириди ки, УИК(б) МК-нын 14 ноябр 1938-чи ил тарихли «Партия тәблиғатынын гурулушу һаггында» ки гәрарындан сонра Бақы шәһәри мүәллимләри өз идея-сияси сөвийәсини, педагожи һазырлығыны хейли йүксәлтмиш, өз сыраларында кәч нәслин коммунист тәрбийәси кими шәрәфли вәзифәсини нүмунәви оларәг еринә етирә билән габагчыл мүәллимләр дәстәси етишдирилдиләр. Гәрарда һәм дә дейилдириди ки, партия маарифинин мүәллимләр арасында күчәндирилмәси онларын нәзәри мәсәләләрә марағыны артырмышдыр; Бақы мүәллимләринин актуал педагожи мәсәләләрә даир 139 элми-методик мәгалә язмалары онларын элми-тәдгигат ишинә чидди мейл әтдикләрини кәстәрир.

БК һәм дө гейд эдәрди ки, сияси-тәрбийә ишләринин нөгсанлары нәтижәси олараг бә'зи мұәллимләр өз ишләринә мөс'улий-йәтсиз янашырлар, мұвәфғегийәт фаизини артдырмаг үчүн шакирдләрин билийинә сүн'и йолла шиширдилмиш гийәтләр вә-рирләр вә с.

БК шәһәрин илк вә район партия тәшкилатларындан тәләб эдирди ки, бүтүн бу нөгсанлары йох этмәк үчүн тәдбирләр кәтүр-сүнләр, о чүмләдән «мұәллимләрә күндәлик гайғыны күчләндирсинләр, онларын тәләб вә әһтиячларыны өйрәнсинләр, онларын идея-сияси сәвийәләрини, үмуми тәһсил вә педагожи усталыгларыны йүксәлтмәк үчүн мүнтәзәм бир сурәтдә ишләр апарсынлар». Шүбһәсиз, белә гайғыя республиканын кәнд мұәллимләри даһа чох мөһтач идиләр.

Мәһз она көрә дө мәктәб ишинин ени вәзифәләрини дөврүн тәләб этдийи сәвийәдә һәлл этмәк үчүн ени мұәллим кадрлар һазырлығыны күчләндирмәк, мұәллимләрин сияси вә педагожи сәвийәсини даһа чох йүксәлтмәк тәдбирләри, әввәлки кими, күндәлик мәсәләләр сырасында дурурду.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙҠАН СОВЕТ МӘКТӘБИ БӨЙҮК ВӘТӘН МҮҠАРИБӘСИ ДӨВРҮНДӘ (1941—1945)

1. Мәктәбин вәзифәләри. Вәтәнимизә ханчәсинә һүчүм этмиш гәддар алман фашистләри әлейһинә апарылан Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Коммунист партиясы вә Совет һөкүмәти өлкәнини мұдәфиәси вә дүшмән үзәриндә гәләбә чалмаг үчүн бүтүн совет халгларыны сәфәрбәрлийә алмышдылар. Һамы чәбһәдә гәләбә чалмаг үчүн чалышырды. Мұһарибәнин төрәтдийи чәтинликләрә бахмаяраг партия вә һөкүмәт әввәлки кими кәңч нәслин коммунист тәрбийәси гайғысына галмагда давам эдирди.

Ушаглара кәстәрилән гайғыны мұһарибә шәрантиндә дө күчләндирмәк әзурийәтинә нәзәри-диггәти чәлб эдәрәк, «Правда» гәзәти язырды ки, мұһарибә илә нә гәдәр мәшғул олсаг да «ушаглара, онларын тәрбийәсинә гайғы кәстәрмәк бизим әсас вәзифәләримиздән биридир. Совет һөкүмәти, бәлшевикләр партиясы бүтүн халгла бәрәбәр чәтинликләр ичиндә яшаян ушаглары әввәлки кими гайғы илә әһатә этмәк үчүн имкан дахилиндә олан һәр бир тәдбири гәбул эдир»¹.

Мұһарибә илләриндә мәктәб вә маариф органлары гаршысында мұһүм вәзифәләр дурурду.

Һәр нә гәдәр ағыр олса да, мәктәбләрин фәалийәтини арасы кәсилмәдән давам этдирмәк вә кәңч нәслин коммунизм руһунда тә'лим вә тәрбийә эдилмәси ишини тә'мин этмәк лазым иди. Мұһарибәнин төрәтмиш олдуғу мәшөггәтләрә бахмаяраг, чәтинликләри арадан галдырмаг йолу илә мәктәб яшлы ушаглары мәктәбләрә чәлб этмәк вә мәктәбдән йыйынма һаллары илә кәскин мұбаризә апармаг күнүн ән вачиб мәсәләләри кими гаршыда дурурду. Вәзифә һәм дө мәктәб ишләрини мұһарибәнин тәләбләринә уйғун, әсаслы бир сурәтдә енидән гурмаг, кәңч нәслин аловлу вәтәнпәрвәрләр руһунда, дүшмәнә гаршы нифрәт руһунда тәрбийә эдилмәсини күчләндирмәк, мәктәблиләрин чәбһәйә вә архая мүмкүн олан ярдычларыны тәшкил этмәк, шакирдләрин бәдән тәрбийәсинә хүсуси фикир вермәкдән ибарәт иди.

¹ «Правда» гәзәти, № 71, 24 март 1942.

Бөйүк снйаси вә мэдәни әһәмийәти олан бу вәзифәләрин еринә етирилмәси тәкчә маариф органлары вә мүәллимләрин дейил, һәм дә республиканын бүтүн әһмәткешләринин, Азәрбајчан Коммунист партиясы, Совет һөкүмәти вә комсомол тәшкилатынын диггәтләри мәркәзиндә дурурду.

2. Мәктәб шәбәкәси вә шакирдләр һей'әти. Мүһарибә илләри мә'лум олдуғу үзрә маариф ишиндә ағлакәлмәз чәтинликләр тәрәтишиди. Бақы шәһәриндә вә бир чох гәсәбеләрдә бөйүк мәктәб биналарындан бир гисми мүһарибә әһтиятлары үчүн истифадә олунурду. Мүәллимләрин бир гисми Гызыл Ордуя чағрылмышды, мәктәбләри, хүсусән кәнд ерлериндә, мүәллим кадры илә тә'мин әтмәк, дәрс китаблары вә тә'лим ләвазиматы илә тәһһиз әтмәк хейли чәтинләшмишиди. Юхары синиф шакирдләринчч бир гисми чәбһәйә кетмиш олан ата-аналарыны әвәз әтмәк үчүн мәктәбин тәрк әдрәк истәсалатда ишләмәйә мәчбур олмушдулар. Мүһарибәнин яратмыш олдуғу бу чүр әлверишсиз шәраит мәктәб шәбәкәсинә, шакирдләрин мәктәбә чәлбинә мәнфи тә'сир кәстәрди, мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбийә ишләринин кейфийәти уғрунда мүбаризәни чидди сурәтдә чәтинләшдирди. Мүһарибәнин биринчи илләриндә мәктәб шәбәкәси һәмни чәтинликләр нәтичәсиндә бир гәдәр ихтисар әдилмишиди ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр:

Мәктәб шәбәкәси

Илләр	Ибтидан мәктәбләр	Единилик мәктәбләр	Орта мәктәбләр	Гейри мәктәбләр	Чәми
1941/42	1558	1 257	639	9	3 463
1942/43	1 373	1 259	585	8	3 225
1943/44	1 371	1 251	529	8	3 159
1944/45	1 428	1 263	536	6	3 233

Мәктәб шәбәкәсинин ихтисары әсас ә'тибарилә кәнд ерлериндә олан ибтидан вә орта мәктәбләр һесабына олараг 1943/44-чү дәрс илинә гәдәр давам әтмишиди. Бунун кими шакирдләр һей'әти дә бир гәдәр азалмышды.

Шакирдләрин һей'әти

Илләр	I—IV синиф	V—VII синиф	VIII—X синиф	Чәми
1941/42	357 304	174 527	38 019	569 850
1942/43	291 962	148 575	26 032	466 569
1943/44	288 418	136 304	27 984	452 706
1944/45	321 444	129 314	31 962	482 720 ¹

¹ Азәрбајчан Коммунист Партиясы Тарихи Институту—Сов.ИКП МК-нын нәздиндә Марксизм-Ленинизм Институту Азәрбајчан Филиалынын партия архиви, ф. 1, с. 1198, иш 8, вәр. 38, 39, 73.

1941 вә 1942-чи илләрдә республикада вәзийәт даһа көркин олдуғундан үмуми тәһсил планы хейли еринә етирилмәмишиди. 1943-чү илдә исә план әсас ә'тибарилә еринә етирилмиш олса да, бә'зи районларда вәзийәт енә дә чох пис иди. Һәмни илдә үмуми тәһсил планынын Хызы районунда анчаг 56,1, Сабирабад райо-нунда 57,1, Лерик районунда 59 фәиз еринә етирилмәси буну ачыг кәстәрди.

Бундан башга, шакирдләрин бөйүк бир гисми мәктәбләрдән яйынырды. Она көрә дә мәктәб яшлы ушағлары мәктәбләрә чәлб әтмәк, һәмчинин мәктәбләрдән яйына һадисәсинин гаршысыны алмаг үчүн олдуғча чидди тәдбирләр көрүлмәли иди. Мәһз она көрә дә үмуми тәһсил уғрунда апарылан мүбаризә һәгигәтән үмум халг мүбаризәси характери дашыйырды.

«Мүәллимләрин вә шакирдләрин мэдәни-яшайыш шәраитини яхшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» (1942-чи ил) гәбул әтдикилер гәрарда Азәрбајчан Коммунист партиясы МК вә Халг Комиссарлары Совети маариф органларына вә башга әләгәдар тәшкилатларә бир вәзифә олараг тапшырыларды ки, «Әһтиятчы олан вә аталары Гызыл Ордуя чағрылан ушағларә емәк, палтар, дәрслик вә башга мәктәб ләвазиматы вермәклә мүнтәзәм сурәтдә кәстәрилән көмәк тәшкил әтсинләр¹. Әһтиятчы олан ушағларә ичтимаийәтин иштиракилә бу чүр ярдым кениш бир миясда тәшкил олунмушду. Мәктәбләр нәздиндә олан интернатларын шәбәкәси хейли кенишләнмишиди.

1943/44-чү дәрс илинин әввәлиндән дәвләт хәрчинә 1 500 шакирди әһатә әдән 40 ени мәктәб интернаты ачылды. Бақы, Степанакерт вә Кировабад шәһәрләриндә чәбһәйә кәдәнләрин ушағлары үчүн хүсуси ушаг емәкханалары ярадылды. Әһтиятчы олан ушағларә сәнае маллары, дәрсликләр вә тәдрис ләвазиматы пулсуз бурахылырды. Тәкчә Бақы шәһәриндә әһтиятчы олан ушағларә мүфтә емәк вермәйи тә'мин әтмәк үчүн 1943-чү илдә 508,2 мин, 1944-чү илдә 674 мин, 1945-чи илин 11 айында исә 600 мин манат пул сарф олунду. Әһтиятчы олан ушағларә мүһарибә илләриндә 330 мин манат пулла ярдым кәстәрилди, 1943-чү илдән ә'тибарән йохсул ушағларына 90 175 әдәд сәнае малы тәлснү пайланды. Мүһарибә дөврүндә шәһәрјаны дүшәркәләрдә, санатсннә вә дүшәркә типли мейданчаларда јай айларында илдә 50 минә гәдәр ушаг истираһәт әдирди².

Дөврүн ән мүһүм мәсәләләриндән бири саһибсиз вә бахымсыз ушағлары әһатә әдиб онларә ләзыми гайгы кәстәрмәкдән ибарәт иди. Мүһарибәнин тә'сирин нәтичәсиндә саһибсиз вә бахымсыз ушағларын сайы хейли артмышды. Бунун гаршысыны алмаг вә бу вәзийәтә дүшүмүш ушағларә дәвләт гайгысы кәстәрмәк мөгсәдилә республикада олан ушаг әвләринин сайы артырылыб

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, 26 декабр 1942.

² Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш 125, в. 19.

100-ә чатдырылды. Бу ушаг эвләри 10 миндән артыг юрдуз вә бахымсыз ушаг эһатә эдирди.

Мәктәбләрден яйынан шакирдләри дәрәсә чәлб этмәк эн вачиб мәсәләләрден бири һесаба олунурду. АҚ(б)П МК-нын VIII пленуму (ноябрь, 1942-чи ил) республиканын комсомол тәшкилатларынын ишини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырсын, мәктәб яшлы шакирдләри тәлимлә эһатә этсин, мәктәбдән яйынманын гаршысыны алмаг үчүн гәт'и өлчүләр көтүрсүн, «мәктәб кәңчләрини сијаси тәрбийәси илә систематик сурәтдә мәшғул олсун...»¹

Республиканын комсомол тәшкилати мәктәбләрдә комсомол вә пионер тәшкилатларыны мөһкәмләндирмәйә, шакирдләрин үмуми тәһсилни еринә етирмәйә чалышырды. Бу мәгсәд үчүн 1943-44-чү дәрә илиндә бир чох мәктәбләрдә комсомол бригадалары тәшкил эдилди ки, бунлар да мүүәллимләрлә бирликдә мәктәб яшлы ушагларын сијасиһисини тәртиб этдиләр, мәктәбләрдә охумаян ушагларын сијасиһисини мүүәйһәләшдирдиләр. ҮЙЛККИ-нин 25 иллийи мүнәсибәтилә, чәбһәдә олан дөйүшчүләримизин ушагларына, һәмчинин аталары чәбһәдә һәлак олмуш ушагларга гайғи көстәрмәк һаггында вердийи әһди еринә етирәрәк, Азәрбайҗан комсомол тәшкилати мүүһүм тәдбирләр һәјтә кечирирди.

Республика комсомол тәшкилати кәңч фәһлә, гуллуғчу вә колхозчуларын имәчиликләрини кечирмәк вә вәсант топламаг йолу илә 3,2 млн. манатлыг ярдым фонду дүзәлтмишди вә һәмин фондун һесабына эһтијачы олан шакирдләрә мүүхтәлиф шәкилдә ярдымлар көстәрмишди: он минләрлә ушаға палтар вә аяггабы, 300-ә гәдәр ушаға айда 100 манат тәғаүд вермишди.

Саһибсиз вә бахымсыз ушагларга ярдым көстәрмәк мәгсәдилә 47 бәйүк мүүәссисә нәздиндә ушаг отаглары, 101 бәйүк колхоз нәздиндә ушаг эвләри дүзәлдилмишди. Комсомол тәшкилати вәсигәсилә 25 мин етим ушаг ушаг эвләринә, сәнәт вә дәмир йолу мәктәбләринә дүзәлдилмишди².

Азәрбайҗан ССР-дә яшаян азәрбайҗанлы вә әрмәни ушагларын тәһсил һаггындан азад эдилмәләри һаггында ССРИ ХКС-нин хусуси гәрары (1943-чү ил) юхары синиф шакирдләринин мәктәбдән яйынамасынын гаршысыны алмаг ишиндә мустәсна рол ойнады. Әсасән, бу тәдбирин нәтијәси оларга, VIII—X синифдә охуянларын сайы 1943/44-чү дәрә илиндән ә'тибарән чохалмаға башлады.

1942-чи илин ахырларындан ә'тибарән Бөйүк Вәтән мұһарибәси чәбһәчләриндә әмәлә кәлмиш әлверишли вәзиййәг нәтијәсиндә ордуя чағырылдымш мүүәллимләрин бир һиссәси 1944-чү илдән

ә'тибарән тәрхис эдилмәйә башлады. Әләчә дә мұһарибә эһтијачы үчүн алынан мәктәб биналарынын бир гисми кери гайтарылды.

1944/45-чи дәрә илиндә мәктәбләрин биринчи синифләринә 8 яшлы ушаглардан башга, едди яшлы ушагларын да гәбул эдилмәсинә ичазә верилди. Һәмнин илдән башлаяраг ушагларын едди яшда мәктәбә гәбул эдилмәсинин бөйүк әһәмийәти ондан ибарәт иди ки, бу тәдбир ушагларын ичтимаи тәрбийә системиндә олан бошлуғу, йә'ни бағча тәрбийәсилә (едди яша гәдәр) мәктәб тәрбийәси (сәккиз яшдан) арасында олан бириллик бошлуғу долдурурду.

В Бүтүн бу, һөкүмәт вә халг гайғысы шакирдләрин мәктәбдән яйына һаллары илә гәт'и мүүбаризә апармаға имкан верир, үмуми тәһсил планынын еринә етирилмәси мәктәб шәбәкәсинин бәрпа эдилмәси үчүн әлверишли шәраит ярадырды.

Бу тәдбирләр тез бир заманда өз мүүсбәт нәтијәләрини вермәйә башлады. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1943-чү илдә үмуми тәһсил планы республика үзрә 98,2, Бақы шәһәри үзрә исә 103 фәиз еринә етирилмишди.

Лакин бунларга бахмайраг, вәзиййәт һәлә кәркин иди. Үмуми тәһсил үзрә дөвләт планы еринә етирилә билмирди. Мәктәбдән яйынанларын сайы мұһарибәнин сон илләриндә дә һәлә бөйүк мигдарда иди ки, бу да халг маарифи органларындан, һәмчинин комсомол тәшкилатларындан һәјтә кечирдикләри тәдбирләри кенишләндирмәйи тәләб эдирди.

3. Мәктәбләрдә тәлим вә тәрбийә ишләринин енидән гурулмасы. Бөйүк Вәтән мұһарибәси ССРИ-нин бүтүн итисади вә мәдәни һәјатынын әсаслы сурәтдә енидән гурулмасыны тәләб эдирди. Мұһарибә мәктәб ишләринин дә мүүәйән дәрәчәдә енидән гурулмасы, чәбһәнин эһтијачларына даһа яхшы чаваб верә билләчәк шәкилдә тәшкил эдилмәси зәрурийәтини ирәли сүрмүшдү.

Белә бир тәләбин еринә етирилмәси шакирдләрин идея-сијаси тәрбийә ишләрини күчләндирмәйи, онлары кениш бир өлчүдә ичтимаи-сијаси тәдбирләрә, хусусән ичтиман фәйдалы ишләрә чәлб этмәйи, һәмчинин шакирдләрин бәдән тәрбийәсини вә шуурлуғу интизамыны әсаслы сурәтдә яхшылашдырмағы нәзәрдә тутурду. Бунунла бәрәбәр мәктәбләрдә бүтүн тәлим вә тәрбийә ишләрини енидән гурмагла она мүүбариз вә аловлу вәтәнпәрвәрлик характери вермәк күнүн вачиб бир вәзифәси кими гаршыда дурурду. Бу мәгсәдлә мәктәбләримизин һәм тәдрис планынын енидән көздән кечирилмәси, һәм тәдрис програмларынын яхшылашдырылмасы, һәм дә дәрәс китабларынын мазмунча тәкмилләшдирилмәси, онларга күнүн тәләбилә әлағәдәр тәлим материалларынын әләвә эдилмәси ләзым иди. Енә бу мәгсәдлә мәктәб һәјатында бир сыра тәшкилати-педагожи тәдбирләрин тәтбиғи зәрури иди.

А. Ени тәдрис планы вә програмлар. Бәдән тәрбийәсинин күчләндирилмәси. Мұһарибә дөврүндә тәдрис планы ики дәфә көздән кечирилди: 1942—43-чү вә

¹ «Бакинский рабочий» гәзети, 9 декабр 1942.

² Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛП АФ партия архиви, ф. 153, с. 1, иш 6, в. 66, 67.

1944—45-чи дәрҗилләриндә. Бу тәдрис планлары мұһарибәдән әввалки дөврдә гәбул әдилән тәдрис планларындан—принсип э'тибарилә фәргләнмәсәләр дә V синифдән, хусусән VIII синифдән э'тибарән шакирдләрин бәдән тәрбийәсинә верилән вахты хейли артырмышды. Бу, ашағыдакы тәдрис планындан көрүнүр. Тәдрис

Азәрбайҗан еддильлик (I—VII) вә орта (I—X) мәктәпләринин 1944/45-чи дәрҗ илинә аид тәдрис планы¹

Сыра №-сн	Фәнләрин ады	Синифлар үзрә һәфтәлик сәатләрин миғдары									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	Азәрбайҗан дили	12	12	7(5)	7	6	5	3(2)	—	—	—
2	Әдәби гираәт	—	—	—	—	4(3)	3	2	—	—	—
3	Һусни-хәтт	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
4	Әдәбият	—	—	—	—	—	—	—	4	4	3
5	Рус дили	—	—	5	5	6	6	6	3	3	3
6	Рус әдәбияты	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2
7	Һесаб	7	7	6	6	7	—	—	—	—	—
8	Чәбр, һәндәсә, тригонометрия	—	—	—	—	—	6	5(6)	6	6	6
9	Тәбиият	—	—	2(1)	2	2	2(3)	2	2	2	—
10	Тарих	—	—	0(3)	2	2	2	2	3	4(3)	4(3)
11	ССРИ Конституциясы	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	җография	—	—	2	2	2(3)	2	2	2	2	—
13	Физика	—	—	—	—	—	2	2	3	2(3)	3(4)
14	Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
15	Кимя	—	—	—	—	—	—	2	2	2	3
16	Харичи дил	—	—	—	—	2	2(1)	1	1	1	2
17	Бәдән тәрбийәси	1	1	2	2	3	3	3	4	4	5
18	Рәсм	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
19	Рәсмхәтт	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
20	Нәғмә	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
җәми:		24	24	25	27	33	33	33	33	33	33

планынын дәйишилмәси илә бәрабәр, 1942-чи илдә тәдрис програмлары да мүййән дәрәчәдә енидән тәртиб олуңду, тәлим материалларынын һәятлә әлағәләндирилмәсинә, онун мүмкүн олан ердә алман фашизминә гаршы апарылан нәһәнк ворушларла бағланмасына сә'й әдилди. Бу мәгсәдлә ени нәшр олуңан дәрҗе китабларына да әлағәдәр материаллар әләвә әдилди. Ә'ләвә әдилән материаллар гәһрәмән совет әскәрләринин шүчаәт вә рәшадәтинә, совет халғларынын архада әмәк чәбһәсиндә көстәрдикләри гәһрәмәнлыға һәср әдилди, беләликлә дә бу әләвәләр дәрҗе китабларынын о заманкы һәятлә бағланмасына хидмәт әдирди. Ени програмларын изаһат вәрәғәләриндә тәлим мате-

¹ Мө'тәризадә дәрҗе илинин икинчи ярысында һәфтәлик дәрсләрин миғдары көстәрилмишидир.

риалыны дөврүн тәләпләрилә әмәли сурәтдә бағламағ үчүн мұәллимләр ләзими мәсләһәтләр дә верилдири.

Тәрбийә ишләринин даһа дүзкүн тәшкил әдилләчәйини әһти-мал әдәрәк, һәмчинин шакирдләрин бәдән тәрбийәси дәрсләринин сәмәрәли бир сурәтдә кечирилләчәйини нәзәрдә тутарағ, өлкәминин бир чох бөйүк шәһәрләриндә, Азәрбайҗанда исә Бақы, Кировабәд, Нуха, Степанакерт, Нахчыван вә башға шәһәрләрдә 1943/44-чү дәрҗе илиндән айрыча гыз вә оғлан мәктәпләри тәшкил олуңду. Јакин сонракы илләрин тәчрүбәси көстәрди ки, бу тәд-бир көзләнилән нәтичәни вермир, оғлан мәктәпләриндә исә әк-синә, интизамын хейли зәифләмәсинә сәбәб олур. (Мәһз она көрә дә 1954-чү илдә ата-аналарын разылығы илә гыз вә оғлан мәктә-пләри бирләшдирилди). Мәктәпләрдә бәдән тәрбийәсини күчләндир-мәк мәгсәдилә бир сыра башға тәдбирләр гәбул олуңду. 1943-44-чү дәрҗе илинин әввәлиндә республиканын бүтүн орта вә ед-дильлик мәктәпләри бәдән тәрбийәси мұәллимләрилә тә'мин әдил-мишидиләр. 2300 нәфәрдән чох олан бу мұәллимләр 15 күнлүк хусуси һазырлығ да кечмишидиләр. Бәдән тәрбийәсинин күчләндир-илмәси мәгсәдилә имканы олан мәктәпләр нәздиндә бәдән тәрбийәси салону, идман мейданчалары дүзәлдирилди. һәмчинин бу мәгсәдлә мәктәпләрә хейли идман вә бәдән тәрбийәси алатләри көндәрилди. Тәкчә 1943-44-чү дәрҗе илиндә бу мәгсәд үчүн 137 мин манат сәрф әдилмишид.

Бәдән тәрбийәси республиканын бир сыра мәктәпләриндә, хусусән Бақы вә Кировабәд шәһәрләриндә кетдикчә низама дү-шүрдү. Бир чох мәктәпләрдә мүнтәзәм сурәтдә апарылан бәдән тәрбийәси мәшғәләриндән башға идман дәрнәкләриндә дә иш-ләр хейли яйылмышды. Бақы мәктәпләри нәздиндә белә дәрнәк-ләр 1943/44-чү дәрҗе илиндә 20 мин нәфәрдән артығ шакирд әһәтә әдирди. Буидан башға Бақы шәһәри мәктәпләринин шакирдләр-индән ибарәт комсомолчу-кәңчләр тез-тез бир ики күнлүк пияда йүрүшләри тәшкил әдирди. Бу йүрүшләрдә минләрә шакирд әһәтә олуңур, VI—X синиф шакирдләриндән ибарәт комсомол кросслары кечирилди¹.

Бүтүн бу тәдбирләрин кечирилмәсиндә, хусусән идман дәр-нәкләринин вә йүрүшләрин тәшкилиндә, бәдән тәрбийәси салон-ларынын әлдә гайырма чиназларла тәчһизиндә комсомол тәшки-латлары халғ маариф органларына бөйүк ярдым көстәрилди². Бу сәһәдә гаршыда дуран вәзифә шакирдләрә бәдән тәрбийәсинә даир мұвафиг вәрдиш вә бачарығлар вермәклә бәрабәр, онлары физики чәһәтдән мөтанәтлин вә давамлы олмаға, мөһкәм ирадәли вә интизамлы олмаға алышдырмагдан ибарәт иди.

Б. Тәрбийә ишләринин күчләндирилмә-си. Ән мұһүм тәдбир бүтүн тәлим-тәрбийә ишләринин мұһарибә тәләпләринә уйғун оларағ гурмағ, бүтүн мәктәб фәнләринин тәдр-

¹ Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архивы, ф. 1, с. 1019, иш 125, в. 20.

² Енә орада, ф. 1, с. 1019, иш 22, в. 51.

синдә вә тәрбийә мәсәләләриндә бу тәләбләри максимал бир сурәтдә һәятә кечирмәк иди.

Мәктәбин гаршысында шакирдләри аловлу совет вәтәнпәрвәрлийи руһунда, вәтәнимизин дүшмәнләринә нифрәт руһунда, ССРИ халглары арасында гардашлыг достлуғуну мөһкәмләтмәк руһунда тәрбийә этмәк ишләрини күчләндирмәк вәзифәси гоюлмушду.

Бу вәзифәни еринә етирмәк үчүн бүтүн тәлим-тәрбийә ишләрини енидән гурмак лазым иди. Лакин мәктәби нә чүр енидән гурмалы, нә чүр этмәли ки, вәтәнә һәдсиз мәнәбәт тәрбийәси мәсәләси даһа дүзкүн, даһа әлверишли һәлл эдилсин. «Кәнч вәтәнпәрвәрләрин мәфкурәви тәрбийәси» адлы баш мәгаләсиндә «Правда» гәзети бу мәсәләйә диггәти чәлб эдәрәк, язырды ки: «Вәтәнә мәнәбәт—чанлы инсан дуйғусудур. Әкәр мәфкурәви тәрбийә, педагожи терминлә ифадә эдәчәк олсаг, бир фәндирсә, бу фәнн ән мараглы, мәктәб практикасында, комсомол вә пионер тәшкилатларынын тәрбийә ишиндә тәсирли олмалдыр. Вәтән халгын эзәмәтли әмәлләри, онун тарихинә аид һадисәләр, милләтин бөйүк адамлары һаггында олан сөзләр, гәлбләри руһландыран әһтираслы феилләрдән ибарәт олмалдыр». Бу кәстәришләр мәктәблиләрин мәфкурәви сияси тәрбийәси үчүн зәрури олан форма вә усуллары айдынлашдырды. «Правда» гәзети гәйд эдирди ки, бу мәсәләдә схематизмдән, трафаретдән даһа чоғ гачмаг лазымдыр. «Чанлы, руһлғандырычы, сәфәрбәрәдичи сөзләр сияси тәрбийә ишиндә йүксәк амилдир»¹.

Совет вәтәнпәрвәрлийинин тәрбийәсинин күчләндирилмәси, һәр шейдән әввәл, мәктәб фәнләринин тәдрисини, гурулушуна хәләл кәтирмәдән, енидән гурмағы тәләб эдирди. Бу мәсәдә үчүн ана дили вә әдәбийят рус дили вә әдәбийяты, тарих, ССРИ Конституциясы вә с. фәнләр даһа бөйүк рол ойнамалы идиләр. Бу фәнләр үзрә апарылан дәрсләрдә совет халгларынын мәдәни вә иғтисади наилийәтләри, бу халглар арасында тарихән яранмыш достлуғ. Азәрбайчан халгынын вә үмумийәтлә ССРИ халгларынын сияси, иғтисади вә мәдәни инкишафында, капитализм зәнчириндән азад олмаларында бөйүк рус халгынын ролу вә кәстәрдийи гардашлыг ярдымы даһа долғун шәкилдә изаһ эдилирди.

Шакирдләрин нәзәр-диггәти кечмишдә совет халгларынын ядәлли ишғалчылары гаршы азалдыг мұһарибәләриндә кәстәрдикләри гәһрәманлыглары чәлб эдилирди. Мүмкүн олан ердә тәлим материаллары чәбһәләрдә совет дөйүшчүләринин, архада зәһмәткешләрин кәстәрдикләри гәһрәманлыглары әлағәләндирилди.

Азәрбайчан дили програмынын изаһат вәрәгәсиндә язылдырды ки, дил дәрсләриндә грамматик тәһлил үчүн лазым олан әдәби мәтн «үмумийәтлә бәдни әсәрләрдән, һабелә шакирдләрин оху китабындан алыныр. Бөйүк Вәтән мұһарибәси шәрәитиндә исә

¹ «Правда» гәзети, 5 июн 1944.

мәтнләр ән чәс Гызыл Ордумузун вә халгымызын гәһрәманлыгыны тәсвир эдән бәдни әсәрләрдән кәтүрүлмәлидир»¹.

Әдәбийят дәрсләри гаршысында дуран вәзифә даһа айдын иди. Әдәбийят дәрсләриндә Азәрбайчан кәнчләрини халгымызын вә үмумийәтлә ССРИ халгларынын гиймәтли мәдәни ирси илә, Азәрбайчан әдәбийятынын инкишафына рус әдәбийятынын мүсбәт тәсирилә, рус мәдәнийәтинин габагчыл нұмайәндәләрилә Азәрбайчан мәдәнийәтинин габагчыл нұмайәндәләри арасындакы достлуғла даһа яхшы таныш этмәк лазым иди.

Азәрбайчанын севимли халг шаири Сәмәд Вурғун (1906—1956) «Балаларымыз үчүн кәзәл әсәрләр ярадаг» адлы мәгаләсиндә язырды ки, инсан һиссләри ичиндә ән мүгәддәси, бәлкә ән мұһүмү— вәтәнпәрвәрликдир. Ушағ кәнчлик яшына долдуғу заман ондакы Вәтән мәфхуму кенишләнир, бүтүн өлкә, мәнсуб олдуғу халг һаггында мұлаһизәләр йүрүдүр. Бу мұлаһизәләрин дүрүстлүйүнү кәнчин Вәтән һаггында алдығы мәлүматдан асылы кәрән шаир, тәәсүфлә гәйд эдирди ки, кәнчлийимиз халгымызын вә торғағымызын бөйүк тарихини, кәзәл хүсусийәтләрини, тәбни сәрвәтләрини, кәзәл инсанларыны истәнилән дәрәчәдә билмир. Һалбуки бүтүн бунлары билмәдән шүурлу вәтәнпәрвәр олмаг мүмкүн дейилдир. Бөйүк Вәтән мұһарибәси кәстәрди ки, «ән чоғ гәһрәманлыг вә фәдакарлыг кәстәрән инсанлар— идрәк вә камалча даһа чоғ инкишағ этмиш, Вәтән вә халг мәнәбәттинин мөһкәми не мөтләри илә яшаан, ана торпағын азалдыг вә шәрәфини өз шәхси шәрәфиндән, шәхси мәнфәәтиндән үстүн тутан инсанлар олду».

Мәһз бу мұлаһизәләринә әсәсләнарағ шаир дейирди ки, әлә әдәби әсәрләр яратмалыг ки, онлар кәнчләримизә «Вәтән һаггында үмүми декларациялар, нитгләр дейил, бәдниләшмиш мәлүматлар»² версинләр. Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә әдәбийят дәрсләриндән дә мәһз бу мәгсәдә хидмәт этмәк тәләб олунурду. Әдәбийят програмынын изаһат вәрәгәсиндә бүтүн бу тәләбләр ирәли сүрүлүр вә совет әдәбийятынын ролу айрыча гәйд эдиләрәк тәләб эдилирди ки, «апардығымыз әдаләтли мұһарибәнин эзәмәтли вә бөйүк һәлләдичи тарихи ролуну кениш күтләләр бәдни формада чатдыран совет әдәбийятынын мәс'ул вә шәрәфли ролу конкрет фәкт вә мисалларла изаһ»³ эдилсин. Биолоксия програмынын изаһат вәрәгәси тәләб эдирди ки, «бүтүн курс боюнча тәбийийат дәрсләрини Вәтән мұһарибәси илә әлағәләндирилмәли, кәнд тәсәррүфаты мәнсулларынын гат-гат артыг истәһсал эдилмәсинин дүшмәнә галиб кәлмәкдә бөйүк әһәмийәти ни

¹ Орта мәктәб програмлары. Азәрбайчан дили вә әдәбийят, сәһ. 5. 1942, Азәрнәшр.

² «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 2—3, сәһ. 12, 13, 1945.

³ Орта мәктәб програмлары. Азәрбайчан дили вә әдәбийят, сәһ. 31. 1942.

мал-гара сайынын кет-кедә артырылмасы уфрунда мүбаризэнин дүшмәнә ағыр зәрбә олдуғуну... гейд этмәлидир»¹.

Башга мектәб фәнләринин дә тәдрисини бу чүр енидән гурмаг тәләб олунурду. Физика, химя, рязийят фәнләриндән исә эләвә олараг, системләринә хәләл кәтирмәдән, шакирдләрин әмәли һазырлығларыны артырмаг мөгсәди үчүн истифадә эдилмәси нәзәрдә тутулурду.

Тә'лимин мөзунуну мүһарибәнин тәләбләринә уйғун олараг енидән гурмаг ишләриндә мүәллимләрә ярдым көстәрмәк мөгсәдилә Азәрбайчан Әлми-Тәдгигат Педагогика Институту бир сыра методик вәсант һазырламышды: о чүмләдән «Вәтән мүһарибәси шәрантиндә мектәбин тә'лим-тәрбийә ишләрн» (проф. Б. Б. Комаровски), «Физиканын тәдрисиндә һәрби техника элементләрн» (А. К. Аббасаза), «Орта мектәбдә химянын тәдрисини өлкөнин мүдәфиәсилә нә чүр әләгәләндирмәли» (Ә. Әбдүлрәһимов) вә с.

Дәрс китабларында мүһарибә илә әләгәдар олан материалла-ра көркөмли ер вериллирди. Белә бир әләгә тәкчә програм вә дәрс китабларында дейил, һәм дә язы мөвзуларында, мәсәлә һәллиндә вә с. нәзәрдә тутулурду.

Мүһарибәнин тәләбләринә уйғун олараг, мектәб ишләринин енидән гурулмасы тәкчә фәнләрин тәдрисини дейил, һәм дә бүтүн синифдән вә мектәбдән кәнар ишләрн әһатә эдилди. Бу мөгсәд үчүн мүхтәлиф иш формалары тәтбиғ эдиллирди: Вәтән мүһарибәси чәһәләриндә баш верән мүһүн һадисәләр, мүхтәлиф һәрби эпизодлар, Совет Ордусу дөйүшчүләринин алман фашистләринә гаршы көстәрдикләри гәһрәманлығ нүмунәләри һаггында шакирдләрә мә'лумат вериллирди, шакирдләр тәрәфиндән совет дөйүшчүләринин икилдийини нүмайиш этдирән албомлар тәртиб эдиллирди, ушаг сәһәрчикләри вә мүсамирәләри тәшкил эдиллирди вә орада дөйүшчүләрин чәһәдә, халгын исә архада газандығлары гәләбәләрдән сәһбәтләр апарылырды; шакирдләрлә Вәтән мүһарибәси гәһрәманларынын көрүшләрн тәшкил эдиллирди вә с.

Булардан башга, Бақы шәһәринин бир сыра мектәбләриндә шакирдләрдән тәблиғатчы дәстәләри дүзәлдилмишди ки, булар да орду һиссәләриндә, госпиталларда вә эләчә дә зәһмәткешләр арасында вәтәнпәрвәрлик тәрәннүм эдән шеирләр вә нәғмәләр охумагга чыхышлар эдәрдиләр. Мектәбдә шакирдләр үчүн, бир гайда олараг, Вәтән мүһарибәсинә һәср эдилмиш сияси мә'луматлар, мә'рузә вә мүһазирәләр тәшкил эдиллирди.

Белә тәдбирләр кәнч нәсли вәтәнә һәдсиз мәһәббәт руһунда, фашизмә һәдсиз нифрәт руһунда тәрбийә этмәк үчүн әлверишли эәмин ярадырды. Бүтүн бу тәдбирләр, тә'лим вә тәрбийә ишләринин яхшылашмасына хидмәт эдилди. ХМҚ-нын 1943/44-чү дәрс илинин еқунларына һәср олунмуш һесабатында гейд олунурду ки, шакирдләрн тә'лим вәзифәләринә мүнәсибәтләри хейли чиддиләшмиш, савадларынын сәвийәси йүксәлмәйә башламышдыр.

¹ Орта мектәб програмлары. Биология, сәһ. 4. 1944, Азәрнәшр.

Һесабатда интизам тәрбийәси сәһәсиндә дә бә'зи ирәлиләмәләрин олдуғу вә о чүмләдән кетдикчә мектәб режиминин мөһкәмләnmәси, мүәллимләрин нүфузунын йүксәлмәси, шакирдләрдә мәс'улий-йәт һиссинин инкишафы, мектәбләрдә кобуд бир сурәтдә интизам позғунлуғунун мүшәһидә эдилмәмәси көстәриллирди¹.

Шакирдләр сәрбәст мөвзуларда верилән ишә языларында вәтәнә сонсуз мәһәббәт һиссләрини, сосялизм өлкәсинин гәддәр дүшмәнләри олан фашистләрә гәзәб вә нифрәт һиссләрини ифадә эдиллирди. Бақы шәһәри 139 нөмрәли мектәбинин X синиф шакирди Б. язы ишиндә бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәңчәвинин әрәби мәнв әтмәнин гочарлығ, она рәһм әтмәнин чинайәт олмасы фикрини мисал кәтирәрәк, фашистләрн тәрәтдикләри ганлы фажиәләрдән нифрәтлә бәһс эдилр вә буларә сон гоюла-чагына инандығыны көстәрилди.

Енә дә Бақы шәһәри 134 нөмрәли мектәбинин шакирди Г. ССРИ-нин эзәмәтиндән бәһс эдәрәк язырды: «Өлкәмизин һәлә 27 яшы индикчә тамамламышдыр, о һәлә чоғ кәнчдир, ләкин она халглар вә дөвләтләр чәкиләрәк йол верирләр»². Бу мисаллар шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик һиссини ифадә этмәкдән башга, бу мөгсәд үчүн классик әдәбийәтдан, бәдни образлардан да истифадә элә билдикләрини көстәрилди.

Мүһарибә илләринин олдуғча бөйүк чәтинликләринә бахмая-раг, республика мектәбләрн тә'лим-тәрбийә ишләринин өһдәсиндән әсәсән кәлә биллирди. ХМҚ-нын 1942/43-чү дәрс илинә аид һесабатында дейиллирди ки: «Мектәбләрдә тәрбийә ишләрн айдын мөгсәдә йөнәлдилмиш шәкилдә элә тәшкил эдиллир ки, алман ишғалчыларына гаршы гәһрәманчасына апарылан мүбаризәдә ордумуза, өлкәйә, халгымыза әмәли ярдым көстәрилсин»³.

В. Шакирдләрн ичтимай фәйдалы ишләри. Мектәб ишләринин енидән гурулмасы һәм дә шакирдләрн кәниш бир сурәтдә ичтимай фәйдалы ишләрә чәлб эдилмәсиндә, чәһәһә вә архәя имкан даһилиндә ярдым көстәрмәләриндә ифадә олунурду.

«Правда» гәзети язырды ки: «Бүтүн арха чәһә үчүн ишләйир. Мәкәр бу мүбаризәдә кәнч нәсл үчүн ер тапылмыр?»⁴.

Партиямызын мәркизи органы мәсләһәт көрүрду ки, шакирдләри гүввәләринә мүвафиг олараг тарлада, бостанда, яз-йә ишләринә, мөһсул топланышына, метал гырынтылары топламаға, э'малат-ханада чалышаға, өз мектәбләри үчүн яначаг топламаға, чәһәһәчиләрн аиләсинә ярдым көстәрмәйә кениш бир сурәтдә чәлб этмәк ләзымыдыр.

¹ Азәрб. ССР МН архивн, ОМИ фонду. 1945/46-чы илә аид ишләр, иш № 48, вәр. 152—154.

² Енә орада иш 48, вәр. 73, 74.

³ Сов.ИКП МҚ-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архивн, ф. 1. с. 1019, иш 22, в. 186.

⁴ «Правда» гәзети, 24 март 1942.

Республиканын шакирд вә муәллимләрнә чәбһәйә үмумхалг ярдымынын әзәмәтли һәрәкәтындә һәгигәтән фәал иштирак эдириләр.

«Бакинский рабочий» гәзети хәбәр верирди ки: Учар районундакы Низами адына колхозда муәллимләрнин рәһбәрлийи алтында шакирдләр 12 724 кг сүнбүл топлайыб Вәтәни мудафиа фондуна тәгдим этмишләр; Агдаш району Чәрдәм кәндиндә мәктәбли-еннетмәләр тарлада тахыл сүнбүлләрнин топлаяраг колхоза 8 тон тахыл тәһвил вермишләр. Степанакерт району Храпорт кәндиндә мәктәблиләр тахыл топланышында иштирак этмәклә күндәлик норманы артыгласилә еринә етирмишләр. Көйчай району Екәхана кәндиндә колхоза ярдым әдәрәк шакирд вә муәллимләрнин һәр бири 95—100 әмәккүн газанмышлар вә с¹.

1942-чи илин яйында республиканын мәктәблиләрнә колхозлара ярдым әдәрәк, 2 млн. әмәккүн газанмышдылар. 1943-чү илдә исә кәнд тәсәррүфаты ишләриндә республиканын 2 019 мәктәбә, 126,5 мин шакирди вә 7,8 мин муәллимни иштирак әдәрәк, 6 млн. 245 мин әмәккүн, 1944-чү илдә бу гайда илә 7,2 млн. әмәккүн газанмышдылар².

Бакы шәһри орта мәктәбләрнин минләрлә шакирдләрнә дә ий вә пайыз айларында кәндләрә кедәрәк, мәнсул топланышында колхоз вә совхозлара әмәли ярдым кәстәридиләр. Шакирдләр ялыз кәнд тәсәррүфатында дейил, имәчилик йолу илә шәһәр сәнаеинә дә ярдым кәстәрир, метал гырынтылары топламагда иштирак эдириләр. Тәкчә ону гәйд этмә кифайәт әдәр ки, 1941-чи ил 23 июндан 1942-чи ил 10 апрелә гәдәр пионер вә кәңчләр 30 мин тонадәк әлван метал гырынтылары топлайыб дөвләтә тәһвил вермишдиләр³.

Мәктәблиләрнин чәбһәйә ярдымы мүхтәлиф шәкилләрдә олурду. Онлар почта илә чәбһәйә минләрлә һәдийәләр кәндәрир, дәрнин дуйғуларыны, арзу вә истәккләрини, вәтәнә олан мәнәбәләрнә ифадә едән мәктублар языр, чәбһәдә олан дөйүшчүләрә кәндәридиләр. Мәсәлән, Бакы шәһәри 134 нөмрәли мәктәбин шакирди Ф. чәбһәйә кәндәрдийи «Полад нечә бәркиди» ады китабынын арасына ашағыдакы мәзмунда бир мәктуб да гоймушду: «Әвиз дөйүшчү!

Сизин ишинизи йүнкүлләшдирмәк үчүн нәйимиз варса, сизә кәндәрмәкдән шадланарыг. Әвизим, оху вә әкәр һәрби хәстәханадасанса, тез сағал, әкәр сәңкәрдәсәнсә, кешийимизи чәк. Синифимиздәки шакирдләрнин һамысы яхын заманда галиб кәләчәйимизә әминдирләр. Башга чүр дә ола билмәз...»⁴.

Мүһарибә илләриндә шакирдләрнин ичтимаи, файдалы ишләрнә бөйүк һәчмдә олмагла мүхтәлиф шәкилләр алырды. Шакирд-

ләр һәм мәктәбләрнин ени дәрс илинә һазырлығына, һәм дә чәбһәчиләрнин аиләләринә көмәк эдириләр, дәрман биткиләри топлайырдылар вә с.

Пионер вә мәктәблиләр чәбһәчиләрнин аиләләринә һәгигәтә гиймәтли ярдым кәстәридиләр. Пионер вә мәктәблиләрдә республика үзрә тәшкил эдилмиш 2 003 тимурчулар командасы чәбһәчи аиләләринә тәсәррүфат ишиндә көмәк әдир, көрпә ушағларла мәшгул олур, чәбһәйә мәктублар язырдылар, Совет Мәдлумат Бүросунун хәбәрләрнин әһали арасында яйыр, чәбһәдә оланларны аилә үзвләринә мүхтәлиф ишләрдә көмәк эдириләр вә с. Тимурчу командаларынын фәал ишләрнә һаггында Ханлар районундан, МДГВ-дән, Бакы шәһәрнинин Сталин вә Шаумян районларындан вә с. язырдылар¹.

Пионер вә мәктәблиләрнин көрдүкләри диггәтәлайыг ишләрнин ири дә мүһарибә илләриндә 230 тонадәк дәрман биткиләри вә ирү мейвә топлайыб тәһвил верләри иди. Чәбһәйә кәстәрилән ону халг көмәйи һәрәкатында оналарла мәктәб файдалы вә яхшы ишләринә көрә фәргләнирдиләр, Сиязән районунун Зара кәнди еддилик мәктәби исә ССРИ Халг Торпаг Комиссарлығынын Иккинчи дәрәчәли мукафатыны алмышды².

Ичтимаи файдалы иш мәктәбин комсомол вә пионер тәшкилатларынын да фәалийәтиндә мәркәзи ерләрдән бирини тутурду.

ҮЙЛККИ МК-сы пионер тәшкилатында олан чиддә нәгсанлар вә ону йох этмәк тәдбирләри һаггында гәбул этдийи 1942-чи ил 15 сентябр тарихли гәрарына әсасән, мәктәбләрдә олан пионер дружина вә дәстәләрнин мөһкәмләндирилмәсинә, онларын баш дәстә рәһбәрләрилә тәмин эдилмәсинә, пионерләрнин район, шәһәр, вилайәт штабларынын мөһкәмләндирилмәсинә, дружина вә дәстәләр үзәриндә бу штабларын рәһбәрлийинин яхшылашдырылмасына хусуси фикир вермәйә башладылар. Чүнки бунсына шакирдләрнин ичтимаи-файдалы ишини истәннилән кими тәшкиләтмәк, нә дә онларын, үмумийәтлә, тәрбийә ишинин сөвийәсини лазымы йүксәклийә галдырмаг оларды. 1944-чү илдә республиканын пионер тәшкилатында 2 486 дружина вә 10 395 дәстәдә бирләшдирилимиш 243 244 пионер вар иди. Юхарыда кәстәрилән тәдбирләр нәтижәсиндә нәинки шәһәрдә, һатта кәнд ерләриндә дә бир чох пионер дружина вә дәстәләрнә өз ишләрнин бир гәдәр яхшылашдырмышдылар. Имишли району Отузикиләр кәнди орта мәктәбинин пионер дружинасынын ишләрнә бу нәгтейи-нәзәрдән нүмунә ола биләрди.

Һәмин дружинанын штабы шакирдләрнин дәрсә давам этмәләринә, әвә верилән тапшырыгларын шакирдләр тәрәфиндән сәлигә илә еринә етирилмәсинә нәзәрәт эдириди. Дружина штабы муәллимләрнин көмәйилә мәктәбдә риязийят, тарих, чография фәнн

¹ «Бакинский рабочий» гәзети № 212, 8 сентябр 1942. 7

² Бах: Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш 154, в. 17.

³ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети № 96, 23 апрел 1942.

⁴ «Бакинский рабочий» гәзети № 113, 15 май 1942.

¹ Бах: Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви ф. 158, с. 227, иш 2, вәр. 15, 37, 38.

² Енә орада, иш 19, вәр. 66, 67, 68.

дәриәкләри, һәмчинин бәдән тәрбийәси дәриәи, аяггабы тик-мәйн өйрәдән дәриәк тәшкил этмишиди. 1943-чү ил 25 октябрда һәмнин дружина пияда йүрүш кечирмишиди. «Йүрүшдән габаг дәстәләрин топланышы апарылмыш вә орада кедилчәк ерин тәбни шәранти, йүрүшүн гайдалары һаггында пионерләрә мә-луматлар верилмишиди»¹.

Пионер вә мәктәбдиләри ичтимаи файдалы ишләрә даһа кениш чәлб этмәк, онлара әмәли әмәк вәрдишләри ашыламаг мәгсәдилә һәр ил ушаг техника ярадычылыг бахышлары кечирилди. Пионер вә мәктәбдиләр мұһарибә илләриндә 98,4 мин әлдәгайырма кәрәкли шей дүзәлтмишидиләр ки, бунун 49 мини ушаг бағчалары вә көрпәләр эви үчүн оюнчаглардан, 8 мини мәктәбләр үчүн идман инвентарында, 10 мини физика, химя, тәбнийят кабинәләри үчүн әяни васитә вә чиназлардан ибарәт иди»².

Бүтүн булар кәстәрир ки, мұһарибә илләриндә пионер вә мәктәбдиләрин ичтимаи файдалы ишләри һәгигәтән чоһ кениш-ләнишиди, мәктәбләримиз чәбһәйә вә архая диггәтәләйиг ярдым-лар әдирдиләр.

Гейд әтмәлийәк ки, истәр ичтимаи файдалы ишләрин, истәр-сә дә, бәдән тәрбийәсинә аид олан, һәмчинин чәбһәдәкиләра вә онларын аиләләринә, колхозлара вә совхозлара ярдымлар кәстәрмәк үчүн һәята кечирилән бүтүн күтләви тәдбирләрин ача-ры, әсас һәрәкәтвәричи гүввәсиз кәнчләрдә вә ушагларда көрүнмә-миш сәвнийәдә тәзаһүр әдән вәтәнпәрвәрлик дуйғулары, халг гаршысында өз вәзифәләрини дәриндән дәриәк этмәк, вәтәнә һәдсиз мәһәббәт дуйғулары олмушдур.

Бүтүн бу күтләви тәдбирләр, мәгсәдләриндән асылы олараг, бөйүк тәрбийәви рол ойнайырдылар. Бу тәдбирләрин кениш ми-гяса дә һәята кечирилмәси шакирдләр арасында интизамын, дост-луғун мөһкәмләнишә, коллективлик тәрбийәсинә, шакирдләрдә әмәй севки, әмәк вәрдишләринин әмәл кәлмәсинә, коллек-тивдә вә коллектив үчүн ишләмәк вәрдишләринин мөһкәмләни-синә, бир сөзлә аловлу совет вәтәнпәрвәрләри тәрбийәсинә хид-мәт әдирди.

Ичтимаи файдалы ишләрин тәрбийәви ролуну вә әһәмийәти-ни «Правда» гәзети чоһ яхшы шәрһ әдирди. Мәфкурәви тәрбийә-дән бәһс әдәрәк, «Правда» язырды ки: «Гой ушаг вә кәнчләримиз-нин идея-сияси тәрбийәләринин форма вә үсуллары, яшадығымыз әзәмәтли дөврүн ирәли сүрдүйү мәзунна лайиг олсун...». Чанды вә сәфәрбәрәдичи сөзүн тәрбийә васитәси кими әһәмийәтини кәстәрмәклә бәрәбәр, «Правда» әйни заманда гейд әдирди ки, «бунунла бәрәбәр, әһәмийәти һеч дә аз олмаян башга амил дә истифадә әдилмәлидир ки, бу да сөзлә янашы кедән, ону тамам-лаяи фәалийәтдир».

Киев шәһәриндә күчә дөйүшләри заманы һәлак олмуш Гызыл Орду дөйүшчүсүндән алайын дөйүш байрағыны алан вә ишғал илләриндә онлары хәлвәт сахлайыб фашистләр говулдугдан сон-ра Гызыл Орду алайларындан биринни командиринә тәһвил вә-рән пионер Костя Кравчукун гәһрәман һәрәкәтини мисал кәстәр-мәклә «Правда» язырды ки: «Һәмнин киевли пионер Совет Вәтән-нинә мәһәббәтини өз фәалийәтиндә, һәрәкәтиндә ифадә этди. Кәнч оғлан вә гызылар өлкәнин чағырышына ишләрилә, әмәклә-рилә сәс верилрә. Бу ишләр, бу әмәк кәнч вәтәнпәрвәрләр тәр-бийәсинин ән мұһүм үнсүрүнү тәшкил әдир. Ичтимаи файдалы әмәк сәсият өлкәмиздә һәмнишә шәрәф вә һамус иши, вәтәндаш-ларын вәзифәләри олмушдур. Колхоз тарласында чалышан мәк-тәбли дә, Гызыл Әскәр аиләсинә көмәк әдән тимурчу да вәтәндаш-дыр. Мәктәб, комсомол вә пионер тәшкиләтләры вә элчә дә, аилә кәнчләрә сәрф әтдикләри әмәйин әһәмийәтини изаһ әтмә-лидирләр»¹.

Беләликлә, шакирдләрин мұһарибә илләриндә үмүми вә күт-ләви характер алмыш ичтимаи мәһсулдар әмәйин, өлкәнин итти-сади әнтичларыны өдәмәк мәгсәдиндән башга, кәнч һәмнин тәр-бийәси мәнәфәтинә хидмәт әдирди. Мәһз она көрә дә мұһарибә дөврүнүн чәтинликләринә гаршы апардығы кәркин мұбаризә шәрантиндә шакирдләрин ичтимаи мәһсулдар әмәйини тәшкил әтмәкдә мәктәбләримизин зәнкин тәчрүбәләр топламасыны ай-рыча гейд әтмәлийәк.

4. Мәктәбләрдә тә'лим ишләринин вәзийәти вә ону яхшы-лашдырмаг тәдбирләри. Мәктәб ишләринин мұһарибәнин тәләб-ләри әсасында енидән гурмаг нә гәдәр вачиб олса да, тә'лим мұ-һарибә илләриндә дә мәктәбдә әсас вә һәлләдичи ердә дурурду. мәктәбин әсас фәалийәтини әһәтә әдирди. Гейд әтмәлийәк ки, мұһарибәнин төрәтдийи бир сыра бөйүк чәтинликләр: мұәллим кадрларынын азлығы, дәрс китабларынын вә тә'лим ләвәзиматы-нын чатышмамазлығы, тәсәррүфат чәтинликләри вә с. тә'лим нишиндә бөйүк әнқәләр олса да, мәктәбләрин фәалийәтини да-яндырмырды. Коммунист партиясынын рәһбәрлийи сайәсиндә, дөвләтимизин вә халгымызын һәртәрәфли гайғысы нәтичәсиндә мәктәбләримиз бу саһәдә дә ағыр чәтинликләрдә кәскин мұбаризәдә адымбаадым ирәдиләйир, өз вәзифәләрини еринә етирмәйә чәһд әдирди. Бә'зи мәктәбләр вә бир чоһ мұәллимләр исә вәзифә-ләрини гәнәәтбәхш бир сурәтдә еринә етирдириләр. «Дил вә әдә-бийәт тәдрисинин йүксәк кейфийәти уғрунда» ады мәғаләсин-дә Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары Мирзә Ибраһимов йолдаш язырды ки, республика мәктәбләри бә'зи мүсбәт тәчрүбә чалышмышдырлар, орта мәктәбләри битирән шакирдләрин бир гисми етишмиш, мәдәни вә савадлы адамлар олурлар. Дедикләри-ни әсасландырмаг мәгсәдилә М. Ибраһимов мәктәб һәятындан мұх-тәлиф мисаллар кәтирирди. О чүмләдән о. Бақы шәһәри 172

¹ Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш 22, в. 55.

² Елә орада, ф. 158, с. 1227, иш 6, в. 66.

нөмрөли орта миктэбин дил вэ эдэбийят муэллимэси һүснийй Рзаеванын мүсбэт тэчрүбэлэрини айрыча гейд эдирди. Рзаеванын о агыр иллөрдө белэ, газанмыш олдуғу наилийэтлэринин асл сәбәби онда иди ки, о, өйрәтдийи фәнни, онун методикасыны мүкәмәл билирди, мәшғәлэлэрини марағлы вэ чәлбәдичи йслларла апарыр, шакирдлэрини чалышдырмаға наил олурду. Мәһз она көрә дэ Рзаеванын шакирдлэри өйрәндиклэри дәрсләрдә гәнаәтбәхш бир сурәтдә баш чыхарыр вэ савадлы язырдылар.

Мәгаләдә 132 нөмрөли мәктәбин эдэбийят муэллимэси Билгейс Мәммәдованын мүсбэт тэчрүбәсиндән бәһс олунурду. Б. Мәммәдованын тэчрүбәсиндә дигтәләйиг чәһәтләрдән бири онун һәм өзүнә, һәм дә шакирдләрә чидди сурәтдә дүшү-нүлмүш педагогик тәләбләр чөрмәсиндә вэ бу тәләблэрин еринә етирилмәси үчүн хусуси чәһдләр көстөрмәсиндә иди. Мәммәдованын тәшәббүсү үзрә мәктәбдә эдэбийят дәрнәйи тәшкил эдилмиши; бу дәрнәкдә мунтәзәм сурәтдә марағлы мөвзулар музакирә эдилир, дөрнәк иштиракчыларынын үмуми инкишафларыны тәкмилләшдирди. Мәгаләдә район мәктәбләриндән дә бунә охшар мүсбэт мисаллар көстәрилди¹.

Бу чүр мүсбэт тэчрүбәләр бә'зи Азәрбайчан вэ эрмәни мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси сәһәсиндә дә вар иди.

Бақы шәһәри 91 нөмрөли мәктәбин рус дили муэллими Бөйүкханым Шаһбазова «Рус дилини нә чүр өйрәдирәм» адлы мәгаләсиндә язырды ки: «Муэллимлэрин әсас вәзифәләриндән бири, тәлим материалыны шәраитимизә яхынлашдырмағ, ону муәсир һаятмызла әлағәләндирмәкдир. Б. Шаһбазова өз дәрслэрини мәһз бу тәрздә апарыр, дәрслэрини мүмкүн олдуғча Вәтән муһарибәси материаллары илә сых бир сурәтдә бағлайырды. Рус дилинин грамматикасына аид апардығы дәрсләрдә тәтбиг этдийи методик приимлардан бәһс эдәрәк Шаһбазова язырды ки, дәрс заманы һәр чүр чейнәнмиш ифадәләрдән әл чәкиб, әлә мәзмунлу мәтн үзәриндә шакирдлэри ишләрәтмәйә чалышырам ки, онларын тәсәвүрлэрини инкишаф этдирмәк үчүн әлвәриши олсун, һәмдә шакирдләрә таныш олан мөвзуларда, мәсәлән Бақы нефтчилэринин һаятына, Вәтән муһарибәсинә, чәһһәйә көстәрилән ярдәмә вә с. аид олсун. Шаһбазова дейрди: «Мәни севиндирән одур ки, рус дили шакирдләрәмизин һәр бири үчүн севимли фәнн олмушдур, совет халғларынын бөйүк бейнәлмиләл достлуғуну гүдрәтли мәнбән олан рус дилини өйрәнмәнин һаяти әһәмийәтини һәр бир шакирдим баша дүшүмүшдүр²». Исбата әһтиячы олма-ян бир һәгигәтдир ки, белә бир шәрәфли нәтичә өзбашына ахынла дейил, систематик вә ардычыл чалышма нәтичәсиндә мүмкүн ола биләрди.

Бу чүр мүсбэт тэчрүбә нүмунәлэри тәкчә дил дәрсләриндә дейил, һәм дә физика вә риязийят дәрсләриндә вар иди. ХМК

орта мәктәбләр идарәси рәиси Т. Хасмәммәдов йолдаш физика вә риязийят муэллимлэринин I республика мушавирәсиндә (июн, 1944) сөйләдийи мә'рузәдә бир сыра габагчыл физика вә риязийят муэллимлэринин гәнаәтбәхш ишлэрини нүмунә көстәрилди. О гейд эдирди ки, бир сыра габагчыл физика муэллимлэринин шакирдлэри имтаһанларда мәсәлә вә мисаллары дүшүнчә илә, изаһатла һәлл эдә билмишләр, тэчрүбә аләтлэри вә чиһазлардан бачарығла истифадә эдә билмишләр, онлар физикадан мөһкәм билийә мали олан шакирдләр етишдирмишләр. Мә'рузәдә һәм дә көстәрилди ки, бу габагчыл физика муэллимлэри мәктәбләрдә физика дәрнәйи тәшкил эдиб, бурада шакирдләринә мүхтәлиф сәлә вә мүрәккәб чиһазлар дүзәлтдирир вә беләликлә, физика кабинәсини өз зәһмәтлэри вә өз имканлары илә зәнкинләшдирирләр. Бақы шәһәри I нөмрәли Азәрбайчан мәктәбинин физика муэллими К. Көчәрли, 23 нөмрәли рус мәктәбинин муэллими Ю. Н. Николаев, 10 нөмрәли эрмәни мәктәбинин муэллими Гайказян, Масаллы районундан эмәкдар муэллим Г. Абдуллаев вә бир чох башга физика муэллимлэринин иши бунә мисал ола берләрди. Лакин бу айры-айры мүсбэт тэчрүбәләрлә бәрәбәр, муһарибәнин төрәтдийи чәтишиклэрин нәтичәси оларағ, республика мәктәбләриндә тәлим ишлэри, үмумийәтлә, чох агыр вәзий-йәтлә иди.

1944-чү илин январ айында ана дили вә рус дили муэллимлэринин, июн айында физика вә риязийят муэллимлэринин республика мушавирәлэри кечирилмиши. Бу мушавирәләрдә габагчыл муэллимләр, әлми ишчиләр вә халғ маарифи органларынын рәһбәр ишчилэри һәмин әсас фәнлэрин тәдриси сәһәсиндә төрәнмиш олан агыр вәзиййәти музакирә эдир, нөгсанлары йох этмәк үчүн чарәләр вә йоллар ахтарырдылар. Республиканын физика вә риязийят үзрә бир сыра әлми ишчилэри вә о чүмләдән проф. М. Р. Әфәндиев, дос. Ә. Һүсейнов, дос. М. Чавадов, дос. Г. Арзуманов, В. Берг вә б. һәмин мушавирәдә мәзмунлу мә'рузәләр сөйләмиш, физика вә риязийяттын мәктәбләрдә тәдриси сәвийәсини йүксәлтмәк үчүн йоллар көстәришдиләр.

Мәсәлән, дос. Ә. М. Һүсейнов вә Н. В. Берг «Мәктәбдә әсас риязийят анлайышлары вә тәрифлэри» мөвзуунда сөйләдиклэри мә'рузәдә һағлы оларағ дейрдиләр ки, шакирдлэрин үмуми риязи инкишафыны вә мөһкәм риязи вәрдиш алмаларыны муәсир әлми тәләблэри сәвийәсинә галдырмағ мәгсәдилә «биринчи нөвбәдә илк анлайышлары, тәрифлэри, әдәд, лимит, функционал асылы-лым кими әсас анлайышлары, мәктәбдә дәгиг вә дүзкүн тәлим этмәк лазымдыр». Әмәкдар әлм хадими, проф. М. Р. Әфәндиев вә дос. Г. Арзуманов риязийят дәрслэринин ашағы сәвийәдә олдуғуну гейд эдир вә дейрдиләр ки, «бунун нәтичәсиндә орта мәктәбдә шакирдләр чох вахт бир сыра айры-айры риязийят гайдаларыны эзбәрләйирләр, анчағ онларын һайә әсасланмыш олдуғларыны вә араларындакы мәнтиги әлағәни билмәйирләр. Белә өйрәнишдә, риязийят шакирдләр үчүн тәфәккүр шәкли дейил.

¹ Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 12, 16 январ 1944.

² «Бакинский рабочий» газети, № 84, 25 апрел 1944.

садəчə олараг, бир сыра айры-айры гайдалар йыгымындан вэ назыр «респектлрден» ибарет олур»¹.

Һэгигтэн бир чох мэктеблрде т'алим ишлрнин савиййоси о гэдэр ашагы дүшмүшдү ки, бу вэзиййет һәм мүэллимлрни, һәм элми ишчилрни, һәм дэ маариф органлары ишчилрнини хейли раһат эдирди.

Физика вэ риязийят мүэллимлрнини I республика мүшавирэси кестррди ки, мсэлэн, һесабдан шакирдлр адлы эдэдлрр үзриндэ эмалийят апармагдә чох четинликлр кечирлр, мисал һалл эдэ билсэлр дэ, мсэлэ һаллиндэ ачизлик кестррлр; чөбрдэн мсэлэ һаллиндэ, дустурларын чыхарылмасы вэ тэтбигинэ аз фикир верилрлр, мүрэккөб мсэлэ һаллиндэ һеч яхын белэ, кэлмирлр; физикадан шакирдлр ганун вэ дустурлары эзбэрлэйирлрсә дэ, онларын физики маһиййетини баша дүшмүрлр, лаборатор мшғалэлрни еринэ етирилмир вэ с.

Бу чүр чидди нөгсанлар ана дили вэ эдэбийят дэрслрнини дэ вэзиййетини характеризэ эдирди. Дил вэ эдэбийят мүэллимлрнини мүшавиресиндэ Ә. Гарабағлы йолдаш дейирди ки: мектеблрнин эксэриййетиндэ «дил вэ эдэбийят програмлары еринэ етирилмир. Язы ишлрнини нөвү, һечми, кейфиййети, гиймэтлендирилмэси саһесиндэ бөйүк долашыгылы вэ сәһвлэрэ йол верилр. Шакирдлрнин языларындакы имла, инша, услуб вэ элми сәһвлэр һар аддымда өзүнү кестррлр. Мектеблрде шифаһи нитгин инкишафына аз фикир верилр...»². Шакирдлрнин билийиндэ формализм һөкм сүрүрдү. 1944-чү илин декабр айында кечирилэн маариф органлары рәһбэр ишчилрнини республика мүшавиресиндэ «Йүксөк т'алим-тәрбийэ кейфиййети уғрунда» мөвзуунда мө'рузэ эдэн М. Ибраһимов йолдаш маариф саһесиндэ олан бу чүр чидди нөгсанлары тәһлил эдэрэк дейирди ки: «Мектеблрнимиздэ т'алим-тәрбийэ кейфиййети бизи гэт'иййән өдэйчөк һалда дейилди. Аз да олса, раһатланмаг вэ архайылашмаг үчүн һеч бир әсас йохдур. Әксинэ, изтираб вэ һэйәчанлар догуран сөбәблр олдугча чохдур...»³. Бүтүн бу чидди нөгсанларын сөбәблрни чох иди. Лакин башлыча сөбәби мүэллим һей'етинин бөйүк бир гисминин ярытмаз һазырлыгы олмасында, методик сәһвлэрэ йол вермэсиндэ, б'зилрнини исэ ишэ чидди янашмамасында ахтармаг лазым иди.

Мүэллим кадрынн чатышмамазлыгындан педагожи ишэ лазымы һазырлыгы вэ педагожи стажы олмаян шөхслр кэлмишдилр. Бунлар т'алим ишлрнини тәләблрнини нэ элми, нэ дэ методик чөһөтдөн өдэйирди. Йохлама материаллары кестррди ки, мсэлэн, ана дили мүэллимлрнини бөйүк бир гисми язы иши гөшкилиндэ ардычыллыг кестррмирлр, шакирдлрнин язы иш-

¹ Риязийят вэ физика мүэллимлрнини I республика мүшавиресини материаллары, сәһ. 10, 15, 17, 30, 1944, Азарнәшр.

² Бах: «Азәрбайчан мектеби» журналы, № 1, сәһ. 4, 5, 1944.

³ Енә орада, № 4, 5, сәһ. 3, 1944.

лрнини тәсһнһ эдэркән кәммәһаллик кестррлр, бураһылан услуб, имла вэ с. сәһвлрнин үстүндэн кечирлр, язы ишлрнини планла апармырлар вэ с. Тәччүблү дейилди ки, ишэ бу чүр хошақәлмэз мүнасибәт нәтичәсиндэ бир чох шакирдлрнин савады ашагы дэрәчәдэ иди. Бүтүн бу вэ буна бәнзәр нөгсанлары арадан галдырмаг, шакирдлрнин мүвәффәгиййетини, үмумиййәтлэ, мектеб ишлрнини кейфиййетини йүксәлтмәк үчүн ени тәдбирлр көрмәк, мүэллим вэ шакирд күтлэсини ишэ гаршы мс'улиййетини артырмаг, нөгсанларын тәрәнмәсинэ сәбәб олан бә'зи иш гайдаларындан эл чөкмәк лазым иди. Мүһарибәннин, совет халгы мәнфәәтлрнинэ, сона доғру сүр'әтлэ яхынлашмасы да мектебин тә'лим ишлрнинэ диггәти күчләндрмәк үчүн элвершили шөраит яратмышды. Бу мәгсәдлэ, 1944-чү илдэ бир сыра тәдбирлр гәбул эдилди.

Гәбул эдилэн мүһүм тәдбирлрдән бири истәһсалатдан мектеблрә механики сурәтдэ көчүрүлмүш олан сосялизм ярышынын 1944-чү илин эввәллрниндэ тә'лим ишлрни практикасындан көгүрүлмәсиндән ибарет иди.

Сосялизм ярышы тә'лим ишлрнинэ мүнасиб олмадығындан мүэллим вэ шакирдлрә инад вэ исрарла чалышмаг дейил, заһирән йүксөк олан мүвәффәгиййәт фаизи үчүн ишлэмәк мейли әмәдэ кәтирлрди, мектебдэ тә'лим кейфиййетини йүксәлтмәк уғрунда апарылан һәгиги мүбаризәйә мане олурду. Мәһз она көрә дэ «Правда» гәзети баш мөгәләсиндэ язырды ки, «Механики бир сурәтдэ мектебин тә'лим ишинэ көчүрүлмүш олан ярыш мектебдэ тә'лимни кейфиййетинэ вэ интизама зәрәр вермишди»¹.

Сосярышын механики сурәтдэ мектеблрә тәтбиг эдилмәси нәтичәсиндэ чидди тәшкил эдилмиш педагожи фаалийәт әвәзинэ, мектеблрәдэ ярыш әтрафында бош-бошуна һай-күй салынырды. Әһдәчилкләри «еринэ етирмәк» мәгсәдилэ мүэллимлр шакирдлрнин билийинэ вердикләри тәләблрни хейли азалтмаға мөчбур олурдулар.

Сосярышын мектеблрәдэ ләғвинэ даир МК-нын вердийи кестрршлрә әсасән, ХМК коллекиясынын чыхардыгы гәрәрдә (январ 1944) дейиллрди ки: «мектеблр, мүэллимлр вэ шакирдлр арасында бағланан сосярыш мүгавиләриндэ өһдәйә көтүрүлән йүксөк мәнимсәмә фаизи далында гәчмаг шакирдлрнин биликлрнинэ об'ектив гиймәт верилмәсинэ, шакирдлрдән эдилэн тәләблрнин азалдылмасына, тә'лим-тәрбийә ишиндэ мүэллимни ролунун ашагы дүшмәсинэ вэ нөмрәлрнин ерсиз олараг йүксөк гоюлмасына сәбәб олур...»².

«Мектебдэ тә'лим ишлрнини кейфиййетини йүксәлтмәли» адлы мөгәләсиндэ республиканын рәһбэр партия ишчиси Муса Әлиев йолдаш Азәрбайчан ССР мектеблрниндэ сосярышын тәрәтмиш олдуғу мәнфи һаллардан бәһс эдэрэк, язырды ки, «мүә-

¹ «Правда» гәзети, 13 апрел 1944.

² «Азәрбайчан мектеби» журналы, № 1, сәһ. 35, 1944.

лимләр, шакирдләр вә мәктәпләр арасында бағланан ярыш мұғавиләләри «йүз фаиз мұвәффәгийәт вермәк», ә'ла вә яхшы гиймәт вериләчәк шакирдләрин мигдарыны әввәлчәдән мұыйән этмәк вә с. kimi өһдәчиликләри нәзәрдә тутдугундан, шакирдләрин билийинә верилән гиймәтләр сүн'и сурәтдә йүксәлдиләрди, «бә'зи мәктәбләр исә мұәллимләрин өз үзәрләринә көтүрдүкләри өһдәчиликдән сун-истифадә эдәрәк, дәрсләринә гаршы кәммәһәлләк вә тәнбәллик көстәрилдиләр»¹.

Бу чүр тәһрифләрин нәтичәсиндә шакирдләрин биликләринә верилән гиймәтләр формал чәһәтдән йүксәк олса да, онларын һәгиги билик сәвиййәси ашағыя дүшүрдү. Мәһз она көрә дә өзүнү мәктәб һәятында доғрултмамыш олан сосярышы тә'лим ишләриндә сахламағ олмазды.

Мәктәбләрдә тә'лимин кейфийәтини яхшылашдырмағ мәғсәдилә ССРИ ХКС (июн 1944) хүсуси гәрар гәбул этмишди. Һәмин гәрарә әсасән 1944,45-чи дәрә илиндән ә'тибарән ибтидаи вә еддинлилик мәктәбләрни битирән шакирдләр үчүн бурахылыш имтанлары, орта мәктәбләрни битирән шакирдләр үчүн исә камал аттестаты имтаһаны тә'йин эдилди. Бүтүн фәнләр үзрә көркәмли мұвәффәгийәтләр газанан вә әхлағу ә'ла олан шакирдләрин гызыл вә күмүш медалларла тәлтиф эдилмәси дә гәрарда ирәли сүрүлмүшдү.

Мүһүм педагожи мә'насы олан бу тәдбирләр шакирдләрин билийинә гиймәт верәркән даһа диггәтли олмағы тәләб эдир, һәм мұәллимләрин вә һәм дә шакирдләрин мә'усулийәтини артырды.

1943 44-чү дәрә илиндән Азәрбайчан ССР ХМК-ы РСФСР ХМК-нын тәчрүбәсиндән истифадә эдәрәк, 20 маддәдән ибарәт «Шакирдләр үчүн гайдалар» гәбул этди вә республика ХКС тәрәфиндән тәсдиғ эдилдикдән сонра мәктәбләрдә тәтбиғ эдилмәйә верди. Бу мүһүм сәнәдин мәктәбләрдә тәтбиғи шакирдләр арасында иғтизамын мөһкәмләндирилмәсинә вә тә'лимин кейфийәтини яхшылашдырмаға хидмәт эдирди.

УИЛККИ МК-нын XII пленумунун «Мәктәбдә комсомолун ишләрини яхшылашдырмағ тәдбирләри һағгында» (1944-чү ил) гәбул этдийи гәрар да о заманлар мәктәб һәяты үчүн мүһүм һадисәләрдән бирини тәшкил эдирди. Һәмин гәрарда көстәририлди ки, бундан сонра мәктәбдә тә'лим кейфийәтинин йүксәлдилмәси бир чох һалларда мәктәбдә иғтизамын мөһкәмләндирилмәси вә мүнәсиб гайда ярадылмасындан асылы олачағдыр. Пленум мәктәб комсомол тәшкилатларындан тәләб эдирди ки, тә'лим вә тәрбийә ишләриндә мұәллимә һәр чүр ярдым көстәрсинләр, мұәллимләр коллективилә әлбир ишләсинләр, мұәллимләрин нүфузуну галдырмаға чалышсынлар. Пленум комсомол ичласларында мұәллимләрни тәнғид этмәйә ичазә вермирди.

¹ «Бакинский рабочий» № 43, 27 феврал 1944.

Бу мүһүм тәдбирләр маариф органлары ишчиләринин, мұәллимләр күтлөсинин әсас фикрини тә'лимин кейфийәтини яхшылашдырмағ мәсәләләринә чәлб эдирди.

1944/45-чи дәрә илинин еқунларына һәср эдилмиш һесабатда билдирилди ки, мұәллимләрин район метод бирләшмәләри, педагожи шуралары, мәктәбләрдә фәнн комиссиялары, әсасән, тә'лим материалынын дүзкүн өйрәдилмәси вә мөһкәмләндирилмәси, шакирдләрән сорғу гайдалары, язы ишләринин апарылмасы гайдалары вә с. илә мәшғул олмушлар. Мұәллимләр шакирдләрин чавабарына вә өз ишләринә даһа чидди тәләбкар олмаға, дәрсләринә чиддийәтлә һазырлашмаға «шакирдләрә биликләри мөһкәм мәнимсәтмәк гайғысына галмаға, онлара синифдән кәнарда да ярдым көстәрмәйә, онларын биликләрини диггәтлә гиймәтләндирмәйә» башламышдылар¹.

1944,45-чи дәрә илинин еқунлары һәм дә ону көстәриди ки, дәрсдә мұвәффәғ олан шакирдләрин фаизи артмаса да, онларын биликләри вә савадлары нисбәтән яхшылашмаға доғру кедир.

Мүһарибә бүтүн совет мәктәбләринә вә о чүмләдән Азәрбайчан ССР мәктәбләринә бөйүк зәрәрләр вурмушдү. Лакин буна бахмаярағ, бүтүн совет гурулушу kimi, мәктәбләриниз дә мұһарибә дөврүнү мұыйән гәләбә илә баша чатдырды. Мәктәбләримизин педагожи гәләбәси ондан ибарәт олду ки, совет вәтәнпәрвәрлийи kimi ән нәчиб һисси шакирдләрә тәрбийә этмәкдә, шакирдләрин ичтиман мөһсулдар әмәкләрини кениш һәчмдә тәшкил этмәкдә, бөйүк чәтинликләрә бахмаярағ, үмуми тәһсиллә давам этдирмәкдә вә с. олдугча бөйүк вә гиймәтлин тәчрүбәләр газанды, бу тәчрүбә исә мұһарибәдән сонракы дөврүн ени шәрәитиндә кениш бир сурәтдә истифадә эдилди.

5. Мұәллим кадры. Республика мәктәбләрини мұәллим кадрлары илә тә'мин этмәк мұһарибәдән әввәлки дөврдә белә, һәлл эдилмәмиш галмышды. Мүһарибә исә мәктәбләрин мұәллимә олан әһтиячыны мә'лум сәбәбләрән даһа да кәскинләшдирди.

Азәрбайчан ССР Халғ Маариф комиссары Мирзә Мәммәдов йолдаш мәктәбләрни мұәллим кадрлары илә тә'мин этмәк ишинин мұһарибә нәтичәсиндә хейли чәгинләшдийиндән, һәмчинин бу чәтинликләри арадан галдырмағ үчүн гәбул эдилән тәдбирләрдән бәһс эдәрәк язырды ки, мұһарибә мұәллим кадрларынын вәзийәтиндә хейли дәйишникликләр омағ кәтирмишдир. Бир чох чәтәрбәли вә һазырлығлы мұәллимләр Вәтән уғрунда вурушмағла өз вәтәнпәрвәрлик вәзифәләрини еринә етириләр. Бунун нәтичәсиндә элә һаллар олурду ки, мұәллим йохлуғу сәбәбиндән бә'зи фәнләрин тәдриси мәктәбләрдә даяндырылдырды. Бу чәтинликләрин гаршысыны алмағ үчүн «Халғ Маариф Комиссарлығы мұәллимләрә дәрслә һәддән артығ йүкләмәк, паралел синифләри бирләшдирмәк, ени мұәллим кадры һазырламағ, хүсусилә гадынлары бу

¹ Сов.ИКП МК-нын нәзиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019-иш, 154, в. 26, 27.

ишә чәлб этмәк, тәһлүкәли ерләрдән көчүрүлмүш мұәллимләрдән сәмәрәли истифадә этмәк кими бир сыра тәдбирләр һаята кечирир.

Лакин мұәллимә олан әһтияч, хұсусилә республиканын кәнд районларында, енә дә чидди бир сурәтдә һисс олунур»¹.

Мәктәбләрин мұәллимә олан әһтиячыны өдәмәк үчүн һәгигәтән мұхтәлиф тәдбирләр гәбул эдилирди. Әввәлән, педагожи мәктәбләр вә дарүлфүнун мәзуналары республиканын мұәллимә даһа чох әһтиячы олан ерләринә — район мәктәбләринә көндәриллирди. Мәсәлән, тәкчә 1943-чү илдә 1 678 кәч мұәллим ишә көндәрилмишиди.

«Республика мәктәбләринин иши һаггында» гәбул этдикләри (феврал 1944) гәрарда Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-сы вә республика ХҚС-ы көстәрдириләр ки, мәктәбләрдә мұәллим кадрларынын чатышмамасынын сәбәбләриндән бири дә мұәллимләрдән һисмән, ихтисаслары олмаян башга ишләрдә истифадә эдилмәсидир. Һәмин гәрарә әсасән тәкчә 1944-чү илдә башга идарәләрдә ишләйән 700 нәфәр мұәллим халг маариф органларынын ихтиярына гайтарылды. Бундан әлава, гыса мүддәтли курслар васитәсилә 800 нәфәр фәни мұәллими һазырланыб кәнд мәктәбләринә көндәрилди. Кәнд мәктәбләринин бөйүк әһтиячыны өдәмәк мәгсәдилә республиканын шәһәрләриндән, хұсусән Бахыдан, хейли мұәллим кәнд мәктәбләринә көчүрүлдү. Лакин бүтүн бу тәдбирләр, һәр нә гәдәр диггәтәләйиг олсалар да, республика мәктәбләринин мұәллимә олан әһтиячларыны өдәмәкдән чох узаг иди.

Мұәллимә олан тәләб мұһарибәнин сон илләриндә дә чох бөйүк иди. Гейд этмәлийик ки, мұһарибәнин сон илләриндә ишгәлчылары совет торпагларындан говулмасы илә әлагәдәр олараг ярадылмыш әлверишли шәраит, башга чәһәтләрдән мәктәб шәбәкәсини бәрпа этмәйә имкан вердийн һалда, мұәллим кадрларынын чатышмаазлығы буна мане олурду. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1944/45-чи дәрә илиндә бүтүн кәнд орта мәктәбләриндә мұәллим кадрлары йохлуғундан харичи дилләр тәдрис эдилмирди, VIII—X синифләрдә дәрә дейән мұәллимләрин, һәмчинин орта вә еддилик мәктәб директорларынын вә дәрә һиссә мүдирләринин хейли һиссәси али тәһсилә олмаян мұәллимләр иди.

Мәһз белә бир вәзийәт хұсусән еддилик вә орта мәктәбләр үчүн мұәллим кадрлары һазырлығыны хейли кенишләндирмәк вә сур'әтләндирмәк мәгсәдилә лазыми тәдбирләр көрмәк зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Белә тәдбирләр мұһарибә илләриндә гәбул эдилди.

Әввәлән, 1943-чү илдә Бақы мұәллимләр институтунун базасы үзәриндә мұһарибәнин әввәлиндә дөвләт дарүлфүнуну илә бирләшдирилмиш олан В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт

¹ М. Мәмәдов, «Мәктәбләри даһа яхшы ишләмәйә һазырламалы», бах: «Бакинскый рабочий» гәзети, № 176, 28 июн 1942.

Педагожи Институту бәрпа эдилди. Енә һәмин 1943-чү илдә Кировабәд мұәллимләр институту әсасында инди Зәрдаби адына дашьян педагожи институт тәшкил эдилди. Губа, Ағдам вә Газах шәһәрләриндә мұәллимләр институту ачылды; 1944-чү илдә исә АПИ нәздиндә олан гияби шө'бә әсасында мұһарибәйә гәдәр давам эдән гияби педагожи институт бәрпа эдилди. Бүтүн бу тәдбирләр нәтижәсиндә, һәмчинин ордудан тәдричән тәрхис эдилән мұәллимләр һесабына мәктәбләрә көндәрилән мұәллимләрин саяы кетдикчә артырды. Лакин мұәллимә олан әһтияч о гәдәр бөйүк иди ки, бу әһтияч мұһарибәнин сонунда да, һәтта мұһарибәдән сонрақ бир нечә илдә дә кәскин бир сурәтдә һисс олунурду.

Ашағыдакы чәдвәл мұһарибә илләриндә мұәллимләрин тәркибини көстәрир.

Илләр	Мұәллимләрин саяы
1941/42	20 000
1942/43	16 704
1943/44	16 531
1944/45	18 293
1945/46	18 831

Гейд этмәлийик ки, мұәллимләрин тәркиби мұһарибә илләриндә хейли дөйишмишиди, белә ки, педагожи стажы аз олан мұәллимләр чохлуғу тәшкил эдилдиләр. Мәсәлән, 1944/45-чи дәрә илиндә республика мәктәбләриндә ишләйән 18 293 нәфәр мұәллимдән 5 илә гәдәр педагожи стажы оланлар 9 306 нәфәр иди. Һәмин илдә мұәллимләр арасында 5 961 нәфәр үмуми орта тәһсилә вә орта тәһсилә олмаян мұәллим вар иди¹.

Белә бир вәзийәт мұәллимләрә методик ярдымы гүввәтләндирмәйи, онларын ихтисасыны тәкмилләшдирмәк вә йүксәлтмәк үчүн апарылан ишләри хейли күчләндирмәйи тәләб эдирди. Бу мәгсәд үчүн, аз миғдарда да олса, мұәллимләр үчүн методик әдәбийәт нәшр эдиллирди. Әввәлләр дөвләт дарүлфүнунун гияби шө'бәси, сонралар В. И. Ленин адына Дөвләт Педагожи Институтунун гияби шө'бәси, чәтһиликләрә бахмайраг, гиябычы мұәллимләрә йә имтаһан сессияларына дә'вәт эдир вә онларла мұәййән ишләр апарырды.

Азәрбайчан Мұәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту да гыса мүддәтли курслар вә семинарлар, мә'рузә вә мұһазирәләр тәшкил этмәклә мұәллимләрә хейли методик ярдымлар көстәрлирди. Бу институт тәкчә 1942/43-чү дәрә илиндә: 8 266 мұәллим әһатә этмәклә 278 мұһазирә вә мә'рузә, 814 мұәллим әһатә этмәклә 83 семинар, 1 281 ибтидан мәктәб мұәллими чәлб этмәклә икһәфтәлик курслар, 540 еддилик мәктәб мұәллимини чәлб этмәклә ай ярымлыг курслар тәшкил этмишиди².

¹ Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш, 143, вәр. 62.

² Бах: Енә орада, в. 188.

Совет һөкүмәти вә Коммунист партиясы мұәллимләрин мадди шайыш шәрәтләрини йүнкүләшдирмәк үчүн дө бир сыра тәдбирләр гәбул этмишди. Мәсәлән, Баку вә Кировабад шәһәрләриндә мұәллимләр үчүн хусуси емәкхана ачылмышды. Кәнд мұәллимләринә 5 000, онларын ушагларына исә 1 250 хусуси пай верилмишди. Әрзаг вә сәнае маллары илә тә'мин әдилмәкдә мұәллимләр сәнае фәһләрилә бәрәбәрләшдирилмишди, кәнд мұәллимләринин һәйәтјаны тәсәррүфатлары кенишләнирди. 1943-чү илә мұәллимләрин зәһмәт һаглары бир гәдәр артырылмышды. Мәктәб ишләриндә хусусилә фәргләнән мұәллимләрдән бөйүк бир групу Азәрбайчан ССР Али Советинин Фәхри Фәрманы илә тәлтиф әдилмишди, 245 мұәллиме исә республика мәктәбләринин Әмәкдар мұәллими ады верилмишди вә с.

Республиканын мұәллимләри вәтән гаршысында үзәринә дүшән шәрәфли вәзифәни еринә етирмәйә чәһд эдир, кәнч нәслин тә'лим-тәрбийәси ишиндә бөйүк әмәк сәрф әдирләрди. Мүһарибәнин чәтинликләри мұәллимләрин түкәнмәз гүввәләрини зәифләдә билмирди. Мүһарибәнин биринчи күнүндән совет мұәллимләри сәслазм өлкәсинә өз сәдагәтини кәстәрир, бүтүн баһарыг вә гүввәсилә чәһһәйә вә архај кәмәк эдир, дүшмәнә галиб кәлмәк кими мүгәддәс халг һәрәкатында фәал иштирак әдирдиләр. Мұәллимләрин бу чидд чәһдләри тәкчә онларын ихтисасына аид мәктәб ишиндә дейил, һәм дә чәһһәдәкиләрә исти палтар топламаг, чәһһәдәки дөйүшчүләримизә һәдийәләр кәндәрмәйи тәшкил этмәк, яй айларында колхоз вә совхозлара-кәмәк этмәк, чәһһәдә охланларын аиләсинә кәмәк тәшкил этмәкдә вә с. өзүнү кәстәрирди. Бүтүн кәнд мұәллимләри вә шәһәр мұәллимләрини әксәрийәти әһали арасында тәблиғатчылыг әдирдиләр. Ерли партия тәшкилатынын яхшы кәмәкчиләри кими онлар, әһалини тәсәррүфат вәзифәләрини еринә етирмәк, чәһһәйә ярдым кәстәрмәк ишиндә сәфәрбәрлийә алмагдә фәал иштирак әдирдиләр.

Бүтүн совет мұәллимләри аиләсиндә Азәрбайчан мұәллимләринин дә газанмыш олдуғлары ән бөйүк наилыйәт исә кәнч нәслдә аловлу вәтәнпәрвәрлик тәрбийә этмәк, бу мүгәддәс вә шәрәфли ишдә әлиндән кәләни әсиркәмәкдә ифадә олунурду. Мәктәб вә мұәллимләримизин тәрбийәви тә'сирини нәтичәләри өзүнү мүхтәлиф формаларда кәстәрирди. Гызыл Орду дөйүшчүләрини, һәтта ән чәтин чәһһә шәрәнтиндә белә, вахты илә тәһсил вә тәрбийә алмыш олдуғлары мәктәби вә мұәллимләрини бөйүк миннәтдарлыг һисси илә хатырламасында бу, парлаг сурәтдә нумайиш әтдирилдири. Халг Маариф комиссары М. Мәммәдов язырды: «Азәрбайчан мәктәбләри Вәтән мүһарибәси чәһһәләриндә мәрәдликлә вурушан бир чох мә'зунлары илә фәхр әдә биләрләр. Мәктәб онларын ирадәләрини мөһкәмләндирмиш, онлары дүшмәнә нифрәт руһунда тәрбийә этмиш, мүһарибәнин ағыр шәрәнтинә дөзмәйә өйрәтмишди; мәнз она кәрә дә онлар өз мәктүбларында мәктәб вә мұәллимләринә миннәтдарлығларыны 'биддириләр»¹.

Бу нөгтеи-нәзәрдән сәчийәли олан бир чох мәктүблар о заманкы мәтбуатымызда дәрч олунурду. Мәсәлән, дос Ә. Сеидов «Азәрбайчан мұәллимләринин шәрәфли иши» ады мәғаләсиндә А. Кирәчли ады бир нәфәр дөйүшчүнүн она яздығы мәктүбун мәзмунуну вериди. Мәктүбдә дейилдири ки: «Сиз мәним кәнчлийимин тәрбийәчисисиниз. Мәнним дүнякөрүшүм, һәјята бахышым билаваситә сизин рәһбәрлийинизлә дүзкүн истигамәт ала билмишди. Мән бу күн дөрд илә яхындыр ки, бөйүк вә мүгәддәс мүһарибә чәһһәләриндә дүшмәнә гаршы вурушмаларда одлансудан чыхырамса, Вәтәнинин, халгымын алыны ачыг, үзүнү ағ этмәйә чалыһырамса, бурадә мәнз мұәллимин олан сизин бөйүк пайыныз вардыр»¹.

Хачатур Хачатурян ады баһга бир дөйүшчү Чардахлы кәндиндә яшайн атасына яздығы мәктүбдә дейилди: «Һөкмән мәктәбә кет. Мәнним мәктүбуму мұәллимләрә кәстәриб дә ки, сәнин оғлун Хачатур онлары унутмамышдыр. Мәктәбдә кечирдийим күнләр улдузалу кечәләрдә вә дарысгал газмадә— һәр ердә ядыма дүшүр... Мұәллимләрә айрыча мәктүб язмага вахт тапа билмирәм. Мәктүб язмаг әвәзинә, бу кағызымда үч нишан гәюрам. Гой бу нишанлар мәнним гәлбим полад кими мөһкәм әдән мәктәбә, мұәллимләрә мәнним сәмини саламымы әвәз әтсин...».

Һәмин бу факты «Кәнд мұәллими» ады баш мәғаләсиндә дәрч әдәрәк, «Правда» гәзети язырды ки, кәнд мұәллимләри үчүн сәмини саламлар кәндәрән тәкчә Хачатур дейилдири. Оуну доғма кәнд мәктәбиндә гәлби полад кими мөһкәмләнән һәмйәрдиләрә аз дейилдири. «Вәтән мүдәфиәчиләринин мәрдлийи вә икядлийи, бәрәкәтли Совет торпағында ени вәтәнпәрвәрләр нәсли етиширмиш, сарсылмаз прадәли, мөһкәм, сәдагәтән вә мүгәддәс вәтәнпәрвәрлик вәзифәсини дүшүнән адамлар тәрбийә әдиб бәсләмиш халг мұәллимләри үчүн бөйүк мүкафатдыр»².

Бүтүн бунлар шакирдләри вәтәнә һәдәсиз мәнәббат руһунда тәрбийә этмәк ишиндә Азәрбайчан мұәллимләрини һәм фәрәһләндирир, һәм дә руһландырды. Дәрәдә, дәрәдән вә мәктәбдән кәнар ишләрдә мүхтәлиф үсуллар вә иш формалары тәтбиғ этмәкдә Азәрбайчан мұәллимләри өзләринин шәрәфли вә мүгәддәс тәрбийә вәзифәләринин өһдәсиндән кәлмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Исбатә әнгиячы олмајан бир һәгигәтдири ки, Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндә Совет халгынын дүшмән үзәриндә чалдығы тарихи гәләбәдә совет мәктәбләри вә совет мұәллимләринин көркәмли ери вә хидмәтләри вар иди.

Бүтүн бунлар совет мұәллимләри аиләсиндә Азәрбайчан мұәллимләрини дә мәктәб гуручулуғунда мүһарибәнин вурумуш олдуғу зәрәрләрә инадла мүбаризә апармаға сәвә әдирди.

¹ «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 2—3, сәһ. 41, 1945.

² «Правда» гәзети, 18 июл 1944.

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети № 176. 28 июл 1942.

БЕШИНЧИ ФАСИЛ

АЗЭРБАЙЧАН СОВЕТ МЭКТЭБИ СОСЯЛИЗМ ЧЭМИЙЭТИНИН МУҲАРИБЭДЭН СОНРАҚЫ ИНКИШАФ ДӨВРҮНДЭ (1945—1955)

1. Мәктәбин вәзифәләри. Бөйүк Вәтән муһарибәси совет халгынын гәләбәси илә битдикдән сонра өлкәмиздә динч гуручулуғ дөврү башланды. Коммунист партиясы тәрәфиндән гаршыя гоюлан вә бөйүк сияси, иғтисади вә мәдәни әһәмийәти олан вәзифә — муһарибәнин өлкәмизә вурмуш олдуғу яралары сағалтмагдан, ССРИ-дә халғ тәсәррүфатыны бәрпа этмәкдән вә коммунизм йолунда ону инкишаф этдирмәкдән ибарәт иди. Бу әзәмәтли вәзифә, һәм дә совет мәктәбләринини гаршысында дуран маариф мәсәләләринини муәйяәнләшдириб дөгигләшдирди.

Үмуми иғтисади вә мәдәни инкишафымыз зәмининдә ени йүксәлиш дөврүнә кирән совет мәктәбләри гаршысында, муһарибә илләриндә сөвийәси хейли ашағы дүшмүш тә'лим вә тәрбийә ишләринини кейфийәтини яхшылашдырмағ, о чүмләдән ики ил бир синифдә галан шакирдләрин сайыны азалтмағ, тә'лим вә тәрбийәнини идея-сияси сөвийәсини йүксәлтмәк вәзифәси дурурду.

Кәнч нәслин идея сафлығы әсасында тәрбийә әдилмәси муһарибәдән сонрақы дөврүн әввәлләриндән диггәт мәркәзиндә дурурду. УИК(б)П МК-нын 1946 вә 1947-чи илләрдә мәфкурә мәсәләләринә даир гәбул этдийи гәрарлар, хүсусилә «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында 14 август 1946-чы ил тарихли гәрар кәнчләри дүзкүн тәрбийә этмәк, онларын тәләбләринә чаваб вермәк, сағлам, коммунизм ишинә инанан, маниәләрдән горхмаян, һәр чүр маниәни арадан галдырмаға һазыр олан нәсл тәрбийә этмәйи тәләб эдирди.

Халғ маарифи органлары муһарибә илләриндә хейли зәрәр дәймиш олан мәктәбләр шәбәкәсини бәрпа вә инкишаф этдирмәк, бә'зи ерләрдә позулмуш олан үмуми ичбари тәһсил ганунуну һәр ердә һәята кечирмәк, мәктәб иншааты вә муәллим кадрлары һазырлығыны күчләндирмәк вә с. үчүн ени дөврдә әлвершли имканлар әлдә этмишди.

Дөрдүнчү бешиллик планын (1946—1950-чи илләр) өлкәмиздә мувәффәгийәтлә еринә етирилмәси, һәмни бешиллийини сон илләриндә, бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанын да бүтүн ерләриндә үмуми еддилик тәһсилә кечмәйи имкан верирди.

Бешинчи бешилликдә (1951—1955-чи илләр) мәктәбләримиз гаршысында гоюлан вәзифәләр хейли кенишләнди. Сов.ИКП XIX гурултайы (1952-чи ил) бүтүн мүттәғи республикаларын маариф органлары вә мәктәбләри гаршысында 1955-чи иләдәк республика мәркәзләри, республика табелийиндә олан шәһәрләр, вилайәт, өлкә вә бөйүк сәнае мәркәзләриндә еддилик үмуми тәһсилдән онилик үмуми тәһсилә кечмәйи баша чатдырмағ; алтынчы бешилликдә бүтүн шәһәр вә кәнд ерләриндә онилик үмуми тәһсилә кечмәк үчүн һазырлығ көрмәк, һәмчинини орта мәктәбләрдә политехник тә'лими һәята кечирмәйи башламағ кими муһүм вәзифәләр гојду.

Бүтүн республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчан ССР-дә халғ маарифи органларынын вә муәллимләрини әсәе диггәтләри ени дөврдә, ихарыда гојд олунан вәзифәләрини еринә етирилмәсинә чәлб олунмушту.

2. Еддилик үмуми тәһсилин баша чатдырылмасы вә онилик үмуми тәһсилә кечмәк. Ушағларын үмуми тәһсилә әһәтә әдилмәләри мәсәләси, динч гуручулуғ дөврүндә халғ маарифи органларындан бөйүк чәһдләр тәләб эдирди. Бу вәзифәни еринә етирмәк мәғсәдилә һәр шейдән әввәл, муһарибәдән зәрәр көрмүш олан мәктәб шәбәкәсини бәрпа этмәк лазым иди. Коммунист партиясынын вә Совет һөкүмәтинини гайғысы сайәсиндә һыса бир мүддәт ичәрисиндә 1949 50-чи дәрә илиндә республикада мәктәб шәбәкәси, әсәсән, бәрпа әдилмиш олду. Лакин мухтәлиф типдә олан мәктәбләр шәбәкәси әйни сүр'әтлә бәрпа әдилмирди. VIII синифләрини чәтничликлә тәшкил әдилмәси нәтижәсиндә кәнд ерләриндә орта мәктәбләрини шәбәкәси 1948 49-чу дәрә илинә гәләр ихтисар олунурду. Орта мәктәбләрини шәбәкәси 1949-чу илдән әтибарән, әввәлләр тәдричән, сонралар сүр'әтлә кенишләnmәйә башлады. Кәнд ерләриндә даһа чох зәрәр чәкмиш олан ибтидан мәктәбләр шәбәкәси исә 1948 49-чу дәрә илиндә һәнки муһарибәдән әввәлки миғдарына чатды, бәлкә ону бир гәләр дә кечди.

✓Еддилик мәктәбләр шәбәкәси муһарибә илләриндә ихтисар олунан орта мәктәбләр һесабына бир гәдәр кенишләnmиш олдуғундан, муһарибәдән сонрақы илләрдә — 1951 52-чи дәрә илинә гәдәр бөйүк бир сүр'әтлә кенишләнди ки, бүтүн бунлар ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Ибтидан мәктәбләр шәбәкәсинин бәрпа әдилмәси, һәмчинини еддилик мәктәбләр шәбәкәсинини кенишләnmәси, хүсусән өлкәминин муһарибәдән сонра газанмыш олдуғу ени иғтисади йүксәлиш нәтижәсиндә бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да 1949 50-чи дәрә илиндән әтибарән һәр ердә еддилик тәһсил тәтбиг әдилмәйә башлады.

Иллэр	Ибтидан	Мәктәб шәбәкәси ¹		Гейри	Чәми
		Еди-лик мәктәбләр	Орта		
1945 46	1 492	1 290	470	6	3 258
1946/47	1 579	1 323	448	8	3 358
1947 48	1 649	1 351	445	9	3 454
1948 49	1 717	1 376	424	8	3 525
1949 50	1 710	1 378	434	8	3 530
1950 51	1 669	1 509	444	8	3 630
1951 52	1 542	1 571	488	7	3 608
1952 53	1 499	1 553	560	7	3 619
1953 54	1 455	1 532	605	7	3 599
1954 55	1 383	1 512	727	7	3 629
1955 56	1 345 ²	1 513	751	7	3 616

Еддилик үмүмү тәһсилни тәтбиғи бүтүн шәһәр вә кәнд ерләриндә IV синифләри битирән шакирдләри тамамилә еддилик вә орта мәктәпләрин V синифләринә чәлб этмәи нәзәрдә тутурду. Үмүмийәтлә, IV синифләри битирән шакирдләрин шәһәр ерләриндә һамасы, кәнд ерләриндә исә 90 фәзиндән чоһу V синифләрә чәлб эдилди. Хүсусилә Бақы шәһәри, МДГВ, Ағдам, Көйчәй, Тавус районларында еддилик үмүмү тәһсил гәнаәтбәхш бир сурәтдә еринә етирилди. 1949 50-чи дәрә илиндә бу сәһәдә әлдә эдилән наилийәтләр, о бири илләрә нисбәтән, мөһкәм-ләндирилди вә беләликлә, еддилик үмүмү тәһсил, бураһылан нөгсанлара баһмаярағ, әсәс ә'тибарилә 1951 52-чи дәрә илиндә баша чәтдырылмыш олду. Бу, мәдәни гуручулуғ сәһәсиндә Азәр-байҷан халғынын газанмыш олдуғу ән мүйһүм наилийәтләрдән бири һесаб эдилди. Еддилик үмүмү тәһсилни тәтбиғи нәтичәсиндә V—VII синифләрдә оһуян шакирдләрин миғдары хейли артды, орта тәһсилни кенишләндирилмәси үчүн әлверишли зә-мин ярадылмыш олду.

Орта мәктәпләрин шәбәкәси, һәмчинин VIII—X синифләрдә оһуян шакирдләрин миғдары 1951/52-чи дәрә илиндән даһа сүр-әтлә артмаға башлады. Бүтүн бунлар 265-чи сәһифәдәки чәдвәлдән ачығ көрүнүр.

Чәдвәлдән көрүндүйү үзрә, I—IV синиф шакирдләринин үмү-ми миғдары 1949 50-чи дәрә илиндән 1954 55-чи дәрә илиндәк һәр ил азалырды ки, бу да мүйһарибә илләриндә доғумун хейли азалмасы илә изәһ эдилди, I—IV синиф шакирдләринин үмүми миғдары 1955-чи илдән ә'тибарән енә дә артмаға башлады.

Мәктәб ишләри сәһәсиндә газанылан ән мүйһүм наилийәт-ләрдән бири дә Сов. ИКП XIX гурултайынын бешинчи бешиллик план һаггында вердийи директивләрә әсәсән Азәрбайҷанын Бақы, Кировабәд, Степанакерт вә Нахчыван кими дәрә шәһәриндә үмүми ониялик тәһсилни баша чәтдырылмасы иди. Йә'ни һәмни шәһәрләрдә VII синифләри битирән шакирдләрин, демәк олар

¹ Бах: Культурное строительство ССР, Москва, 1956, стр. 98.

² Ибтидан мәктәб шәбәкәсинин (дәврүн сон илләриндә) бир гәдәр их-тисар эдилмәси бу мәктәпләрин бир гисминин еддиликләрә чеврилмәси вә ушағ азлығындан бә'зиләринин шакирдләрини башга гоңшу мәктәб-ләрә көчүрмәклә, бағланмасы илә изәһ эдилди (мүәллиф).

Шакирдләрин артмасы¹

Илләр	Шакирдләрин артмасы ¹			Чәми
	I—IV сии.	V—VII сии.	VIII—X сии.	
1945/46	342 304	114 853	28 342	485 499
1946/47	391 399	111 619	29 520	532 538
1947 48	431 196	115 005	30 057	576 258
1948/49	436 214	128 327	30 455	594 996
1949 50	426 510	154 645	33 562	614 717
1950 51	391 284	190 237	39 152	620 673
1951 52	339 417	218 457	50 260	608 134
1952 53	293 796	234 233	64 873	592 902
1953 54	270 351	237 133	83 218	590 702
1954 55	226 979	220 055	99 517	589 551
1955 56	286 167	197 075	108 834	592 076

ки, һамасы я орта мәктәпләрин VIII синифләринә, я да орта их-тисас мәктәпләринә, сәнәт мәктәпләринә даһил елурдулар. Әлава этмәлийк ки, тәкчә адларыны чәкдийимиз дәрә бейүк шәһәрлә дейил, республиканын Губа, Соляи, Ләнкәран, Нуһа, Ағдам, Сумгайт, Мишкәчевир вә с. кими башга шәһәрләриндә дә, һәм-чинин бир чох кәнд ерләриндә дә орта тәһсилни кенишләндирил-мәси сәһәсиндә мүйһүм наилийәтләр әлдә эдилмишди. Тәкчә оһу көстәрмәк кифайәт эдәр ки, һәлә 1953-чү дәрә илиндә VII синиф-ләри битирән шакирдләрин шәһәр ерләриндә 94 фәзи, кәнд ер-ләриндә исә 57,5 фәзи орта вә я орта ихтисас тәһсилинә чәлб эдилмишди.

Орта мәктәпләринин шәбәкәси кениш олан ерләрдә вәзийәт даһа яхшы иди. Мәсәлән, һәмни 1953 54-чү дәрә илиндә VII синифләри битирән шакирдләрин Тавус районында 69, Шамхор районунда 68,6, МДГВ-дә 75, Нахчыван МССР-дә 78 фәзи VIII синифләрә чәлб олунмушду. 1954 55 вә 1955 56-чы дәрә иллә-риндә орта тәһсил кәнд ерләриндә даһа да кенишләндирилди. 1955 56-чы дәрә илиндә республика үзрә VII синифләри битирән шакирдләрин 75 фәзи орта мәктәпләрин VIII синифләринә гәбул эдилдиләр.

Лакин бүтүн бунлар үмүми тәһсил ишләринин республика-нын һәр ериндә гәнаәтбәхш апарылмасыны көстәрмирди. Бу сә-һәдә о илләрдә нөгсанлар да аз дейилди.

Ән бөйүк нөгсан еддилик үмүми тәһсилни тәтбиғи сәһәсиндә өзүнү көстәриди. Еддилик үмүми тәһсилни үмүмән баша чәтмыш олмасына баһмаярағ бир чох кәндләрдә шакирдләрин бир гисми мәктәбдән яйынырды.

Әһсәийә мә'луматлары көстәрир ки, шакирдләрин бир гис-минин мәктәбдән яйынмасы кими мәнфи һал, әсәсән, I—VII вә хүсусән V—VII синифләрдә оһуянларын һесабына олурду. Әһ-сәийә мә'луматлары һәм дә көстәрир ки, шакирдләрин бир гис-сәийин мәктәбдән яйынмасы, әсәс ә'тибарилә, кәнд ерләриндә

¹ Бах: Культурное строительство ССР, стр. 126.

вә ән чох гызларын һесабына олмушдур. Дедикләримиз ашагы-лакы чәдвәлдән көрүнүр.

Азербайжан ССР ибтидан, еддинлик вә орта мәктәб шакирдләри ичәрсиндә гызларын фаиз һесабы илә тәркиби¹

Илләр	Чәми (шәһәр вә кәнд)				Шәһәр				Кәнд			
	гызларын чәми	о чүмләзән			гызларын чәми	о чүмләзән			гызларын чәми	о чүмләзән		
		I-IV снп.	V-VII снп.	VIII-X снп.		I-IV снп.	V-VII снп.	VIII-X снп.		I-IV снп.	V-VII снп.	VIII-X снп.
1955,56	45,1	46,6	44,9	41,5	48,2	47,0	48,3	50,8	43,0	46,3	42,9	33,5

Чәдвәлдән көрүндүйү үзрә, шәһәр ерләриндә шакирдләр ара-сында оғланларла гызларын тәркиби, демәк олар ки, бәрабәр фаиз тәшкил этдийи һалда, кәнд ерләриндә гызларын фаиз һесабы илә тәркиби хейли ашагыдыр вә бу фәрг юхары синифләрә доғру кетдикчә хүсусилә көзә чарпыр.

Иттифаг үзрә олан әһсанийә мәлуматлары көстәрир ки, мәктәпләрдә охуян гызларын тәркиби нөгтейи-нәзәриндән Азербайжан ССР мütтәғиг республикаларын бөйүк әксәрийәтиндән кәндә галырды. Бу керилик VIII—X синифләрдә, хүсусән кәнд ерләриндә олан мәктәпләрдә даһа габарыг көрүнүрдү. Мәселән, 1955-56-чы дәрә илиндә VIII—X синифләрдә охуян гызлар ССРИ мәктәпләриндә 41,5 фаиз, кәнд ерләриндә исә Иттифаг үзрә 51,9 фаиз икән, республикада 33,5 фаиз иди, һалбуки гызларын тәһсилә чәлб әдилмәсини тә'мин әдән әлверишли шәраит мütтәғиг республикаларын һамысында әйни дәрәчәдә ярадылмышды. Мөвһумат галыгларынын мәнфи тә'сирилә изаһ әдилән бу нөгсан дөзүлмәз һесаб әдилир вә халг маарифи органларынын диггәтини чидди бир сурәтдә чәлб әдирди.

Шакирдләрин яйынмасынын гаршысына алмаг үчүн нәинки тәрбийә ишләринин сәвийәсини йүксәлтмәк вә кәнд ерләриндә мәктәб интернатларынын шәбәкәсини кенишләндирмәк лазым иди, һәм дә валидейнләр арасында кәһнә мөвһумат галыгларына гаршы мубаризәни күчләндирмәк зәрури иди, чүнки мәнз бу галыгларын тә'сири нәтичәсиндә бир чох валидейнләр кәнд мәктәпләриндә охуян гызларын бир һиссәсини дәрәсдән айырыб әв ишләринә чәлб әдир, гисмән дә 16 яшындан ә'тибарән әрә верирдиләр.

Бүтүн бу кәсирләрә бахмаяраг үмуми тәһсил саһәсиндә Азербайжан халгынын газанмыш олдуғу наилийәтләр һазырда о гәдәр әзәмәтли вә фәрәһләндиричидир ки, буларга Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан әввәлки вәзийәтлә мугайисә әтмәк белә чәтиндир.

Азербайжанда 1955/56-чы дәрә илиндә ялнз үмуми тәһсил мәктәпләриндә охуянларын мигдары 1914-15-чи дәрә илиндә мугтәлиф типли мәктәпләрдә охуянларын сайына нисбәтән, аз гала 9 дәфә, азербайжанлы шакирдләрин мигдары исә, о заман мәктәпләрдә охуян азербайжанлыларын сайына нисбәтән 20 дәфәйә гәдәр, мәктәпләрдә охуян азербайжанлы гызларын сайы исә 90 дәфәйә гәдәр артмышдыр.

1914/15-чи дәрә илиндә әсәсән варлыларын ушагларынын охудуғу 15 орта вә 18 йүксәк типли (еддинлик) мәктәбин әвәзинә 1955/56-чы дәрә илиндә әзәмәткәшләрин ушагларынын оху-дуғу 751 орта мәктәбин вә 1513 еддинлик мәктәбин олмасы, һабелә кәһнә орта вә еддинлик мәктәпләрдә охуян 11 860 шакирд әвәзинә 1955-56-чы дәрә илиндә V—X синифләрдә, әксәрийәти азербайжанлы олмагла 305,9 миң (иә'ни 25,7 дәфә артыг) шакир-дин охумасы, тәһсилин ана дилиндә апарылмасы наилийәтләри-мизин һәгигәтән әзәмәтли олдуғуну көстәрир. 1955-56-чы дәрә илиндә республика үмуми тәһсил мәктәпләриндә охуян шакирд-ләрин әксәрийәтинин (592 076 нәфәрдән 360 991 нәфәринин) орта мәктәпләрдә олмасы, артыг орта мәктәпләрин наилийәт ә'тибарилә күтләвиләшдийини көстәрир.

Ән бөйүк наилийәтләримиздән бири дә гадын тәһсилинин республикада нәһәнк адымларла ирәлилмәсин вә (кәнд ерлә-риндә мәктәпләрин юхары синифләринә гызларын чәлб әдилмәсини саһәсиндә олан кәсирләрә бахмаяраг) һалл әдилмәсиндир. Әсрләр бою мөвһуматчыларын вә истисмарчы синифләрин чәдләрә нәтичә-синдә чәһаләтин гара пәрдәсин алтында ән садә инсанлыг һүтуғ-ларындан, о чүмләдән тәһсилдән мәһрум олан азербайжанлы гыз-лар, Совет һакимийәти илләриндә үмуми тәһсилин тәтбиги нә-тичәсиндә, өз гардашлары илә бирликдә, рус, әрмәни, күрчү вә с. совет халгыларынын гызлары кими тәһсилә чәлб олунмушлар.

Республикада совет гурулушунун инди әлә бир саһәсин йохдур ки, Азербайжан гадыналары кишиләрлә бирликдә әмәк фәалий-йәтиндә иштирак әтмәсинләр, гәһрәманлыг нүмунәләри көстәр-мәсинләр.

Коммунист партиясынын гызанмыш олдуғу бу гәләбәдә мәк-тәпләримизин дә көркәмли пайы вардыр. Совет Азербайжанынын мәктәб ишләри саһәсиндә газандығы наилийәтләр һәмсәрһәд олдуғу Түркийә вә Иран кими гошну харичи өлкәләрә нисбәтән дә мугайисәдилмәз дәрәчәдә йүксәк сәвийәләдир. Совет Азәр-байжанында үмуми ибтидан тәһсилин һалә 1934-чү илдә, үмуми еддинлик тәһсилин 1951-чи илдә, шәһәр ерләриндә исә үмуми орта тәһсилин 1955-чи илдә баша чатдығы, кәнд ерләриндә хейли кенишләндийи бир һалда, Түркийәдә ибтидан мәктәб яшлы ушаг-ларын белә, бөйүк әксәрийәтинин һалә мәктәпләрдән кәнарда галмасы дедикләримизи ачыг көстәрир¹.

¹ Культурное строительство ССР, 1956, М. стр. 176.

¹ Бах: «Бакинский» рабочий» газети № 43, 20 феврал 1953.

Истамбулда нәшр олуан «Чүмһурийәт» гәзети Түркийә әһалисинин 70 фаизинин савадсыз олдуғундан шикәйтләнәрәк 30 ил әрзиндә савадсызлығын ән чоху 20 фаиз азалдығыны гәйд әдир. Гәзет языр ки, «Әкәр бу сүр'әтлә һәрәкәт әдәчәк олсаг, савадсызларын миғдары анчаг 2 044-чү илдә 40 фаизә дүшәчәк-дир»¹.

Тәһсилни вәзийәти Иранда даһа ачыначаглыдыр. Бу вәзийәт мәкәр һәммин өлкәләрдә һөкм сүрән ичтимаи гурулушун нәтижәси дейилми? Мәкәр Совет Азәрбайчаны сияси, игтисади вә мәдәни һәятын бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән мәктәб тәһсилнә саһәсиндә бу өлкәләр үчүн тарихи бир өрнәк дейилми?

Мәктәбләр чар дөврүндә шәһәрләрдә мәркәзләшиб галдығы һалда, совет гурулушу илләриндә кәнд ерләринин ән узаг күшәләринә яйылмыш, зәһмәткешләрин ән кениш тәбәгәләрини әһатә этмишдир. Нахчыван МССР-дә, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилайәтиндә тәһсилни кенишләмәси фәрәһләндиричи дейилди? 1955/56-чы дәрә илиндә Нахчыван МССР-дә ярысы V—X синифләрдә олмаг үзрә 22 мин шакирди әһатә эдән 188 мәктәбин, МДГВ-дә 17 мин V—X синифләрдә олмаг үзрә 29 мин шакирди әһатә эдән 202 мәктәбин фаалийәтлә олмасы дедикләрими үчүн парлаг мисалдыр.

Азәрбайчанын кәнд ерләриндә 1914/15-чи дәрә илиндә чәми 800 ибтидаи вә 2 едниллик мәктәб олдуғу һалда, 1955/56-чы дәрә илиндә 1 272 ибтидаи, 1 389 едниллик вә 496 орта мәктәбин олмасы тәһсил ишләринин кәнд зәһмәткешләри арасында нә гәдәр кениш яйылмыш олдуғуну көстәрир.

Әкәр үмуми тәһсил мәктәбләри шәбәкәси үзәринә (1955/56-чы дәрә илиндә) 27,5 мин шакирди олан 147 фәһлә-кәнчләр мәктәбинин, 10,7 мин шакирди олан 331 кәндли-кәнчләр мәктәбини вә 8,7 мин шакирди олан 171 яшлылар мәхсус едниллик вә орта (һәм дә гияби) мәктәби дә әләвә әдәчәк олсаг, тәһсилни Азәрбайчанда нә гәдәр кениш яйылмыш олдуғуну көрәрик. Орта мәктәб мәзунлары сайынын 1946-чы илдә 3 105 нәфәр, 1950-чи илдә 6 300 нәфәр олдуғу һалда, 1956-чы илдә 17 836 нәфәр олмасы, йә'ни 1950-чи илә нисбәтән төхминән үч дәфә артмасы орта тәһсилни республикада ағлақәлмәз сүр'әтлә кенишләнмиш олдуғуну көстәрән парлаг мисалдыр. Тәһсилни мәһз бу чүр күтләви характер дашымасы нәтижәсиндә Азәрбайчанда савадсызлығын көкләри тамамилә гырылмыш олду, Азәрбайчан башдан-баша савадлылар республикасына чеврилмиш олду. Тәһсилни мәһз бу чүр инкишафы, республикада сосялизм гуручулуғунун мүхтәлиф саһәләри үчүн орта вә али тәһсилли милли кадрлар һазырланмасы вәзифәсини һәлл әтди вә халғын формача милли, мәзmunча сосялист мәдәнийәтинин бөйүк бир сүр'әт вә вүс'әтлә инкишафы үчүн әлверишли зәмин яратмыш олду. Умуми тәһсил саһәсиндә газанылмыш олан бөйүк вә тарихи наилийәтләр, һәмчинин онун

ени вә әзәмәтли инкишаф перспективләринин реаллығы вәтәнимизни мадди игтидары вә мәдәни йүксәлиши илә, кәнч нәслин ССРИ-дә партия вә һөкүмәт тәрәфиндән һәртәрәfli гайгы илә әһатә әдилмәсилә изаһ әдилди.

Халг маарифи Дөвләт бүдчәсинин илдән-илә хейли миғдарда артмасы, тәһсил ишинә илдән-илә күлли миғдарда дөвләт вәсаитинин сәрф әдилмәси буну ачыг көстәрир.

Азәрбайчанда маариф үзрә республика бүдчәси 1946-чы илдә 560 миллион манат олдуғу һалда, 1950-чи илдә 762 миллион, 1955-чи илдә 897 миллион маната чатмышдыр ки, бунун да 60 фаиздән чоху үмуми тәһсил мәктәбләринә сәрф әдилмишдир¹.

Бундан башга, мәктәб ишинә дөмир йолу идарәси, тәсәррүфат вә һәмкарлар тәшкилатлары да хейли вәсаит сәрф әтмиш вә әдирләр. Республика мәктәбләринин мадди тә'лим базасы дурмадан зәнкинләшдирилди. Мәктәбләр әлағәдәр аваданлыгла, кабинет вә лабораторияларла, әяни васитә вә тәсәррүфат шейләрилә тә'һиз әдилмәкдәдир. Тәкчә ону гәйд этмәк кифайәт әдәр ки, 1951—1955-чи илләрдә бу мәгсәд үчүн дөвләт тәрәфиндән 40 миллион манатдан артыг пул бурахылмышдыр ки, бунун да чох һиссәси мәктәбләрин әһтиячыны өдәмәйә сәрф әдилмишдир. Ени мәктәб биналарынын сайы илдән-илә чоғалмагдадыр. Республика мәктәбләриндә олан шакирд ерләринин миғдары 1946-чы илдә 324,5 мин икән, 1955-чи илдә 388 миңә чатмышдыр. Тәкчә 1954—1955-чи илләрдә дөвләт хәрчинә 22 мәктәб бинасы тикилмишдир. Республика мәктәбләринә илдән-илә көстәрилән үмум халг ярдымы да мәктәбләрин мадди базасыны хейли зәнкинләшдирилди, онун мадди әһтиячларыны азалдыр. Колхозларын өз вәсаит вә ишчи гүввәләрилә илдә онларла мәктәб биналары, мәктәб биналарына әләвә отаглар тикиб халг маарифи органларына тәһвил вермәләри, мәктәбләрин тә'мириндә, аваданлыгла тәһизиндә әмәли ярдым көстөрмәләрини айрыча гәйд әтмәлийик. Тәкчә 1954 55-чи илләрдә колхозларын хәрчинә вә колхозчулар тәрәфиндән 63 мәктәб бинасынын тикилмәси буна чалы мисалдыр.

Мәһз бүтүн бу әлверишли шәрәит нәтижәсиндә, мәһз Коммунист партиясынын Ленин милли сиясәтинин дөһмәдән тәтбиғи вә гәләбәси сайәсиндә Азәрбайчанда тәһсил ишләри белә йүксәк сәвийәйә галдырылды.

Лакин сосялизм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә дурмадан ирәлиләмәкдә олан совет халгы мәктәб ишләри саһәсиндә дә әлдә әдилмиш наилийәтләрилә кифайәтләнемәк фикриндә дейилди.

Умуми тәһсилни ени инкишаф перспективләри исә Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайынын (1956-чы ил) тарихи гәтнамәләри илә мүйәйән әдилди.

3. Мәктәбдә тә'лимни мәзmunуну яхшылашдырмаг тәдбирләри. Мәктәбдә тә'лим ишләринин кейфийәтини яхшылашдырмаг, мә'лум олдуғу үзрә, мүйәйән дәрәчәдә онун мәзmunундан асылдыр.

¹ Бах: «Бакинский рабочий» № 195, 18 август 1954.

¹ Бах: Культурное строительство ССР, 1956, стр. 74.

Мәһз она көрә дәр динч гуручулулг дөврүндә республиканын маариф органлары гаршысында дуран башлыча мәсәләләрдән бир мектәбдә тә'лимнн мәзмунуну яхшылашдырмаға вә тәкмилләшдирмәйә, ону сосялизм һәяты илә даһа сых бағламаға, дөврүн тәләбләринә чаваб верәчәк йүксәклийә галдырмаға чалышмагдан ибарәт иди.

1945/46-чы дәрс илиндә гәбул әдилән тәдрис планында мүһарибә илләриндәки тәдрис планына нисбәтән әсаслы дәйишиклик әдилмәдисә дә, III синифдә тарих, чоғрафия вә тәбиийәт дәрсләринн мүстәгил олараг тәдрис әдилмәсиндән әл чәкилдә вә III—V синифләрдә ана дилиннн тәдрисинә верилән дәрсләрин мигдары бир гәдәр артырылды. Чоғрафия, тарих вә тәбиийәт фәнләриннн III синифдә мүстәгил олараг тәдриси нә шакирдләрин яш хүсусийәтләринә, нә дә мәнимсәмә имканларына уйғун кәлирди.

Шакирдләрдә ана дили үзрә савад сәвиййәсиннн йүксәдилмәсин мәгсәдилә 1948-чи илдән VIII—X синифләрин һәр биринә һәфтәдә бир саат ана дили дәрси әләвә әдилди. Бундан башға, 1947/48-чи дәрс илиндән ә'тибарән орта мектәбләрин тәдрис планына психолокия вә мәнтиг фәнләри дә салынды.

1948-чи илин тәдрис планы сон синифләрдә ана дили, һәмчинн мәнтиг вә психолокия әләвә әтмәкдән башға, һәрби һазырлыға верилән саатларын хейли азалдылмасыны, һәмчиннн гыз мектәбләриндә мүхтәлиф факултә фәнләриндән бириннн кечилмәсинн һәзәрдә тутурду. һәмчинн тәдрис планы 1953/54-чү дәрс илиннн сонунга гәдәр тәтбиг олунду.

Политехник тә'лим тәләбләрилә әлагәдар олараг, 1954/55-чи дәрс илиндән мектәбләринмиз бә'зи принципнал дәйишикликләр ирәли сүрән ени тәдрис планларына кечмәйә башладылар ки, бу да 1955/56-чы дәрс или үчүн гәбул әдилмиш олан ашағыдакы тәдрис планындән көрүнүр (271-чи сәһифәйә бах).

Ени тәдрис планыннн 1953/54-чү илә гәдәр тәтбиг әдилән тәдрис планларына нисбәтән, принципнал фәрги ондан ибарәт иди ки, политехник тә'лимнн тәләбләринә көрә I—IV синифләрдә «әл әмәйн», V—VII синифләрдә — ә'малатхана вә тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә апарылап «практик мәшгәләләр», VIII—X синифләрдә исә истәһсалатла әлагәдар апарылап «кәнд тәсәррүфаты, машын-шүнәслыг вә электротехника үзрә практикүмлар» әләвә әдилди. Бундан башға, енә дә һәмнин мәгсәдә көрә ени тәдрис планы истәһсалат экскурсияларынын тәшкил әдилмәси үчүн IV—IX синифләрин һәр биринә илдә алтыкүнлүк вахт айырды. Ени тәдрис планыннн бир фәрги дә ондан ибарәтдир ки, мәнтиг фәннннн тәдриси ихтисар әдилмиш, физикая верилән вахт бир гәдәр артырылмышдыр.

Гейд әтмәлийик ки, бүтүн бу дәйишикликләр ени тәдрис планыны хейли тәкмилләшдирмиш олса да, бу тәкмилләшдирмәни һәлә баша чатмыш һесаб әтмәйә әсас йох иди. Ени тәдрис планлары һәлә чоғфәнликдән яха гуртара билмәмишди. Политехник тә'

1955/56-чы дәрс илиндә Азәрбайҗан ССР-нин Азәрбайҗан ибтидан, едднллик вә орта мектәбләри үчүн

ТӘДРИС ПЛАНЫ¹

Сыра №№	Фәнләрнн ады	Синифләр үзрә һәфтәлик саатларын мигдары										Саатларын чәми	
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	Һәфтәлик	Илләк
1	Ана дили вә әдәбийят	13	8	8	6	7	7	5	4	4	4	66	2 178
2	Рус дили вә әдәбийят	—	5	5	5	6	6	6	5	5	5	48	1 584
3	Риязыйят	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	60	1 980
4	Тарих	—	—	—	2(1)	2	2	2	3	3	3(4)	17	561
5	ССРИ Конституциясы	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	66
6	Чоғрафия	—	—	—	1(2)	3	2	2	3	2(3)	—	14	462
7	Биология	—	—	—	2	2	2	2	2	2(1)	—	11,5	379
8	Физика	—	—	—	—	—	2	3	3	4(3)	5(4)	16	528
9	Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	33
10	Кимя	—	—	—	—	—	—	2	2	2(3)	3	9,5	314
11	Психолокия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Харичи дил	—	—	—	—	2	2	2	3	3	3	15	495
13	Бәдән тәрбийяси	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	19	627
14	Рәсм	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	6	198
15	Рәсмхәтт	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	4	132
16	Нәгмә	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	4	132
17	Әмәк вә практик мәшгәләләр	1	1	1	1	2	2	—	—	—	—	8	264
18	Кәнд тәсәррүфаты, машыншүнәслыг вә электротехника үзрә практикүмлар	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	4
19	Экскурсияларын кечирилмәси	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	198

Екуну . . . 24 | 24 | 24 | 27 | 33 | 34 | 34 | 35 | 35 | 35 | 305 | 10 263

Г е й д л ә р : 1) мө'тәризәдә дәрс илиннн икинчи ярысында олан һәфтәлик дәрс саатлары көстөрүлмишдир;

2) I, II, III, X синифләрдә дәрс или 33 һәфтә; IV—IX синифләрдә 34 һәфтәдир; бунун 33 һәфтәси тәдрис фәнләриннн кечилмәсинә, бир һәфтәси исә (һә'ни илдә 6 дәрс күнү) экскурсияларын кечирилмәсинә верилдир.

3) ана дили үчүн мүййән әдилмиш үмүми саатлардан һәфтәдә: I синифдә 2 сааты, II вә III синифләрдә исә 1 сааты һүснәхәттә верилмәлидир.

* X синиф шакирдләри 1954/55-чи дәрс илиндә психолокия фәннннн IX синифдә охуудулары үчүн һәмнин фәнн 1955/56-чы дәрс илиндә X синифдә кечилмәйәчәкдир.

¹ «Азәрбайҗан мұәллими» газети, № 32, 11 август 1955-чи ил.

лим вәзифәләринин тамам еринә етирилмәси үчүн бу тәдрис планларынын һәлә енидән көздән кечирилмәйә эһтиячы варды.

Мүһарибәдән сонрақы динч гуручулуғ дөврүндә мәктәб програмлары вә дәрс китабларынын да яхшылашдырылмасы, мәфкурә чәһәтдән сағламлашдырылмасы вә тәкмилләшдирилмәси уғрунда мүйәйән ирәлиләмәләр олмушдур. Хүсусилә Коммунист партиясынын мәфкурә мәсәләләринә даир ирәли сүрдүйү тәләбләр эмининдә дилләр вә әдәбийят үзрә олан програм вә дәрс китабларынын идея-сияси чәһәтдән яхшылашдырылмасы саһәсиндә хейли ишләр көрүлдү. Һәр шейдән әввәл, вәзифәси «кәңчәләри дүзкүн тәрбийә этмәкдә, онларын тәләбләрини чаваб вермәкдә, сағлам, өз ишинә инанан, маниәләрдән горхмаян, һәр чүр маниәни арадан галдырмаға һазыр олан ени нәсл тәрбийә этмәкдә дәвләтә ярдым көстәрмәкдән»¹ ибарәт олан совет әдәбийятынын һәчми орта мәктәбин әдәбийят програмында хейли кенишләндирилди.

Ч. Чаббарлы вә М. С. Ордубадинин өлмәз әсәрләрилә бәрәбәр, програма дахил әдилмиш «Вагиф», «Зәңчинин арзулары», «Заманын байрағдары» (С. Вурғун), «Гачаг Нәби», «Тәбризим», «Мәркәзи Комитә» (С. Рүстәм), «Һәят», «Кәләчәк күн» (М. Ибраһимов), «Шам» (С. Раһимов), «Абшерон» (Н. Мейди), һәмчинин «Ленинград көйләриндә» (М. Раһим), «Ленин» поэмасы (Р. Рза), «Бир кәңчин манифести» (М. Чәләл), «Мүһарибә» (Ә. Һәсән) вә саир әсәрләрин өйрәнилмәси әдәбийят програмынын тәһсил вә тәрбийә имканларыны хейли зәңкинләшдирди.

Бунун кими дә бөйүк пролетар әдиби А. М. Горкинин, истәдәдлы рус совет шаири В. В. Маяковскинин дөриндән өйрәнилмәси, рус совет әдәбийятынын, ССРИ халғлары әдәбийятынын бир нечә көркәмли нүмайәндәләрилә шакирдләрин таныш әдилмәси әдәбийят програмынын гиймәтини даһа да артырды.

Дилләр үзрә олан дәрс китаблары әсәслә сурәтдә көздән кечирилди, көһнәлмиш, тәрбийәви чәһәтдән әһәмиййәттини итирмиш, бәлкә дә мәфкурә чәһәтдән сағлам олмаян материаллардан хейли тәмизләнди. Бу тәдбир II вә III синифләрин Азәрбайжан дили үзрә олан дәрс китабларына даһа чоһ ауд иди, чүнки буларда 1948-чи илә гәдәр шаһ вә шаһзадәләрин һәятына даир, орға әср әхлагына даир вә с. мәфкурәви чәһәтдән ярамаз олан бир чоһ материаллар дәрч әдиллирди.

Мүһарибәдән сонрақы дөврәдә биоложи фәнләр үзрә олан програм вә дәрс китабларында да бөйүк дәйишкликләр әдилмишди ки, бу да һәмни програм вә дәрс китабларынын мүртәчә маһиййәт дашыян Вейсман, Морган, Мендел нәзәриййәләринин тәсириндән тәмизләнәби Мичурин биолокиясы вә Павлов физио-

¹ «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һағгында УИК(б) П МК-нын 14 август 1946-чы ил тарихли гәрарындан, бах: «Азәрбайжан мәктәби» журналы, №5, сәһ. 4, 1946.

локиясы әсасында тәртиб әдилмәләриндән ибарәт иди. Башға мәктәб фәнләринин дә мазмунуну элми вә мәфкурәви чәһәтдән яхшылашдырмағ үчүн мүйәйән ишләр көрүлдү.

Сон илләрдә шакирдләрин һәддән артығ олан тәлим йүкләрини йүнкүлләшдирмәк мәғсәдилә әдәбийят, тарих, чоғрафия кими фәнләр үзрә програм вә дәрс китаблары материалларынын бир гәдәр ихтисар әдилмәсинә даир апарылмыш олан илк тәдбирләри айрыча гейд этмәлийик. Фәнләрин гурулуш системини позмадан апарылан бу тәдбир һәлә тамамланмыш олмаса да, програм вә дәрс китабларынын тәкмилләшдирилмәсинә, шакирдләрин тәлим мүвәффәгиййәтләринин йүксәлдилмәсинә хидмәт әдир.

Көрүлән тәдбирләрдән бири дә одур ки, бә'зи фәнләрин, хүсусән кимя вә физиканын програм вә дәрс китаблары политехник тәлим тәләбләри нөгтейи-нәзәрдән енидән тәртиб әдилмәйә башламыш, орада истәһсалат вә техниканын элми әсәсләрыны әкс этдирмәк, политехник характер дашыян вәрдишләр вермәйә доғру чидди адымлар атылмышдыр.

РСФСР маариф органларынын тәчрүбәсиндән истифадә этмәк йолу илә апарылмыш олан бу мүһүн тәдбирләр нәтижәсиндә, Азәрбайжан ССР мәктәбләриндә тәлимни мазмуну хейли яхшылашды вә чидди бир сурәтдә дөврүн ирәли сүрдүйү тәләбләрә доғру йөнәлмиш олду.

Лакин бүтүн бу тәдбирләрә бахмаярағ нә мәктәб програмлары, нә дә дәрс китаблары истәнилән элми вә методик сөвиййәйә галдырыла билмәмишди. Һәтта бә'зи фәнләр үзрә, хүсусән дилләр, әдәбийят, һәмчинин тарих, хүсусән ССРИ тарихи үзрә програм вә дәрс китабларында шәхсиййәтә пәрәстиш этмәк кими мүһүн хәталара узун илләр бөйүк йол верилмишди. Сов.ИКП XX гурултайы шәхсиййәтә пәрәстишин зәрәри нәтичәләр вердийини көстәрмәклә бәрәбәр бунун галығлары илә ардычыл вә чидди мүбаризә апарылмасыны лазым билди.

Өз гәтнамәсиндә XX гурултай язырды ки: «...Мәркәзи Комитә шәхсиййәтә пәрәстишин әлейһинә чыхмағла тамамилә дүзкүн һәрәкәт этмишдир, зира шәхсиййәтә пәрәстишин яйылмасы партиянын вә халғ күтләләринин ролуну азалдырды, партиядә коллектив рәһбәрлийин ролуну ашағы салырды вә чоһ вахт ишдә чидди нөгсанлара кәтириб чыхарырды; гурултай Мәркәзи Комитәйә тапшырыр ки, шәхсиййәтә пәрәстишин галығларына гаршы мүбаризәни зәифләтмәсин...»¹.

Бу нөгтейи нәзәрдән сосялизм гурулушунда бөйүк хидмәтләр көстәрмәсинә, Ленин ишинин бөйүк давамчысы олмасына бахмаярағ, И. В. Сталинин шәхсиййәтинә пәрәстишин дәрс китабларында кениш бир сурәтдә тәблиғ әдилмәсини тәрбийә мәғсәдинә әсла уйғун һесаб этмәк олмазды.

¹ Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси үзрә Совет Иттифағы Коммунист партиясы XX гурултайынын гәтнамәси, сәһ, 26, 27, 1956, Азәрнәшр.

Шәхсийәтә пәрәстиш хусуслә ибтидан мәктәбин әлифбадан башламыш ана дили вә рус дили китабларында өзүнү даһа габа-рыг бир шәкилдә көстәрирди.

Бүтүн бунлар кәнч нәслин коммунист тәрбийәсинин дүзкүн истигамәтнин дәйишдирә билмәсә дә, онун сүр'әтлә инкишафына мане олурду. Бүтүн бунлар дәрс китабларынын тәһсил-тәрбийә ролуну азалдырды, кәнч нәслин ССРИ-нин дүшмәнләри әлейһинә, сосялнм гуручулуғу урунда апарылан мүбаризәдә коллективин күчүнә инам, халг күтләләринин ярадычылыг ролуна инам, Коммунист партиясынын рәһбәрлик ролуна инам, һәр бир совет вәтәндашынын күчүнә инам руһунда тәрбийә әдилмәсинә мане олурду.

Мәһз она көрә дә бир сыра фәнләр вә биринчи нөвбәдә дил, әдәбийят вә тарих үзрә, ССРИ тарихи үзрә програм вә дәрс китабларыны әсаслы сурәтдә енидән тәртиб этмәк, бу фәнләрин тәдрисини шәхсийәтә пәрәстиш бөләсындан тәминләмәк мүнүм сияси вә педагожи вәзифә кими гаршыыа гоюлду. Айдын бир мәсәләдир ки, програм вә дәрс китабларынын бу чүр сәһвләрдән әсаслы сурәтдә тәминләниб марксизм-ленинизм принципләринә тамамилә чаваб верәчәк гайдада тәртиб әдилмәси мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишләри сәвийәсинин йүксәдилмәсинә хидмәт әдирди.

4. Мәктәбин тә'лим вә тәрбийә ишләри. Динч гуручулуғ дөврүнүн илк күнләриндән республика мәктәпләри гаршысында гоюлан башлыча вәзифәләрдән бири, тә'лим ишләринин мүнәрибә илләриндә хейли ашағы дүшүш олан сәвийәсинин йүксәлтмәкдән ибарәт иди. Вәзифә бүтүн мәктәб фәнләринин тәдрисини низама салмаг, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәрбийә ишләрини кенишләндирмәк вә беләликлә дә мәктәпләрин әлмин әсасларыны мөһкәм мәннимсәмиш, савадлы, сағлам, өз ишинә инанан, маниәләрдән горхмаян ени нәсл, аовлу совет вәтәнпәрвәрләри тәрбийә этмәк ишини йолуна гоймагдан ибарәт иди.

Мүнәрибә илләринин тә'сири нәтичәси олараг динч гуручулуғ дөврүнүн илк илләриндә республика мәктәпләри тәдричән яхшылашсалар да, һәлә ағыр вәзийәтдән гуртара билмәмишдиләр; мәктәб ишләринин әлми-педагожи совийәси хейли ашағы, ики ил бир синифдә галанларын сайы һәлә чох иди. 1946-чы илин август айында чағырылан Азәрбайжан ССР мүүллмләринин III гурултайында маариф назир М. Ибраһимов йолдаш мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбийә ишләринин кейфийәтини яхшылашдырмаг һаггында сөйләдйин мә'рузәдә дейирди: «Биз һәлә дә республика мәктәпләриндән бүтүн шакирдләри, яхуд да онларын бөйүк бир әксәрийәтини тамам һазырлыглы, әлмләрин әсасыны мәннимсәмиш, али мәктәбдә мүвәфғәгийәтлә охучаг вә һәятда әмәли фәалийәтә там һазыр олачаг шәкилдә бураха билмирик. Онларын бир һиссәсинин билиий һәлә дә ләзыми сөвийәдә дейил, чох ашағыдыр, сәгһидир, онлар кифайәт гәдәр инкишаф этмәмиш, програмын тәләб этдийн билиий дәриндән гавраяраг өз ганына вә чанына яймамышлар».

Гурултайда, республиканын габагчыл мүүллим, язычы вә әлми ишчиләри, мәктәб ишинин кәсирләриндән вә бу кәсирләри йох этмәк үчүн зәрури көрүлән тәдбирләрдән бәһс әдирдиләр.

Ленин орденли гочаман мүүллим һәмзәд Әфәндиев йолдаш (Загәтала педагожи мәктәби) рус дилинин мәктәпләримиздә тәдрисини яхшылашдырмаг мәсәләсинә диггәти чәлб әдәрәк дейирди ки, бизим ушаглар өз ана дилләринин өйрәнмәйә һәвәс кәстөрмәклә бәрабәр, рус дилинә бөйүк марагла фикир верирләр. Лакин бу аздыр, «рус дилини өйрәнмәкдә әһәмийәтли нәтичәләр әлдә этмәк үчүн рус дилини, онун тәдрис үсулларыны яхшы билән мүүллим кадрлары һазырламаг гайғысына галмалыйыг. Белә мүүллимләр исә мәктәпләримиздә чатышмыр вә буна көрә дә ушагларымыз сә'й этдийн һалда, чох вахт рус дилини яхшы өйрәнә билмириләр. Биз, бөйүк рус халгынын дилини ушагларымыз өйрәтмәйи уста мүүллимләргә тапшырмалыйыг». Тә'лим мәсәәдинә чатмаг үчүн яхшы дәрсин, дәрсләрин дүзкүн үсулларла тәдрис әдилмәсинин әһәмийәтини гейд этмәклә Н. Әфәндиев: «Мүүллимин яхшы үсулу, онун айдын вә садә данышығы, нитгиндәки уйгун теләффүзү, шакирдләргә дүзкүн янашмасы, ушагларын билик вә вәрдишләриндән усталыгла истифадә этмәси, онлары дәрслә марагландыра билмәси шакирдләрин диггәтини дәрсдә тәшкил әдән яхшы вәситәләрдән сайылмалыдыр.

Әкәр биз өз вәзифәмизә там мәс'улиййәтлә янашарсаг, шакирдләргә гаршы чиддә вә теләбәк оларыгса, партия вә һөкүмәтин мәктәпләр гаршысында гоидуғу вәзифәләри шәрәфлә еринә етиррик» дейирди.

Азәрбайжанын көркәмли совет язычысы Н. Мейди дил дәрсләринин мәктәпләрдә һәлә дә гәнаәтбәхш гурулмагасындан, бу сәһәдә һәм сүрән рәсмийәтчилийә сон гоюлмасы зәрурийәтиндән бәһс әдәрәк мүүллимләрә шакирдләргә ана дилини, һәмчинин рус дилини мүкәммәл өйрәтмәйә, ана дилини севән вә ону һәгги бир мәнәббәтлә өйрәнән Азәрбайжан Сәвет зиялыларыны «эйни заманда, рус дилинин һәгги тәблиғатчысы олмага» чағырырды.

III мүүллимләр гурултайынын бөйүк әһәмийәти ондан ибарәт иди ки, һәлә дөврүн илк илләриндә мүүллимләр күтләсинин диггәтини тә'лим-тәрбийә ишләриндәки бөйүк нөгсанлара чәлб әтди, мәктәб ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәк үчүн йоллар көстәрди.

Гурултай өз гәтнамәләриндә маариф органларындан, мәктәб вә мүүллимләрдән тәләб әдирди ки, өзләринин кәләчәк әмәли ишләриндә ашағыдакы ән мүнүм вәзифәләри еринә етирсинләр:

- 1) үмуми ичбарн тәһсилин һәятә кечиримәси;
- 2) тә'лим-тәрбийә кейфийәтинин яхшылашдырмасы;
- 3) синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләрин гүввәтләндиримәси;
- 4) ени мүүллим кадрларынын һазырланмасы вә мөвчуд мүүллимләрин тәкмилләшдирилмәси;

5) мәктәпләрнин вә мұәллимләрнин ишинә методик рәһбәрлийин вә нәзарәтин, һабелә халг маарифи органларынын иш системи вә үсулунун яхшылашдырылмасы;

6) элми-тәдгигат ишинин артмасы вә дәринләшдирилмәси¹.

Бүтүн бунлар, шүбһәсиз ки, Азәрбайчан ССР мұәллимләрнин сәфәрбәрлийә алырды вә мәктәб ишләрини яхшылашдырмаг сәһәсиндә онларын фәалийәтини күчләндирирди.

Мүһабәдән сонрақы илләрдә мәктәпләрнин газанмыш олдулары кейфийәт йүксәлишини гәйд этмәклә маариф назир Мәммәд Әләкбәрөв йолдаш бу наилийәтләрнин һәлә партиямызың тәләбләрн нөгтейи-нәзәриндән гәнәәтбәхш олмадығыны кәстәрирди. О язырды ки: «Мәктәпләримиздә фәнләрнин тәдриси һәлә лазыми сәвиййәйә йүксәлдилмәмишдир».

Мәктәб ишләринин кейфийәти һәгигәтән һәлә ашағы сәвиййәдә иди. Тәкчә ону кәстәрмәк кифайәтдир ки, республика үзрә шакирдләрнин 1945-чи илдә 29,4 фанзи, 1946-чы илдә 27,4 фанзи, 1947-чи илдә 24,7 фанзи икинчи илә сахланмышды. Һәлә 1948-чи илдә Балакән, Астраханбазар, Хыллы, Ярдмылы вә с. бир чох районларда ики ил бир синифдә галанларын сайы 20—30 фанздән ашағы дүшмүрдү. Республика үзрә ики ил бир синифдә галан шакирдләр илдә 85—90 мин тәшкил эдирди.

Йохлама нәтичәләри мәктәпләрдә тәрбийә ишләринин дә гәнәәтбәхш олмадығыны кәстәрирди. Мәсәлән, «мәктәблиләр арасында бәзән бирә назир дейән, сейидә, имама, пейғәмбәрә, аллаһа анд ичән, имтаһана кәләндә йайлығынын учуну дүйүнләйән, дүшәр-дүшмәзә инанан, чиндән, шейтандан горхан, үмумийәтлә мөвһумата, хурафата инанан ушаглара да раст кәлмәк олурду»².

Бу вә бунлар кими чидди кәсирләр бүтүн мәктәпләр үчүн характерик олмаса да, надир олан һаллар да дейилди. Мәһз она кәрә дә белә кәсирләрдән мәктәпләри тез азад этмәк, тә'лим-тәрбийә ишләринин идея-сияси вә элми-педагожи сәвиййәсини йүксәлтмәк күнүн ән вачиб мәсәләләриндән һесаб олунурду.

Динч гуручулуг дөврүндә Азәрбайчан Коммунист партиясынын гурултайларында, башга сәһәләр кими, халг маарифи үзрә дә апарылан ишләрә екун вурулур, ишдә олан нөгсанлар ашкара чыхарылыр, мәктәб гуручулуғунун ени инкишафы үчүн кәстәришләр веилирди.

Азәрбайчан КП МК-нын биринчи катиби И. Д. Мустафаев йолдаш Азәрбайчан КП XXI гурултайында (1956-чы ил) сөйләдийи һесабат мә'рузәсиндә халг маарифи сәһәсиндә кәрүлән ишләрдән вә гаршыда дуран вәзифәләрдән бәһс эләрәк дейирди ки: «Республиканын партия тәшкилаты Сов.ИКП XIX гурултайынын директивләрини вә Азәрбайчан Коммунист партиясынын

XX гурултайынын гәрарларына һәята кечирәрәк, кәнч нәслин тәһсил вә тәрбийәсини яхшылашдырмаг, үмуми орта тәһсилә кечмәйә һазырлашмаг вә политехники тәһсил һәята кечирмәк мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр кәрмүшдүр»¹.

Бу тәдбирләр, һазырланан али тәһсилли мұәллим кадрларынын кейфийәтини яхшылашдырмаг, мәктәб үзәриндә рәһбәрлий күчләндирмәк, мәктәпләрнин мадди-тәдрис базасыны зәнкинләшдирмәк вә б. кими мәгсәд тә'гиб эдирди.

Халг маариф органларынын кәтүрдүкләри мұхтәлиф тәдбирләрнин, мұәллимләр күтләси вә хусусән габагчыл мұәллимләрнин фәдакар әмәкләринин, һәмчинин мәктәпләрә кәстәрилән үмум халг ярдымынын нәтичәсиндә мәктәб ишләринин кейфийәти һәм үмуми тәһсил фәнләринин тәдриси, һәм тәрбийә ишләринин тәшкили, һәм дә мәктәпләрә еничә дахил эдилмиш олан политехник тә'лимни йайылмасы сәһәсиндә илбәил ирәлиләйир, партия вә һөкүмәтин тәләбләринә чаваб вермәйн өзүнә һәдәф гәюрду.

А. Үмуми тәһсил фәнләринин тәдриси илдә ки ирәлиләмәләр вә кәсирләр. Бүтүн мәктәб фәнләринин тәдрисини яхшылашдырмаг, шакирдләрнин тә'лим мұвәфәғийәтләрини йүксәлтмәк вә ики ил бир синифдә галанларын сайыны азалтмаг вәзифәси халг маарифи органлары вә мұәллимләр күтләсинин диггәт мәркәзиндә дурурду. Бу мәсәлә һәр ил август вә январ айларында кечирилән мұәллимләрнин район мұшавирәләриндә, маариф органлары рәһбәр ишчиләринин республика мұшавирәсиндә әтрафлы бир сурәтдә мұзакирә эдилир, кәсирләри йох этмәк үчүн тәклифләр верилир вә тәдбирләр кәрүлүрдү.

Бу мәгсәд үчүн мәктәпләри мұхтәлиф фәнләр үзрә мұәллим кадрлары илә тә'мин этмәк, мәктәпләрнин мадди-тә'лим базасыны күчләндирмәк, програм вә дәрә китабларынын кейфийәтини яхшылашдырмаг, шакирдләрни дәрә китаблары вә тә'лим лөвазиматы илә тә'мин этмәк йолунда чидди сә'й кәстәрилирди. Енә дә бу мәгсәд үчүн мәктәпләрдә методик ишләр вә дахили нәзарәт гүвәтләндирилир, маариф органлары мәктәпләр үзәриндә методик рәһбәрлийи вә нәзарәти күчләндирир, мәктәпләр вә мұәллимләр арасында тәчрүбә мұбадиләсини йамаға чалышырды. Тәчрүбә мұбадиләси һәм республиканын педагожи мәтбуаты («Азәрбайчан мұәллими» гәзети, «Азәрбайчан мәктәби» журналы, «Гейри-рус мәктәпләриндә рус дили», «Дил вә әдәбийят тәдриси методикасы» вә с. мәтмуәләр), һәм дә Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагожика Институту тәрәфиндән тәшкил эдилән «Педагожи мұһазирәләр» вә мұәллимләрнин район методик бирләшмәләри вә с. йолларла апарылырды.

Бүтүн бу тәдбирләр мұәллимләрнин педагожи һазырлығыны, өз вәзифәләринә гаршы мәс'улийәтләрини артырыр, тә'лим

¹ Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 6, 1946. III Азәрбайчан мұәллимләр гурултайынын материаллары, сәһ. 5—55.

² М. Әләкбәрөв, Республикамызын мәктәпләри мұһум вәзифәләр гаршысында, бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 3, сәһ. 10, 11, 1948.

¹ «Азәрбайчан КП XX гурултайында Азәрбайчан КП МК-нын һесабаты, бах: «Коммунист» гәзети, № 23, 27 январ, 1956.

ишиндәки фәалийәтләрини кетдикчә күчләндирди. Бу исә, һәр шейдән әввәл, тә'лимдә шакирдләрини бир гисминин керийә галмасы вә я ики ил бир синифдә сахланмасы кими мәңфи һалла мүбаризини кенишләnmәсиндә өзүнү кәстәриди.

Тә'лимдә керидә галманы йох әтмәк, ики ил бир синифдә сахланан шакирдләрини мигдарыны азалтмаг, шакирдләрини үмуми тәһсил һазырлыгларыны вә савадларыны яхшылашдырмаг уғрунда апарылан мүбаризә бүтүн габагчылы мүүәллимләрин ишини характеризә эдирди. Азәрбайчанын минләрлә мүүәллими инадла вә ардычыллыгла сәрф әтдикләри педагожи эмәк, йорулмаг билмәдән кәстәрикләри чәһд вә педагожи усталыг нәтижәсиндә бу сәһәдә мүйәйән мүсбәт нәтичәләг газаныр, шакирдләринини билк вә савад сәвийәсини йүксәлтмәйә чалышырдылар.

Габагчылы мүүәллимләг керидә галан шакирдләгә олдугча һәссас вә гайғыкеш мүнәсибәт бәсләйир, керийә галмаларынын сәбәбини чиддийәтлә мүйәйән эдир, «дәрдә көрә дәрман вермәйә» чалышырдылар.

Мәсәлән, 1949-чу ил март айында охунан «педагожи мүнәзирәләрдә» керидә галан шакирдләгә апардыгы ишләрини тәчрүбәси һаггында мә'рузә эдән Күрдәмир орта мәктәбинин тарих мүүәллими А. Исмайылов дейирди: «Кечән тәдрис илиндә мәктәбимизин V—X синифләриндә 56 шакирд тәкәррән өз синифләриндә сахланмышды ки, буларын да 24 нәфәринин тарих вә конституция фәнләриндән геийр-мүвәффәг гиймәт алаулар тәшкил эдирди. Тарих мүүәллими олмаг ә'тибарилә мән дә һәммин икиилликләгә чалышмалы, онлара көмәк әтмәли идим. Бу вәзифәни еринә етирмәк үчүн — «нәдән башламалыям» — дейә чох дүшүндүм. Нәһайәт, керийә галан шакирдләрини һәр бирини айрылыгдә өйрәнмәкдән башламагы гәрәра алдым. Имтаһанларын нәтичәләри сәһв әтмәдийими кәстәрди».

О, һаглы олараг гейд эдирди ки, керидә галан шакирдләгә һеч дә даими «зүмрә» тәшкил әтмириләр, тә'лим-тәрбийә иши дүзкүн гурулдугда, шакирдләрини һамасы дәрсдә мүвәффәг гиймәт ала билирләгә».

Һәммин «педагожи мүнәзирәләрдә» енә дә керидә галан шакирдләгә ярдым тәшкил әтмәк тәчрүбәләриндән бәһс эдән, Багы шәһәри, 6 нөмрәли мәктәбин ишчиләри, Исмайыловун фикрини тәдиг эдәрәк әләвә эдирдиләр ки, «икинчи илә галмада вә мүвәффәгийәтсизликлә мүбаризәдә әсас ери дәрс тутур, бүтүн ағырлыг дәрсини үзәринә дүшүр; яхшы дәрс мәктәбдә мүвәффәгийәти йүксәлтмәк вә бунунла бәрәбәр, икинчи илә галманын гаршысыны алмаг үчүн әсас шәртдир»¹.

Әдәбийәт мүүәллими Ә. Ибраһимов йолдаш (Күрдәмир) язырды ки, керидә галанларла ишләмәк чох вахт вә эһнмәт тәләб эдир, онлар хүсусилә дәрсдә мүүәллимдән чох диггәт тәләб эдирләгә. Мәһз она көрә дә о, синифдә керидә галан шакирдләрдән тез-тез

сорушур, онлары һәмишә һазыр вәзийәтдә сахлайыр, дәрсдән сонра онлары янына чагырыр, гыса суаллар вермәклә материалы баша дүшүб-дүшмәдикләрини мүйәйән эдир вә буна көрә дә елчү көтүрүрдү, «лазым кәлдикдә исә онларла дәрсдән кәнар вахтда әләвә мәшгул» олурду.

Керидә галан шакирдләгә иш апармаг һаггында өз тәчрүбәләриндән бәһс эдән әмәкдәр мүүәллими А. Ахундов йолдаш (Тавус) языр ки, керидә галан шакирдләгә, бир гайда олараг, тә'лим материалынын мүнүм һиссәсини онун икинчи дәрәчәли һиссәсиндән сөмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мәһз она көрә дә Ахундов шакирдләрини диггәтини ени тә'лим материалларынын изаһында онун әсас мәсәләләринә чәлб эдирди. Чүнки бу әсас чәһәт яхшы айдын олдугча, тә'лим материалындакы «башга тәфәррүаты өйрәнмәк вә ядда сахламаг чәтин олмур»¹.

Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк оларды. Лакин кәтирилән мисаллар да ачыг кәстәрир ки, мүнәрибәдән сонракы дөврдә педагожи усталыгы кейли йүксәлтмиш олан республика мүүәллимләри, хүсусилә онларын габагчыллари тә'лимини сәвийәсини йүксәлтмәк, керидә галан шакирдләгә көмәк әтмәк, икинчи илә галанларын сайыны азалтмаг үчүн мүнәрибә педагожи йоллардан истифадә әтмәйә чалышырлар. Бу мүүәллимләрини һәр бири мүнәрибә шәраитдә ишләйир, һәр-биринин өзүнә көрә иш үслубу әмәлә кәлмишидр. Лакин онлар ваһид бир идея әтрафиндә мөһкәм бирләшмишләр ки, о да сәрәнамларында олан бүтүн имканлардан истифадә эдәрәк шакирдләринини үмуми тәһсил һазырлыгларыны яхшылашдырмагә чәһд әтмәкдән ибарәтдир.

Бир тәрәфдән, мәктәбләрдә тә'лим ишләринини нормал кедиши үчүн лазым олан шәрантин тәдричән яхшылашдырылмасы, о бири тәрәфдән, мүүәллимләг күтләсинин, хүсусән, габагчылы мүүәллимләрини инадла чалышмасы, тәчрүбәдә сынанмыш педагожи йоллары инам вә усталыгла ишә тәтбиг әтмәси нәтижәсиндә мәктәб фәнләринини тәдриси илдән-илә низама дүшүрдү, шакирдләрини билк сәвийәси тәдричән яхшылашырды.

Азәрбайчән вә рус дилләринини, һәмчинини әдәбийәтын тәдрисиндәки ирәнләнмәләг дедикләримизи ачыг кәстәрир.

Мүнәрибәдән сонракы дөврдә республика мәктәбләриндә үмумийәтлә ана дилинини, о чүмләдән Азәрбайчән дилинини, һәмчинини әдәбийәтын тәдрисини хүсуси диггәт верилмәйә башланды. Буну һеч дә тәсадүфи һесаб әтмәк олмазды.

Ана дилинини мәктәб фәнләри системиндә тутдуғу мүнүм мөвгә һәр бир мүүәллимә айдын олмушду. Мүүәллимләг билирди ки, фәннини тә'лим әдилдийи дили яхшы билмәйән шакирд, башга фәнләрдән дә яхшы охуя билмәз, саваданын сәвийәсини ашағу олан шакирд, билк мәнбән олан китабдан сәмәрәли истифадә эдә билмәз, үмуми инкишафыны йүксәлтмәкдә ачизлик кәстәрәр,

¹ Шакирдләрини тә'лимдә керидә галмалары вә мүвәффәгийәтсизлигилә мүбаризә тәдбирләри, сәһ. 71, 75. 1953 Азәрнәшр.

¹ «Азәрбайчән мәктәби» журналы, № 5, сәһ. 7, 8, 9, 10, 1949,

бир сөzlө, тә'лимдә һәм ишә керийә галар. Мәһз она көрә дә мұһарибәдән сонракы дөврдә шакирдләрин шифаһи вә язылы дил мәдәнийәтләринин инкишафына ху́суСИ диггәт верилмәйә башлады. Бу мәгсәд үчүн тәдрис планларында ана дилинә верилән саатларын сайы бир гәдәр артырылды. мәктәбләрдә язы мәшғәләлери аз-чоҳ низама салынды, мәктәбләрин чоҳунда ваһид орфография режимин яратмаға чалышдылар, габагчыл мұәллимләр шакирдләрин языларына даһа чидди тәләбләр вермәйә башладылар, шакирдләрин саваданы вә үмуми инкишафыны йүксәлтмәк үчүн мұхтәлиф йоллар вә васитәләр тәтбигинә чәһд этдиләр вә с.

Һәлә 1949-чу илдә Бәрдә орта мәктәбинин мүсбәт төчрүбәсини көстәрән мәгәләдә гәйд әдилерди ки, бу мәктәбин «юхары синифләринин шакирдлери гәнаәтбәхш шифаһи вә язылы әдәби нитгә маликдилрләр, савадлы язырлар, әдәбийяты исә билер вә севирләр». Икинчи синифдән башламыш мұхтәлиф язы нөвләринин, о чүмлөдән IV синифдән әтибарән инаша языларынын тәтбиг әдилмәси нәтичәси оларак, Бәрдә мәктәбинин юхары синиф шакирдләринин бир чоҳу «тәкчә әдәбийят мөвзуларынын дейил, һәтта ССРИ халгларынын достлуғу... кими мурәккәб мөвзуларын өһдәсиндән» кәлирләр¹.

Бәрдә мәктәби һеч дә мүстәсналыг тәшкил әтмирди. Азәрбайчан дили вә әдәбийятын тәдрисини гәнаәтбәхш бир сурәтдә апаран мәктәбләр кетдикчә чоҳалырды. Белә мәктәбләрин сайы кәнд ерләриндә дә артырды. Мәсәлән, Күрдәмир районунун Моллакәнд орта мәктәбинин Азәрбайчан дилинин тәдрисиндә әяни васитәләрдән чоҳ истифадә олуноурду. Орада сайт вә самитләрин тәснинфини, нитг һиссәләрини, исимләрин һал шәкилчиләрини вә суалларыны көстәрән ху́суСИ чәдвәлләр, фе'лин мө'начә нөвләрини көстәрән схем һазырламышдылар. Шакирдләрин һүснхәтгинә, сәлигәли вә тәмиз дәфтәр сахламаларына, сөз әһтиятларынын зәнкинләшдирилмәсинә ху́суСИ диггәт верилерди².

Шакирдләрин дил мәдәнийәтини зәнкинләшдирмәк үчүн мәктәб китабханаларынын вә бунларын васитәсилә тәшкил әдилән синифдән кәнар охунун ролу мә'лумдур. Мұһарибәдән сонра мәктәб китабханаларынын сайы хейли артыды; 1955-чи илдә 2 736 мәктәб китабханасынын китаб фонду 2,6 миллион нүсхәйә бәрәбәр иди. Габагчыл мұәллимләр шакирдләрин дилини зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә синифдән кәнар охуадан кениш истифадә әтмәйә башладылар. Һәлә 1948-чи илдә бу бәрәдә газанмыш олдуғу наилийәтләриндән бәһс әдән Нуха Ю нөмрәли мәктәбин мұәллими М. Мустафаев, мұталиәнин хейриндән бәһс әдәрәк, шакирдләрин синифдән кәнар мұталиәсилә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олдуғуну гәйд әдир. О; эпик, лирик вә драм әсәрлери охуяркән нәйә даһа артыг фикир вермәк лазым олдуғуну шакирдләрә көстәрир, һәр бир шакирдин һансы әсәри нечә охудуғуну, нәдә чәтинлик чәк-

дийини өйрәнир вә мәсләһәтләр верирди. Мустафаев синифдән кәнар мұталиә илә мүнтәзәм мәшғул олмаг, әдәбийят дәрнәйиндә мұһазирә охутмаг, бәдин парчалар әзбәрләтмәк, кәңчләр мәтбуатыны изләтмәк йолу илә шакирдләринин шифаһи вә язылы нитг-ләрини инкишаф әтдирмәйә чәһд әдилди¹.

Бу чүр ишләр нәтичәсиндә шакирдләрин үмуми савад дәрәчәси йүксәлирди, бир чоҳ мәктәбләрдә исә, ху́сусэн шәһәр ерләриндә, програмын тәләбләринә чаваб верә билерди.

Әдәбийятын тәдриси саһәсиндә даһа көркәмли нәтичәләр көзә чарпырды. Иманһанлар көстәрирди ки, срта мәктәб мө'зунларынын әксәрййәти әдәбийятын синифлилийини баша дүшүр, язычынын әсас идеясыны, әсәрин бәдни гиймәтини, әсәрдә иштирак әдән сурәтләрин сәчиййәсини гәнаәтбәхш бир сурәтдә мұәййән әдилрләр. Онлар тәһлил олунан бу вә я башга әсәрин зәиф ерләрини тәһгид әдир, бир әсәри о бирисилә мұғайнә әдир вә әсәр һагғында делгун фикир сөйләмәйи бачарырлар. Исхламалар көстәрирди ки, бир сыра орта мәктәбләрин мө'зунлары инаша языларында мұстәгил фикир йүрүтмәйи, ардычылыға рияйәт әтмәйи, сечдиклери мөвзуу дөврүн ичтиман-тарихи һадисәләрилә әләгәләндрмәйи, бәдни әсәрләрән ситат вә парчалар кәтирмәклә өз фикирләрини әсасландырмағы, мөвзуу әсасән әһәтә әтмәйи бачарырлар².

Бунун кими, республиканын рус мәктәбләриндә дә рус дили вә әдәбийятын, әрмәни мәктәбләриндә әрмәни дили вә әдәбийятын тәдрисиндә хейли наилийәтләр әлдә әдилди.

Республиканын Азәрбайчан вә башга милли мәктәбләриндә рус дили вә әдәбийятын тәдрисини яхшылашдырмаг саһәсиндә дә мұәййән ишләр көрүлдү. Бу дөврдә рус дилинин тәдриси мәсәләси республиканын рәһбәр органларында дөфәләрә мұзәкирә олунду.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын XVII гурултайы (1949) өз гәтнамәсиндә рус дилинин тәдрисини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмағы республиканын партия, комсомол вә халг маарифи органларындан тәләб әдилди.

Бу мәгсәдлә рус дили үзрә мұәллимләр кадры һазырлығы хейли күчләнди вә, демәк олар ки, 1955-чи иләдәк бүтүн орта вә едиллилик мәктәбләрин һамысы вә ибтидан мәктәбләрин чоҳу рус дили мұәллимләрилә, әсасән, тә'мин әдилди. Бундан башга, рус дили мұәллимләринә методик ярдым көстәрмәк үчүн мүнтәзәм сурәтдә ху́суСИ мәчмуә нәшр әдилмәйә, методик әдәбийят ярадыламаға башлады, рус дили үзрә дәрә китабларынын кейфийәти сүр'әтлә яхшылашдырылды, синифдән кәнар оху әсасы бир сурәтдә низама дүшмәйә башлады вә с. Көрүлән бүтүн бу тәдбирләр, вә әләчә дә рус дили мұәллимләринин чәһдлери нәтичәсиндә рус дилинин тәдриси саһәсиндә мұәййән наилийәтләр әлдә әдилди.

¹ Бах: «Учительская газета» № 28, 13 апрел 1949.

² Бах: «Азәрбайчан мұәллими» № 51, 23 декабр 1954.

¹ Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 2, сәһ. 88, 1948.

² Бах: «Азәрбайчан мұәллими» гәзети № 31, 4 август 1955.

Азәрбайчанлы ушаглар а ибтидан синифләрде рус дилини өйрәтмәкдә мұәллимә А. Кожевникованын (Тавус, 26-лар адына мәктәб) тәүрүбәси диггәтәлайигдир.

Өз тәүрүбәләриндән бәһс әдәрәк о, һәр шейдән әввәл, ушагларын сөз әһтиятларынны зәнкинләшдирмәйә фикир вердийини вә бу мәгсәд үчүн ашығадакы дәрәд йолдан истифадә әтдийини кәстәрди:

- а) оюн характерли кичик шеир вә нәғмәләри хорла өйрәнмәк;
- б) өйрәндикләри мәтни охумаг вә бу һагда мұсаһибә;
- в) шәкилдә көрдүкләринин адларыны өйрәнмәк, сонралар шәкил үзәриндә мұсаһибә;
- г) верилән мөвзуа көрә шифаһи сөһбәт апармаг.

Кожевникова оюн характерли шеир вә нәғмәләрин хорла өйрәнилмәсинә даһа чох фикир верир, чүнки тәүрүбәдән она айдын олушдур ки, вәзвләринә көрә һәрәкәтләр кәстәрмәк йолу илә өйрәдилән шеир вә нәғмәләри шакирдләр даһа яхшы ядла сахлайырлар ки, бу да онларын сөз әһтиятларыны зәнкинләшдирир. Бурада мараглы чәһәт һәм дә орасыдыр ки, Кожевникова өйрәтдийи нәғмә вә шеирләрлә һәм дә шакирдләрә дүзкүн рәфтар гайдалары ашыламага чалышыр. О языр ки, әзбәр өйрәндикләри шеирләрдән шакирдләр һәм ени-ени сөзләр мәннимсәйирләр, һәм дә мұәллимин онлардан нә тәләб әтдийини баша дүшүрләр. «Мән чох заман көрүрәм ки, ушаглар өйрәндикләри шеирләрдән истифадә әдәрәк бир-биринә мөзәммәт әдирләр: «чығырма, чаваб вермәк үчүн әлини галдыр», «дәфтәрә ләкә салма»¹ вә с.». Бүтүн бунлар шакирдләрә верилән тә'лим материалынын шүүрлу сурәтдә дәрк әдилдийини кәстәрир.

Габагчыл рус дили мұәллимләри тәкчә синиф мәшғәләләриндән дейил, һәм дә синифдән кәнар мәшғәләләрдән тә'лим мәгсәди үчүн истифадә әтмәйә чәһд әдирдиләр. Синифдән кәнар тәдбирләр чүмләсиндән олан вә Азәрбайчанын кәнд ерләриндә даһа чох яйылмыш олан «Мәктәбдә рус дили күнүнүн» тәшкилини айрыча гейд әтмәлийик. Бу барәдә газанмыш олдуғу тәүрүбәдән бәһс әдән рус дили мұәллими С. М. Чандырлы (Агстафа району Киров кәнди) языр ки, рус дили күнү мәктәбимиздә бир ән'әнә шәклинә дүшмүшдур. Һәр һәфтә чәршәнбә күнләриндә апарылан бу тәдбир рус дилиндә әдәби мұсамирәләр кечирмәкдән, мәктәб китабханасында коллектив оху тәшкил әтмәкдән, дивар гәзети вә фотомонтаж чыхармагдан, коллектив сурәтдә киноя кетмәкдән вә с. ибарәт олур. Әдәби мұсамирәләрдә шакирдләрин рус дилиндә М. Ю. Ләрмонтовун, А. М. Горкинин, В. В. Маяковскинин, Аркади Гайдарын, С. Вургуноун әсәрләриндән, Украйна илә Русиянын бирләшмәсинин 300 иллийинә даир олан материаллардан истифадә әдәрәк мәрүзәләр, декламациялар, һекайәләр сөйләмәси-

¹ А. Кожевникова, «Как я добиваюсь обогащения словарного запаса начальной школы, сборник «Русский язык в нерусской школе», вып. 6, 1955, стр. 71, Баку.

ни гейд әтмәклә, Чандырлы әләвә әдир ки, «бүтүн бу тәдбирләрин еринә етирилмәсиндә мәктәбимизин рус бөлмәси бизә бөйүк ярдымлар кәстәрир»¹.

Гәх району Илису кәнд орта мәктәбинин рус дили мұәллими Я. Әлиев дейир ки, кәнд шәраитиндә рус дили тә'лиминдә тәкчә синиф мәшғәләләрилә мәгсәдә чатмаг чох чәтиндир. Бунун үчүн о, мәктәбдә сиңифдән кәнар охуя айрыча диггәт верилдийини гейд әтмәклә, юхары синиф шакирдләринин бөйүк марагла рус классия вә совет әдәбийяты күмайәндәләринин — А. С. Пушкинин, А. М. Горкинин, Н. Островскинин вә башгаларынын әсәрләрини бөйүк марагла охуудуғларыны кәстәрир².

Азәрбайчанлы, һәмчинин Азәрбайчанда олан әрмәни, күрчү, удин вә башга халглар мәнсуб кәнчләрин рус дилини өйрәнмәйә олан һәвәсләри, һәгигәтән, диггәтәлайиг вә фәрәһләндиричидир. Азәрбайчан кәнчләри рус дилини ана дили гәдәр сеvir, буну өйрәнмәклә зәнкин рус мәдәнийәтиндән истифадә әдә биләчәкләрини, ССРИ-дә олан башга гардаш халгларла яхында әләгә сахлая биләчәкләрини, сияси-әлми көрүш дәрәләрини даһа чох кенишләндирә биләчәкләрини, формача милли, мәзмунча сосялист мәдәнийәтини даһа сүр'әтлә никшиаф әтдирә биләчәкләрини дәриндән дәрк әтмишләр. Ана дили вә әдәбийят тәдриси саһәсиндә олдуғу кими рус дили вә әдәбийяты тәдриси саһәсиндә мәктәбләримизин газанмыш олдуғу наилийәтләр һәм дә бунунла изаһ әдилдир.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә риязийят, физика, биолокия, кимя, тарих, чография вә с. мәктәб фәнләринин дә тәдрисиндә мүййән ирәзиләмәләр олду.

Мәктәб фәнләринин тәдриси саһәсиндә олан ирәзиләмәләрин әсас кәстәрчиси ондан ибарәт иди ки, вахтилә мәктәбләрдә көк салмыш олан «әсас нөгсан», демәк олар ки, мәктәбләрин бөйүк бир гисминдә, хүсусән шәһәр ерләриндә артыг ләғв әдләмишиди. Бу мәктәбләр, бир сыра нөгсанларына бахмаяраг, артыг али вә орта ихтисас мәктәбләриндә мұвәфәғгийәтлә охуя билән тәләбәләр һей'әти һазырламаг кими вәзифәнин өһдәсиндән кәлирди. Габагчыл мұәллимләримизин тә'лимин мұхтәлиф тәшкилат формаларындан, хүсусилә онун әсас формасы олан дәрәдән, мұхтәлиф тә'лим үсулларындан, әяни вәситәләрдән, лаборатория вә кабинәләрдән усталыгла истифадә әтмәсини дә тә'лим ишләриндә әлдә әтдийимиз наилийәтләр кими гиймәтләндирмәлийик. Габагчыл мұәллимләрин ишләрини фәрәһләндиричи нәтичәләри, һәмчинин онларын бу нәтичәләри әлдә әтмәк үчүн тәтбиғ әтдикләри йоллары диггәтлә көздән кечирдикдә айдын олур ки, габагчыл мұәллимләрини бу наилийәтләринин «сирри» там бир мәс'улийәт һиссилә өз вәзифәләринә янашмаг, һәр дәрәсә мұкәммәл һазырлашмаг, һәр дәрси бөйүк бир педагожи мәнһарәтлә апармаг, һәр

¹ Бах: «Русский язык в нерусской школе», вып. 4, 1954, стр. 84.

² «Азәрбайчан мұәллими» гәзети № 5, 7 феврал 1952.

шакирдин ени мә'луматы, гайда вә гануну баша дүшмәсинә чалышмаг, һәр шакирдин дәрәдә фәалийәт кәстәрмәсинә, эвә верилән тапшырыглары мүстәгил, дүзкүн вә сәлигә илә еринә етирмәсинә чәһд этмәкдәдир.

Мәһз мүүәллимләримизин вә биринчи нөвбәдә габагчыл мүүәллимләрин бу чүр фәалийәти нәтичәсиндә, мүһарибәдән сонрақы дөврлә мәктәбләр үчүн ярадылмыш слан әлверилши шәраит зәмининдә тә'лим ишләри сәһәсиндә мүүәйән наилийәтләр әлдә әдилмиш олду.

Камал аттестаты имтаһанларына бурахылан X синиф шакирдләринин 1945-чи илдә 55,3%, 1946-чы илдә 73,9%-и мүвәфғәййәтлә имтаһан вердийи һалда, 1955-чи илдә 98,2%-и мүвәфғәййәтлә имтаһан вериб камал аттестаты алмышлар. Бу, тәһсил сәһәсиндә әлдә әдилмиш кейфийәт йүксәлишини айдын сурәтдә кәстәрир.

Лакин бу йүксәлиш мәктәбләрин һамысында эйни дәрәчәдә дейил иди. Һәлә фәнләрин тәдрисини кейфийәт нөгтеин-нәзәрдән бүтүн мәктәбләр үчүн һәлл әдилмиш һесаб этмәк олмазды. Фәнләрин тәдриси, хусусән дилләр вә риязийят үзрә, мәктәбләрин бөйүк бир гисминдә, хусусән кәнд ерләриндә һәлә дөврүн йүксәк тәләбләри сәвиййәсинә галдырыла билмәмишди. Бир чох ора мәктәбләр илдән-илә ирәлиләсәләр дә, шакирдләринә кифайәт дәрәчәдә үмуми тәһсил һазырлығы верә билмирдиләр. Республика үзрә шакирдләр һей'әтинин һәр ил 15—17 фаизи икинчи илә синифдә галырдылар.

1954-чү илин әввәлләриндә маариф назирлийи коллекиясы республика мәктәбләриндә Азәрбайчан дили вә әдәбийят тәдрисинин вәзиййәтини музакирә эдәрәк өз гәрарында вә сәһәдә газанылмыш мүвәфғәййәтләри кәстәрмәклә бәрәбәр, һәм дә гейд эдирди ки, ана дили вә әдәбийят тәдрисинин кейфийәти һәлә истәнилән сәвиййәйә галдырыла билмәмишдир¹.

Республика мәктәбләри үзрә апарылан йохламалар мәктәбләрдә рус дили вә әдәбийяты тәдрисинин дәр чох мәктәбләрдә һәлә гәнагәтбәхш олмадығыны кәстәрди. 1953-чү илдә маариф назирлийи методисти А. Г. Дахнович язырды ки, Губа, Астара районларында, һәмчинин Бақы шәһәриндә апарылан йохлама ишләри кәстәрмишди ки, шакирдләрин рус дили үзрә савадлары ашағы сәвиййәдәдир, «ушаглар рус сөзләринин вә сәсләринин тәләффузүндә чох сәһвләр бурахырлар. Грамматиканы нәзәри олараг, әсасән, билсәләр дә, шакирдләрин бу биликләрдән шифаһи вә язылы нитгләриндә истифадә этмәк вәрдишләри эәифдир»².

Тәәссүфлә демәлийик ки, бу чүр чидди кәсирләр риязийят, физика, химя кими башга фәнләрин дә тәдрисиндә ер тутурду. Риязийят дәрсләриндә көзә чарпан ән бөйүк нөгсан бир чох мөк-

тәб мә'зунларынын чәбр, һәндәсә вә тригонометрия үзрә мәсәлә һәлл этмәкдә чәтнинлик чәкмәләриндән, химя вә физика үзрә енә дә мәсәлә һәллиә дәир эәиф һазырлыгдә олмаларындан ибарәт иди. Али мәктәб имтаһанларынын нәтичәләри ачыг кәстәрирди ки, хусусән кәнд орта мәктәбләри мә'зуиларынын үмуми тәһсил сәвиййәси һейли ашағыдыр. Әкәр бу чидди нөгсанын бир сәбәби тәдрис програмлары вә дәрәс китабларынын һәддән артыг тә'лим материалы илә йүкләнмиш олмасында, мәктәбләрин тәдрис-мадди базаларынын эәиф олмасында идисә, икинчи вә ән бөйүк сәбәбини мүүәллимләрин өзләриндә, онларын бә'зиләринин ярыгмаз ишлә-мәсиндә, методик сәһвләрә йол вермәсиндә вә бунлары дүзәлт-мәк үчүн аз чалышмасында иди. Она көрә дә, айдын иди ки, тә'лим ишләринин кейфийәтинин йүксәлтмәк үчүн, һәр шейлән әв-вәл, мүүәллимин фәалийәтилә әләгәдәр олан кәсирләри арадан галдырмаг ләзымдыр.

Демәлийик ки, вахтилә мәктәбләрдә ер тутмуш олан методик тәһрифләрин чохдан ләгв әдилмәсинә бахмайраг, бир сыра мәк-тәбләр бә'зи чидди методик нөгсанлардан тәмизләнә билмәмишди-ләр. Бу нөгсанларын көкү онда иди ки, бир чох мүүәллимләр апар-дыглары дәрсләри эйни шаблон үзрә гурурдулар. Синифләрин вә фәнләрин хусусийәтләриндән асылы олараг мүхтәлиф типдә дәрсләр апармаг әвәзинә, о мүүәллимләр, бир гайда олараг, һәр дәрәсдә эв тапшырыгларынын ичрасыны йохламаг, ени дәрәс тә-ләстик изаһ этмәк, вахты галарса, ени материалы шакирдләрин нә чүр баша дүшдүкләрини билмәк үчүн онлара бир нәчә суал вермәк вә эв тапшырығыны э'лан этмәклә дәрсини битгирди.

Бүтүн бу нөгсанларын нәтичәсиндә шакирдләрин бөйүк бир гисми тә'лим материалыны механики олараг, маһиййәтинин баша дүшмәдән өйрәндирдиләр вә бурадан да онлары билйиндә формализм нөкм сүрүрдү. Белә бир иш үслубу шакирдләрин фәәл, тәшәббүсқар олмаларына, онларын ярадычы гүввәләринин инкишафына чох аз көмәк эдирди.

Кетдикчә айдын олурду ки, белә методик нөгсанлар ләгв әдил-мәйинчә тә'лим ишләринин кейфиййәтинин дөврүн йүксәк тәләб-ләри сәвиййәсинә галдырмаг чәтин олачакдыр.

Б. Политехник тә'лим әсасында мәктәб ишләринин ени дән гурулмасы үзрә илк ад-дымлар. Мәктәб ишинин мүһарибәдән сонрақы инкишаф йолуну нәзәрдән кеңирдикдә айдын олур ки, онун фәрһәндәлири-чи наилийәтләрилә бәрәбәр, һәлә бир сыра мүүәм һәлл әдилмә-миш мәсәләләри дә олмушду.

Биз бурада мәктәб ишләринин һәлл әдилмәмиш вә кәсирли мә-сәләләрини әтрафлы бир сурәтдә тәдгиг вә тәһлил этмәк, һәмчинин бунларын һәлли үчүн педагожи тәклифләр вермәк вәзифәсини гаршымыза гоймуруг, чүнки бу, олдугча бөйүк вә хусуси тәдгиг-тәләб әдән бир мәсәләдир. Лакин үмуми игтисади вә мәдәни йүксәлишимиз зәмининдә, чәтнинлик вә кәсирләрлә мүбаризә шә-раитиндә инкишаф этмиш вә этмәкдә олан мәктәбләримизин йө-

¹ Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 2, сәһ. 49—52, 1954.

² Бах: «Русский язык в нерусской школе», Сборник, 1953, вым. 3, стр. 79.

жуну, о чүмлөдөн динч гуручулуг дөврүндөки йолуну ишыглан-дырмага тәшәббүс эдәркән онун тәкчә мүсәбәт чәһәтләрини дейил, һәм дә кәсирли вә кәлкәли чәһәтләрини нәзәрдән кечирмәлийик. Мәсәләйә бу чүр янашдыгда, һәм мәктәбләримизин кәлмиш олдуглары йолу дүзкүн көрмәк олар, һәм дә мәктәб ишләринин ени йүксәлиши үчүн дүзкүн һәрәкәт йолу тә'йин этмәк олар.

Тә'лим-тәрбиһә ишләриндә олан кәсирләрин бир гисмилә юхарыда таныш олдуг. Үмүми тәһсилин инкишафында олан эн бөйүк кәсир, «...тәһсилин һаятдан мүййән дәрәчәдә айры дүшмәсиндән, мәктаби гуртаранларын әмәли фәалийәт үчүн кифайәт дәрәчәдә һазырлыгы олмамасындан ибарәтдир»¹.

Сон заманлара гәдәр мәктәбләримиз биртәрәфли инкишаф эдирди, әсас диггәти шакирдләрә элмләрин әссларыны өйрәтмәк вәзифәсинә вермәклә, онлары анчаг али вә орта ихтисас мәктәбләриннә һазырлашдырмага чалышырды, кәнчләри билаваситә әмәк фәалийәтинә һазырламаг кими мүйүм вәзифәни нәзәрдән гачырмышды. Мәһз она көрә дә мәктәбин политехник тә'лим вәзифәси сон илләрә гәдәр сөздә арабир хатырланса да, тәчрүбәдә унудумушду. Политехник тә'лимин һаята кечирилмәсини мәһз үмүми тәһсил фәйләринин тәдрисиндә вә я техники дәрнәкләрдә, кәнч техникләр вә кәнч тәбиәтчиләр стансияларында нәзәрдә тутурдулар. Айдындыр ки, бу йолла мәсәләни һәлл этмәк олмазды. Иш о ерә кәлиб чыхмышды ки, шакирдләр гәт'ийән физики әмәклә мөшғул олмурдулар.

Әкәр кәнд ерләриндә шакирдләрә, әсасән мәһсул топланышы күнләриндә, бә'зи ичтиман-файдалы ишләр, физики әмәклә әләгәдәр олан ишләр тапшырырдыларса, бу да мәктәбләрин, маариф органларынын дейил, башга — совет вә тәсәррүфат тәшкилатларынын тәшәббүсү илә анчаг тәсәррүфата көмәк этмәк мәгсәдилә апарылырды.

Орта тәһсилин хейли кенишләнмәси, сонрадан исә үмүми орта тәһсилә кечилмәси мәктәбләримизин бу әсас кәсирини даһа ачыг көстәрди вә бу, артыг дөзүлмәз олды. Чүнки бу кәсир артыг өлкәнин халг тәсәррүфатына зәрәр вурмага башламышды, орта мәктәб мә'зуналарынын истәһсал әмәйинә чәлб әдилмәси ишини хейли чәтинләшдирди. Мәктәб шакирдләрә нә истәһсалат һагында лазыми билик верирди, нә дә онлары мүасир сәнәә вә кәнд тәсәррүфатында ишләмәк үчүн зәрури көрүлән әмәк бачарыгы вә вәрдишләрилә силаһландырырды. Әләвә этмәлийик ки, мәктәбләримизин бу әсас кәсри, һәтта кәнчләрә коммунист әхлагынын нәчб кейфийәтләрини ашыламаг ишинә дә мүййән дәрәчәдә мәнфи тә'сир көстәрди.

Сосјалист халг тәсәррүфаты инкишафынын мүасир дөврү, техниканын, механикләшдирмә вә автоматлашдырманын чошғун тәрәггиси, тәкмилләшдирилмиш технолокиянын тәтбигилә ха-

рактеризә олундуғу бир шәрәитдә, халг тәсәррүфаты, тәкчә йүксәк техники һазырлыгы олан мүтәхәссисләр дейил, һәм дә кениш политехник көрүшә малик олан, истәһсалатын әлми-техники әсасларындан баш чыхаран, зәрури истәһсалат вәрдишләрилә силаһланмыш олан фәйлә вә колхозчу етишдирмәйи ганунауйғун зәрурийәт кими тәләб эдирди. Айдын мәсәләдир ки, ялынз нәзәри вә формал биликләр вермәйә мейл эдән, дейилдийи кими, мүййән мәнәда һаятдан айры дүшән мәктәб тә'лими бу мүйүм вәзифәни еринә етирмәкдә ачизлик көстәрди.

Мәһз она көрә дә Ссв.ИКП XIX гурултайынын бешинчи бешиллик план (1951—1955) һагында вердийи директивләрдә көстәрилди ки: «Үмүми тәһсил мәктәбләринин шакирдләринә сосјализм руһунда тәрбиһә вермәк әһәмийәтини даһа да артырмаг вә орта мәктаби гуртаран шакирдләрин истәдникләри пешәләри сәрбәст сечмәләри үчүн шәрәит ярадылмасыны тә'мин этмәк мәгсәдилә, орта мәктәбләрдә пәлитехник тәһсилин һаята кечирилмәсинә башланылсын вә үмүми пәлитехник тәһсилә кечмәк үчүн лазым олан тәдбирләр көрүлсүн»¹.

Беләликлә, мәктәбләрин пәлитехник тәһсил әсасында енидән гурулмасы, халг маарифи органлары таршысында эн актуал бир мәсәлә кими дурду. XIX гурултайдан сонра кәчән үчдәрд ил әрзиндә пәлитехник тә'лимни тәтбиги вә яйылмасы саһәсиндә бә'зи әмәли ишләр көрүлдү. Нәр шейдән сәвәд, мүәллимләрин январ вә август мүшавирәләри, халг маарифи үзрә чағырылан республика мүшавирәләри, һәмчинин педагогжи мәтбуат вә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институту вәситәсилә мүәллим күтәләринин диггәти пәлитехник тә'лимни тәтбиги мәсәләринә чәлб әдилди, бу вәзифәни еринә етирә билмәләри үчүн онларын енидән һазырланмасы саһәсиндә мүййән ишләр көрүлмәйә башлады.

Даһа сонра, бир сыра мәктәбләрдә пәлитехник тә'лим үчүн лазым олан мадди-тәдрис базасы зәнкинләшдирилди. тәдрис планлары вә әләчә дә бә'зи фәйләрин програм вә дәрә китаблары пәлитехник тә'лим нөгтейи-нәзәрдән енидән тәртиб әдилди. Бүтүн бу тәдбирләрин нәтижәсиндә республиканын габагчыл мәктәбләриндә пәлитехник тә'лимни бә'зи үнсүрләри тәтбиг әдилмәйә башлады. РСФСР вә Украина ССР мәктәбләринин тәчрүбәләриндә истифадә этмәклә республиканын бир сыра мәктәбләриндә пәлитехник тә'лим саһәсиндә илк алдымлар атылды, физика, кимя, биология, рязийәт фәйләринин тәдрисиндән пәлитехник тә'лим мәгсәдләри үчүн истифадә әдилмәйә башлады. Илк тәчрүбәләр көстәрди ки, габагчыл мүәллимләр мәнәратлә бу ишин өһдәсиндән кәлир вә мүййән ишләр көрүрдүләр. Онлар физика дәрсләриндә шакирдләри электрик, истилик вә механики энеджиин истәһсалы вә тәтбигилә, бир чох машынларын гурулушы принципләрилә, тәбиәт ганунларынын сәнәә вә кәнд тәсәррүфаты ис-

¹ Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси үзрә Сов ИКП XX гурултайынын гәтнамәси, сәһ. 22, 1956, Азәрнәшр.

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрәрлары, III һ., сәһ. 635—636.

теһсалатында истифадә эдилмәсилә, кимя дәрсләриндә кимйәви маддәләрнин истеһсалы вә тәтбигилә, биолокия дәрсләриндә кәнд тәсәррүфатынын элми әсаслары илә таныш этмәйә башладылар.

Бир сыра мұәллимләрнин бу сәһәдә әлдә этмиш олдуғлары илк наилийәтләр диггәтәләйиг иди. Мәсәлән, Бақы шәһәри мәктәб-ләриндә бир сыра мұәллимләрнин, о чүмләдән 6 нөмрәли мәктәбин физика мұәллими Н. Н. Шишкинин, 23 нөмрәли мәктәбин физика мұәллими Ю. Н. Николаевнин, 31 нөмрәли мәктәбин кимя мұәллими М. Саламовун өз фәнләри үзрә мүкәммәл лаборатория тәшкил этмәләри, бу лабораториялардан политехник тәлим мәгсәдилә истифадә этмәләри, шакирдләри өлчү чиһазлары үзәриндә ишләтмәк, онлара физика вә кимя үзрә әлдәгаһырма чиһазлар һазырлатмағ, физика вә кимя дәрсләриндә истеһсалат вә машинларын элми әсасларыны өйрәтмәк ишиндә газанмыш олдуғлары тәчрүбә, илк аддым олмағ э'тибарилә, чоһ гиймәтли иди.

Бүтүн бу ишләрдә республиканын әмәкдар мұәллими Н. Шишкинин гиймәтли тәшәббүсү хүсусән диггәти чөлбә эдирди. Онун рәһбәрлийи алтында 1947-чи илдә Бакынын 6 нөмрәли мәктәбиндә ярадылмыш «Кәңч физикләр клубу»нда шакирдләрнин әилә 10 ил әрзиндә 1441 физика чиһазы һазырланмыш, 6 300 физика чиһазы тәмир эдилмишир. Н. Н. Шишкинин бу тәчрүбәси бир сыра шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә яйылмаға башламышдыр.

Мәсәлән, М. Саламовун тәшәббүс вә чәһдләри нәтичәсиндә 31 нөмрәли мәктәбдә 1—2 ил әрзиндә гурулмуш олан кимя лабораториясы, кимя үзрә програмын нәзәрдә тутдуғу минимум практик мәшғәләлери тамамилә кечмәйә имкан верир вә беләлик-лә шакирдләрнин бир сыра өлчү чиһазлары илә ишләйә билмәсинә имкан ярадыр. Шакирдләр өз мұәллимләрнин көмәйилә кимя үзрә мұхтәлиф схемләр вә диаграмлар, макетләр вә таблолар дүзәлдирләр ки, бу да кимя кабинәсини мұхтәлиф әяни васитәләрлә зәнкинләшдирир. Шакирдләрнин топлайыб һазырладығлары «Нефт мәчүлаты», «Шүшәнин һазырланмасы», «Сабунун биширилмәси», «Чугун вә полад истеһсалы» мөвзуларындакы коллекциялар һәмнин мәнһсулларың һазырланмасы процесини ардычылтылға көстәрир¹.

Физика мұәллими С. Арамян йолдаш (Степанакерт шәһәри) тәдрис процесиндә мәктәбин ерләшдийи районда олан истеһсалат технику материаллардан мүнтәзәм сурәтдә истифадә эдирди. Мәсәлән, X синифдә «Үч фазалы чәрәян», «Синхронсуз мұһәрриқ» мөвзуларынын шакирдләр тәрәфиндән яхшы мөнимсәнилмәси үчүн мұәллим «мәктәб бинасында, электрик станциясында вә 26 Бақы комиссары адына фабрикдә олан техниканан мәһарәтлә истифадә этмишир. Шакирдләр мәктәб вә электрик станциясында үч фазалы чәрәян генераторуну, онун улдузвари вә үчбуцағ формасында бирләшмәси, бу бирләшмәнин технику чәһәтдән мәгсәдәуйғун, игтисади чәһәтдән фәйдалы олмасыны өйрәнмишләр,

¹ Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 1, сәһ. 26—31, 1954.

һәмчинин вольтметрләрлә фаза вә хәтт кәркинлийини өлчүмш, онларын нисбәтини мұәййәнләшдирмишдиләр¹.

Демәк олар ки, үмуми тәһсил фәнләриндән политехник тәһсил мәгсәдилә истифадә этмәк Азәрбайчан мәктәбләриндә артығ, күтләви һал алды.

Республиканын мәктәбләрнин, политехник тәлимни үсүлу кими, истеһсалат экскурсияларындан да истифадә этмәйә башладылар. Орта мәктәбләр үчүн гәбул әдилән тәдрис планларында IV—IX синифләрнин һәр бири үчүн бу мәгсәдлә илдә 6 иш күнү айрылмасы истеһсалат экскурсияларынын тәшкили үчүн әлверишли шәраит яратмыш олду. Габагчыл мұәллимләр истеһсалат экскурсияларыны мүнтәзәм вә мұтәшәккил бир сурәтдә кечирир вә шакирдләри биләваситә истеһсалатла таныш этмәклә, нәзәри биликләрнин һәятдә тәтбигини, истеһсалатдакы техноложни процесләри вә с. онлара көстәрир вә бу йолла шакирдләрнин политехник көрүш даирәсини кенишләндирмәйә чалышырдылар. Бу нөгтейи-нәзәр-дән Саян шәһәри 3 №-ли мәктәбин физика мұәллими А. Худавердиевни тәчрүбәләри чоһ гиймәтли иди. Әввәлчәдән шәһәрдә олан истеһсалат мұәссисәләрини диггәтлә өйрәнмәклә Худавердиев, бүтүн синифләр үзрә апарылачағ экскурсияларын планыны тәр-тиб эдир, һәр экскурсиянын мәгсәдини мұәййәнләшдирир, экскурсия әрфәсиндә шакирдләри гаршыдакы вәзифә илә таныш эдир, онлара мұвафиғ әләвә мәсләһәтләр верир. Беләликлә, Худавердиев шәһәрин су кәмәринә, нишаат мейданчасына, МТС-ә экскурсиялар тәшкил эдир вә этмәкәдир.

«Педагожи мұһазирәләрдә» (март айы, 1955) бу сәһәдә газан-мыш олдуғу тәчрүбәләрдән бәһс эдән Худавердиев дейирди ки, шакирдләрнин кәләчәк иш ерләрни олан мұәссисәләрә әдилән экскурсияларын тәһсил вә тәрбийәви әһәмийәти бөйүкдүр, чүнки бу йолла шакирдләр «сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә техниканын әзмлә олан әләгәләрини, истеһсалатын техноложни процесини элми әсасларыны, истеһсалатын тәшкили, планлашдырылмасы, һәмчинин игтисадијятыны өйрәнирләр. Шакирдләр истеһсалатын көркәмлә габагчыллары вә ениликчиләрилә таныш олурлар, әмәйи өлкәмиздә шәрәф иши олдуғуну даһа айдын баша дүшүрләр».

МДГВ мәктәбләриндә шакирдләрнин политехник тәлимини вәзийәти вә ону яхшылашдырмағ тәдбирләрини һәср эдилмиш мұшавирәдә (Степанакерт шәһәри, март айы 1955-чи ил) өз тәч-рүбәләриндән бәһс эдән Шүшүкәнд орта мәктәбинин физика мұәл-лими В. Астсатрян дейирди:

«VI вә VII синифләрдә «Механики һәрәкәт» мөвзууну кечәр-кән мән Дашалты ипәк әйричи фабрикинин агрегатларыны ми-сал кәтирирәм. Ушағлар бу фабриқә экскурсияға кетмишләр. «Сүртүнмә» мөвзууну кечмәк үчүн мән Степанакерт механики завода экскурсияға тәшкил этмишәм. Сонра исә дәрси кечәркән

¹ Бах: А. М. Оһачанян, «МДГВ мәктәбләриндә политехник тәлим һаггында», «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 6, сәһ. 51—52, 1955.

һәрәкәтин бир машындан башга машына верилмәси үсулларын-дан данышмышам»¹.

Бунун кими дә Кировабад шәһәри 4 №-ли мәктәбин физика мұәллими С. А. Оһановун тәшкил этдийи истеһсалат әкскурсиялары да хейли мазмунлу вә файдалы иди. Габагчыл мұәллимләр әкскурсиялары тәкчә мұтәшәккил кечирмәклә кифайәтләнир, һәм дә әкскурсиялар заманы истеһсалатдан кәтүрүлүмш материаллардан коллексиялар дүздәдир, рәғәм мә'луматындан, тә'лим просесиндә, хүсусән мәсәләләр һәллиндә әтрафлы бир сүрәтдә истифадә әдирдиләр. Лакин әсл мәсәлә истеһсалат әкскурсияларыны күтләвиләшдирмәк, бүтүн кәнд вә шәһәр мәктәбләри һаятынын айрылмас үнсүрү әтмәк, һәмчинин истеһсалат әкскурсияларыны политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән дүзкүн тәшкил әтмәкдән ибарәт иди.

Лакин политехник тә'лим вәзифәсини еринә етирмәк үчүн тәкчә үмүми тәһсил фәнләринин тәдрисиндән истифадә әтмәк вә истеһсалат әкскурсиялары тәшкил әтмәк кифайәт дейилди. Политехник тә'лимни тәбтиги, башга мүһүм тәдбирләр дә тәләб әдирди. Мәһз буна кәрә дә 1954-55-чи дәрәс илиндән ә'тибарән орта мәктәбләрин тәдрис планына әмәк мәшғәләләри вә практикумлар алава әдилди ки, бу да политехник тә'лим саһәсиндә атылан ени мүһүм аددым иди.

Бу тәдбирин әһәмийәти, һәр шейдән әввәл, шакирдләрә садә әмәк әләтләрилә ишләмәк бачарығы вермәкдән, онлары ән чох ишләнән машынларла таныш әтмәкдән, о машынлары ишләдә билмәк бачарығы вермәкдән, шакирдләрә элми билникләрлә бағлы олан әмәк вәрдишләри газандырмагдан ибарәт иди.

Азәрбайчан мәктәбләриндә әмәк мәшғәләләринин, хүсусән мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан әмәли кәнд тәсәррүфаты ишләринин тәшкилиндә мүйәйән мүсбәт тәчрүбәләр топланды.

Кәнд ерләриндәки орта вә еддилик мәктәбләрин, демәк олар ки, һамысында, шәһәр мәктәбләринин исә бир гисминдә тәдрис-тәчрүбә саһәләри тәшкил әдилди. Шакирдләр бу саһәләрдә районун кәнд тәсәррүфаты хүсусийәтләриндән асылы олараг, мейвә ағачлары әкмәйә, техникы вә дән биткиләри бечәрмәйә, тәрәвәз биткиләри етишдирмәйә башладылар. Мичурин биоложи элми, һәмчинин габагчыл агротехника әсасында ишләнилән вә гайгакешликлә бечәрилән бир чох тәдрис-тәчрүбә саһәләри мәктәбләрин яшыл лабораторияларына чеврилмиш олдү, кәнд тәсәррүфатынын элми әсасларыны шакирдләрә өйрәтмәкдә, онлары әмәли вәрдишләр вермәкдә мүйәйән гиймәтли бир васитә олдү.

Астара району Пенсәр кәнд орта мәктәбинин нәздиндә олан тәдрис-тәчрүбә саһәсинин сон 4—5 илдә газанмыш олдүгү мүсбәт тәчрүбә хүсусилә диггәтәлайигдир. Мәктәбин директору әмәкдар мұәллим Г. Мирзәев йолдашын рәһбәрлийи алтында ярадылмыш

олан бу саһәдә района хас олан бүтүн кәнд тәсәррүфаты биткиләри, о чүмләдән 500 кол чай, чохлу лимон ағачы, дән биткиләри вә с. әкилмишдир. Шакирдләрин әмәкләри нәтижәси олараг саһәдән алынән мәнсул, һектар һесабилә, районун орта мәнсул нормасындан хейли йүксәк олур, мәктәбин тә'лим вә тәсәррүфат әһтиячларына йәр олунур¹.

Нахчыван МССР Ордубад районунун Вәнәнд кәнд орта мәктәбинин саһәсиндә етишдирилән шахәли буғладан һектар һесабилә 1953-чү илдә 80 сентнер, 1954-чү илдә 90 сентнер мәнсул алынмышды ки, бунлар Ордубад районунун орта мәнсул нормасындан 10—12 дәфә артыг иди. һәмин мәктәбин саһәсиндә 1 700 мейвә ағачы да әкилмишдир ки, бунларын да бир чоху бар вермәйә башламышдыр.

МДГВ Мардакерт орта мәктәбинин саһәсиндәки тәчрүбә хүсусилә зәнкинди, 2,5 һектар торпағы олан бу саһәдә табиият мұәллими С. Каспарян вә Е. Оһнян йолдашларың рәһбәрлийи алтында алма, армуд, һейва, һар, һичир, тут ағачлары әкилмиш, миндән артыг мейвә ағачы етишдириллир вә бир тәрәфдә дә бостан биткиләри бечәрилди. Саһәдә көрүлән бүтүн ишләр чидди бир сүрәтдә планлашдырылур вә биоложи элмләр әсасында апарылырды. Шакирдләрә торпағын гурулушу, күбрәләнмәнин әһәмийәти, битки бечәрмәйин йсллары, зәрәрверичиләрлә мубаризә үсуллары вә с. өйрәдилди. V—VII синиф шакирдләринин, демәк олар ки, һамысы, мәктәбяны саһәдә ишә чәлб слунурдулар. Бу, онларын мүйәйән әмәк вәрдишләрилә снлаһланмаларыны тә'мин әдирди².

Мәктәбләрин бир чохунда ярадылмыш олан кәнч тәбиәтчиләр дәрнәкләри дә политехник тә'лимә хидмәт әдирди. 1955-чи илдә ҮЙКТС-дә икинчи дәфә иштирак әдән Шаумян районундакы (Багы) 64 нәмрәли мәктәбин иши хүсусилә диггәтәлайигдир. Бу мәктәбдә ики кәнч тәбиәтчиләр дәрнәйи мүнтәзәм олараг элми-тәдгигат характерли иш апарырды. Бу дәрнәкләрдә кәнч тәбиәтчиләр дәнли, техникы, тәрәвәз биткиләринин етишдирилмәсиндә габагчыл совет агробиолокиясы вә агротехникасынын наилийәтләрини өйрәнирләрди. Онлар мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә 220 чаван мейвә ағачы вә 257 бәзәк ағачы әкиб бечәрмиш, 250 үзүм вә 2 500 чийәләк колу етишдирмишләрди.

Республиканың бир чох мәктәбләри памбыгдан йүксәк мәнсул алмаг ишини шакирдләрә өйрәтмәк үчүн тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә дөйәрли тәчрүбәләр апарырды. Гасым Исмайылов районунун Саров кәндиндәки кәнч тәбиәтчиләр йүксәк памбыг мәнсулду алмаг үчүн бир нечә ил сә'йлә чалышмыш, нәһайәт 1954-чү илдә 1 800 квадратметр саһәдән һектар һесабилә 100,4 сентнер «1298»

¹ Бах: «Коммунист» гәзети, № 82, 5 апрел 1954.

² Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 88, 12 апрел 1956.

¹ Бах: «Азәрбайчан мұәллими» гәзети, № 14, 7 апрел 1955.

нөвлү памбыг мәнсулу йыгмаға мүнәффәг олмушдулар ки, бу да һәмнн районун мәнсул нормасындан үч дөфә артыг иди¹.

Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк олар. 1955-чи илдә Умум Иттифак Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисиндә 650 кәңч тәбиәтчинин, 117 мәктәбин вә мәктәб коллективинин иштирак этмәси дедикләримизи сүбүт эдән фактлардандыр.

Политехник тә'лимлә әлагәдәр олараг бир чох мәктәбләр нәзиндә техник дәрнәкләр дә тәшкил эдилди, бу дәрнәкләрдә шакирдләр чох ишләнән машиналары (автомашын, трактор) мүнәхәссисләрин көмәйлә өйрәнмәйә башладылар вә с.

Политехник тә'лими һаята кеңирмәк үчүн атылан илк аддымлардан бири дә бир сыра шәһәр мәктәбләриндә, хусусән, Баки шәһәри Нәриманов (Кешлә) району, Ленин району вә Сталин районунун бир сыра мәктәбләриндә, һәмчинин Сумгайит вә Кировабәд шәһәринин бә'зи мәктәбләриндә 1954/55-чи илдән ә'тибарән хараталыг вә чилинкәрлик ә'малатханаларынын тәшкил эдилмәси иди. Һәмнн мәктәбләрдә, V—VII синиф шакирдләриндә мүйәйән програм үзрә ә'малатханаларда тахта вә метал үзәриндә мәншәләләр кечирилмәйә башланды.

Политехник тә'лими кенишләндирмәк мөгсәдилә 1954/55-чи дәрә илиндән ә'тибарән VIII—X синифләрин тәдрис планларына дахил эдилмиш олан практикулларын да мүнүм тәдбир олдуғуну айрыча гәйд этмәлийик. Республика мәктәбләриндә, хусусилә 1955/56-чы дәрә илиндән кечирилмәйә башлаан бу практикуллар шакирдләрә кәнд тәсәррүфатынын әсасларына, һәмчинин машинашүнәслыг вә электротехникая даир мүйәйән һәмчдә нәзәри вә әмәли һазырлыг вермәйи өзүнә вәзифә гоймагла, политехнизмин мәктәбләрдә көк салмасында хусуси рол ойнамаға башлады. Бүтүн булар политехник тә'лим саһәсиндә халг марифи органларынын, габагчыл шәһәр вә кәнд мәктәбләринин атымыш олдуғу илк аддымлар, топламыш олдуғу илк мүсбәт тәчрүбәләр иди.

XIX гурултайдан сонракы үч дәрә или мүддәтиндә бу саһәдә көрүлмүш олан ишләр вә топланмыш олан тәчрүбәләр политехник тә'лимнин тәтбиг йолларына даир бә'зи нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Әввәлән, ону гәйд этмәлийик ки, юхарыда тәсвир эдилән нүмунәләр тәк-тәк мүәллимләрин тәчрүбәсини дейил, мәктәбләримиздә, артыг өзүнә ер тутмуш олан ени һадисәни, ени кейфийәти кәстәрирди. Политехник тә'лим артыг мәктәбләрдә күтләви шәкил алды. Бу да о демәкдир ки, XIX гурултайын директивләринә әсәсән, орта мәктәбләримзин бир чоху артыг политехник тә'лими һаята кечирмәйә башлады.

1 Бах: Ә. Рәһимли. Азәрбајҹан ССР Маариф назирн мұавини. «Республикамызнын мәктәбләри УЙКТС-дә», «Азәрбајҹан мүәллимн» гәзәти № 23, 9 июн 1955.

Икинчиси, ону гәйд этмәлийик ки, политехнизмин Ленин тә'лиминә әсәсән нәзәрдә тутулан мәзмуну, мөһдуд һәмчдә олса да, мәктәбләримиздә ер тутмаға башлады.

Юхарыда тәсвир эдилән мисаллардан көрүнүр ки, үмуми тәһсил фәнләринин тәдрис процесиндә әлми гануналарын истеһсалатда тәтбиги, машиналарын әлми әсаслары вә с. шакирдләрә аз-чох өйрәдиллирди. Истеһсалат экскурсиялары әлми гануналарын техникада вә истеһсалатда тәтбигилә, истеһсалатын техноложн процесләрилә, күтләви ихтисасларла вә с. шакирдләри таныш эдирди. Ә'малатхана вә тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә шакирдләрә истеһсалатын садә аләтләрилә ишләмәк вәрдишләри ашыланды вә с.

Бүтүн булар политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән чох гиймәтли тәдбирләр иди.

Лакин ону демәлийик ки, һәлә республикада там мәнәда политехнизмин бүтүн үнсүрләрини вә мә'лум олан бүтүн йолларыны тәтбиг эдә билән мәктәб йох иди. Бә'зи мәктәбләр политехник тә'лим үнсүрләриндән вә йолларыннан бир нечасини, бә'зиләри исә даһа мөһдуд дәрәчәдә истифадә эдирди.

Үчүнчүсү, юхарыда тәсвир эдилән тәчрүбәләр кәстәрир ки, политехник тә'лим мәктәбин вердийи үмуми тәһсил һазырлығы сәвийәсинин ашағы салынмасы һесабына дейил, шакирдләрә әлмләр мүкөммәл өйрәтмәк әсаһиндә кенишләнмәйә башлады.

Шакирдләрә мүасир истеһсалатын әлми әсасларыны, әлми гануналарын техникаға, кәнд тәсәррүфатында тәтбигини кәстәрмәк вә с. онларда ени биликләр өйрәнмәк һәвәсини күчләндирмәйә билмәзди. Мәһз она көрә дә габагчыл мүәллимләр һағлы олараг язырдылар ки, политехник тә'лимнин тәтбиги шакирдләрин үмуми тәһсил фәнләринин марагла охумасына ярдым эдир.

Дөрдүнчүсү, бу тәчрүбәләр һәм дә политехник тә'лимнин яныз нәзәри биликләрдә дейил, әйни заманда, конкрет физики әмәклә бағландығыны кәстәрирди. Шакирдләрин тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә, ә'малатханаларда көрдүкләри мәнсуллар сәңийә даһыян әмәли ишләри, һәмчинин онларын ичтимаи файдалы ишләри тә'лимлә мәнсуллар әмәйин бағланмасына даир марксизм-ленинизм классикләринин вахты илә ирәли сүрмүш олдуғлары нәзәрийәни еринә етирмәк үчүн илк тәдбирләр иди.

Бешинчиси, бу тәчрүбәләр кәстәрир ки, мәктәбләрдә политехник тә'лими башламағ үчүн габагчыл педагожи коллективләр бөйүк сәй вә инадла чалышырдылар, онлар бу мөгсәд үчүн политехник тә'лимнин мәзмунуну, тәчрүбәдә сынағдан чыхмыш йолларыны диггәтлә өйрәннр, мәктәбдә тәшкил эдиләчәк экскурсиялары мүйәйләндширди, һәр фәнн үзрә апарылачағ практик мәншәләләрин һәмчинин конкретләширди, мәктәбин мадди базасыны зәңкинләшдирмәйә чалышырлар вә с. Онлар үчүн айдын олмушду ки, мәктәбләрин политехникләшдирилмәси һеч дә автоматик бир сурәтдә олмаячағ, бу анчағ педагожи коллективләрин мөвчуд олан имканлардан сәмәрәли истифадә эдәрәк фәдакар чалышма-

ларынын нәтижәсиндә, гаршыя чыхан чәтинликләри йох этмәк вә аддымбааддым ирәллиәмәләри нәтижәсиндә мүмкүн олачагдыр. Беләликлә, өйрәндийимиз бу дөвр политехник тә'лим прәблеминин һәлли дейил, бу сәһәдә илк аддымлар атылмасы нөгтейи-нәзәрән сәчиййәвидир.

Сосялизмдән коммунизмә кечид дөврүндә өлкәмизин кадрлара олан эһтиячы, һәмчинин орта тәһсилдин бөйүк бир сүр'әтлә инкишафы мәктәбләрин политехникләшдирилмәсинин сүр'әтләндирилмәси тәләбини ирәли сүрдү ки, бу да ирәлидә әтрафлы бир сурәтдә көрәчәйимиз үзрә, Сов.ИКП XX гурултайы тәрәфиндән гейд олунду.

Политехник тә'лимдин тәтбигини сүр'әтләндирмәк исә мәктәбләрә әмәк тә'лимдин әсәслы бир сурәтдә дахил этмәк вә бу иши дүзкүн педагожи әсәслар үзрә тәшкил этмәйи тәләб эдилди.

Мә'лумдур ки, әмәк дәрсләри мәктәбләримиздә әввәлләр дәр тутурду. Лакин о заманлар, юхарыда көстәрилдийи кими, бу тәшәббүс истәнилән нәтижәни вермәди. Әлмәрин әсәсларыны, һәмчинин истәһсалатын әлми әсәсларыны өйрәнмәклә әлағәдар олмаян о заманки әмәк дәрсләри пешәкар сәчиййә алмышды вә она көрә дә политехник тә'лим мөгсәдләринә хидмәт эдә билмәди.

Бу мәсәләдә енидән тәһрирләрә йол вермәмәк үчүн һәмдин тәчрүбә чидди нәзәрә алынды.

Мәһз она көрә дә мәктәбләрә дахил эдилмиш вә бөйүк тәрбийә-ви әһәмийәти олан әмәк тә'лимдин, һәр шейдән әввәл, политехник сәчиййәдә олмасы әсәсдыр.

Ғабагчыл мәктәбләр чалышырдылар ки, әмәйә политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән янашсынлар, һәр шейдән әввәл, әмәк просәсләринин әлми әсәсларыны, машыны вә аләтләрин гурулуш принципләрини, ә'мал олуан материалын хассәләрини шакирдләрә айдынлашдырсынлар. Элә этмәйә чалышырдылар ки, әмәк механики дейил, шүүрлу дәрк эдилмиш олсун, шакирдин газандығы әмәк бачарыг вә вәрдишләри онун фәал зәһни фәалийәтилә әлағәләндирилмиш олсун. Чалышырдылар ки, шакирдләрин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә вә ә'малатханаларда сәрф этдикләри әмәк онларын яш хүсусийәтләринә тамамилә уйгун олмагла бәрәбәр, һәм дә мәнсуллар олсун, йә'ни шакирдләрин сәрф этдикләри әмәйи нәтижәсиндә истәһсал олунан шейләр ярарлы олсун.

Бу нөгтейи-нәзәрән Бакы шәһәриндә 23 №-ли мәктәбин Шмидт заводундан сифарниш алараг мәктәб ә'малатханасында ону еринә етирмәси, 66 №-ли мәктәбин ә'малатханада фәйдалы шейләр истәһсал этмәси, 6 №-ли мәктәбин әлдәгайырма яғни васитәләр һазырламасы вә с. хүсусилә диггәтәлайингдир. Бүтүн бу тәдбирләр политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән һәр нә гәдәр гиймәтли олсалар да, һәлә ону һәлл этмәк үчүн кифайәт дейилди, бунун үчүн ени йоллардан истифадә этмәк ләзым иди.

В. И. Ленин һәлә 1897-чи илдә язырды ки: «... кәнч нәслин тәһсилнин онун мәнсуллар әмәйилә бирләшдирмәдән, кәләчәк чәмийәтин идеалыны тәсәввүр этмәк олмаз: нә мәнсуллар әмәк

олмадан тәһсил вә әлм, нә дә тәһсил вә әлм олмадан мәнсуллар әмәк, техниканын вә әлми билийин мүасир вәзийәти вә сәвий-йәсинин тәләб әтдийи йүксәклийә галдырыла билмәз».

Айдын иди ки, В. И. Ленин ирәли сүрдүйү бу мүһүм көстәриш тәкчә ә'малатханалар шорангиндә дейил, шакирдләрин билаваситә һәгиги истәһсалатда чалышмалары йолу илә әсәслы бир сурәтдә һәята кечирилә биләр.

Кетдикчә мүәллимдәрә айдын олурду ки, истәһсалат шәрәитиндә сәрф этдикләри мәнсуллар әмәк просәсиндә шакирдләр һәгиги истәһсалатла — онун техникасы, техноложиси, тәшкили илә таныш олар, орада машынарла, әлчү аләтләри илә рәфтар әтмәк бачарығы газанар, орада нәзәри биликләрини вә әввәлләрдә газанмыш олдуғлары бачарыг вә вәрдишләри һәятда ишләтмәйә алышарлар; мәнсуллар әмәк шакирдләрә мәнсулийәт һиссини инкишаф етирәр, онларын әмәкдә ярадычылығыны артырар, әлверишли тәрбийәви тә'сир көстәрәр, истәһсалатда олан күтләви ихтисасларла таныш эдәр вә с.

Тәссүфлә демәлийик ки, политехник тә'лим үчүн чох мүһүм олан бу тәләб 1955-чи илә гәдәр республика мәктәбләриндә һәята кечирилмирди вә үмумийәтлә, мәктәбләрин политехникләшдирилмәси чох яваш ирәллийирди ки, бу да Сов.ИКП XX гурултайы тәрәфиндән гейд әдләмишдир.

В. Тәрбийә ишләриндә ки ирәллиәмәләр вә кәсирләр. Мүһарибдән сонрақы дөврдә мәктәбләримиздә тәрбийә ишләриндә дә ирәлийә доғру һәрәкәт хейли гүввәтләнишидир. М. И. Калинин һәлә 1939-чу илдә мүәллимдәрә мұрачитлә дейирди ки, вәзифәмиз кәнч нәсли йүксәк дәрәчәдә әлми, намуслу, Ғабагчыл адам, сосялизм вәтәнинә мәнәббәт, дестлуг, йолдашлыг, инсанпәрвәрлик, дүзлүк, сосялист әмәйинә мәнәббәт вә бу кими нәчиб сифәтләр руһунда тәрбийә этмәкдир. «Бу хассәләрин, бу нәчиб сифәтләрин тәрбийә эдилмәси, адамлар ашыланмасы коммунист тәрбийәсинин ән мүһүм тәркиб һиссәсидир...»¹

М. И. Калинин һағлы олараг көстәриди ки, бүтүн бу хассәләри ушаға кәзәл нәсиһәтлә, гуру тәшвиғатла ашыламағ олмаз. Бу сифәтләр ушаға бүтүн мәктәб һәяты дөврүндә, һәр күн нәзәрә чарпмадан, мүхтәлиф тә'сир вә тәдбирләр васитәсилә ашылана биләр.

Бүтүн бу тәрбийә вәзифәләрини һәлл этмәк үчүн мүһарибә илләриндән хейли фәргли олараг, тә'лим ишләринин идея-сияси вә әлми-нәзәри сәвийәсини әсәслы сурәтдә йүксәлтмәк, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәрбийә васитәләриндән сәмәрәли истифадә этмәк тәләб олунурду.

Ғабагчыл мүәллимләр, Бакы шәһәриндәки 14 №-ли мәктәбин директору, әмәкдар мүәллим Н. һәсәнованын дедийи кими, сос-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 2, сәһ. 493.

² М. И. Калинин, Коммунист тәрбийәси уғрунда, сәһ. 56.

ялизм вәтәнинә һәдсиз мөһәббәт бәсләйән камил вә исте'дәдлы бир нәсл тәрбийә этмәк үчүн «һәр бир дәрси, һәр бир синифдән вә мәктәбдән һарич иши, һәр бир педагожи тәдбири мәнз тәрбийә тәләбләрини еринә етирмәк мөгсәдинә уйғун бир сурәтдә» тәшкил эдирдиләр. Тәрбийә мөгсәди үчүн олар, һәр шейдән әввәл, дәрсләрин сияси-нәзәри сәвийәсини йүксәлтмәйә чәһд эдирдиләр.

Тәрбийә мөгсәди үчүн мұхтәлиф фәнләрин тәдриси процесиндә мұәллимләр әлм вә техниканын инкишафында рус вә совет алимләринин көстәрдикләри хидмәтләри шәрһ этмәйә, мүртәчә буржуа нәзәрийәләрини ифша этмәйә, сосялизмин сияси, игтисади вә мәдәни системләринин капиталист системләриндән үстүнлүйүнү көстәрмәйә, дәрси мүасир һәятымызла, сосялизм һәяты илә бағламаға даһа чоһ фикир вермәйә чалышырдылар.

Бақы шәһәриндә 138 нөмрәли мәктәбин 1948 49-чу илә аид олан һесабатында дейилир ки, мұәллимләр тәрбийә мөгсәдилә дәрсләрдән ардычыл бир сурәтдә истифадә эдирләр. Мәсәлән, VI синифдә «мувази хәтләр» бәһсини кечәркән бөйүк рус алимн Лобачевски, VII синифдә кимя дәрсләриндә Ломоносов вә Менделеев, V—VI синифләрдә ботаника дәрсләриндә Тимирязев вә Мичурин, Вилямс вә Докучаев вә с. һаггында мә'лумат верирләр. Һесабатда гейд олунурду ки, «бу чүр мұсаһибәләр шакирдләрдә олдуғча бөйүк марағ доғурур, олар белә мә'луматлары чоһ диггәтлә динләйирләр, она көрә дә бу йол тәрбийә нөгтейи-нәзәрдән чоһ файдалыдыр»¹.

Көйчә шәһәри 4 нөмрәли орта мәктәбинин әдәбийят мұәллими П. Әлиев Низами Кәнчәвинин «Сиррләр хәзинәсинә» һәср этдийи дәрсләрдә шакирдләринә нечә тәрбийәви тә'сир этмәсиндән бәһс эдәрәк дейирди: «Яланчылығ, икиүзлүлүк, әдаләтсизлик вә тәнбәллик кими чиркин сифәтләри көстәрәкән Низаминин мисаллары сәрт бир аһәнклә сәсләнир, һәр бир сөзү нифрәт оятмаға, гылыңч кими доғрамаға башлайыр. Лакин өлмәз сәнәтқарын нечиб инсан ләяғәти, әдаләт, доғручуллуғ, намус вә шәрәф һаггында язылмыш мисалларында исә инчә бир лиризм вардыр»². Мұәллим Низаминин әсәрләриндән парчалар охуярағ дедикләрини айдынлашдырдыр. Азәрбайҗан мәктәбләри гаршысында ушағ вә кәнчләри көһнәлийин, дин вә мөвһуматын галығларындан горумағ, олара мұбариз-атеист, диалектики материализм дүн-якөрүшү ашыламағ мүнүм вәзифә кими дурурду.

Ғабагчыл мұәллимләр апардығлары дәрсләрдән бу чәһәтдән дә сәмәрәли истифадә этмәйә чалышырдылар.

«Әдәбийят дәрсләриндә дини мөвһумат вә хурафат әлейһинә мұбаризә тәчрүбәсиндән» адлы мөғаләсиндә мұәллим З. Әкбәрәв (Бақы шәһәри, 156 №-ли мәктәб) Азәрбайҗан вә рус әдәбийяты классикләрини кечәркән «мөвзулары дин әлейһинә тәрбийә мөгсәдләринә уйғун шәкилдә шакирдләрә» нечә мәнимсәтмәсиндән

бәһс эдир. О, бу ишә марксист әдәбийятшүнаслығы чәһәсиндән янашырды вә мұхтәлиф дөврләрдә яшамыш язычыларын һоят вә ярадычылығынн тәһлилин тарихи фактлар вә әдәби нүмунәләр әсасында верирди. Мұәллим, «мөвчүд динин яраима шәраити вә сәбәбләрини, онун чөмийәтдә һаким синифләр әлиндә кәскин истисмар силаһы олдуғуну, бүтүн динләрини вә дини тәригәтләрини мүртәчә маһийәтинин конкрет тарихи һадисәләрдән вә әдәби әсәрләрдән нүмунәләр кәтирәрәк шакирдләрә»³ айдынлашдырды.

Ғабагчыл мұәллимләр тәкчә әдәбийят вә тарих фәнләринин тәдрисиндән дейил, һом дә башға фәнләрин тәдрисиндән тәрбийә мөгсәди үчүн мөһәрәтлә истифадә эдирдиләр.

Бу нөгтейи-нәзәрдән Гарякин шәһәр орта мәктәбинин физика мұәллими Шамил Садыговун тәчрүбәси хусусилә диггәтәлайингди. Ш. Садыгов физика дәрсләрдән тәбин һадисә вә шейләр арасында олан әлағә, һадисәләрин зиддийәтләр әсасында инкишафы, һәрәкәтләрин нөвләри вә с. һаггында шакирдләриндә мүйәйән әлми аңлайыш вә материалист дүнә көрүшү, һәмчидин атеист әһвали-руһийәйә эмәлә кәтирдийиндән бәһс эдәрәк, язырды ки: «Физики аңлайышларын, ганунларын, дүзкүн тәлим әдилмәси шакирдләрдә диалектик материализм дүнәкөрүшү яратмағ үчүн шәртдир»⁴.

МДГВ-нин Марго Бағдасарят (Һадрут району), әмәклар мұәллими Е. Гочарян (Степанакерт шәһәри), Н. Каспарян (Нрашен еддилик мәктәби) вә башғалары кими Ғабагчыл мұәллимләри дә дәрсләриндә шакирдләрин идея-сияси тәрбийәләринә хусуси фикир верирдиләр⁵.

Исбата әһтиячы олмаан бир һәгигәтдир ки, белә дәрсләр тәрбийә нөгтейи-нәзәрдән чоһ файда верирди.

Синифдән кәнар ишләр мәктәбләрнин чоҳунда низама дүшүр вә мөгсәдә уйғун бир Ғайдада истифадә эдилди. Бақынын 134 нөмрәли мәктәбинин тәчрүбәләри бу нөгтейи-нәзәрдән диггәтәлайингди. Һәмни мәктәбин директору, әмәклар мұәллими А. П. Седова «Синифдән кәнар ишдә сияси-мәфқурә тәрбийәси» адлы мөғаләсиндә 134 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәсиндән бәһс эдәрәк язырды ки: «Бизим мәктәбиниздә синифдән кәнар иш дәрнәкләрдә, бу вә я дикәр мәсәләйә һәср әдилмиш кечәләрин кечирилмәсиндә, мұһазирәләрдә, сәһәрчикләрдә, пионер топланшыларында, охучу конфрансларында, әдәби мөвзулара аид мұсаһибәләрдә апарылыр. Бу ишә мәктәбләринимизин, демәк олар ки, бүтүн мұәллимләри чәлб әдилмишдир»⁶.

Мәктәбдә апарылан бүтүн бу тәдбирләрин мәзмун вә формаларыны вә әлчәдә верлийи нәтичәләри тәһлил эдәрәк А. П. Седова язырды ки, тәрбийә нөгтейи-нәзәриндән бу тәдбирләрин

¹ «Азәрбайҗан мәктәби» журналы, № 4, сәһ. 5, 6, 1954.

² Ена орада № 1, сәһ. 68, 1953.

³ Бах: «МДГВ маариф шө'бәсинин 1948 1949-чу дәрс илинә аид һесабаты», сәһ.8.

⁴ Бах: «Азәрбайҗан мәктәби» журналы, № 3, сәһ. 44, 1949.

¹ Бах: «Азәрбайҗан мәктәби» журналы, № 1, 1950.

² «Азәрбайҗан мұәллими» гәзәти, № 51, 23 декабр 1954.

тәкчә чохлауы вә мухтәлифлийи дейил, һәм дә мәзмунлу вә марагылы гурулмасы, идея-сияси чәһәтдән дүзкүн истигамәтләндирилмәси файдалыдыр. Бу чүр тәврүбә, демәк олар ки, мәктәбләрин бөйүк әкәсәрийәтиндә аз-чох ер тутмаға башлады.

Азәрбайчан шәраитиндә бейнәлмилләтчилик тәрбийәсини күчләндирмәнини хүсуси әһәмийәти олдугуну гөйд әтмәлийик. Бейнәлмилләтчилик тәрбийәсини күчләндирмәк үчүн тәкчә әдәбийят вә тарих, конституция дәрсләри, рус дили вә харичи дил дәрсләри дейил, бир сыра мүнүм синифдән вә мәктәбдән кәлар тәдбирләр дә бөйүк ер тутурду. Бу тәдбирләр мүүәллим коллективини ярадычылығы илә әлагәдар олараг чох мухтәлиф олуруду. Загәтәлә шәһәри 2 нөмрәли мәктәбин һәр ил «ССРИ Конституциясы» күнүнә һәср әтдийи чанлы «мантаж» бу чәһәтдән дигтәләйигдир. Бу «мантаж» 16 гардаш республиканы тәмсил эдән вә һәр бири бир республиканын милли либасыны кеймиш 16 гызын бәдний өзфәәлийәт сәһнәчийиндән ибарәт иди.

Хүсуси һазырланмыш сәһәдә әл-әлә тутараг гызларын һәр бири тәмсил әтдийи республиканын халгына, онун сосялизм гурулушундакы наилийәтләринә, габагчыл адамларына аид шәирләр вә нәғмәләр охуярудулар. Республика «Педагожи муһазирәләриндә» (1949-чу ил) бу тәдбир һаггында мө'рузә эдән, һәмин мәктәбин директору әмәкдар мүүәллим Айрапетова дейирди ки, «белә бир «мантажын» 10-а гәдәр мухтәлиф милләтләрдән ибарәт олан шакирдләр коллективни гаршысында нүмайиш әтдирилмәси мәктәбиләрдә дәрин достлуг, бейнәлмилләтчилик, гардашлыг бирлийи дуйғусу әмәлә кәтирир». Азәрбайчан мәктәбләриндә чоҳдан бәри тәтбиг әдилән вә мүүәйән нәтичә вәрән мухтәлиф республика мәктәбләрилә язышмалардан ени шәраитдә вә ени мәзмунда истифадә олуруду. Республиканын бир чох мәктәбләри гардаш республика мәктәбләрилә, халг демократия өлкәләри мәктәбләрилә язышыр, өз мәктәбләри, шәһәр вә кәндләри һаггында онларә мө'лумат верир вә онун мугәбилиндә чаваблар алырдылар. Бу нөгтеи-нәзәрән Илису орта мәктәби шакирдләринин 243 нөмрәли Ленинград мәктәбилә язышмаларыны айрыча гөйд әтмәлийик. Ленинграддан язылан бир мәктубда дейилирди:

«Әзиз бачым Шәфигә!.. Биз инди чографиядан Азәрбайчаны кечирик. Нә зәнкин республиканыз вардыр! Гызыл торпагы доғма Бақы илә тәк сиз йох, биз дә фәхр әдирик. Бу бөйүк вә ишыгылы шәһәрдә нәләр йохду! Мән чох тәәссүф әдирәм ки, һәлә Азәрбайчаны көрмәмишәм. Көзәл тәбиәт, көзәл инсанлар һаггында китәблардан охумаг азыр. Бақы нефтчиләриндән Құлба-ла Әлиев, Аға Нә'мәтулла, Ағәһүсейн Гафаров вә с. йүзләрлә адамын адыны яхшы билирик. Онларын көрүшүнә кәлмәк бизим борчүмүздүр!»

Айдын иди ки, белә бир мәктуб тәкчә Шәфигәдә дейил, Илису мәктәбинин бүтүн шакирдләриндә һәячан һисси доғурур, онлар-

да ленинградлы достларына гардашлыг вә бачылыг дуйғуларыны етишдирир вә инкишаф әтдирирди. Илису мәктәбинин шакирдләри исә ленинградлы достларына көндәрдикләри мәктубда гарзанмыш олдуглары тә'лим мувәфғәтлийәтләриндән, тәчрүбә тарласындакы ишләриндән, колхозларындан вә с. язырдылар.

Бүтүн булар кәсәрәир ки, ени дөврдә мәктәбләрдә синифдән кәнар тәрбийәви тәдбирләр, һәгигәтән, көрүнмәмиш вүс'әт кәсб әтмишди.

Шакирдләрлә апарылан тәрбийә ишләри һәм дә мәктәбдән кәнар тәрбийә мүүәссисәләринин ишләри сәйәсиндә кенишләириди.

Республикада мәктәбдән кәнар ушаг мүүәссисәләринин шәбәкәсинә (1955-чи илин мө'луматларына көрә) 1 пионерләр сарайы вә 75 пионерләр эви, 14 мусиги мәктәби, 24 ушаг идман мәктәби, 416 ушаг мейданчасы, 9 ушаг паркы, 4 кәнч техникләр станциясы, 3 кәнч тәбиәтчиләр станциясы, 1 кәнч туристләр станциясы, ушаг дәмир йолу, кәнч тамашачылар театры вә с. дахилдир. Онминләрлә ушаг һәмин мүүәссисәләрә чәлб олунараг техникки вә бәдний ярадычылыгыларыны инкишаф әтдирир, сәнае, кәнд тәәсрүфаты вә нөгчлийәт ишләринә даир билик вә бачарыгларыны дәринләшдирир, идманла мәшғул олуру, өлкәмизи өйрәнмәйә чалышырдылар.

Республиканын бир сыра мәктәбдән кәнар ушаг мүүәссисәләри, о чүмләдән Бақы пионерләр сарайы, Степанакерт пионерләр эви, МДГВ-нин кәнч техникләр станциясы, Шуша пионерләр эви, Нуха, Ағдам, Губа, Ләнкәран, Шамакы, Сәляян, Астраханбазар, Гусар пионерләр эви шакирдләрлә мәзмунлу ишләр апарырларды. Мәсәлән, Степанакерт шәһәр пионерләр эви нәздиндә хор, халг чалгы аләтләри, драм, авиомодел, әл иши, радио, фото, шаһмат, нәфәсли оркестр дәрнәкләри йүзләрлә шакирди әһәтә эдәрәк, онларла мүүәйән ишләр апарырдылар. Дәрнәкләрә хүсуси вә педагожи тәһсилә олан мутәхәссис ишчиләр рәһбәрлик әдирди. Мәктәбдән кәнар ушаг мүүәссисәләри, һәбелә шакирдләрин өзфәәлийәтини инкишаф әтдирмәк йолу илә онларын әй-ләнчә вә истираһәтләрини дә тәшкил әдирдиләр. Һәлә 1953-чү илдә «Мәктәбдән кәнар ушаг мүүәссисәләриндә» 20 миңдән артыг пионер вә мәктәбнин әһәтә эдән 860-дан чох дәрнәк вә бөлмә тәшкил» әдилмишди¹. Бундан башга, яй айларында тәшкил әдилән шәһәркәнары пионер дүшәркәләриндә, һәмчинин бир чох шәһәр тили пионер дүшәркәләриндә һәр ил онминләрлә ушаг истираһәт әдир, сағламлыгыларыны мөһкәмләндирдиләр. Бу дүшәркәләрдә һәм дә бөйүк тәрбийә ишләри апарылырды.

Динч гуручулуғ дөврүндә мәктәбдә комсомолчуларыны вә пионерләрин сайы хейли артыды. Тәкчә ону кәсәрмәк кифәйәт эдәр ки, 1946-чы илдә орта вә юхары синиф шакирдләринин 39 миңи комсомол тәшкилатына чәлб олуңдуғу һалда, 1953-чү илдә ком-

¹ Бах: «Азәрбайчан мүүәллим» гәзети № 5, 7 феврал 1952.

¹ Бах: И. Г а ч е в, Синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләри яхшылашдыраг, «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 6, сәһ. 22, 1953.

сомол тәшкилатына чәлб олунан шакирдләрин сайы 115 мини кечмишди. Азәрбайчан ЛККК XVII гурултайынын (1951-чи ил) «еддилик вә орта мәктәпләрин һәр бириндә илк комсомол тәшкилаты яратмаг» һаггында ирәли сүрдүйү тәклиф мәктәпләрдә еринә етирилди. Пионер яшында олан бүтүн шакирдләр, демәк олар ки, пионер тәшкилатына чәлб эдилмишдиләр. Мәсәлән, 1953-чү илин әввәлләриндә республика мәктәпләриндә олан пионерләрин сайы 400 мини чатмышды ки, бу да пионер яшда олан шакирдләрин 98 фаизини тәшкил эдирди. УИЛККК-нин XI гурултайынын (1949-чу ил) гәрарлары, комсомол вә пионер тәшкилатларынын мәктәбдәки фәалийәтләрини хейли чанландырды.

Комсомолун мәктәбдәки ишләрини музакирә этмәклә XI гурултай кәстәрди ки, Совет дәвләтинә вә Коммунист партиясына мәктәби мөһкәмләндирмәк ишиндә ярдым кәстәрмәк мәгсәдилә мәктәб комсомол тәшкилатлары үмуми тәһсилни еринә етирилмәсиндә, тә'лим-тәрбийә ишләринин яхшылашдырылмәсиндә мүәллим һей'әтинә вә директорлара әмәли ярдым кәстәрмәлидирләр. Илк комсомол тәшкилатларындан тәләб олунурду ки, шакирдләри охутмаг вә тәрбийә этмәк ишиндә мүәллимләрә көмәк этсинләр, онларың нүфузуну галдырмага, мәктәбдә мөһкәм гайда вә интизам яратмага, шакирдләрин билдик алмаг вә ичтима-файдалы әмәкдә иштирак этмәкдә инадак олмаларына чалышынар.

Гурултай һәм дә пионер тәшкилатынын ишләринин мәзmun, форма вә методларыны яхшылашдырмаг һаггында тәдбирләр кәтүрмәй лазым билди.

УИЛККК МК-нын VII пленуму (1951-чи ил) В. И. Ленин адына пионер тәшкилатынын ишинә даир гәбул этдийи гәрарда пионер дружина вә дәрәжәләриндән тәләб эдирди ки, һәр бир дәрәсин яхшы тәшкил эдилмәсинә, һәр шакирдин дәрәдә фәал олмасына, тапшырылары вахтында еринә етирмәсинә найл олмаг ишиндә мүәллимләрә көмәк этсинләр.

Пленум комсомол вә пионер тәшкилатларындан пионер вә мәктәблиләрин әмәк тәрбийәсинә, өзләринә хидмәт этмәсинә, ичтимаи фәйдалы ишләрдә иштирак этмәләринә, мәктәбяны саһәдә, шәһәр вә кәндләрин яшыллашмасы вә абдалашмасы ишиндә вә с. иштирак этмәләринә диггәти күчләндирмәй тәләб эдирди. Пионер дружиналары, еддилик вә орта мәктәпләрдә олан илк комсомол тәшкилатлары мәктәблиләр арасында тәрбийәви тә'сирләрини яймаг, мәктәбин тәрбийәви тәдбирләринә көмәк эдәрәк бу тәдбирләрин фәал иштиракчылары слмага чалышырдылар. Тә'лим мүвәфғәйиәтинин йүксәлтмәк, синифдән кәнар тәрбийәви тәдбирләри кенишләндирмәк, шакирдләр арасында идман, бәдн вә техники өзфәалийәт ишләрини чанландырмаг, ичтимаи-фәйдалы әмәк тәдбирләриндә фәал иштирак этмәйә чалышмаг вә с. — габагчы пионер дружиналарынын вә илк мәктәб комсомол тәшкилатларынын күндәлик ишини тәшкил эдирди.

Динч гуручулуг дөврүнүн илк илләриндә мәктәб комсомол вә пионер тәшкилатларынын диггәтләйиг тәдбирләриндән бири республикада багчылыгың инкишафында фәал иштирак этмәләри иди. Мүһарибә илләриндә ичтимаи-фәйдалы әмәк саһәсиндә газанмыш олдуглары тәчрүбәни давам этдирәрәк пионер вә мәктәбли кәңчләр, биринчи нөвбәдә мәктәпләрин кәңч тәбиәтчиләри, багчылыгың инкишафында хейли ишләр кәтүрдүләр. Мәсәлән, 1947-чи илдә кәңч багчыларың Умум Иттифаг ярышында республиканың 54 362 пионер вә мәктәблиси иштирак этмишди ки, буңлар республиканың мүхтәлиф шәһәр вә кәндләриндә 77 876 мейвә вә бәзәк ағачы әкмәшдиләр. Тәкчә МДГВ-дән һәмни конкурсада 103 мәктәб вә ушаг әви иштирак этмишди вә буңлар 9 148 ағач әкиб онлары бөйүтмүшдүләр¹.

Бу мүнүм тәдбир сонраки илләрдә дә давам эдирди.

Эләчә дә комсомол вә пионер тәшкилатларынын яхындан иштираклары илә мәктәпләрдә идман вә бәдн өзфәалийәт дәрнәкләри кенишләнир, бу саһәдә кәтүрән ишләрә екуң вурмаг, һәмчинин бу тәдбирләри чанландырмаг вә яймаг үчүн илдән-илә республика үзрә спартакиадалар вә олимпиадалар кечирилди. Бир чох мәктәб идман тәшкилатлары һатта Умум Иттифаг спартакиадаларында да иштирак эдирдиләр. Комсомол тәшкилатлары пионер вә мәктәблиләрин яй айларында республика вә өлкәнин мүхтәлиф ерләринә сәйәһәт вә йүрүшләрини тәшкил этмәкдә дә мүәййән ишләр апарырды. Мәсәлән, 1948-чи илин яйында йүрүш вә экскурсияда 6 880 кәңч сәйәһиләр дәрәсиндә бирләшдирилмиш 144 мин пионер вә мәктәбли иштирак этмишди. Хүсусилә Бақы шәһәриндә Бақы инглабчыларынын, о чүмләдән 26 Бақы комиссарынын һәят вә фәалийәтинин әкс эдән ерләрә экскурсиялар даһа чох кечирилди.

Кәңчләрин вә ушагларың сияси тәрбийәсини тә'мин этмәк мәгсәдилә мәктәб комсомолчулары мүәллим коллективилә бирликдә шакирдләрә ССРИ-нин дахили һәятына вә бейнәлхалг вәзийәтинә даир мә'лумат верир, мә'рузәләр вә мүнәзирәләр тәшкил эдир, мүсаһибә вә диспутлар, һәмчинин әдәби диспутлар кечирир, шакирдләр арасында комсомол мәтбуаты яйыр, дивар гәзәтләри, бүлләтенләр ишәр эдирди вә с. Белә тәдбирләр тәкчә шәһәр мәктәбләринин дейил, бир чох кәнд мәктәбләринин дә иш системиндә көркәмли ер тутурду.

Гусар району Эних кәнд орта мәктәбинин илк комсомол тәшкилатынын тәчрүбәси бир чох кәнд мәктәпләри үчүн характерикдир. Эних мәктәбинин комсомолчулары һәм шакирдләр арасында интизамың мөһкәмләнмәсиндә, һәм дәрәдә керидә галан шакирдләрә йолдашлыг көмәйи тәшкил этмәкдә, һәм мәктәбин дивар гәзәтләринин мүнәтәзәм вә мәзmunлу чыхарылмасында, шакирдләрин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан әмәли ишә чәлб

¹ Бах: Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИАФ партия архиви, ф. 158, с. 1 227, иш 20, в. 146.

олунмасында, синифдән кәнар охунун яйылмасында вә с. мүәл-лимләрә яхындан көмәк кәстәрирдиләр.

Эних мәктәбинин комсомол тәшкилаты ишиндә кәнч мичурин-чиләр дәрнәин дә хүсуси ер тутуруду. Шакирдләр дәрнәкдә битки вә һейванларын һәятыны, Азәрбайчан биткиләринин нөвләрини тәдгиг эдир, ени нөв биткиләр етишдирмәк сәһәсиндә Мичурин тәчрүбәләрини тәтбиг эдирдиләр. Мүәллимин рәһбәрлийи алтын-да кәнч натуралистларин сәмәрәли вә фәәл ишләри нәтижәсиндә Эних мәктәби 1954-чү илдә Умум Иттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисинин иштиракчысы олмушду¹.

Динч гуручулуг дөврүндә Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә дәрин көк салмыш олан тәрбийә ишләринин бүтүн формал васитә вә үсулларынын һамысыны бурада кәстәрмәйә имкан йохдур. Юхарыда шәрһ эдилән тәчрүбәләр мүнәрибәдән сонрақы дөврдә республика мүәллим вә мәктәбләринин бу сәһәдә дә хейли ирәли кетмиш олдуғуну, тәрбийә вәзифәләринин өһдәсиндән кәлмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәдикләрини кәстәрир.

Тә'лим ишләринин, һәмчинин чохтәрәфли тәрбийәви тәдбир-ләрин нәтижәсиндә кәнчләримиз совет вәтәнпәрвәрлийи вә совет милли ифтихары руһунда тәрбийә олунур, онларда йүксәк вә нәчиб мәнәви сифәтләр етишир вә инкишаф эдирди. Орта мәктәб мәнәвунлары алдылары тәһсил вә тәрбийә нәтижәсиндә ичтимаи вә тәбини һадисәләрә дүжүн гиймәт вермәйи, әсас ә'тибарилә, бачары, бүтүн сә'й вә тәбилийәтләрини вәтәнин тәрәғгиси уғ-рунда сәрф әтмәйи арзу эдир вә буна чалышырдылар.

Мәктәблиләр бу чүр нәчиб дуйғуларыны сәрбәст мөвзулар үзрә язы ишләриндә даһа ачыг ифадә эдирдиләр.

Нуха 10 нөмрәли мәктәбинин Х синиф шакирди Ш. Ибраһимов язырды: «Империалистләр совет адамларыны горхутмаға чалышырлар, ләкин биз горхаг дейилик, мүнәрибә гызышдыран-лара ән яхшы чавабымыз—бешиллик планы мүнәвәфғәгийәтләр еринә етирмәкдән ибарәт олмалыдыр...».

8 нөмрәли мәктәбин (Бақы шәһәри) Х синиф шакирди А. Гурбанов язырды: «Мән, совет халгынын... дүняны һейрәтә салан әмәк гәләбәләрн кәстәрдийи дөврдә мүстәғил һәятә гәдәм тоқорам... халгымын садә бир оғлу олмаг ә'тибарилә мән, инадла чалышыб... вәтәнимизә даһа чох фәйда вермәлийәм, севимли шаиримиз:

«... охуюн!
бу паспорту
Мәнәм
дашыян!
Алын... а!
Яна-яна
галын... а!
Мән
Совет
вәтәндашыям!»—

дейә ифтихарла сөйләдийи сөзләри мән дә сөйләмәйә һагг газанмалыям»¹.

Бу чүр мисаллардан чох кәстәрмәк оларды. Мәктәбләримизин мәнәвунлары олан кәнчләрин нәчиб әхлаги сифәтләри вә йүксәк мәнәви сималары, о чүмләдән сосялизм вәтәнинә олан һәд-сиз мәнәббәтләри тәкчә онларын арзуларында вә душүнчәләриндә дейил, һәм дә әмәлләриндә өзүнү кәстәрирди. Мәкәр Бақы шәһәринин нефт сәнәиндә. Сумгайт заводларында, Дашкәсән мәнәвнләриндә, Кировабад, Степанакерт вә Нуха фабрикләриндә, Азәрбайчанын памбыг чөлләриндә кәнчләримизин кәстәрди-ләри әмәк гәһрәманлыгылары буну сүбүт эдән мисаллардан дейилим?

Инкарәдилмәз тарихи бир һәгигәтдир ки, бүтүн мүттәфиг республикаларда вә о чүмләдән Азәрбайчан ССР-дә «Коммунизм иши уғрунда тарихи мүбаризәнин кедишиндә Коммунист партиясынын рәһбәрлийилә совет чәмийәти шәраитиндә нәчә көзәл адамлар етишмиш вә йүксәлмишдир!».

Бу ени адамлар бәшәрийәтин азадлыг вә хошбәхтлийи уғ-рунда чарпышан мүбаризләрди, онлар йүксәк мәнәви кейфий-йәтләри вә коммунист әхлагынын хүсусийәтләрини тәчәссүм әтидирләр². Бу чүр адамлары етишдирилмәсиндә мәктәблә-римиз һәгигәтән бөйүк вә шәрәфли рол ойнамышлар.

Бүтүн бунлар, тәрбийә ишләриндә хейли наилийәтләр олду-ғуну кәстәрирди. Тәрбийә ишләриндәки ирәлиләмәләр тәкчә кәнчләрдә йүксәк мәнәви сифатин етишмәсиндә дейилди (шүбһә-сиз, бу әсас наилийәт иди), һәм дә онда иди ки, кәнч нәслдә етишдириләчәк нәчиб кейфийәтләр, коммунист тәрбийәсинин мөгсәд вә вәзифәләри мүәллим күтләсинә артыг дәриндән айдын олмушду. Коммунизм гурулушунун фәал гуручуларыны тәрбийә-ләтмәк, кәнч нәслдә коммунист шүуру вә дүнякөрүшү етишдир-мәк, кәнч насли Совет Вәтәнинә дәрнә мәнәббәт руһунда, совет милли ифтихар һисси руһунда, бәши миллиәтләринин зәһмәткеш халгларына гаршы гардашлыг достлуғу руһунда, ичтимаи әмә-йә вә дөвләт әмлақына сосялист мүнәсибәти руһунда тәрбийә-ләтмәк кими шәрәфли вәзифә мүнәрибә вә мүнәрибәдән сонрақы дөврдә һәр бир совет мүәллими тәрәфиндән дәриндән дәрк эдил-мишдир.

Мүәллимләр тә'лим вәзифәсинә бәрәбәр тәрбийә вәзифәсинин дә өһдәсиндән кәлмәйә фәдакарчасына чалышырдылар ки, бу да ени наилийәтләр әлдә әтмәк үчүн мөһкәм зәмин ярадды.

Ләкин бүтүн бунлар тәрбийә мәсәләләринин һәлә тамамилә һәлл эдилмиш һесаб әтмәйә әсас вермирди; бу сәһәдә дә мәктәбләримизин һәлә бөйүк кәсирләри вар иди. Мәктәбләрдә идея-сияси тәр-бийә мәсәләләринә, хүсусилә шакирдләрдә материалист дүнякө-рүшү тәрбийәсинә кифәйәт гәдәр диггәт верилмирди, бир чох

¹ Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 209, 23 октябр 1949.

² Н. С. Хрушова, Әдәбийәт вә иччәсәнәтин халгын һәяты илә сых әлағәси уғрунда, Бах: «Әдәбийәт вә иччәсәнәт» гәзети, 31 август 1957.

¹ Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 8, 1954.

мәктәпләрдә шакирдләрнин физики вә эстетик тәрбийәсн гиймәт-ләндирилмирди, шакирдләрнин интизамы пис иди, шакирдләрдә әмәксевәнлийн, физики әмәйә мәнәббәти, әмәк вәрдишләрини зәиф» тәрбийәләндирилдиләр¹.

Кәнчләримиз арасында физики әмәкдән гачан, әмәк интизамыны вә ичтима-яшайыш гайдаларыны позан, дөвләт әмлакына хор бахан, мөһумат галыгларынын тә'сирн алтына дүшән үн-сүрләрнин олмасы, шүбһәсиз ки, тәрбийә ишләринин кәсирли олмасынын нәтичәсн иди.

Тәрбийә ишләриндәки кәсирләрнин сәбәбләрн аз дейлиди. Әкәр бу кәсирләрнин бир сәбәби мөвчуд олан тәрбийәви имканлардан вә тәрбийәчи кадрлардан, хусусән синиф рәһбәрләриндән һәмшә вә һәр ердә сәмәрәли истифадә эдилмәмәсиндә идисә, о бири сәбәби, тәрбийә ишиндә мүййән дәрәчәдә формализмин ер тутмасы иди. Мәктәбләримиздә тәрбийәви тәдбирләрнин чо-луғуна вә мүхтәлифлийнә фикир верилер, ләкин онларын нә дәрәчәдә тә'сир кәстәрдийинә аз диггәт етирилди; бир чох һалларда, һәр бир шакирдин дахили әләмини, нә илә яшайыб, нәдән мүтәәссир олдуғуну, дүшүнчә вә арзуларыны, шәхси ләя-гәт вә имканларыны дәриндән өйрәнмирдиләр, бәлкә дә бүтүн бунлара лагәйд бахырдылар. Бир сөзлә, унудурдулар ки: «Тәр-бийәчи — инсаны һәгигәтдә олдуғу кими билмәли, онун бүтүн зәиф вә гүвәтли чәһәтләрн илә, бүтүн күндәлик хырда эһтияч-лары вә эләчә дә бөйүк руһи тәләбләрилә таныш олмалыдыр. Тәрбийәчи — инсаны... бүтүн яшларда, бүтүн синифләрдә, бү-түн вәзифәләрдә, шадлыг вә гәмкинлик һалларында, йүксәлән вә алчалан һалларда өйрәнмәлидир. О, ән чиркин вә ән йүксәк ишләрнин мейдана чыхмасы сәбәбләрини, чинайәтләрнин вә йүк-сәк фикирләрнин баш вермәси тарихини, һәр чүр эһтирас вә һәр чүр характерн тарихини билмәлидир. Ялынз бу заман о, инсан тәбнәтинин... тәрбийә васитәләрнин әхз эдә биләр — бу васитә-ләр исә олдуғча чохдур»².

Тәрбийә ишләриндәки кәсирләр һәм дә онда иди ки, ушагла-рын тәшәббүскар олмасына аз фикир верилди, бунлара «яхын-дан көмәк этмәк» арзусу илә һәр шей шакирдләрә һазыр вермәйә чалышырдылар, ушаглардан «исә гуш баласы кими ағызларыны ачыб верилән шейләрнин һамысыны» удмаг тәләб олунурду, «он-ларда мүййән дәрәчәдә һәрәкәт сәрбәстлийн, тәшәббүс кәстәрмәк имканы» вермәк әвзинә, унудурдулар ки, «ушаглары һәддиндән артыг гәйюмлуға кәтүрмәк ярамаз»³.

¹ Бах: М. Мәмәд о в. Азәрбайчан ССР Маариф назирн, «Мәктәбләр-дә тәрбийәви ишин гүвәтләндирилмәси вәзифәләрн һаггында», «Азәр-байчан мәктәби» журналн № 11, сәһ. 11, 1954.

² К. Д. У ш и н с к и, Сечилимиш педагожи әсәрләрн, сәһ. 98, 1953, Азәрнәшр.

³ Н. К. К р у п с к а я, Сечилимиш педагожи әсәрләрн, сәһ. 226, 227, Баки.

Сөздә шакирдләрнин «маннәләрдән горхмаз» руһда тәрбийә олунмаларыны арзу эдирдиләр, ишдә исә онларн маннәләрл үз-үзә аз кәтирилдиләр. Унудурдулар ки, үзмәк бачарығыны анчаг суда үзә-үзә газанмаг олар.

Кәсирләрнин ән бөйүк сәбәбләриндән бири дә бир чох мәктәб-ләрнин тәрбийә ишләриндә сөзчүдүлү, пасиһәтчилигә мейл әтмәкдә иди. Иш о ерә кәлиб чыхмышды ки, шакирдләрдә әмәйә севки тәрбийә әтмәйи дә чох заман әмәк һаггында тәблиғәт апармагла һәлл әтмәйә чалышырдылар. Мәктәби заводун сәхи эдән «солчу» нәзәрийә илә мүбаризәни бәһанә эдәрәк, шакирдләрн мәнсулар әмәклән узаглашырдылар, бәләиклә ифратдан тәһритә кечирдиләр. Бүтүн тәрбийә ишләрнин мәктәбин вә синифн дар чәр-чивәсинә сыхышдырмагла, бәлә мәктәбләр унудурдулар ки, кәнч-ләрдән әсл коммунист етишдирмәк «...анчаг мәктәбдәки фәалий-йәтин һәр аддымыны, тәрбийәнин, тәһсилнн вә тә'лимнн һәр аддымыны бүтүн зәһмәткешләрнин истисмарчылары гаршы мүбаризәсилә мөһкәм әлагәләндирмәк йолу илә» мүмкүндүр!

Онлар унудурлар ки, В. И. Ленин ени нәсли коммунизм ру-һунда тәрбийә әтмәк үчүн ону һәм бәшәриййәтин һазырламыш олдуғу биликләр сәрвәтилә силаһландырмаг, һәм дә «шүрүрлү вә интизамлы әмәклә тәрбийә» әтмәйи мәсләһәт көрүрдү.

Тәрбийә ишләриндәки кәсирләрнин бир сәбәби дә бир сыра мәктәбләрдә шакирдләр коллективинин мөһкәмләндирилмәсинә кифайәт дәрәчәдә фикир верилмәмәсиндә иди. Бөйүк совет педа-гогу А. С. Макаренко шакирд коллективинин тәрбийәдә ролун-дан бәһс эдәрәк язырды ки:

«Тәрбийә ишинин объектн, һәр шейдән әввәл, мәктәб коллек-тиви, совет ушаг чәмнийәтинин өзәйн олмалыдыр. Айры-айры шәхсийәтләрн тәрбийә эдәркән, биз бүтүн коллективнн тәр-бийәсини дүшүнмәлийик. Тәчрүбәдә бу ики вәзифә ялынз бир ердә вә ялынз бир үмүми үсулла һәлл олуначагдыр. Бизим шәх-сийәтә кәстәрдийимиз һәр бир тә'сир, эйини заманда, мүтлөг коллективдә дә тә'сир әтмәлидир. Вә әксинә, бизим коллективлә олан һәр һансы бир тәмәсымыз. эйини заманда, мүтлөг коллек-тивдә дахил олан айры-айры шәхсийәтләрн дә тәрбийә әтмәлидир»⁴.

А. С. Макаренко, һәр бир шакирди коллективдә вә коллектив үчүн тәрбийә әтмәк кими гиймәтли фикри ирәли сүрмәклә бәра-бәр, һәм дә һаглы олараг кәстәрирди ки, һәр бир шакирдә ики-тәрәфли, һәм мүәллим, һәм шакирдләр тәрәфиндән паралел тә-сир әтдикдә, тәрбийә яхшы нәтичә верә биләр.

Мәктәбләримиздә комсомол, пионер, шакирд тәшкилатлары кими, дәрнәкләр вә синифләр кими коллективләр яшайыр вә кетдикчә мөһкәмләниләр.

⁴ В. И. Л е н и н, Әсәрләрн, ч. 31 сәһ. 297.

⁵ А. С. М а к а р е н к о, Сечилимиш педагожи әсәрләрн, с. һ. 74, 75 1950, Баки.

Тәчрүбә көстәриди ки, бу коллективләр нә гәдәр мөһкәм вә ишкүрәт олсалар, гаршыларындакы вәзифәләри нә гәдәр яхшы баша дүшүб, онларын мәс'улиййәт һиссилә еринә етирилмәсинә чалышсалар, һәм о коллективләрин өзләри мөһкәмләнәр, һәм дө мәктәбин тәрбийә-тә'лим ишләрини яхшылашдырмаға көмәк эдәрләр. Ләкин, шакирдләрин бу чүр коллективләри бир чох мәктәб-ләрдә һалә мөһкәмләндирилмәсин өзиййәтдә галмышды ки, бу да тәрбийә ишләриндәки кәсирләри дәринләшдириди.

Тәрбийә ишләриндәки кәсирләрин бир сәбәбини дө бир сыра мәктәпләрдә аңләләр арасында олан мүнәсибәтин зәиф олмасын-да ахтармалыйык.

Тәссүфлә демәлийик ки, һалә бир сыра мәктәпләримиз аңләләрлә, ата-аналарла яхындан әләгә сахлая билмәмнишдиләр. Бир чох мәктәпләрдә валидейнләрин синиф вә я үмуи мәктәб йығынчаглары бир рәсмиййәтдән ибарәт олараг апарылыр, көз-ләнилән нәтичәни вермирди. Бу чүр мәктәпләрин мүүәллимләри унудурдулар ки, бә'зән мәктәбдә ушагларә әдилән дүзкүн педаго-гожи тә'сир ата-аналарын дигәтсизлиийи үзүндөн әвдә позула биләр, она көрә дө, мәктәбин ушагларә көстәрдийи тәрбийәви тә'сирлә әнләдә ушағын алдыгы тә'сир арасында вәһдәт яратмаға чалышмаг лазымдыр. Бу исә о заман мүмкүн ола биләр ки, мәк-тәблә һәр бир аилә арасында мөһкәм әләгә олсун, мәктәб ата-аналар арасында мәзмунлу педагожи тәшвиғат апарә билсин. Мәктәб бу йолла һәр бир аиләйә айдын әтмөлидир ки, мәктәбин вә аиләнин рәһбәрлийи алтында «өз халгына, ингилаб ишинә садиг олан биликли, гүввәли, намуслу, әмәйн севән, кумраһ вә нәзакәтли бир адам, Совет өлкәсинин һәгиғи вәтәндашың», кө-ләчәк хадим вә кәләчәк мүбарис бөйүүр, әкәр аилә пис адам тәрбийә эдиб бөйүтсә, бунун беласыны ялныз өзү дейил, «бир чох адамлар вә бүтүн өлкә чәкәчәкир»¹.

Шүбһәсиз, ата-аналарын әсәс һиссәси ушагларынын тәрбийә-силә чидди сурәтдә, бөйүк мәс'улиййәт һиссилә мәшғул олур, ушагларынын инкишафына һәртәрәфли гайғы көстәрир вә мәк-тәблә һәмшәсә сых әләгә сахлайыр. Ләкин ата-аналар арасында әләләри дө вардыр ки, «өз ушагларынын тәрбийәси үчүн мәс'у-лиййәт һиссә этмир, ушаглары бахымсыз гсюр, онларын нечә дәрәс охудуглары илә марагланмырлар. Бә'зи ата-аналар исә ушагла-рынын бүтүн истәкләрини еринә етирмәклә онлары әркөйүн сах-лайыр, ушаға тә'сир көстәрмәк үчүн тәрбийә әлминә зидд тәд-бирләр көрүр»².

Айдын иди ки, бу вә бунлар кими кәсир вә нөгсанлары арадан галдырмайынча, тәрбийә ишләринин кейфиййәтини дөврүн йүк-сәк тәләпләри сәвниййәсинә галдырмаг чох чәтин олачагдыр. Бу мәсәләдә дө һәлләдичи рол мүүәллимдиндир.

¹ А. С. Макаренко, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 346, 347, 1950, Баки.

² Р. Үсәйнов вә М. Мурадханов, Үмуи ичбарә тәһ-сил гануну вә валидейнләрин вәзифәси, сәһ. 11, 1954, Баки.

5. Мүүәллим кадрлары, онларын ерләшдирилмәси, мигдарча артымы вә еткинләшмәси. Мүһарибәдән соңрақы дөврүн би-ричи илләриндә дө мәктәпләримиз мүүәллим кадрларына, хусусән физика вә риязийят, рус дили вә харичи дил мүүәллимләринә бөйүк әһтияч һиссә эдирди. Мүһарибә битликдән соңра вахтилә ордуя чағырылмыш олан мүүәллимләри күтәви сурәтдә тәрхис эдилмә-си, мәктәпләрин әһтиячыны гисмән тә'мин этдисә дө, мүүәллимләр һазырлығыны сүр'әтләндирмәк дөврүн әсәс мәсәләләри сырасын-дан чыхарылмады. Бу мәгсәд үчүн һалә мүһарибә илләриндә баш-ланмыш олан тәдбирләр күчләндирилди, бир сыра ени педагожи институтлар вә мүүәллимләр институтлары ярадылды, о чүмләдән 1946-чы илдә Баки шәһәриндә рус дили мүүәллимләри институту ачылды вә 1952-чи илдә о, педагожи институтуна чөврилди. Енә дө Баки шәһәриндә 1948-чи илдә хусуси харичи дилләр инсти-туту тәшкил эдилди. Рус дили мүүәллимләринә даһа бөйүк әһтияч олдуғундан педагожи институтлар, һәмчинин бир сыра мүүәллимләр институтлары һәздиндә мүвгәғәти олараг рус дили вә әдәбиййәт шө'бәләри ачылды; нбтидан мәктәпләр үчүн рус дили мүүәллимләри һазырламаг вәзифәсини исә педмәктәпләр вә бир нечә рус орта мәктәпләри һәздиндә тәшкил әдилямши XI синифләр еринә етирмәйә башладылар.

Али педагожи мәктәпләрдә физика вә риязийят мүүәллимләри һазырлығы да илдән-илә кенишләнди, бәдән тәрбийәси үзрә мүү-әллим һазырламаг үчүн 1950-чи илдә хусуси педагожи мәктәб-ләр ярадылды вә В. И. Ленин адына АПИ-дә бәдән тәрбийәси факултәси ачылды.

Республиканын гяғби педагожи институту исә V—X синиф-ләрдә дәрәс демәйә бурахылмыш, ләкин мүнәсиб тәһсил олмаян мүүәллимләрин ихтисасына йүксәлтмәк ишинә даһа чох диггәт вермәйә башлады. Азәрбайжан Дөвләт Университети дө, әввәл-ләрдә олдуғу кими, илдән-илә мә'зууларынын бөйүк бир гисмини мүүәллимләр сырасына көндәрмәклә давам эдирди.

Бүтүн бу чидди тәдбирләр нәтичәсиндә орта вә али педагожи мәктәпләрдән бурахылан кәч мүүәллимләрин сайы хейли чоһал-ды, мәктәпләримизин мүүәллимләрә олан әһтиячы илдән-илә азал-маға, педагожи кадрларын тәркиби исә али вә орта педагожи тәһсилли мүүәллимләр һесабына илдән-илә сүр'әтлә тәкмилләш-мәйә башлады. (308-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Чәдвәлдән көрүндүүйү үзрә, мүһарибәдән соңрақы илләрдә һәм али педагожи тәһсилли мүүәллимләрин, һәм дө һалә тамам-ланмамыш али тәһсили олан мүүәллимләрин сайы хейли сүр'әтлә артырды. Али вә тамамланмамыш али тәһсилли мүүәллимләрин сайы 1946-чы илдә 27,7% тәшкил әтдийи һалда, 1955-чи илдә 57,9% олду. Орта педагожи тәһсили олан мүүәллимләрин сайы, демәк олар ки, сабит галдығы һалда, орта педагожи тәһсили ол-маян мүүәллимләрин сайы илдән-илә азалды вә 1955-чи илдә әһ-миййәтсиз дәрәчәйә, 0,5%-ә эндирилмиш олду. Бүтүн бунлар

Мүəллимләр санынын артмасы

Илләр	Чәки	вәи тәһсилләләр		вәи тәһсиләи тамамламышлар		орта пәдагожи тәһсилләләр		орта тәһсилләләр		орта тәһсиләи оқымышлар	
		миҗлары		миҗлары		миҗлары		миҗлары		миҗлары	
		%		%		%		%		%	
1946/47	21 873	2 288	10,5	3 764	17,2	11 511	52,7	3 116	14,2	1 194	5,4
1947/48	22 645	2 467	10,9	4 354	19,2	12 718	56,2	2 300	10,2	806	3,5
1948/49	23 626	2 913	12,3	4 616	19,5	13 461	57,0	2 100	8,9	536	2,3
1949/50	24 394	3 187	13,1	5 457	22,3	13 315	54,6	2 016	8,3	419	1,7
1950/51	25 377	3 976	15,7	6 156	24,3	13 268	52,2	1 656	6,5	321	1,3
1951/52	26 397	4 793	18,1	7 170	27,0	12 637	47,9	1 526	5,8	271	1,1
1952/53	27 745	5 670	20,3	8 093	29,1	12 286	44,3	1 424	5,1	272	1,0
1953/54	30 037	6 867	22,9	9 502	31,6	12 342	41,1	1 079	3,6	247	0,8
1954/55	32 438	8 017	25,0	10 447	32,2	12 701	39,1	1 060	3,2	213	0,5
1955/56	33 916	9 456	27,9	10 164	30,0	13 219	39,0	889	2,6	188	0,5 ¹

¹ Мә'лумат, Азәрбайҗан ССР Маариф Назирлигинин мәлиҗийә-план шө'бәсидән алынмышлар. Республиканын дөмир йолу вә әмәк әһтияти мәктәпләри үзә ишләйән 1 000 нәфәрә гәдәр мұәллим һаггыдакы мә'лумат бура даһил дейиләр.

Азәрбайҗан мұәллимләри тәркибинин тәһсил ә'тибарилә хейли яхшылашдығыны көстәрир.

Әләвә әтмәлийик ки, мұәллимләримизни тәркиби тәчрүбәли педагоглар һесабына да хейли яхшылашды. 1955-56-чы дәрә илиндә маариф назирлийн мәктәпләриндә чалышан 33 916 мұәллимдән ийрми беш вә ийрми беш илдән артыг стажы оланлар 10,8%, беш илдән ийрми беш илә гәдәр стажы оланлар 61,2%, беш илә гәдәр стажы оланлар нә 28,0% тәшкил әтмишдир¹.

Бүтүн булар республика мұәллимләринин кетдикте әткинләшдийини көстәрән фактлардыр.

Гейд әтмәлийик ки, бә'зи кәнд районларында риязијат, физика вә рус дили мұәллимләринә һәлә бир гәдәр әһтијач һиссә әдилсә дә, республика мәктәпләрини мұәллим кадрлары илә тә'мин әтмәк проблемә бешинчи бешилликдә әсәс ә'тибарилә һәлл әдилмиш олду.

Мұһарибдән сонракы дөврдә мұәллим кадрларында дүзкүн бир сурәттә ерләшдирмәк дә вәчиб мәсәләләр сырасында дурдурду. Исабатә әһтијачы олмаян бир һәгигәтдир ки, бүтүн сәһәләрдә елдуғу ки ми, мұәллимләрин дә ихтисас вә тәһсилләринә көрә мәктәпләрдә дүзкүн ерләшдирилмәси онлары арасында вәзифәләрин педагожи тәләбләрә әсәсән пайлашдырылмасы, һәмчинин мұәллимләрин ер дәйишмәдән узун мүддәт әйни мәктәбдә чалышмалары тә'лим-тәрбия әшләринин кейфийәтинин йүксәлтмәйә һидмәт әдән әмилләрдәндир. Лакин мұһарибәнин мәнфи тә'сирләри нәтијәсиндә мұәллим кадрларынын мәктәпләримиздә ерләшдирилмәси дә хейли позулмушду. Мәһз она көрә дә Азәрбайҗан Коммунист партиясынын XVII гурултайы (1949-чу илә) өз тәһнамәсиндә мұәллим кадрлар һазырлығынын перспектив планыны тутмағы, мұәллим һазырлығыны яхшылашдырмағы, рус дили үзә педагоглар һазырлығына айрыча фикир вермәйин, педагогларын идея-сияси сәвийәсинин йүксәлтмәйин вәчиб һесаб әдийин ки ми «мұәллимләрин дүзкүн ерләшдирилмәсини тә'мин әтмәйин»² дә тәләб әдирди.

Мұәллимләрин ерләшдирилмәси ишиндәки һөгсанлар һәгигәтән бөйүк иди. Бу һөгсан, һәр шөйдән әввәл, ондан ибарәт иди ки, мұәллимләрин бир гисминдән тәһсилләринә көрә иштифадә әдилмирди. Онларын ерләри тез-тез дәйишдирилди. Мәсәлән, һәлә 1951-52-чи дәрә илиндә 4 300 орта тәһсилли вә я тамамланмыш орта тәһсилли олмаян мұәллим V—VII синифләрдә дәрә дәдийин һалда, 907 нәфәр мұәллимләр институтлары мә'зуналары I—IV синифләрдә чалышырды. Районларын бириндә мұәллимләрин чох топланмасы нәтијәси олараг, орта һесаба һәр мұәллимә 15—16 дәрә дүшдүйү һалда, о бири районда мұәллимләр азлығы нәтијәси олараг, һәр мұәллимә орта һесаба 30—35 дәрә дүшүрдү.

¹ Бах: «Культурное строительство ССР» 1956, стр. 183.

² Бах: Азәрб. КП XVII гурултайынын тәһнамәси, «Коммунист» гәзети 34, 19 феврал 1949.

Бақыда вэ район мэркэзлэриндэ олан орта мэкътэблэрэ энтиячдан артыг али тэһсилли мүүллим топландыгы һалда, узаг район вэ узаг кэндлэрдэ олан орта мэкътэблэрэ али тэһсил телэб эдэн вэ-зифэлэри тамаманмыш али тэһсил олмаянлар апарырды вэ с. Айдындыр ки, мүүллимлэрин бу чүр ерлэшдирилмэси тэ'лим-тэрбийэ ишлэринэ мөнфээт верэ билмээди. Сон иллэрдэ мүүллимлэрин ерлэшдирилмэсиндэ бэ'зи ирэллилэмэлэр элдэ эдилмиш олса да, тэссүф ки, бу мәсэлэни дэ тамамилэ һэлл эдилмиш һесаб этмэй эсас йохдур. Мүүллимлэрин мэкътэблэрдэ дүзкүн ерлэшдирилмэси вэ мөлкэмлэндирилмэлэри, һэмчинин сэмими вэ ишкүзар мүүллимлэр коллективи тэшкил этмэк мүстэсна дэрэчэдэ эһ-миййэти олан бир мәсэлэ кими гаршыда дуурду.

А. С. Макаренко мөлкэм бир фикрин, бир мэгсэдин атрафында бирлэшэн, бир-биринэ көмэк эдэн, бир-биринэ пахыллыг этмэкдэн узаг олан мүүллимлэрдэн ибарэт олан коллективин эһэмиййэтиндэн бэһс эдэрэк дейирди ки, «мэһз бу чүр коллектив ушаглары тэрбийэ эдэ билэр»¹.

А. С. Макаренко мүүллим коллективинин эһэмиййэтинин һэм дэ коллектив үзвлэринин узун мүддэт коллективдэ чалышмаларында көрүрдү. А. С. Макаренко тэрбийэ ишлэриндэ мүвэффэг олмаг үчүн элэ мүүллим коллективи яратмагы мәслэһэт көрүрдү ки, о, мөлкэм вэ еткин олсун, онун үзвлэри арасында һэм тэчрүбэли, һэм дэ чаван мүүллимлэр олсун, һэм кишилэр, һэм дэ гадынлар олсун, һэм партиялылар, комсомолчулар, һэм дэ битэрэфлэр олсун, коллектив үзвлэри мүхтэлиф фэрди хасиййэтдэ олсалар да, идея-сияси чөһэтдэн вөһдэт тэшкил этсинлэр, йүксэк мүвэффэгиййэтлэр газанмаг үчүн биркэ фэалиййэт көстэрсинлэр.

Бу чүр коллективин үзвлэри сэмими олмагла бэрэбэр нөгсанларыны ачмагдан горхмурлар, атрафлы тэчрүбэ мүбадилэси йолу илэ бир-биринэ көмэк эдир вэ кэсирлэрини йох этмэйэ чиддиййэтлэ чалышылар. Республиканын бир чох мэкътэблэринин ирли партия тэшкилатлары, һэмчинин директорлары бу чүр ишкүзар мүүллимлэр коллективи яратмаг йолунда хейли наилиййэтлэр элдэ этмишлэр. Мәсэлэн, 20 нөмрэли дэмир йолу (Кировабад шәһэри) орта мэкътэбинин педагоги коллективи, узун иллэр эрзиндэ вэ мүһүм педагожи вазифэлэр атрафында мөлкэм бирлэшэн педагожи коллективлэрдэн биридр. Һэлэ 1953, 54-чү дэрс илиндэ бу мэкътэбдэ 49 нэфэр мүүллим ишлэйирди ки, булардан 36 нэфэри али вэ тамаманмамыш али тэһсил алмышларды.

Өз ихтисаслары, педагожи стажлары вэ тэһсиллэри, партия мөнсүбиййэтлэри, миллиййэтлэри вэ яшлары чөһэтдэн «бир-бириндэн фэрглэнэн бу мүүллимлэр, мэкътэбин сэмими педагожи коллективиндэ бирлэшэрэк шакирдлэринин коммунист тэрбийэсиндэ, онларын дэрин вэ мөлкэм билик элдэ этмэлэриндэ бүтүн гүввэ вэ бацарыгларыны эсиркэмирлэр». Мэкътэбин, тэчрүбэли вэ габаг-

чыл мүүллимлэриндэн, директору К. Хэлэфов да дахил олмагла, 17 нэфэри 20 илдэн артыгдыр ки, бурада ишлэйирлэр. Бу коллективин мэһз сэмимийини вэ ярадычы фэалиййэти, һэмчинин сэмэрэли эмэйи нэтичэсиндэ мэкътэбдэ тэ'лим-тэрбийэнин кей-фиййэти, хусусилэ шакирдлэрин дэрс мөннимсэмэси илдэн-илэ яхшылашырды¹.

Мүһарибэдэн сонраки иллэрдэ мүүллимлэрин мадди-мөншөт шэраитлэрини яхшылашырмаг үчүн дэ чидди тэдбирлэр көрүлдү. ССРИ Назирлэр Совети вэ Сов.ИКП МК-нын хусуси гарарына эсасэн, 1948-чи илдэ мүүллимлэрин маашлары, һэмчинин узун сүрэн хидмэтлэринэ көрэ маашдан эләвэ алдыглары төгаүд хейли артырылды.

Бу гарар кэнд ерлэриндэ ишлэйөн мүүллимлэрин дөвлэт һесабына мэнзил, яначаг вэ ишыгла тэ'мин эдилмэсинин, онлара һэйятяны саһэлэр верилмэсини, мүүллимлэрэ фэрди мэнзил тик-мэк үчүн борч пул верилмэсини нэзэрдэ тутурду.

Мүүллимнн шэрэфли эмэйини гейд этмэк мэгсэдилэ ССРИ Али Совети Рясэст һей'этинин 12 феврал 1948-чи ил тарихли фэрманына эсасэн, узун сүрэн хидмэтлэринэ вэ гүсүрсүз ишлэринэ көрэ онлары ССРИ орден вэ медаллары илэ талтиф этмэк гайдасы гоюлду. 1954-чү илэ гэлэр һөмин фэрмана эсасэн республиканын 6 миндэн артыг мүүллимнн талтиф эдилмиши.

Йүзлэрлэ мүүллимлэр эһмэткешлэрин кэнд вэ район советинэ, онларла мүүллимлэр шөһэр вэ вилаййэтлэр советинэ, бир нечэ мүүллим республика вэ ССРИ Али Советинэ депутат сечилдрлэр. Республика зиялыларынын эн күтлөви вэ эн бөйүк дэстэси олмагла, мүүллимлэр партия вэ һөкүмэтин эн яхын көмөкчилэри кими коммунизм гуручулуғу уғрунда вар гүввэлэрилэ чалышылар.

Мүүллимлэр күтлэсинин нэзэри-сияси вэ элми-педагожи сөвиййэсини йүксэлтмэк, һэмчинин онларын бөйүк бир гисминнн политехник тэ'лим вазифэлэрини еринэ етирмэк үчүн ениндэ һазырламаг күнүн эн вачи мәсэлэлэри кими халг маарифи органлары гаршысында дуурду. Чүнки, тэ'лим-тэрбийэ ишиндэ олан кэсирлэр, башлыча олараг, мүүллимлэрин бир һиссэсинин гэнээтбэхш һазырлыг сөвиййэсинэ малик олмамасы илэ изаһ олунурду.

Мүүллимлэрин һазырлыгыны артырмаг мэгсэдилэ мүүллимлэри тэкмиллэшдиримэ институтунун фэалиййэти хейли күчлэндэ вэ гняби тэһсил кенишлэндирилди. Мүһарибэдэн сонраки дөврлэ марксизм-ленинизм классиклэри эсэрлэринин Азэрбайчан дилинэ тэрчүмэ эдилмэсин, о чүмләдэн К. Марксын өлмэз эсэри «Капитал»ын, Ф. Энкелсин «Анти-Дуринг» адлы эсэринин, В. И. Ленинн Эсэрлэри күллийятынын (4-чү чапы), «Сов.ИКП гурултай, конфранс вэ МК пленумларынын гэтнамэ вэ гарарларынын» вэ с-нин. тэрчүмэ эдилмэси Азэрбайчан милли мәдэний-

¹ А. С. Макаренко, Избранные педагогические произведения, Учпедгиз, 1946, стр. 121.

¹ Бах: «Азэрбайчан мүүллимнн» гзэти, № 52, 31 декабр 1953.

апардыгы сәмәрәли мұсаһибә нәтижәсиндә шакирдләр әввәлки билликләре әсапланараг ени нәтижәләр чыхарырлар»¹.

Шакирдләрнин ичтимаи мүлкнийәтә гайгыкеш руһда тәрбийә олунамалары тәчрүбәсинә һәср әтдийн башга бир мәгаләдә И. Һәсәнов язырды ки, мәктәб аваданлығына вә тәсәрууфатына, тәдрис-тәчрүбә саһәсинә вә әяни васитәләре шакирдләрнин гайгы илә янашмасы онларын ичтимаи мүлкнийәтә сосялист мүнәсибәтинин ифадәсидир. О, һаглы олараг гейд әдирди ки, шакирдләрдә белә йүксәк әхлаги сифәтләр яратмаг гуру арзуларын дейил «сәмәрәли педагожи әмәйин нәтижәсиндә» мүмкүндүр. Мәктәбин бу саһәдә апардыгы ишләри тәһлил әтмәклә Һәсәнов ону да кәтәрирди ки, мәктәбин мүәллим коллективи айры-айры шакирдләрнин хүсүсийәтләринин дәриндән өйрәннб «совет педагожикасы принципләринә мұвафиг олараг 4—5 илдири ки, йорулмаг билмәдән бир сыра ардычыл тәдбирләри сәбр илә һәята кечирир вә бу саһәдә хейли нанлийәтләр әлдә әдир». Бу тәдбирләр арасында шакирдләр коллективинин хүсүси ролуну гейд әдәрәк о, язырды ки, «ушагларын яхшы вә пис чәһәтләринин гиймәтләндирмәк өз йолдашлары васитәсилә апарылса, онларын мүгәддәрәты өз коллективләринин гәрары илә мүәйән әдилсә, коллектив адынын тәмиз сахланылмасы хатиринә ушаглар йолдашларыны сәмими тәнгид әтмәк вә нөгсанлары ачыб кәстәрмәк руһунда тәрбийә олунса, о мәктәбдә коммунист әхлагыны тәрбийә әтмәк үсуллари асанлыгга өз тә'сирини кәстәрәр».

А. С. Макаренкоун педагожи тәчрүбә вә көрүшләри республика мәктәбләриндә, аз да олса, яйылдыры.

«А. С. Макаренкоун педагожи ирсиндән истифада әтмәйә даир» адлы мәгаләсиндә дос. М. Мурадханов Макаренкоун педагожи фикирләрини шәрһ әтмәклә язырды ки, «Азәрбайчан мүәллимләри арасында да А. С. Макаренкоун педагожи ирсинә мараг күндән-күнә артыр. Бир чох мәктәбләримиз А. С. Макаренкоун тәрбийә саһәсиндәки тәчрүбәсиндән ярадычы шәкилдә истифада әдир, онун ирәли сүрдүйү айры-айры мүддәалары ушаг коллективинин тәшкилине тәтбиг әдирләр»².

Һәгигәтән, тәкчә шакирдләр коллективинин тәшкилине дейил, һәм дә тәрбийәви ән'әнәләр һаггында Макаренкоун тәчрүбәсиндән истифада әдәрәк, бир чох мәктәбләримиздә сон заманлар ени-ени ән'әнәләр ярадылмаггадыр.

Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакынын вә Кировабадын бир чох мәктәбләриндә һәр илин мүәйән айы вә күнүндә мәктәб шакирдләрнин мәктәб мә'зуналары илә көрүшүнү тәшкил әтмәк ән'әнә һалыны алмышдыр.

21 нөмрәли дәмр йолу (Кировабад) орта мәктәбинин директору А. Захаров мәктәбин педагожи коллективинин тәчрүбәләрини, һәмчинин А. С. Макаренкоун ушаг коллективи һаггында

ирәли сүрдүйү фикирләринин тәтбиги йолунда газанмыш олдулары тәчрүбәни әтрафлы шәрһ әдәрәк «Ушаг коллективинин тәшкили тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә бу саһәдә мәктәбин көрдүйү ишләрдән бәһс әдиб языр ки: «Педагожи усталыг, илк коллективләри тәрбийә әтмәк вә онларын гүввәсини үмуми мәктәб коллективини мөһкәмләндирмәйә йәнәлтмәклән, үмуми мәктәб коллективини исә оуну васитәсилә илк коллективләре тә'сир кәстәрмәк руһунда тәрбийә әтмәклән ибарәтдир. Педагожи коллективимиз мәнз белә һәрәкәт әдир». Бу мәсәләдә синиф мүәллимләри вә синиф рәһбәрләринин апардыгы ишләри ишыгландырмагла Захаров, 21-чи мәктәбдә ярадылмыш «Х синифи сон зәнки», «Мәктәбин шәрәфи урунда» вә с. ән'әнәләрдән кеннш истифада әдиллийини гейд әдирди¹.

Ғабагчыл мүәллимләр тәкчә үмуми педагожи мәсәләләре дейил, һәм дә фәнләрин тәдрисинә даир өз гиймәтли тәчрүбәләрини ишыгландырыдылар. Он илә яхындыр ки, Азәрбайчан мәктәбләриндә тарих вә ССРИ Конституциясы дәрсләринин яхшы тәчрүбәләрини ишыгландырмагла мөшгул олан мүәллим Әлимирзә Мөһдиев (Бакы шәһәри, 132-чи мәктәб), ағыр хәстәлийинә бахмайраг, бу саһәдә фәдакарлыгга чалышыр. Оуну, тарих вә ССРИ Конституциясы дәрсләриндә бәдин әдәбийятдан истифада әтмәк мәсәләсинә даир апардыгы әлми-тәдқиғат ишләри хүсүсилә диггәтәлайгдир. «ССРИ Конституциясы дәрсләриндә бәдин әдәбийятдан истифада олунмасы тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә Ә. Мөһдиев Азәрбайчанын Ғабагчыл тарих мүәллимләринин бу саһәдә тәтбиг әтдикләри методик прийомлары тәһлил әтмәклә кәстәрирди ки, тарих вә ССРИ Конституциясы дәрсләриндә бәдин әдәбийяттан дүзкүн истифада әдилмәси «шакирдләрнин ичтимаи-сияси һадисәләри дүзкүн анамаларына, ичтимаи мүнәсибәтләрин синфи тәбиәтини даһа яхшы дәрк әтмәләринә көмәк әдир». Ә. Мөһдиев һаглы олараг язырды ки, тарих вә ССРИ Конституциясы дәрсләриндә бәдин әдәбийятдан дүзкүн истифада әтмәк садә бир иш дейилдир. Мүәллим бәдин әдәбийятдан ериндә вә мәсәдәуейгүн истифада әтмәйи яхшы билмәлидир. Бунун үчүн дә истифада әдиләси «бәдин әсәрләрин шакирдләрнин инкишаф сәвийһәсинә уйгун, әлми вә мөфқурови чәһәтдән ярарлы, бәдин чәһәтчә йүксәк сәвийһәдә олмасына фикир вермәлидир»² — дейилди.

Азәрбайчанын Ғабагчыл рус дили мүәллимләри дә республиканын мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси методикасыны яхылашдырмаг саһәсиндә чиддийәтлә ишләйирләр. МДГВ-нин Мардакерт орта мәктәбинин гочаман рус дили мүәллими А. А. Чалаян 30 илдән юхарыдыр ки, бу фәнни бөйүк һәвәс вә усталыгга шакирдләринә өйрәдир. А. А. Чалаян йүксәк мұвафәғийәт әлдә әтмәк мәсәдилә рус әдәбийяты дәрсләриндән, изаилы вә бәдин

¹ «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 4, сәһ. 24—27, 1953.

² Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 7, сәһ. 8, 1951.

¹ Бах: «Азәрбайчан мүәллими» № 37, 16 сентябр 1954.

² Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 7, сәһ. 57, 1951.

гирәт дәрсләриндән, синифдән кәнар охудан диггәтлә истифаде эдир. Шакирдләрин шифаһи вә язылы нитг мәдәнийәтинә хүсуси фикир верән Чалаян языр: «Тәчрүбәм мәнә көстәрмишидир ки, дүзкүн язмаг гайдаларыны мазмунча марагла, материал охуттурмаг васитәсилә өйрәтдикдә шакирдләр даһа яхшы мәнimsәйирләр. Имланы ушагларә айдын, чөлбәдичи вә рабитәли мәтнләр васитәсилә өйрәтмәк лазымдыр»¹. Рус дили мүәллимләри бу фәннин Азәрбайчан мәктәпләриндә тәдрис эдилмәсинин спесифик мәсәләләринә, о чүмләдән ана дилиндән рус дили тәдрисиндә истифаде эдилмәси мәсәләсинә хүсуси фикир верирдиләр. Мүәллим Л. К. Вәкилсва (Бақы шәһәри, 44-чү мәктәб) «Рус дили тә'лиминдә ана дилиндән истифаде этмәк тәчрүбәләрим» башлығы алтында яздыгы мәгаләдә һаггы слараг дейир ки, азәрбайчанлы ушагларә рус дили тә'лим эдәркән, онлары рус сөзләрини дүзжүн бир сурәтдә дөйишидрмәйә, чүмләләри рус дилинин ганүн вә гайдаларына уйгун бир сурәтдә гурмага өйрәтмәк лазымдыр. Л. К. Вәкилсва рус дилинин грамматикасыны өйрәләркән, Азәрбайчан дили грамматикасына мүрачнәт этдийини языр.

Енә дә һәмин мәсәләдән бәһс эдән мүәллим Ә. Әлиев (Бақы шәһәри, 199-чү мәктәб) гөйд эдирди ки: «Тәчрүбәдән мәнәдә белә бир гәнаәт һасил олмушдур ки, рус дилинин Азәрбайчан мәктәпләриндә тәдрис прәссесиндә рус дили грамматикасынын хүсуси йәтләрилә Азәрбайчан дили грамматикасынын хүсуси йәтләрини мүгайисә этмәк мүһүм элми-педагожи бир приёмдур», чүнки мәнз белә бир йәлла шакирдләрин диггәтини бир дил мәфһумундан о бири дил мәфһумуна севг этмәк мүмкүн слур².

Бу чүр мисаллардан даһа чох кәтирмәк оларды. Бүтүн бунлар Азәрбайчан ССР мүәллимләринин элми-педагожи чәһәтдән дә еткнләшмиш олдуғуну, мәктәбин мүһүм педагожи мәсәләләрини һәлл эдә биләчәк инкишаф мәрһәләсинә йүксәлмиш олдуғларыны кәстәрир. Бу исә Ссвет Азәрбайчанынын халг маарифи сәһәсиндә газанмыш олдуғу эзәмәтли нанлийәтләрдән бири олмагла бәрәбәр, һәм дә мәктәб ишләри сәһәсиндә ени инкишаф мәсәләләринин һәлли үчүн әсас гүввәләрин етишдийини кәстәрирди.

6. Мәктәбин ени вәзифәләри. Ссвет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайы (1956-чы ил) сосялизм гуручулуғу сәһәсиндә халгымызын газанмыш олдуғу эзәмәтли нанлийәтләрә екун вурмагла бәрәбәр, өз тарихи гәтнамәләриндә коммунизмин мадди асасларыны яратмағын мөһтәшәм вә конкрет програмыны верди.

Шүбһәсиз, бу нәһәнк вәзифәләрин еринә етирилмәси, кениш халг күтләләринин мәдәни-сияси сәвийәсинин ени йүксәлишини, зәһмәткешләрин коммунизм руһунда тәрбийә слунмасыны күчләндирмәк зәрурийәтини ирәли сүрдү. Мәнз буна көрә дә XX

гурултай, зәһмәткешләрин вә һәр шейдән әввәл, кәнч нәслин коммунистчәсинә тәрбийә эдилмәсинин чох мүһүм вәзифә олдуғуну гөйд этмәклә бәрәбәр, партия тәшкилатларына бир вәзифә оларат тапшырды ки, «... бу мөгәддә бүтүн идея тәрбийәси васитәләриндән — таблиғатдан, тәшвиғатдан, мәбуғатдан, радиодан, мәдәни-маариф тәшкилатлары вә мүәссисәләриндән, элм, эдәбийәт вә инчәсәнәтдән даһа долғун вә даһа фәал истифаде этсинләр»³.

Бу шәрәфли вәзифәнин еринә етирилмәсиндә совет мәктәпләринин үзәринә дүшән мөс'улийәт олдуғуна бәйүкдүр. Буну нәзәрә алараг XX гурултай мәдәни гуручулуғумузу ени йүксәлишини, о чүмләдән мәктәбин ени эзәмәтли инкишафыны тә'мин этмәк үчүн гә'ги кәстәришләр вермишдир. XX гурултайын алтынчы бешиллик план һаггында вердийи директивләрдә тәләб олунур ки, бүтүн ССРИ-дә 1956—60-чы илләрдә «Ушагларын вә кәнчләрин орта үмуми тәһсил мәктәпләриндә (онилликләрдә) вә орта ихтисас мәктәпләриндә охумасы йолу илә шәһәрләрдә вә кәнд ерләриндә үмуми орта тәһсил әсасән һаята кечирилсин»⁴.

XX гурултайын директивләриндә һәм дә орта тәһсил олмаған зәһмәткешләрин үмуми мәдәни сәвийәсинин йүксәлтмәк мөгәддә зәһмәткешләрин истәһсалатдан айрылмадан тәһсил алмалары үчүн алтынчы бешилликдә гияһи мәктәпләрин, һәмчинин ашхам үмуми тәһсил мәктәпләринин шәбәкәсини даһа да инкишаф этдирмәк һаггында кәстәришләр верилмишдир.

Бүтүн бу бәйүк тәдбирләри һаята кечирмәк үчүн гурултайын директивләриндә кәстәриш ки, үмуми тәһсил мәктәпләринин тәдрис-мадди базасы мөһкәмләндирилсин. Алтынчы бешилликдә шәһәр вә кәнд мәктәпләри тикингисинин һәмчи бешинчи бешиллийә нисбәтән ики дәрә артырылсын. Мәктәб интернатары шәбәкәси кенишләндирилсин. Кәнд мәктәпләринин тикилмәси вә аваданлыгга тәһһиз эдилмәсиндә колхозларын даһа кениш иштирақ этмәси мөгәдәуйгун һесаб эдилсин.

XX гурултай һәм дә кәстәрини вермишдир ки: «Орта мәктәпләрин юхары синифләриндә, орта ихтисас мәктәпләриндә вә али мәктәпләрдә тәһсил һаггы ләгв эдилсин»⁵.

Республикада орта мәктәпләр шәбәкәсинин хейли кенишләnmәси, мүәллим кадрларынын хейли артмасы XX гурултайын ирәли сүрдүйү бу ени вә тарихи вәзифәнин дә вахтында еринә етирилчөйинә мөһкәм инам ярадыр.

Сов.ИКП XX гурултайы алтынчы бешилликдә мәктәпләрин политехникләшдирилмәсини сүр'әтләндирмәйи дә әсас бир вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр. Халг маарифи сәһәсиндә әлдә эди-

¹ Сов.ИКП МК һесабаг мәр'узәси үзрә Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайынын гәтнамәси, сәһ. 31, 1956, Азәрнәшр.

² 1956—1960-чы илләрдә ССРИ халг тәсәрууфатынын инкишафына даир алтынчы бешиллик план һаггында Сов.ИКП XX гурултайынын директивләри, сәһ. 63, 1956, Азәрнәшр.

³ Енә орада сәһ 64.

¹ Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 7, сәһ. 57, 1951.

² Бах: «Русский язык в нерусской школе», 1954, вып. 4, стр. 24, 77.

лән наилыйәтләри гейд этмәклә бәрәбәр, XX гурултай мәктәб ишиндә олан чидди нөгсанлары да кәстәрмишдир.

Сов.ИКП МК-нын биринчи Катиби Н. С. Хрушшов йолдаш XX гурултайда сөйләдийи мә'рузәдә демишдир ки: «Тәһсилни һаятдан мүйәйән гәдәр айры олмасы, мәктәби битирәнләрин әмәли фәалийәт үчүн кифайәт гәдәр һазырлыгы олмамасы бизим мәктәбин чидди нөгсаныдыр»¹. Бу нөгсанын әсәс сәбәбини Н. С. Хрушшов йолдаш мәктәбләрин политехникләшдирилмәсинин чох ләик кетмәсиндә көрүрдү.

XX гурултай һазырда мәктәбләрдә олан бу чидди нөгсаны кәстәрмәклә кифайәтләнмәмиш, о нөгсанын ләгв әдилмәси вә беләликлә политехник тә'лимин сүр'әтләндирилмәси үчүн дә ләзими кәстәришләр вермишдир.

Гурултайын гәтнамәләриндә дейилир: «Мәктәбләрин политехникләшдирилмәсини тезликлә һаята кечирмәк үчүн мәктәбдә сәнае вә кәнд тәсәррүфаты истәһсалы мәсәләләринә даир биликләрин әсасыны верән ени фәиләр кечмәклә бәрәбәр, мүәссисә, колхоз вә совхозларда, тәчрүбә сәһәләриндә вә мәктәб ә'мәл-ханаларында шакирдләри әмәли сурәтдә алышдырмаг да ләзимдыр»².

Вәзифә политехник тә'лими әлә сүр'әтләндирмәк вә яхшылашдырмаг вә бу мәгсәд үчүн тә'лим ишләрини енидән әлә гурмагдан ибарәтдир ки, «ониллийи битирән сәған вә гызларын али тәһсил алмаг үчүн йол ачан яхшы орта тәһсили олсун вә эйни заманда, онлар әмәли фәалийәт үчүн һазыр олсунлар», чүнки, ониллик үмуми тәһсилни тәтбиги илә әләгәдәр олараг «...мәктәби гуртаранларын чох һиссәси дәрһал халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләриндә әмәклә мәшгул олмаға башлаячаглар»³.

XX гурултайын ирәли сүрдүйү мүнһүм вәзифәләрдән бири дә интернат-мәктәбләр тәшкили иди. Н. С. Хрушшов йолдаш дейир ки, «Сосялист өлкәси ушагларын тәрбийәси ишини мугәйисә әдилмәйчәк дәрәчәдә даһа яхшы вә даһа мүкәммәл гура биләр вә гурмалыдыр, чүнки биз халга дәриндән дүшмән олан мөһдүл аристократия тәбәгәси һазырламаг дейил, ени чәмиййәт гуручулары, кениш гәлбли вә йүксәк идеялы адамлар, бүтүн тәрәггинпәрвәр бәшәриййәтин авангарды олан, өз халгына һәдсиз сәдәгәтлә хидмәт әдән адамлар етишдирмәлийик. Бу нәчиб тарихи вәзифәни еринә етирмәк үчүн мүнһүм тәдбирләрдән бирини ушагларын сағламлығы үчүн әлверинчи ерләрдә интернат-мәктәбләр тәшкил этмәклә, бу мәктәбләр үчүн әлверинчи шәрәит яратмагда, Совет өлкәси кәнчләринин һәртәрәfli физики вә мәнәви инкишафыны тә'мин этмәклә көрән Н. С. Хрушшов йолдаш

¹ Н. С. Хрушшов, Партиянын XX гурултайына Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси, сәһ. 97, 1956, Азәрнәшр.

² Сов.ИКП МК һесабат мә'рузәси үзрә Сов.ИКП XX гурултайынын гәтнамәси, сәһ. 22, 1956.

³ Н. С. Хрушшов, Партиянын XX гурултайына Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси, сәһ. 97, 1956, Азәрнәшр.

гейд әдирди ки: «Белә бир иш үчүн вәсаит вә сә'йи әсиркәмәк ләзим дейилдир, чүнки булар өзүнү артыгламасы илә догрулдәр»¹.

Демәлийик ки, интернат-мәктәбләр мөвчүд олан мәктәбләр системиндә әләвә мәктәб типни дейил, халг маарифи системини яхшылашдырмаг үчүн ирәли сүрдүн дөвләт тәдбири кими гий-мәтләндирилмәлидир.

XX гурултай мәктәбләрдә тә'лим-тәрбийә ишләринин сәвий-йәсини йүксәлтмәйи, бөйүйән нәсли әмәлә коммунист мүнасибәти руһунда тәрбийә этмәйи гә'н бир тәләб кими ирәли сүр-мүшдүр.

XX гурултайын мәктәб һаггындакы гәрәрларыны даһа долғун шәкилдә һаята кечирмәк вә мәктәбин һаятла әләгәсини мөһкәмләтмәк орта мәктәбин енидән гурулмәсини тәләб әтирдир. Н. С. Хрушшов йолдашын төклифләри әсасында Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети 1958-чи ил ноябрын 12-дә «Мәктәбин һаятла әләгәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф әтирмәк һаггында» гәбул әт-дикләри тезисләрдә бүтүн маариф системинин вә о чүмләдән орта мәктәбин енидән гурулмәси йолларыны кәстәрмишләр. Үмумхалг мүзакирәсиндә екликликлә бәйәнилминн бу «Тезис-ләрдә орта мәктәбләрдә шакирдләрин үмуми әмәк һазырлы-гына кениш ер верилмәси вә тәһсилни икинчи мәрһәләсиндә, онларын ичтиман-фајдалы әмәклә мүнтәзәм иштигак этмәклә мүйәйән пешә кәсб этмәси нәзәрдә тутулур. Бу тәдбирләрин һаята кечирилмәси кәнч нәслин әмәләр сәсәсына даһа яхшы йийә-ләнмиш вә эйни заманда физики әмәклә мүнтәзәм чалышмағы бачаран, чәмиййәт үчүн файдалы адамлар кими етишмәсини тә'мин әдәчәкдир.

НӘТИЧӘ

Совет Азәрбайчаны 35 илин мүддәтиндә, сөсялизм гуручу-луғунун башга сәһәләриндә олдуғу кими, мәктәб ишләри сәһәсиндә мүстәсна дәрәчәдә бөйүк наилийәтләр әлдә этмишдир. Бу наилийәтләр һәгигәтән о гәдәр бөйүк вә о гәдәр әзәмәтлидир ки, нә ингилабдан әввәлки Азәрбайчанда, нә дә капиталист өлкәләриндә, хүсусән Азәрбайчанла һәмсәрһәд олан харичи өлкәләрдә олан тәһсиллә мугәйисә әдилә биләр.

1917-чи илдә Азәрбайчанда савадлыларын сайы 9,3 фәнз тәшкил әтдийи һалда, фәрәһлә гейд олунмалыдыр ки, тәһсилни әзәмәтли инкишафы нәтичәсиндә Совет Азәрбайчаны башдан-баши савадлылар республикасына чеврилмишдир.

¹ Н. С. Хрушшов, Партиянын XX гурултайына Совет Иттифагы Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси, сәһ. 99, 1956, Азәрнәшр.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан эввэл Азербайчанда ибтидан мәктәб яшлы азербайчанлы ушагларын анчаг 10—12 фаизи ибтидан мәктәпләрә чәлб эдилдийи һалда, Совет дөвләти вә Коммунист партиясынын гайғысы нәтичәсиндә Азербайчанда ушагларын үмуми ичбари ибтидан тәһсилә һәлә 1934-чү илдә, үмуми еддинлик тәһсилә 1951-чи илдә баша чатдырылмышдыр. Һазырда республикамызда бүтүн ениетмә вә кәңчләр үчүн там орта тәһсил алмагдан өтрү һәр чүр шәрәит ярадылмышдыр.

Ән бөйүк наилийәт кими, һәм дә ону гейд этмәлийик ки, вахтилә халг маарифинин ән зәиф чәһәтинин тәшкил эдән азербайчанлы гадынларын тәһсилә проблемә артыг һәлл эдилмишдыр. Инди республикада сосялизм гуручулуғунун элә бир саһәси йохдур ки, ингилабдан эввәл чәһаләтин гара пәнчәси алтында боғулмуш олан азербайчанлы гадынлар кишиләрлә бәрәбәр фәал иштирак этмәсинләр. Бу нәчиб вә шәрәфли вәзифәнин һәллиндә мәктәбләримизин дә пайы олдуғу шүбһәсиздир.

Тәһсил саһәсиндә әлдә эдилән наилийәтләр тәкчә кәмиийәт э’тибарилә дейил, һәм дә кейфийәт э’тибарилә эзәмәтлидир. Бу исә, һәр шейдән эввәл, мәктәбләримизин мәзмунунун көкүндән дәйншмәсиндә өзүнү көстәрир. Азербайчан совет мәктәбләриндә тә’лимин мәзмунуну ингилабдан эввәлки мәктәпләрә хас олан «онда доғгузу тәһриф эдилмиш вә онда бири кәрәксиз билдикләр» дейил, һәгиги элми билдикләр тәшкил эдир. Азербайчан совет мәктәбләри мүасир буржуа мәктәбләрилә мугайисә эдилмәйчәк дәрәчәдә йүксәк, элми-педагожи принципләрә әсәсән тәртиб эдилмиш тәдрис планы, тәдрис програмлары вә ана дилиндә дәрс китаблары илә тә’мин вә тәчһиз эдилмишдыр. Азербайчан халгы үчүн вахтилә ән чәтин мәсәләләрдән бири олан, ана дилиндә дәрс китабларынын нәшри проблеминин әсәс э’тибарилә һәлл эдилмиш олмасыны айрыча гейд этмәлийик. Бу мугһум мәктәб сәнәдләри, кейфийәт э’тибарилә дурмадан тәкмилләшдирилсәләр дә, мәктәбләримиздә тә’лимин ана дилиндә вә йүксәк элми вә сияси сөвийәдә апарылмасыны тә’мин эдирләр.

Азербайчан совет мәктәбинин бу мугһум наилийәти асанлыгга газанылмамышдыр.

Мәктәбләримизин бу мугһум наилийәти, бир тәрәфдән, марксизм-ленинизмә, Коммунист партиясынын Мәркәзи Комитәси вә Совет һөкүмәтинин мәктәпләр һаггында гәбул этдикләри гәрарларә әсәсән, о бири тәрәфдән дә, классик педагогиканын прогрессив фикирләринин тәнгиди сурәтдә өйрәнмәклә, совет мәктәбләринин топламыш олдуғу яхшы тәчрүбәләрдән истифадә этмәклә, һәмчинин көркәмли совет педагогларынын педагожи ирсини мәнһисмәклә әлдә эдилмишдыр. Мәктәбләримиздә тәтбиғ эдиләл тә’лим-тәрбийә формалары вә үсуллары сынанмыш, мүхтәлиф вә зонкиндирләр. Бунлар тә’лим вә тәрбийәнин мәзмун вә вәзифәләринә һидмәт этмәк, шакирдләрин яш хүсусийәтләрини нәзәрә алмаг нөгтейи- нәзәрәндән сынагдан чыхарылмыш вә шакирдләри

билик, баचारыг вә вәрдишләрлә силаһландирмаг, онлары коммунизм руһунда тәрбийә этмәк үчүн мүәәллимләрә әлверилиш имкан ярадыр.

Шүбһәсиз, бүтүн бунлар тә’лим вә тәрбийә ишләринин форма вә үсуллары нөгтейи-нәзәрәндән мәктәбләримизин соң инкишаф пәддинә чатдығыны көстәрир. Мәктәбин зәнкин тәчрүбәси өввәлләрдә олдуғу кими кәлчәкдә дә тә’лим вә тәрбийә ишләринә даир ени-ени форма вә үсуллар ирәли сүрәчәк вә беләдиклә дә мәктәб ишләринин ени йүксәлишини тә’мин эдәчәкдир.

Республика мәктәбләринин кейфийәтчә инкишафына анд көстәричиләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, мәктәбләримизин бөйүк бир гисми артыг «әсәс нөгсаны», дәмәк олар ки, арадан галдырмыш, техникум вә али мәктәпләрдә мүвәфғәлийәтлә охуя блән тәләбә һей’әти етишдирмәйин өһдәсиндән кәлир. Республиканын али вә орта ихтисас мәктәбләринә тәләбә гәбулчүн илдән-илә бөйүк конкурслар әсасында апарылмасы дедикләримизи ачыг көстәрир.

Әсәс мәктәб фәнләринин тәдриси низама дүшмүш, тә’лимин сәвийәси хейли йүксәлмиш, шакирдләрин ана дилиндә шифаһи вә язылы нитг мәдәнийәтләри хейли артмышдыр.

Азербайчан мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси саһәсиндә әлдә эдилмиш олан наилийәтләри айрыча гейд этмәлийик. Республиканын Азербайчан вә әрмәни дилиндә тә’лим кечән орта мәктәбләринин мә’зунларынын бөйүк бир гисми, хүсусилә шәрә орта мәктәбләринин мә’зунлары али вә орта ихтисас мәктәбләринә рус дилиндән мүвәфғәлийәтлә имтаһан верирләр, нитг вә языларында габа сәһвләр бурахмырлар, рус дилиндә олан нитги баша дүшүр, өз фикирләрини бу дилдә баша салмағы баचारыр, бу дилдә әдәбийәтдан истифадә эдә билирләр.

Сов.ИКП XIX гурултайынын гәтнамәләринә әсәсән, республиканын габагчыл орта мәктәбләриндә тәдричән тәтбиғ эдилмәйә башлаян политехник тә’лим дә мәктәбләримизин әлдә этмиш олдуғу ени вә мугһум кейфийәт көстәричиси һесаб эдилмәлидир

Мәктәб гуручулуғу саһәсиндә әлдә эдилмиш олан ән мугһум наилийәтләрдән бири дә мүәллим кадрларынын һәм сайча, һәм дә сияси, элми-педагожи һазырлыг э’тибарилә хейли инкишаф эдиб бөйүк бир мәдәнийәт ордусуна чеврилмәсиндән ибарәтдир.

Мәһз бүтүн бу наилийәтләрин нәтичәси олараг, ССРИ-нин башга республикалары кими, Азербайчанда да ана дилиндә дүняда ән габагчыл олан совет мәктәби гурулмуш вә мүвәфғәлийәтлә инкишаф эдир. Кәңч нәсли коммунизмин һәртәрәфли инкишаф этмиш фәал гуручулары кими етишдирмәк вәзифәсинин өһдәсиндән кәлир вә бу йолда әлиндән коләни әсиркамар.

Азербайчан ССР-дә мәктәбин бу чүр эзәмәтли инкишафы Азербайчан халгынын формача милли вә мәзмунча сосялист мәдәнийәтинин чошгун тәрәғгиси үчүн әлверилиш зәмиң яратмыш олду.

Лакин ону да гейд этмәлийик ки, бүтүн бунлар мәктәб гуручулуғу саһәсиндә олан мәсәләләрин тамамилә һәлл әдилмиш олдуғуну көстәрмир.

Мәктәбин көрдүйү нәһәнк ишләр ичәрисиндә бир сыра мүнүм мәсәләләр һәлә тамам һәлл әдилмәмишдир. Бу саһәдә бөйүк наһийәтләримизлә бәрәбәр, һәлә кәсирләрин вә кәлкәли чәһәтләрин олдуғуну кизләтмәйә һеч бир әһтияж йохдур. Тәһсил саһәсиндәки һәлл әдилмәмиш мәсәләләр вә кәсирләримиз, һәр шейдән әввәл, мәктәбләримизин шакирдләрә әмәли әмәк һазырлығы вәргәк мәсәләсини һәлә һәлл әдә билмәсәиндәдир ки, бунун да нәтижәсиндә тә'лим мүйәйән мә'надә һәтдән айры дүшмүшдүр. «Мәктәбин һәятлә әләгәсини мөһкәмләтмәк вә әлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф әтдирмәк һаггында» Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин Тезисләриндә ирәли сүрүлән тәдбирләрин һәятлә кеңирләмәси бу бөйүк нәгсаны арадан галдырмаға көмәк әдәчәкдир.

Республиканын габагчыл мәктәбләринин иш тәчрүбәләри ачыг бир сурәтдә көстәрир ки, тә'лим-тәрбиялә ишләринин кеңийәтинин дөврүн йүксәк тәләбләри сәвийәсинә галдырмаг үчүн, һәр шейдән әввәл, мүәллимләр коллективиндән ардычыл вә сәмәрәли истифадә әтмәк, педагожи элмләрин сынанмыш һөкмләрини ардычыл бир сурәтдә һәятлә тәтбиғ әтмәк ләзымдыр.

Гаршыя бәлә бир суал чыхыр: Азәрбайжан халгынын мәктәб гуручулуғу вә үмуми тәһсил саһәсиндә әлдә әтмиш олдуғу бу әзәмәтли наһийәтләр нәләрин нәтижәсиндир?

Мә'лумдур ки, һәр бир һадисә мүйәйән шәрәитдә вә мүйәйән гүввәләрин тә'сири алтында инкишаф әдәр. Ичтимаи, педагожи бир һадисә олмагла мәктәб ишинин дә инкишаф әтмәси үчүн мүйәйән шәрәит вә мүйәйән гүввәләрин фәалийәт вә тә'сири зәруридир.

Бүтүн ССРИ-дә олдуғу кими, Совет Азәрбайжанынын үмуми тәһсил саһәсиндә газанмыш олдуғу тарихи наһийәтләр һеч дә тәсадуфи һалларын дейил, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәси, һакимийәтин фәһлә вә кәндләрин әлиндә олмасы, әлкәмиздә сосялизм гуручулуғунун тәнтәнәси, Коммунист партиясынын мүдрик рәһбәрлийи вә Ленин милли сясәти нәтижәсиндир.

ССРИ-дә халг тәсәррүфатынын бәрпасы вә сонралар сосялистчәсинә енидән гурулмасы кими нәһәнк вәзифәләрин һәлли зәһмәткешләрин мәдәни сәвийәсинин йүксәдилмәсини тарихи бир зәрурийәт кими ирәли сүрдү вә әлкәнин мәдәни инкишафы вә о чүмләдән үмуми тәһсини йүксәлиши үчүн ләзыми мадди имканлар яратды. Халг тәсәррүфатынын бәрпасы Азәрбайжанда Совет һакимийәтинин илк илләриндә ана дилиндә ени совет мәктәбләринин әсасыны гоймаға, бу мәктәбләрин шәбәкәсини дурмадан кеңишләндирмәйә, бу мәктәбләрин гапыларыны зәһмәткеш күтлә ушагларынын үзүнә кеңиш бир сурәтдә ачмаға бөйүк имканлар яратды.

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы, хәүсәсән халг тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы әлкәмиздә вә о чүмләдән

Азәрбайжанда үмуми ибтидаи ичбари тәһсилә кечмәйи мәдәни бир зәрурийәт кими ирәли сүрмәклә бәрәбәр, онун һәятлә кеңирләмәси үчүн әлвәриши мадди шәрәит һазырлады.

Сосялизмин әлкәмиздә һәртәрәfli һүчүму вә сонрадан баша чатдырылмасы вә мөһкәмләндирилмәси дөврләри үмуми ибтидаи ичбари тәһсини тамамламансыны, еддилик тәһсилә кечмәйи, һәмчинин орта тәһсини хейли кеңишләндирилмәсини зәрури әтди вә мадди чәһәтдән тә'мин әтди.

Бөйүк Вәтән мұһарибәси илләриндә үмуми тәһсини тәтбиғи мә'лум сәбәбләрә кәрә чәтинликләрә рәст кәлдиндән бир гәдәр ләнкидисә дә, Совет дәвләтинин мұһарибәдән сонрақы динч гуручулуғу дөврүндә даһа чошгун сүрәтлә кәдә инкишафы еддилик үмуми тәһсини мұвәффәгийәтлә баша чатдырмаг вә дүня тарихиндә илк дәфә олараг һәмья орта тәһсил алмаг үчүн әлвәриши имканлар яратды. Бүтүн бунлар мәдәнийәтинин үзви бир һиссәси вә әсасыны тәшкил әдән үмуми тәһсини сосялизм чәмнийәти шәрәитиндә тамамилә ганунауьгун бир сурәтдә инкишаф әтмәклә олдуғуну көстәрән парлаг мисалдыр. Лакин бурадан мәктәб гуручулуғу вә үмуми тәһсини әлкәмиздә кор-тәби вә өз-өзүнә ахынла инкишаф әтмәси нәтижәсини чыхармаг бөйүк бир сәһв оларды. Үмуми тәһсил бүтүн әлкәмиздә олдуғу кими, Совет Азәрбайжанында дә тарихән гыса бир мүддәт әрзиндә мисли көрүнмәмиш бир сүрәт вә вүсәтлә, мәһз доғма Сов.ИКП вә Совет дәвләтинин кәңч нәслә, халг маарифинә кәстәрдикләри түкәнмәз Ленин гайғысы нәтижәсиндә инкишаф әтмиш вә чошгун бир сурәтлә инкишаф әтмәкдәдир. Республикамызда доғма ана дилиндә совет мәктәбләринин ярадылмасы вә әзәмәтли бир сурәтдә инкишафы Сов.ИКП тәрәфиндән Ленин милли сясәтинин тәтбиғ әдилмәсини вә онун гәләбә чалмасыны көстәрән парлаг бир нүмунәдир. Даһи Ленинни совет мәктәбләрин гуручулуғуна даир, хүсүсән хырда милләтләр үчүн ана дилиндә мәктәб гуручулуғуна даир, совет мәктәбләрин үчүн ени мүәллимләр ордусу етишдирмәйә даир ирәли сүрдүйү тарихи кәстәршләрин һәятлә тәтбиғи республикамызын мисалында өзүнү чаллы бир сурәтдә көстәрир.

Тәдгигат материаллары көстәрир ки, Сов.ИКП, онун ленинчи Мәркәзи Комитәси идеоложи ишин мүнүм бир саһәси олан мәктәбләр, онларын фәалийәтинин һәмишә диггәт мәркәзиндә тутмушдур.

Коммунист партиясы вә Совет дәвләти халг маарифинин дурмадан ирәлиләмәси үчүн ону һәр чүр вәсаитлә тә'мин әтмиш, бу йолдә сәрф әтмәк үчүн ләзым кәлән һеч бир шей әсиркәммәмишдир.

Сов.ИКП өз гурултай вә конфраңсларында халг маарифи вә үмуми тәһсини инкишаф хәттини чәмнийәтимизин һәр бир дөврүнүн тәләбләри нәһетей-нәзәрдән тә'мин әтмиш, она истигамәт вермишдир.

Партиямызын МК вә Совет һөкүмәтинин мәктәбләр һаггында гәбул әтмиш олдуғлары тарихи гәрарлар мәктәбин инкишафына

мане олан тәһрифләри ифша этмиш, мәктәб гуручулуғунун һәм көмийәтчә, һәм дә кейфийәтчә чошгун бир сурәтдә инкишаф этмәси үчүн програм вермишдир.

Коммунист партиясы, Ленин милли сиясәтинә әсасән, бүтүн милли республика вә вилайәтләрдә, һәмчинин Азәрбайчан ССР-дә халг маарифинин сүр'әтлә инкишафыны тә'мин этмәйә хүсуסי фикир вермишдир. Сов.ИКП вә ССРИ рәһбәр һөкүмәт органларынын халг маарифинә даир вердикләри директивләр Азәрбайчан Коммунист партиясы вә Азәрбайчан ССР һөкүмәти тәрәфиндән дөнмәдән еринә етириләрәк республикада маарифин сүр'әтлә инкишафыны тә'мин этмишдир. Республиканын партия вә совет тәшкилатлары халг маарифинин бүтүн принципал мәсәләләрини, һәмчинин онун Азәрбайчанла әлағалар олан спесифик мәсәләләрини дигәтлә мұзакирә этмиш, ерли шәраитдә тәтбиғи үчүн әмәли кестәришләр вермишләр.

Коммунист партиясы вә Совет дөвләти мәктәбләрин мадди тәдрис базасынын зәнкинләшмәсинә, мұәллим вә шакирдләрин мәдәни вә мадди яшайыш шәртләринин яхшылашмасына, мәктәбләрин фаалийәти үчүн зәурун көрүлән нормал шәраитин ярадылмасына даим гайғы кестәришләр. Бүтүн бунлар ачыг кестәриш ки, халг маарифи вә тәһсил ишинин, бүтүн ССРИ-дә олдуғу кими, Азәрбайчанда да тәшкилатчысы, инкишаф этдирән вә рәһбәри Коммунист партиясыдыр. Үмуми тәһсил сәһәсиндәки өзәмәтли наилийәтләримизин дә сәбәби, һәр шейдән әввәл, будур.

Мәктәб гуручулуғу сәһәсиндә әлдә әдилән наилийәтләримиз, икинчи тәрәфдән, онунла изаһ олунур ки, Коммунист партиясы тәрәфиндән бөйүк бир гайғы илә етишдирилмиш, идея-сияси чәһәтдән тәрбийә әдилмиш совет мұәллимләр ордусу, маариф ишчиләри, партиянын рәһбәрлийи алтында мәктәбин чошгун инкишафы үчүн вар гүввәләрилә чалышмыш вә әлләриндән коләни әсиркәмомишләр.

Бөйүк Ленинин, Коммунист партиясынын кестәрдийи йолла келәрәк, Азәрбайчан мұәллимләри, өз фаалийәтләринин чәмийәтин сәсиястчәсинә тәшкили вәзифәләрилә сых бир сурәтдә әлағәләндирмин, инсан гәлбинин мүнәдиси кими бүтүн гүввәсини ени совет адамларынын тәрбийә әдилмәсинә, онлар арасында коммунизм идеяларынын яйылмасына сәрф этмишдир. Ибтилаи вә орта мәктәбләрин мұәллимләриндән башламыш халг маарифинин рәһбәр ишчиләринәдәк, дәрәс китаблары мұәллифләриндән педагожи мәктәб мұәллимләринәдәк һәр бир намуслу маарифчи мәктәб ишләринин инкишафында өз шәрафли әмәк пайыны сәрф этмиш вә гәләбәнин газанылмасында иштирак этмишдир.

Мәһз она көрә дә Азәрбайчан совет мәктәбләринин ярадылмасы вә чошгун инкишафында республиканын мұәллимләр ордусунун, һәмчинин халг маарифи органлары ишчиләринин шәрафли ролуну гейд этмәмәк мүмкүн дейилдир. Бу сәһәдә олан наилий-

йәтләримизин икинчи сәбәбини, мәһз бурада, мұәллимләр вә маариф ордусунун сәмәрәли вә фәдакар әмәйиндә ахтармаыйыг.

Наилийәтләримизин сәбәбләриндән бири дә мәктәб ишләринә Ленин комсомолунун әлиндән коләк көмәйи кестәрмәсидир. Мәктәбин комсомол тәшкилағы истәр үмуми тәһсил гануғунун еринә етирилмәсиндә, истәрсә дә шакирдләрин сияси тәрбийәсини тә'мин этмәклә, мәктәбдә интизамыи мөһкәмләндирилмәсиндә, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәдбирләрин кечирилмәсиндә, мәктәбдә пионер ишләринин чаңландырылмасында, тә'лимни йүксәк кейфийәтини тә'мин этмәклә, шакирдләрин ичтиман вә ичтимаи мәнсулдар ишләрини тәшкил этмәклә мәктәбә әмәли ярдым кестәрмәйи өзүчүн әсас вәзифәләриндән һесаб этмиш вә эдир ки, шүбһәсиз бу да мәктәбин инкишафына мұәййән көмәкдир.

Мәктәб ишләри сәһәсиндә газанылмыш наилийәтләримизин бир сәбәбини дә мәктәбләримизин үмуми халг гайғысы илә әһәтә олунмасында ахтармаг лазымдыр. А. М. Горкинни дедиий кими, халг нәинки мадди сәрвәтләримизин, эйни заманда, мә'нәви сәрвәтләримизин дә еканә вә түкәнмәз мөһбәдир. Азәрбайчан халғы Бөйүк Октябр сәсияст ингилабынын, Совет һакимийәтинин она бәхш этдийи доғма мәктәбини гурмаг вә ону инкишаф этдирмәк үчүн һеч бир чәтинликдән керә чәкилмәмиш, әлиндән кәлдийи гәдәр мәктәбләрә мадди вә мә'нәви ярдым кестәрмишдир.

Мәктәбимизин әлдә әдилмиш чошгун наилийәтләринин мұһүм вә хүсуסי бир сурәтдә гейд әдилмәйә лайыг олан сәбәбләриндән бири бөйүк рус халғынын гардашыг ярдымында ибарәтдир. Һәлә 1923-чү илдә партиямызын XII гурултайи милли мәсәләйә даир гәбул этдийи гәрарда гейд эдирди ки, Октябр ингилабы нәтичәсиндә әлдә әдилән милли һүғүг бәрәбәрлийи чох бөйүк бир наилийәтдир, ләкин о өзлүйүндә милли мәсәләни, керидә галмыш милләтләрин тәсәруфат вә мәдәнийәтчә сүр'әтлә инкишафыны һәлл этмир. Гурултай кестәрирди ки, тәсәруфат вә мәдәнийәт чәһәтчә керидә галмыш олан бир сыра республикалар вә халглар кәнардан узун мүддәт вә һәнгиги ярдым кестәрилмәдән, милли һүғүг бәрәбәрлийинин онлара вермиш олдуғу һүғүг вә имкандардан һеч дә тамамилә истифадә әдә билмәзләр. йүксәк инкишаф пилләсинә галхыб ирәли кетмиш милләтләрә чата билмәзләр. Көһнә Русияда милләтләр арасында тәрәдлиймиш олан бу фәктик бәрәбәрсизлийин сәбәбләринин шәрһ этмәклә XII гурултай гейд эдирди ки: «Бу бәрәбәрсизлийи гыса бир мүддәтдә арадан галдырмаг, бу ирси бир-ики илдә дәрвә этмәк олмәз. Партиямызын һәлә X гурултайи гейд этмишди ки, фәктик милли бәрәбәрсизлийин арадан галдырылмасы милли зүлмүн вә мүс-тәмләкә кәләлийинин бүтүн галыгларына гаршы сәбатлы вә инад-талы мүбаризә апарылмасыны тәләб эдән узун бир процесдир. Лакин бу бәрәбәрсизлийи һөкмән арадан галдырмаг лазымдыр. Һәм дә ону аңчаг, Иттифағын керидә галмыш халгларынын тәсәруфат вә мәдәнийәт чәһәтчә ирәлиләмәси ишиндә һәмин халгла-

ра рус пролетариаты тәрәфиндән узун мүддәт вә һәгиги ярдым көстәрилмәси йолу илә арадан галдырмаг олар¹.

Сосялизм гуручулуғунун башга сәһәләриндә олдуғу кими, халг маарифинин вә мәктәбин инкишафы сәһәсиндә рус пролетариатынын, РСФСР халг маарифи органларынын Азәрбайчан халгына, Азәрбайчан ССР халг маарифи органларына көстәрдийи ярдым һәгигәтән бөйүк олмушдур. Гурулушумузун бүтүн тарихи бою көстәрилән бу гардашлыг ярдымы мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олунмушдур: бир тәрәфдән, халг маарифинин тәшкили тәчрүбәсини, о бири тәрәфдән, мәктәб гуручулуғунун педагожи тәчрүбәсини вермәк йолу илә, бир тәрәфдән, мүһүм мәктәб сәһәлләри, о чүмләдән тәдрис планлары, програмлар вә дәрәс китаблары яратмаг тәчрүбәсини вермәк, о бири тәрәфдән, мүәллим кадрлары вә элми ишчиләр вермәклә Азәрбайчанда мүәллим һазырлығынн кенишләnmәсинә, азәрбайчанлылардан мүхтәлиф элмәр вә о чүмләдән педагожи элмләр үзрә йүксәк ихтисаслы элми ишчиләрнн етишдирилмәсинә вә с. ярдым көстәрилмишдир.

Мүбалиғәсиз демәк лазымдыр ки, бөйүк рус халгынын, онун габагчыл дәстәси олан рус пролетариатынын Азәрбайчан халгына көстәрдийи мәһз бу гардашлыг ярдымы нәтижәсиндә мөдәний-йәтимизин әсас һалғасыны тәшкил эдән мәктәбләримиз тарихән ғыса бир мүддәт әрзиндә ярадылды вә һазырда мүвәффәгийәтлә инкишаф әдир.

Бөйүк бир миннәтдарлыг һисилә демәлийик ки, Азәрбайчан халгы бөйүк рус халгындан нәнки Совет дәвләтини гурмағы, нәнки сосялизм гурмағы өйрәнди, эйни заманда, ана дилиндә ибтидаи, еддилик вә орта мәктәбләр гурмағы, орта ихтисәс вә мүхтәлиф али мәктәбләр гурмағы өйрәнди. Наиллийәтләримизин мүһүм сәбәбләриндән бирини мәһз бунда көрмәлийик.

Нәһайәт, наллийәтләримизин әсас сәбәбләриндән бири дә ондадыр ки, республикада мәктәб гуручулуғу бүтүн синфи дүшмәнләрә, онларын чүрүк мәфкурәләринә гаршы, хүсусилә буржуа милләтчилийинин, мөвһуматын тәһсил вә тәрбийә сәһәсиндәки галығларына гаршы амансыз мүбаризә шәраитиндә, кәсир вә нөгсанлара гаршы гәт'н мүбаризә шәраитиндә апарылмышдыр. Бу принсипиал сәчиййә дашыян мүбаризәдә Азәрбайчан совет мәктәби илдән-илә даһа да мөһкәмләнмиш вә букүнки йүксәк сәвийәсинә чатмышдыр.

Мәһз бүгүн бу амилләр үмуми тәһсил мәктәбләри сәһәсиндә газанылмыш наллийәтләри һәгиги бир сурәтдә тә'мин этди. Бүтүн бу амилләр, эйни заманда, һазырда үмуми тәһсил сәһәсиндә олан кәсирләрин йох әдилмәсини, мәктәб гуручулуғу ишиндә гаршыда дуран ени нәһәнк вәзифәләрин һәлл әдилмәси үчүн дә һәгиги әсаслар тәшкил әдир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

	Сәһ.
Бир нечә сөз	3
Кириш	6
Б и р и н ч и ф ә с и л . Азәрбайчанда Совет һакимийәтинин гәт'н гәләбәси вә совет мәктәбинин тәшкили. Азәрбайчан совет мәктәби халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә (1920—1927).	
1. Азәрбайчанда совет мәктәбләри тәшкил әтмәк үчүн көрүлән илк тәдбирләр	19
2. Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә мәктәбин әсас вәзифәләри	26
3. Мәктәб систем	34
4. Мәктәб шәбәкәсинин кенишләnmәси вә шакирдләрин сайча артымасы. Мәктәбләрин мадди-тә'лим базасынын мөһкәмләндирилмәси	39
5. Мәктәб ишләринин мәзмуу	46
А. Тәдрис планлары вә тәдрис програмлары	47
Б. Дәрәс китаблары	56
6. Мәктәбин тә'лим-тәрбийә ишләри	61
А. Тә'лим үсулларынын сечилмәси	64
Б. Әмәк тә'лими проблемлери	68
В. Мәктәбдә тәрбийә ишләри	76
Г. Мәктәбләрдә комсомол вә пионер тәшкилатларынын ярадылмасы вә онларын мәктәбләрдә көмәйи	84
Ғ. Мәктәбдә шакирдләрин өзүнцүдәрә тәшкилатынын ярамасы вә вәзифәләри	92
Д. Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбийә ишләринин илк нәллийәтләри вә һәлл әдилмәниш мәсәләләри	98
Е. Мүәллим кадрлары	107
И к и н ч и ф ә с и л . Азәрбайчан совет мәктәби халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы дөврүндә (1927—1931).	
1. Мәктәбин ени вәзифәләри	119
2. Мәктәб системинин енидән гурулмасы	121
3. Умуми ичбар ибтидаи тәһсил һағында верилән ганун вә бу-уру еринә етирмәк чәһдләри	125
4. Мәктәбләрин ени програмы вә дәрәс китаблары	128
5. Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбийә ишләри	135
А. Мәктәб ишләринин идея-сияси сәвийәсини йүксәлтмәк чәһдләри	136
Б. Тә'лим ишләри	138
В. Әмәк вә политехник тә'лими инкишаф әтдирмәк чәһдләри	147
Ғ. Тәрбийә ишләри	154
6. Мүәллим кадрларынын инкишафы	165

¹ Сов.ИКП гурултайлары, конфанслары вә МК пленумларынын гәтнәмә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 788.

Үчүнчү фәсил. Азәрбайчан совет мәктәпләри халг тәсәруфатынын енидән гуруламасынын баша чатдырылмасы вә сосялизмн мөһкәмәндирилмәси дөврүндә (1931—1941).

1. Мәктәбин вәзифәләри. Үмуми тәһсил мәктәпләри системи.	171
2. Үмуми ибтидаи ичбари тәһсил ганунунун еринә етирилмәси, үмуми еддилик тәһсилә кечилмәси вә орта тәһсилни кенишләндирилмәси	174
3. Тә'лим ишләри мәзмунунун әсаслы бир сурәтдә ениләшдирилмәси	182
4. Мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишләри	192
А. Тә'лим ишләринин енидән гурулмасы вә бу сәһәдәки ирәлиләмәләр.	192
Б. Политехник тә'лими кенишләндирмәк чәһдләри вә бу барәдә бурахылан ени сәһвләр	205
В. Тәрбийә ишләриндәки ирәлиләмәләр вә чәтинликләр	212
Г. Мәктәпләрә көстәрилән көмәйин күчләндирилмәси.	218
5. Мүәллим кадрларынын артымы, сияси вә педагожи йүксәлиши	223

Дөрдүнчү фәсил. Азәрбайчан совет мәктәби Бөйүк Вәтән муһарибәси дөврүндә (1941—1945).

1. Мәктәбин вәзифәләри	237
2. Мәктәб шәбкәси вә шакирдләр һей'әти.	238
3. Мәктәпләрдә тә'лим вә тәрбийә ишләринин енидән гурулмасы	241
А. Шакирдләрин һәрби-бәдән тәрбийәсинин күчләндирилмәси	241
Б. Тәрбийә ишләринин күчләндирилмәси	243
В. Шакирдләрин ичтимаи-файдалы ишләри	247
4. Мәктәпләрдә тә'лим ишләринин вәзийәти вә ону яхшылашдырмаг тәдбирләри	251
5. Мүәллим кадры	257

Бешинчи фәсил. Азәрбайчан совет мәктәби сосялизм чәмиһәтинин муһарибәдән сонрагы инкишаф дөврүндә (1945—1955).

1. Мәктәбин вәзифәләри	262
2. Еддилик үмуми тәһсилни баша чатдырылмасы вә ониллик үмуми тәһсилә кечмәк	263
3. Мәктәбдә тә'лимн мәзмунуну яхшылашдырмаг тәдбирләри	269
4. Мәктәбин тә'лим вә тәрбийә ишләри	274
А. Үмуми тәһсил фәиләринин тәдрисиндәки ирәлиләмәләр вә кәсирләр	277
Б. Политехник тә'лим әсасында мәктәб ишләринин енидән гурулмасы үзрә илк адымлар	285
В. Тәрбийә ишләриндәки ирәлиләмәләр вә кәсирләр.	295
5. Мүәллим кадрлары, онларын ерләшдирилмәси, миғдарча артымы вә еткинләшмәси	307
6. Мәктәбин ени вәзифәләри	316
Нәтичә	319

ДУЗӘЛИШ

Сәһ.	Сәтир	Чап олунмушдур	Охунмалылар
26	Ашагыдан 26	Совет республикаларынын концертлары	Совет музыкасынын концертлары
124	" 13—12	концертларн	но вәтиктәли
155	" 20	йәһәзмәкләт	кечмәкләт
165	" 23—22	кечмәклә	кечмәкләт
180	Юхарыдан 20	яшыландырылмасы	яшыландырылмасы
202	Ашагыдан 17—16	әдәбияты сәһәсиндә	әдәб-иятинин тәдрижи сәһәсиндә
204	Юхарыдан 21	шәфәрли	шәфәрли
266	Ашагыдан 23—22	СССР мәктәпләриндә 41,5 фәиз	СССР мәктәпләриндә 55,4 фәиз өстүгү һәм Азәрбайчан ССР мәктәпләриндә 41,5 фәиз факултатив фәиләрдән XXI
270	Юхарыдан 23	факултә фәиләриндән	
277	Ашагыдан 2	XX	

А 3 гсм

7 мая. 30 гэл.

А24-118246